

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

---

*Танланган
асарлар*

БЕШ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ — 1978   Faфур Fулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашиёти

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

---

*Танланган
асарлар*

БИРИНЧИ ЖИЛД

ҲИКОЯЛАР
ҚИССАЛАР

ТОШКЕНТ — 1978 **Faafur Fулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти**

Толстой, Лев.

Танланган асарлар. 5 жилдлик.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

Т. И. Ҳикоялар, қиссалар. 1978. 448 б.

Буюк рус ёзувчиси Л. Н. Толстойнинг ўзбек тилида беш жилдлик танланган асарлари нашр этилмоқда. Қўлингиздаги биринчи жилдга адабининг ҳикоя за қиссалари киритилди. Улар орасида «Балдан сўнг», «Уч ўлим», «Хожи-мурод», «Поликушка» сингари асарлар бор.

Толстой, Лев. Избранные произведения. В 5-ти т. Т. I.
Рассказы, повести.

P1

Л 70401—144
352(06) — 78 Доп.

ҲИКОЯЛАР

УЧ ҰЛИМ

Куз пайти эди. Катта йўлда иккита енгил арава шиддат билан елиб борарди. Олдиндаги каретада икки аёл ўтиради. Уларнинг бири ориқ ва рангсиз бека, иккинчиси силлиқ, қип-қизил юзли, семиз оқсоч аёл эди. Оқсоч хотиннинг калта, қуруқ соchlари туссиз шляпаси остидан чиқиб тураг, у соchlарини дам ўтмай йиртиқ қўлқоп кийган лўппи қўллари билан тўғрилаб қўярди. Шол рўмол остидаги баланд қўкраклари тирсиллаб тураг, ўйноқи қора қўзлари гоҳ деразадан лип-лип ўтиб турган далани кузатар, гоҳо бекасига ҳадиксировчи назар ташлар, гоҳида бесаранжомлик билан карета бурчакларига боқарди. Оқсоч аёлнинг рўбарўсида бекасининг сеткага ташлаб қўйилган шляпаси тебраниб тураг, тиззасида эса кучук бола ётарди. Оёқ остида қутича тургани сабабли бир оз юқори кўтарилган оёғи рессорнинг силкиниши ҳамда ойнанинг шақирлашига жўр бўлиб, қутичага қулоққа чалинар-чалинmas дукиллаб урилиб борарди.

Бека қўлларини қовуштириб, қўзларини юмганча орқасига қўйилган ёстиқчага суюниб оҳиста тебраниб борар, юзини сал буруштириб, калта-калта йўталарди. У бошига чепчик¹ танғиб олган, нозик, оппоқ бўйнига эса ҳаво ранг дуррача ўраган. Чепчик остига йўналган тўғри фарқ соч мойи суртилганидан фоятда силлиқлашган малла сочини иккига бўлган, кенг фарқ оралиғидаги терининг оқлигига мурданикига ўхшаш аллақандай қуруқлик бор. Сўлғин, хийла сарғиш тери чеҳрадаги нозиклик ва чиройни салқитиб, юз ва ёноққа қизиллик бахш этган.

¹ Чепчик, чепец — сарандон.

Қовжираган лаблари дам-бадам қимтилар, сийрак киприклари түғри ўсган, сафарда кийиладиган мовут катоти¹ ботиқ кўкраги атрофида қатор-қатор бурмалар ҳосил қилган. Кўзи юмуқ бўлишига қарамай, беканинг юзида ҳорғинлик, асабийлик ва одат тусига кириб қолган изтироб намоён бўлиб турарди.

Хизматкор ўриндиқда тирсагига таяниб, мудраб борар, ямшик аҳён-аҳёнда орқасидаги қичқириб келаётган коляска ямшигига қараб, бақириб-чақириб, терлаб-пиншиб кетган тўртта отни ҳайдаб борарди. Оралиғи кенг ёнма-ён филдирак оҳаксимон лой йўл бўйлаб бир текисда из қолдириб борарди. Ҳаво булатли ва совуқ, пайкал ва йўлларни нам туман қопламоқда эди. Қарета ичи дим, димоққа чанг ва атири ҳиди урилади. Бемор бошини орқага ташлаб, оҳиста кўзини очди. Катта-катта шаҳло кўзлари порлаб турарди.

— Тағин-а,— деб у ижирғаниб лабини бурди, асабий бир тусда нозик, чиройли қўли билан оёғига салгина тегиб турган оқсоч аёл салопасининг² этагини суриб қўйди. Матрёша икки қўли билан салопасини йифишириб дарров кучли оёқларини босиб азот турди-да, бекасидан ўзини тортиброқ яна ўтириди. Унинг гул-гул очилиб турган чехраси қип-қизарип кетди. Бемор аёлнинг шаҳло кўзлари оқсочининг хатти-ҳаракатини суқланиб кузатарди. Бека икки қўлини ўриндиққа тиради-да, кўтарилиб юқорироқ ўтириб олмоқчи бўлди-ю, аммо кучи етмади. Лаби қийшайиб ожизлигидан хўрлиги келиб, башараси аччиқ аламдан бурушиб кетди.— Ёрдам ҳам берай демайди!.. Ҳаҳ! Кераги йўқ! Ўзимнинг ҳам қувватим етади, худо хайрингни берсин, фақат нарсаларингни устимга юкламасанг бўлгани!.. Қўлингдан келмаганидан кейин тинч қўйганинг ҳам маъқул!— Бека кўзини юмди-ю, тезда қайтадан киприклари кўтарилиб, оқсочига назар ташлади. Матрёша унга қараганча пастки келишган лабини тишларди. Бемор кўкрагини тўлдириб хўрсинди, лекин бу хўрсини охирламасданоқ йўталга айланди. У афтини буруштириб, тескари ўгирилди-да, икки қўли билан кўкрак қафасини ушлади. Йўтал босилгач, аёл яна кўз юмиб, қимир этмай ўтираверди. Қарета билан ко-

¹ Қапот — аёлларнинг уй ичи ёки сафарда киядиган яктак бичим қўйлаги.

² Салопа — ўша вақтларда мода бўлган кенг пальто.

ляска қишлоққа кириб келди. Матрёша лўппи қўлини рўмоли остидан чиқарип чўқинди.

- Бу нимасийди?
- Бекат, хоним.
- Нега чўқиняпсан, деб сўраяпман?
- Черков, хоним.

Бемор дераза томонга ўғирилди-да, катта-катта кўзларини карета четлаб ўтаётган қишлоқ черковига тикиб, оҳиста чўқина бошлади.

Карета билан коляска бекат олдида баравар тўхтади. Бемор аёлнинг эри билан доктор коляскадан тушишиб карета ёнига келишди.

— Қалай, тузукмисиз?— деб сўради доктор bemor-ning томирини ушлаб.

— Хўш, азизим, ҷарчамадингми?— деб сўради эри французчалаб,— тушгинг борми?

Матрёша уларнинг суҳбатига ҳалақит бермаслик учун тугунчасини ушлаб олганча бир бурчакда сиқилиб ўтиради.

— Бир нав, ўша-ўша,— деб жавоб берди bemor.— Тушмайман.

Эри бир оз тургач, бекатдаги уйга кириб кетди. Матрёша каретадан сакраб тушди-да, оёқ учида лой кечиб, дарвоза томонга юрди.

— Менга қараманглар, бемалол нонушта қилиб олаверинглар,— деди bemor кулимсираб дераза олдида турган докторга.

«Ҳеч қайсисининг мен билан иши йўқ,— деб кўнглидан ўтказди bemor, доктор унинг олдидан секин-аста одимлаб бориб, бекат зинасидан югуриб чиқиб кетгач.— Уларнинг қайфуси йўқ, парвойи фалак. Оҳ! Худойим!»

— Хўш, Эдуард Иванович,— деди аёлнинг эри докторни қарши оларкан, хушчақча табассум билан қўлинни қўлига ишқалаб,— озиқ-овқат олиб келишларини буюрдим, сиз нима дейсиз?

- Майли,— деб жавоб берди доктор.
- Унинг аҳволи қалай?— деб хўрсиниб сўради bemorning эри, паст товушда қошини кериб.

— Италия у ёқда турсин, Москвага етиб олса ҳам худонинг ёрлақагани демабидим. Айниқса шунақсанги ҳавода.

— Бўлмаса нима қилдик? Эй худо, худойим-еий!— деб bemorning эри қўзларини қўли билан яширди.— Бу ёқ-

қа олиб кел,— деб қўшиб қўйди у озиқ-овқатли қутича-
ни кўтариб келган кишига.

— Йўлга чиқмаслик керак эди,— деди доктор елка-
сини қисиб.

— Ўзингиз айтинг-чи, иложим бормиди?— деб эъти-
роз билдирид аёлнинг эри,— уни олиб қолиш учун қў-
лимдан келганча ҳаракат қилдим, маблағ масаласини
ҳам, ташлаб кетишимиз лозим бўлган болаларни ҳам
айтиб кўрдим, ҳамма ишларимни ўртага солдим, ҳеч
қандай гапни эшитгиси ҳам келмади. Худди соппа-соғ
одамдай хорижий мамлакатларда ҳаёт кечириш режа-
сини тузиб юрибди. Аҳволини ўзига тушунтириш, ўлди-
риш билан тенг-ку!

— Ҳа, унинг куни битган, буни сиз тушунишингиз
керак, Василий Дмитрич. Қиши ўпкасиз яшай олмайди,
ўпка қайтадан ўсиб чиқмайди. Одамнинг юраги эзилади,
оғир, лекин начора? Сиз билан бизнинг вазифамиз, қўл-
дан келганча унинг осойишталик билан жон беришига
имкон туғдириш. Энди бу ёғига тавба-тазарру қилди-
радиган руҳоний керак.

— Эй худойим-эй! Ҳаётининг сўнгги дақиқаларида
яшаётганини эслатиш менга нақадар оғирлигини тушун-
сангиз-чи. Нима бўлса бўлару, лекин бу гапни унга мен
айтолмайман. Унинг қанчалик очиққўнгил аёл эканини
бilsangiz эди...

— Қандай бўлмасин, уни қишига қадар қолдиришга
ҳаракат қилиб кўринг,— деди доктор маъноли бош чай-
қаб,— акс ҳолда йўлда бир кори ҳол рўй бериши мум-
кин.

— Аксюша, ҳей Аксюша!— деб қичқирди назоратчи-
нинг қизи бошига кацевейка¹ ташларкан, ҳовлидан уйга
кираверишдаги пиллапояда депсиниб,— юр, ширкинлик
хонимни томоша қиласми, ўпка касали билан чет элга
олиб кетишаётган эмиш. Сил бўлганларни ҳали ҳеч кўр-
маганман.

Аксюша эшикдан отилиб чиқди. Икковлари қўл уш-
лашиб юргурганча дарвозадан чиқиб кетишиди. Улар қа-
дамларини секинлаштириб карета ёнидан ўтишар экан,
пардаси очиқ деразага назар ташлаши. Бемор уларга
қаради-ю, қизларнинг эрмакталаб бўлиб келганларини
билгач, қовоини солиб, тескари ўгирилди.

¹ Кацевейка — аёлларнинг мўйна тутиб тикилган камзули.

— Вой ўлмасам!— деди назоратчининг қизи бирдан қайрилиб қараб.— Қандай чиройли эди-я, энди аҳволини қарагин! Одам қўрқади-я. Кўрдингми, кўрдингми, Аксюша?

— Ҳа, озиб кетганини қара!— деб унинг гапини маъқуллади Аксюша,— юр, қудуққа кетаётгандай бўлиб яна қараймиз. Қарагин, ўғирилиб олди, мен яна кўрдим. Кишининг раҳми келади-я, Маша.

— Ерни пилчиллаб кетганини-чи!— Маша шундай деб жавоб берди-ю, икковлари юргурганча дарвоза томонга қараб кетдилар.

«Одам кўрса қўрқадиган ҳолатга келибман-да,— деб ўйлади бемор,— фақат, тезроқ, тезроқ хорижга ўтиб кета қолсам эди, у ерда тез соғайиб кетардим».

— Хўш, аҳволинг қалай, азизим?— деди эри каретага яқинлашар экан, ниманидир чайнаб туриб.

«Яна ўша-ўша савол,— деган гапни хаёлдан ўтказди бемор,— ўзи бўлса кавшаниб турибди».

— Бир нав,— деди аёл энсаси қотиб.

— Биласанми, азизим, бундай ҳавода йўл юриб чарчаб қолармикансан деб қўрқаман. Эдуард Иванович ҳам шундай деяпти. Орқага кетсакмикан-а?

Аёл жиғибийрон бўлиб, индамай ўтиради.

— Ҳаво юришиб кетади, балки йўл ҳам очилар; ўзинг ҳам бир оз соғайиб қолардинг; кейин ҳаммамиз бирга борарадик.

— Қуллуқ. Илгарироқ ўз билгимча иш қилганимда, ҳозир Берлинда юардим, аллақачон соғайиб ҳам кетган бўлардим.

— Нима қил дейсан, фариштам, ҳамма гапдан хабаринг бор, ҳеч иложи бўлмади-да. Борди-ю, мана ҳозир бир ой қолиб турганингда, биноидек бўлиб қолардинг; мен ҳам ишларимни тугатардим, кейин болаларни ҳам бирга олиб кетардик.

— Болалар соппа-соғ, менинг бўлса тобим йўқ.

— Тушунсанг-чи азизим, борди-ю, йўлда соғлигинг ёмонлашиб қолгудек бўлса, шу ҳавода йўлда нима қилиб бўлади... Лоақал уйда бўлардинг.

— Нима, уйда нима бўларди?.. Уйда ўлайми?— тутакиб жавоб берди бемор. Бироқ кўринишдан ўлим сўзи уни ваҳимага солди шекилли, у ёлвориш ва савол назари билан эрига боқди. Эри индамай бошини қўйи солди. Беморнинг лаби худди болаларнига ўхшаб бурушди-ю,

кўзидан маржон-маржон ўш оқди. Эри юзини рўмалча билан яшириб, индамай каретадан узоқлашди.

— Йўқ, мен кетаман,— деди бемор,— у фазога боқиб қўлларини кўксига қўйди-да, пичирлаб бир-бирига боғланмайдиган сўзлар айтди.— Худойим-ей! Гуноҳим ни ма?— деди у юм-юм йиғлаб. У узоқ вақт бажонидил худога илтижо қилди, лекин осмон, далалар ва йўллар ҳанчалик нохуш, нам бўлса, юраги ҳам шунчалик ғаш, кўнгли чироқ ёқса ёримасди, худди шунингдек куз қоронғиси ҳам аста-секин йўлдаги балиқчиларга, томларга, каретага, бир-бирлари билан баланд, хушчақчақ овозда гаплашиб, карета мойлаётган ва от қўшаётган ямшиклар пўстини устига бир хилда ўз чодирини ёпмоқда эди...

. . . . .

II

Каретага от қўшилган; лекин ямшик имирсила бирарди. У ямшиклар кулбасига кирди. Кулба иссиқ, ҳавоси бузуқ, қоронғи, тер, ёпилган нон, карам ва чўчқа гўшти ҳидлари анқиб турарди. Хонада бир неча ямшиклар бўлиб, ошпаз аёл печь олдида ғивирлаб юрар, печь устидаги пўстакда эса бир бемор ётарди.

— Хведор амаки, ҳў, Хведор амаки!— деди беморга уйга кириб келган пўстинли, белига қамчи қистириб олган ямшик.

— Ҳей,чувринди, Федъкани нима қиласан?— деди ямшиклардан бири,— ахир сени каретадагилар кутиб туришибди-ку!

— Этигини сўрамоқчи эдим; ўзимни йиртилиб кетди,— деб жавоб берди йигитча бошини орқага ташлаб сочини тўғриларкан, белбоғига қистирилган қўлқопини тузатиб.— Ё, ухляяптими? А, Хведор амаки?— деб тақрорлади у печга яқинлашиб.

— Не дейсан?— деган паст овоз эшитилиб, печь устидан сарғиш, озғин юзли бемор пастга қаради. У узун, ориқ, тук босиб қони қочган қўллари билан кир кўйлаги устидаги чопонини қоқсуяк елкасига тортиб қўйди.— Ичгани бирон нарса бер, укажон, не ишинг бор эди?

Йигит унга чўмичда сув узатди.

— Ҳалиги, Федя,— деди у, гоҳ у, гоҳ бу оёғини бо-сиб,— балки энди сенга янги этик даркор эмасдир; ўзингга керак бўлмаса, менга бера қол.

Бемор дармонсиз бошини чўмичга тиқди-да, сийрак мўйловини лойқа сувга ботириб, зўрға, аммо очкўзлик билан сув ичди. Беморнинг пахмоқ соқоли кирлаб кетганди, у киртайган нурсиз кўзлари билан зўр-базур йигитга боқди. Сувни ичиб бўлгач, қўлини кўтариб ҳўл лабини артмоқчи бўлди-ю, лекин ҳоли келмай чакмонининг енгига артиб қўя қолди. У индамай бурни билан нафас олар, бор кучини тўплаб йигитнинг афтига тик қараб туради.

— Балким бирон кишига текинга бераман, деб ваъда қилиб қўйгандирсан,— деди йигит.— Гап шундаки, ташқари лой, пилчиллаб ётибди. Мен бўлсам иш билан кетаётган эдим, ўйлаб-ўйлаб: кел, Федъканинг этигини сўраб кўрай-чи, балким ўзига керак эмасдир, дедим. Балким ўзингга керакдир, очиини айтавер...

Беморнинг кўксига бир нарса қуюлиб келиб, ғулдуради; у энгашган эди, қўққисдан йўтал тутиб, қийнала бошлади.

— Кераги чиқиб қолибди-ку,— деди тўсатдан ошпаз аёл жаҳл билан бутун кулбани бошига кўтариб.— Печдан тушолмай қолганига бир ойдан ошди. Энтикаётганини кўрдингми, кишининг юраги ачиди. Этикнинг унга нима кераги бор? Янги этик кийдириб кўмишнинг ҳожати йўқ. Жони ҳам тошдан экан, ўзинг кечир, э худо. Ана қара, энтиқяпти. Бошқа бир кулбагами ёки бирон ергами кўчириш керак эди-да! Шаҳарда шунақанги касалхоналар бор деб эшитаман. Шу ҳам иш бўлдими.— Шунча пайтдан бери бир бурчакни эгаллаб ётибди, етар энди. Жойнинг ўзи етишмайди. Яна тозалик ҳам талаб қилишади.

— Ҳей, Серёга! Қани бор, хўжайинлар кутиб қолишди,— деб қиққирди бекат бошлиғи эшикни очиб.

Серёга bemorning жавобини ҳам кутмай чиқиб кетмоқчи бўлгаи эди, лекин у йўталаётуб кўзи билан кетмай тур, гапим бор, дегандек ишора қилди.

— Этикни ола қол, Серёга,— деди bemor йўталини босиб, бир оз нафасини ростлагач,— менга қара, шарт шуки, фақат ўлганимдан кейин қабримга тош қўйгин,— деб қўшиб қўйди у хириллаб.

— Раҳмат, амаки, тошни бўлса, албатта сотиб олиб қўйман.

— Ана йигитлар гувоҳ,— деёлди бемор, шу чоқ у яна энгашди-ю, нафаси сиқа бошлади.

— Бўлди, бўлди, гувоҳмиз,— деди ямшиклардан бири.— Бор, Серёга, аравага чиқ, бошлиқ яна шу томонга чопиб келяпти. Ширкинлик хонимнинг тоби йўқ ахир.

Серёга ўзининг беҳад катта, йиртиқ этигини дарҳол ечиб, скамейка тагига улоқтириди. Фёдорнинг янги этиги унинг оёғига роппа-расо келди-ю, Серёга унга завқ билан боқиб, уйдан чиқиб кетди.

— Ўҳӯ, этик жуда ажойиб-ку! Мойлаб қўяйми,— деди қўлида бўёқ чўтка ушлаб турган ямшик Серёга тизгинни ушлаб карета устига чиқаётган чоқда.— Текинга бердими?

— Ҳа, ҳавасинг келяптими,— деб жавоб берди Серёга каретага чиқиб ўтирад экан, чопонининг этагини қайириб. — Қани, чу! Жониворлар!— деб қичқирди у отларга қамчи ўйнатиб; шундан сўнг карета ҳам, коляска ҳам ўзининг йўловчилари, чамадонлари ва бўлак ашқолдашқоллари билан кузги кўкимтири туман ичига кириб пилчиллаб ётган йўлдан жадал елиб кетди.

Бемор ямшик дим кулбадаги печь устида қолаверди, йўтала-йўтала аранг у ёнбошидан-бу ёнбошига ўгирилиб олди-да, жим бўлиб қолди.

Кулбада кечгача кўлди-кетди бўлиб турди, тушки овқат ўтса ҳам bemор ҳамон овоз чиқармасди. Тунаш олдидан ошпаз аёл печь устига чиқиб, унинг оёғи оша пўстинини олди.

— Мендан аччиғланма, Настасья,— деди bemор,— яқин орада бурчагинг бўшаб қолади.

— Ҳечқиси йўқ, парво қилма,— деб тўнғиллади Настасья,— ўзи қаеринг оғрияпти, амаки? Айтсанг-чи?

— Ичларим оғрийди. Нима бўлганини ёлғиз худонинг ўзи билади.

— Йўталганингда томоғинг ҳам оғриса керак-а?

— Аъзойи баданим қақшайди. Ўлимим яқинлашган — вассалом. Вой, вой, во-ей,— деб ингради bemор.

— Оёғингни мана бундай қилиб ёпиб ётгин,— деди Настасья печдан тушаётib, унинг чопонини устига тортиб қўяр экан.

Туни бўйи жинчироқ хира нур сочиб турди. Настасья ва ўнга яқин ямшик ерда ҳамда скамейкаларда роса

хуррак отиб ухлашди. Ёлғиз бемор оҳ чекиб йўталиб пеъч устида тўлғаниб ётди. Тонгга яқин у бутунлай жи-мид қолди.

— Бугун жуда ажойиб туш кўрдим-да,— деди ошпаз аёл, эртаси эрта билан гира-шира пайтда керишиб,— Хведор амаки печдан тушиб, ўтин ёргани чиқиб кетган-миш. Қел, Настасья, сенга кўмаклашай, дермиш: мен бўлсам унга: ўтин ёриш сенга йўл бўлсин деган эдим, у болтани қўлига олиб ўтинни шундай ёриб ташладики, оғзим очилиб қолди. Ие, дермишман мен, касал эдинг-ку, ахир десам, йўқ, мен касал эмасман, деб болта кўтар-ди-да, бир ҳамла қилиб қолган эди, жон-поним чиқиб кетди. Чинқириб, уйғониб кетдим. Ўлиб қолмаганим-кан? Хведор амаки! Хў, Хведор амаки!

Фёдор жавоб бермади.

— Ростдан ҳам ўлиб қолмадимикан? Хабар олиб кўриш керак,— деди уйғонган ямшиклардан бири.

Печь устидан осилиб ётган, сарфиш тук билан қоп-ланган ориқ қўл муздек ва рангсиз эди.

— **Улганга ўхшайди**, бориб назоратчини хабардор қилиш керак,— деди ямшик.

Фёдорнинг қариндош-уруғлари йўқ эди — у мусоғир эди. Эртаси куни уни чакалакзор орқасидаги янги мозорга элтиб кўмишди. Настасья эса бир неча кунгача ўша куни кўрган туши ва Хведор амакининг ўлганини гапириб юрди.

III

Баҳор келди. Пилчиллаб ётган шаҳар кўчаларида қо-райиб қолган муз ораларидан шилдираб сув оқа бошла-ди. Кишиларнинг овозлари қувноқ, кийимларининг туси очиқ эди. Девор билан ўралган боғлардаги дараҳтлар куртак чиқарган, новдалари эсаётган майин шабадада аста шитирлаб, тебранарди. Ҳамма ёқда ариқ-арид сув оқар, дараҳтлардан тиниқ сув томчилари томчилаб ту-парди... Чумчуқлар ўзларининг жажжигина қанотлари-ни қоқиб, беўхшов чирқиллашарди. Офтобрўя деворлар, уйлар ва дараҳтлардаги барча нарсалар ҳаракатда ҳам-да ярақлаб туарди. Само ҳам, ер ҳам, киши қалби ҳам қувончга тўлган эди.

Катта кўчада турадиган бариннинг данғиллама уйи

олдига янги похол тўшаб қўйилган, шошилиб хорижга кетаётган, ўлар ҳолатга келган бемор аёл шу уйда эди.

Хонанинг ёпиқ эшиги ёнида bemornинг эри билан ўрта ёшлардаги аёл туришарди. Поп қўлида ўроғлиқ ридосини ушлаб, диванда ерга боқиб ўтиради. Бурчакда суюнчиғи баланд, ўриниди чуқур креслода бир кампир — bemornинг онаси ҳўнграб йифлаб ётарди. Унинг ёнида хизматкор, кампирнинг сўрашини кутиб тоза рўмолча ушлаб турарди; иккинчи хизматкор нима биландир кампирнинг чаккасини артар ва чепчиғи остидан оқ соchlари орасига пулларди.

— Хўп, худо ёр бўлсин, азизим,— деди bemornинг эри ўзи билан бирга эшик олдида турган ўрта ёш аёлга гап уқтириб,— у сизга жуда ҳам ихлос қўйган, сиз ҳам унинг кўнглига ёқадиган гаплар топа оласиз, уни кўндиринг, азизим, боринг.— У аёлга эшик очиб бермоқчи бўлиб турган эди, лекин холаваччаси уни тўхтатди-да, рўмолча билан бир неча марта кўз ёшини артиб, ўзини ўнглаб олди. Кейин у:

— Ана энди мени йифламаган деса ҳам бўлади,— деди-да, эшикни ўзи очиб ичкарига кириб кетди.

Беморнинг эри чуқур ҳаяжонда, худди эс-ҳушини йўқотиб қўйгандек эди. У тўғри кампирнинг ёнига бормоқчи бўлиб бир неча одим ташлади-ю, бурилиб, уйнинг у бошидан-бу бошига юриб попнинг ёнига борди. Поп унга боқди-да, осмонга қараб хўрсинди. Қалин мош-гуруч соқоли ҳам юқори кўтарилиб, пастга тушди.

— Э, худо! Худо!— деди аёлнинг эри.

— Начора!— деди уҳ тортиб поп, у яна осмонга қараб, ерга боқди.

— Онамиз ҳам шу ерда!— деярли умидини узиб деди аёлнинг эри,— у бунга бардош беролмайди: уни шундай яхши кўради, бирам яхши кўрадики, у қандай қилиб... билмадим, энди. Отахон, ҳеч бўлмаса сиз уни тинчлантиришга ва бу ердан кетишга кўндириш учун бир ҳаракат қилиб кўрсангиз-чи.

Поп ўрнидан туриб, кампирнинг ёнига борди.

— Ростини айтганда, она қалбига ҳеч ким тушуниб етолмайди,— деди у.— Лекин худо раҳм қилиб қолар.

Кампирнинг юзи бирдан титраб, уни асабий ҳолатда ҳиқиҷоқ тута бошлади.

— Худо раҳм қилар,— деб давом этди поп, кампир

бир оз ўзини босиб олгач.— Мен сизга айтсам, мурйдларим орасида Мария Дмитриевнадан ҳам баттар бир bemор бор эди. Уни оддий мешчан оз фурсат ичида гиёхлар билан даволади. Ушал мешчан айни чоқда Москва-да истиқомат қилиб турибди. Мен Василий Дмитриевич-га Мария Дмитриевнани ўша кишига бир кўрсатиб кўринг, деган эдим. Ҳеч бўлмаганда, bemорни тинчланти-рарди. Худонинг қудрати зўр.

— Иўқ энди, умри тугай деб қолди,— деди кампир,— худойим унинг ўрнига менинг жонимни ола қолса бўлмасмиди.— Асабий ҳиқичоқ ортиқ даражада зўрайиб, кампир ҳушдан кетди.

Беморнинг эри қўллари билан юзини бекитганча югуриб уйдан чиқиб кетди.

Коридорда у синглисини жон-жаҳди билан қувиб кетаётган олти ёшлардаги болани кўрди.

— Нега болаларни онасининг олдига киришга даъват этмаяпсиз?— деб сўради энага.

— Кераги йўқ, уларни кўришни истамаяпти. Болалар кирса хуноби ошади.

Бола бир дақиқа тўхтаб, отасининг юзига тикилиб боқди-да, бирданига ҳакалак отиб, ҳайқириб-чақириб чопиб кетди.

— У-чи, дада, жуда ҳам чопқир!— деб қичқирди синглисини кўрсатиб бола.

Бу вақт нариги хонада холаваччаси bemорнинг ёнида ўтирас экан, гапни айлантириб, уни ўлим ҳақида ўйлашга ҳозирламоқда эди. Доктор дераза ёнида дори қориштиради.

Теварак-атрофи ёстиқ билан ўралган bemор капот кийиб тўшакда холаваччасига тикилганча индамай ўтиради.

— Оҳ, азизим,— деди у қўққисдан холаваччасининг сўзини бўлиб,— мени ҳозирламай қўя қолинг. Мени ёш бола қилманг. Христианман. Ҳаммасига ақлим етади. Яқин орада ўлишимни ҳам, эрим аввалроқ гапимга қулоқ солганда, Италияда бўлишимни ҳам, балки, соғайиб кетишим мумкинлигини ҳам биламан. Унга ҳамма шундай деган эди. Аммо нима ҳам қилиб бўларди, худонинг хоҳиши шу экан-да. Ҳаммамизнинг ҳам гуноҳимиз кўп, буни биламан; лекин худонинг марҳаматига ишонаман, гуноҳимиздан ўтса ажаб эмас, гуноҳимизни кечиради. Бундоқ ўйлаб қарасам, азизим, кўп гуноҳ килгай экан-

ман. Лекин ажрини тортдим. Бошимга тушган азобни чидам билан енгишга ҳаракат қилдим...

— Ҳазратимни чақирайми, азизим? Тавба-тазарру қиласангиз анча енгил тортасиз,— деди холаваччаси.

Бемор бош қимирлатиб ризо эканлигини билдириди.

— Худойим! Гуноҳкор бандангни ўзинг кечир,— деб пичирлади у ўзича.

Холаваччаси чиқиб, попни имлаб чақирди.

— Фаришта-я, фаришта!— деди у аёлнинг эрига кўзи жиққа ёшга тўлиб.

Эри йиғлаб юборди, поп уйга кириб кетди. Кампир ҳамон ҳушсиз ётар, шунинг учун ҳам бериги уй сув қўйгандай жимжит эди. Орадан беш минут ўтгач, поп уйдан чиқди-да, ридосини ечиб, сочини тўғрилади.

— Худога шукур, бир оз тинчландилар,— деди у.— Сизни кўриш истагидалар.

Холаваччаси билан эри киришди. Бемор иконага тикилиб юм-юм йиғларди.

— Табриклиман, азизим,— деди эри.

— Миннатдорман! Жуда енгил тортдим, қандайдир ҳузур ҳис қиляпман,— деди bemор, унинг хушбичим лабида енгил табассум ўйнарди.— Худойим меҳрибон-да! Унинг ўзи меҳрибон ҳам ҳар ишга қодир, шундай эмасми?— У яна ўқинч билан ёшга тўлиб турган кўзларини иконага тикди.

Кейин бирдан ниманидир эслагандай бўлди-да, имоишора билан эрини чақирди.

— Ҳеч қачон менинг айтганимни қилгинг келмайди,— деди у оҳиста, норози оҳангда.

Эри бўйини чўзиб, итоат билан унинг гапига қулоқ соларди.

— Нима дейсан, азизим?

— Бу докторлар ҳеч нарсани билмайди, даволаш қўлидан келадиган оддий табиблар бор, деб неча мартаба айтдим... Ҳазратим айтдиларки... Мешчан... Унга одам юбор.

— Кимга, азизим?

— Э худойим-е! Ҳеч нарсани тушунгиси келмайди!...— Бемор юзини буруштириб, кўзини юмди.

Доктор келиб, унинг томирини ушлади. Томир уриши борган сари секинлашиб борарди. Доктор bemornинг эрига кўз қисиб қўйди. Бемор буни сезиб қолиб, жон ҳо-

латда аланглади. Холаваччаси тескари ўгирилиб, йиглаб юборди.

— Йиглама, ўзингни ҳам, мени ҳам қийнама,— деди бемор йиглаб,— охирги дақиқалардаги оромимни бузма.

— Фариштасан, жоним!— деди холаваччаси унинг қўлинини ўпиди...

— Йўқ, қўлимни ўпма, мурдаларнинггина қўлинини ўпадилар. Э, худо! Э, тангри!

Уша куни кечқуруноқ бемор қазо қилди, унинг жасади катта хонадоннинг зал уйида, тобутда ётарди. Эшиклари берк катта хонада бир дъячок¹ ўтириб олиб, забур оятларини қироат билан пингиллаб ўқирди. Юқоридаги кумуш шамдон марҳуманинг пешонаси, қотиб қолган сап-сариқ қўллари ва унинг устига ёпилган, тиззаси ҳамда оёқ бармоқларининг учи кўтарилиб турган сарғиш чойшаб устига ёфду сочиб турарди. Дъячок ўз оғиздан чиқаётган сўзларининг маънисига етмай, бир оҳангда ўқир, жимжит хонада сўзлар аллақандай ажойиб жаранглаб, яна тинарди. Аҳён-аҳёнда узоқдаги хоналардан болаларнинг товуши, тапир-тупур оёқ овози эшитилиб қоларди.

«Юзингни беркитсанг — бетинчланади,— дейилганди забурда,— ундан руҳ кетгач, жон чиқиб хокка айланади. Руҳинг бориб нариги дунёда қайтадан жонланади. То абад парвардигорга ҳамду санолар бўлсин».

Марҳуманинг чеҳраси хотиржам ва мағрут эди. Топтоза муздек пешонасида ҳам, гилосдек лабларида ҳам ҳеч нарса қимир этмасди. Унинг бутун вужуди диққатга айланган эди. Бироқ у лоақал шу тобда бўлса ҳам ўша буюк сўзларни тушунаётганмикан?

IV

Бир ойдан сўнг марҳуманинг қабрига тошдан дахма ўрнатилди. Ямшикнинг қабрига эса, ҳануз тош ўрнатилмай, бир вақтда аллақандай шахс яшаб ўтганидан далолат берувчи дўнглик устида оч яшил кўкатлар ўсиб ётарди.

— Хведорнинг қабри устига тош қўймасанг,— деди кунларнинг биридаbekatdagi oshpaz aёл,— гуноҳга бо-

¹ Дъячок — православ черковида унвонга эга бўлмаган руҳоний.

тасан, Серёга. Қиши ўтсин, қиши ўтсин деб юрдинг, энди нега сўзингнинг устидан чиқмайсан? Ахир менинг олдимда сўз берган эдинг-ку! Бир марта ароҳи келиб эсингга солиб кетди, тош сотиб олиб қўймасанг, энди келиб бўғади.

— Нима, мен сўзимдан қайтипманми,— деб жавоб берди Серёга,— тош қўяман дедимми, қўяман, бир яrim сўлкавойлигидан сотиб олиб қўяман. Ёдимдан чиққани йўқ, уни олиб келиш керак-да. Шаҳарга бордим дегунча олиб келаман.

— Ҳеч бўлмаганда бут қўйиб турсанг ҳам бўларди,— деди бир қари ямшиқ,— ростданам яхши эмас-дэ. Этигини кийиб юрибсан-ку.

— Бутни қаердан оламан? Палёндан йўниб бўлмайди-ку?

— Шу ҳам гапми? Палёндан йўниб бўлмаса, эрта-роқ туриб болтани ол-да, дараҳтзорга бор, ана ўша ердан йўниб кела қоласан. Бир шумтолни ағдарсанг, бўлади-қўяди. Бўлмаса, ўрмон қоровулига ароқ пули бериш керак бўлади. Ҳуда-бехудага ароқ олиб бераверсанг, пул чидайдими. Мана, мен тунов куни кўтармани синдириб қўйган эдим, ўрнига янгисини қирқиб олиб келиб қўйдим, бирор финг дегани йўқ.

Эрталаб тонг ёришиши билан Серёга болтани олиб, ўрмонга кетди.

Ҳамма ёқни ҳали қуёш нури кўришга улгурмаган жилосиз тунги шудринг қоплаган. Шарқ томон осмон гумбазидаги юпқа булут пардасини ёриб аста равшанлашмоқда. На ердаги биронта гиёҳ, на дараҳт учидаги япроқ қимир этади. Гоҳ-гоҳ дараҳтнинг қуюқ япроқлэрига урилган қушларнинг қанот қоқишлиари-ю, ердаги шатир-шутур шарпаларгина ўрмон тинчлигини бузади. Қўққисдан аллақандай ғайри табиий товуш таралди-ю, ўрмон этагига бориб сўнди. Бироқ яна шу овоз эшитилиб, бу сафар, тек турган дараҳт танасининг тагида бир меъёрда қайтарилиб турди. Дараҳт учидаги шохлардан бири ажиб силкиниб, унинг қалин барглари шитирлаб кетди. Шу дараҳтнинг бошқа бир шохига қўниб турган тоғчумчуқ у шохдан-бу шохга ўтди-да, думини силкитиб, бошқа дараҳтга бориб қўнди.

Болта тобора ичкарилаб, ундан чиқаётган овоз пасайиб борар, оппоқ нам пайраҳалар шудринг босиб кетган майсалар устига учиб тушар ва болтанинг зарб би-

лан урилгани эшитилиб турарди. Дараҳт бутун вужуди билан қалтираб энгашди-ю, ўз илдизи устида чайқалиб тезда яна қоматини ростлаб олди. Бир дақиқа ҳамма ёқда жимлик ҳукм сурди-да, кейин дараҳт энгашиб, унинг танаси яна қарсиллаб, шохларини синдирган, барглари ни тўккан ҳолатда гурсиллаб нам ерга қулади. Болта ва қадам товушлари тинди. Тоғчумчук чуғиллаб, «пир» этиб юқорироққа қўнди. У тегиб кетган кичкинагина шох япроқлари бир оз силкиниб турди-да, ўзининг барча шохчалари қатори у ҳам тинди. Дараҳтлар тек турган япроқларини кўз-кўз қилгандай, янгидан очилган жойда илгариги ҳолатларидан ҳам чиройлироқ бўлиб барқ уриб турарди.

Қуёшнинг дастлабки нурлари булутларни ёриб ўтиб, кўкда чарақлаб ер ва осмонга ёйилди. Паға-паға туман жарликни қоплай бошлади. Шудринг майса устида ялтираб, оқ булутлар тезлик билан кўм-кўк фазо бўйлаб тарқала бошлади. Қушлар бир ерга тўпланиб, маст бўлиб шўх сайрар, нобуд бўлган дараҳт тепасида нам япроқлар қувонч ва хотиржамлик билан шитирлар, кўкариб турган дараҳтларнинг шохлари эса, оҳиста ва мағрур тебранарди..

ХУЖАЙИН ВА ХИЗМАТКОР

I

Бу воқеа етмишинчи йилларда, қишки Никола байрамининг эртаси куни юз берди. Қавм байрам қилаётгани сабабли, қишлоқ саройбони, иккинчи гильдия савдогари Василий Андреич Бреҳунов ҳеч қаёққа кетмай, черковда бўлиши керак эди, чунки у черков оқсоқоли эди ва бундан ташқари, уйида қариндош-уруғлари ва ошнағайниларини меҳмон қилиши лозим эди. Ниҳоят, охирги меҳмонлар кетиб бўлгач, Василий Андреич дарҳол кўпдан бери савдо бўлиб келаётган ўрмонни сотиб олиш учун қўшни қишлоқдаги помешчикникига отлана бошлиди. Василий Андреич бу фойдали ўлжани қўлдан чиқаргиси келмас, тағин шаҳар савдогарлари мендан олдин илиб кетишмасин, деган хаёлда тезроқ етиб боришга ошиқарди. У бу ўрмонга етти минг сўм бераман, дегани учун ёш помешчик ўн минг сўм сўраган эди. Ҳолбуки етти минг сўм ҳақиқий баҳосининг атиги учдан бир қисмини ташкил этарди. Василий Андреич, албатта, яна савдолашган бўларди, чунки ўрмон унинг округига, қолаверса, қишлоқдаги уезд савдогарлари билан унинг орасида кўпдан буён шундай қоида бор эдики, бу қоидага мувофиқ, бир помешчик атрофидаги иккинчи помешчикнинг қўйган баҳосини оширмасди, бироқ Василий Андреич губерниядаги ўрмон савдогарлари Горячкино қишлоғидаги ўрмонни сотиб олишга келишмоқчи эканликларини эшитиб, помешчик билан, савдони бир ёқли қилиш мақсадида дарҳол жўнашга аҳд қилди. Шу сабабдан ҳам у, байрам ўтиши биланоқ, сандиқда асрраб юрган етти юз сўм пулини олди, унга қўлида бўлган икки минг уч

юз сўм черковнинг пулини қўшиб, уч минг сўм қилди-да, қайта-қайта санаб, ҳамёнига жойлагач, йўлга чиқмоқчи бўлди.

Хизматкор Никита чопганича чанага от қўшгани кетди, чунки Василий Андреичнинг хизматкорлари ичидан шу куни биргина ҳушёри Никита эди. Ўзи пияниста бўла туриб, ўша куни маст бўлмаганига сабаб шуки, у пасхадан олдин устидаги белбурма камзули билан оёғидаги чарм этигини сотиб ичиб, энди ичмасликка тавба қилган ва иккинчи ойдирки, ичмай юрган эди, ҳозир ҳам иккни кун байрам ичидан одамларнинг ҳар ерда вино ичишларини кўриб, ҳаваси келганига қарамай, ичмаган эди.

Никита қўшни қишлоқлик эллик ёшга кирган мужик эди; у, одамларнинг айтишича, рўзгорга бепарво, кўп умрини бирорларнинг уйидаги хизмат қилиб ўтказган киши эди. Уни ҳамма жойда меҳнатсеварлиги, чақонлиги ва ишни дўндириши, энг муҳими эса, хулқи яхшилиги, оқкўнгиллиги учун қадрлашарди; аммо у ҳеч қаерда қўним тополмасди, чунки бир йилда икки марта, баъзан ундан ҳам кўпроқ қаттиқ ичар ва шунда бутун уст-бoshини сотиб битиришдан ташқари, жанжални пулга сотиб оладиган одати ҳам бор эди. Василий Андреич ҳам уни бир неча бор ҳайдаб юборган, лекин кейин ҳалоллиги, ҳайвонларга жонкуярлиги ва энг муҳими, арzonгаров хизматкорлигини кўзи қиймай, яна чақириб олган эди. Василий Андреич Никитага қирқ сўм тўларди, ҳолбуки бошқа жойларда бундай хизматкорларнинг баҳоси саксон сўм турарди; бу қирқ сўмни ҳам яхлит бермай, бўлиб-бўлиб берар ва кўпинча пул ўрнига дўконидан қиммат баҳода моллар бериб, ора очди қиласади.

Никитанинг хотини, бир вақтлар чиройли ва ўқтам аёл бўлган Марфа бир ўсмир ўғли, икки қизи билан уйда бекалик қиласади; у Никитани эр деб билмас, уни уйга чақирмасди; бунинг биринчи сабаби шуки, у йигирма йилдан бери бошқа қишлоқдан келиб уларникида туриб қолган бир бочкасоз мужик билан бирга яшарди, иккичи сабаби шуки, у гарчи эри ҳушёрлик вақтида уни истаганча хўрласа-да, маст бўлган вақтида ундан зириллаб турарди. Бир кун Никита уйда ичиб маст бўлиб, чамаси ҳушёрлик вақтида кўрган бутун хўрликларининг ўчини олиш учун бўлса керак, хотинининг сандиғини синдириб, ичидан унинг энг яхши, қимматбаҳо кийимларини: сарафану кўйлакларини олиб қийматахта устига

кўйиб, болта билан қийма-қийма қилиб ташлаган эди. Никитанинг ишлаб топган бутун пуллари хотинига бериларди. Никита бунга финг демас эди. Бу сафар ҳам, байрамга икки кун қолди деганда Марфа Василий Андреичнинг олдига келиб, ундан оқ ун, чой, қанд, чоракта вино, хуллас, ҳаммаси бўлиб уч сўмлик нарса ва яна беш сўм нақд пул олди-да, гўё у катта марҳамат қилгандай, унга кўпдан-кўп миннатдорчилик билдириб кетди, ҳолбуки энг арzon баҳода ҳисоблагандা Василий Андреичда Никитанинг яна йигирма сўм ҳақи қолган эди.

— Бе, сен билан биз шартлашиб ўтирамизми? — дерди Василий Андреич Никитага. — Керак бўлса, олавер, кам бўлмайсан. Мен бошқалар сингари: сабр қил, ҳисоблашамиз, штрафга босаман, деб ўтирмайман. Мен ҳалол ишни яхши кўраман. Менга хизмат қиласар экансан, мен ҳам сени қуруқ қўймайман.

Шу сўзларни дер экан, Василий Андреич чиндан ҳам Никитага яхшилик қиляпман, деб ишонарди. У ана шундай ишонарли қилиб гапиргандা Никитадан тортиб, унинг қўлига қарам бўлган барча хизматкорлар, у алдаётгани йўқ, бизга яхшилик қиляпти, деб ўйлашар эди.

— Ҳа, биламан, Василий Андреич, мен ўз отамга хизмат қиляпман, отам учун тиришяпман, деб ўйлайман, буни жуда яхши биламан, — деб жавоб берарди Никита. Аммо ўзи Василий Андреичнинг алдаётганини ва айни вақтда ўз ҳисобларини унга тушунтиришга уринишнинг фойдасизлигини, бошқа жой бўлмагани учун ҳозирча шу ерда яшаб туравериши ҳамда нима берса шуни олaverиши кераклигини жуда яхши билиб, сезиб турар эди.

Никита ҳозир хўжайинидан чанага от қўшиш тўғрисида буйруқ олгач, одатдагидай хурсанд бўлиб, гоз юриш билан бардам ва шахдам қадам ташлаб саройга кетди, у ердан михга илиғлиқ турган оғир, попукли тасма юганни олиб, сўлиқларини шарақлатаб, эшиги берк отхонага борди; бу ерда, Василий Андреич чанага қўшиши буюрган от алоҳида сақланарди.

— Ҳа, зерикиб қолдингми, тентаквой? — деди Никита отнинг аста кишинаб, уни қарши олганига жавобан; от ўрта бўйли, сафрини бир оз паст, қора тўриқ айғир бўлиб, отхонада бир ўзи турарди. — Бас, бас! Шошма, аввал сени сугорай, — деди у отга қараб, худди сўзга тушунадиган маҳлуқ билан гаплашгандай; кейин этаги билан отнинг семиз, ўртаси тарнов сингари чуқурча бўй

либ кетган елқасидаги чангни артиб, отнинг чиройли, ёш бошига юган кийгизди, қулоқларини ва пешона ёлини тўғрилаб қўйди-да, бошидан нўхтасини олиб, сугоргани олиб кетди.

Айғир қалин гўнг босган отхонадан аста чиқиб олгач, қудуқ томонга йўрғалаб бораётган Никитани орқа оёғи билан тепмоқчи бўлгандай ўйноқлаб, шаталоқ ота бошлади.

— Қутур-а, қутур, муғамбир!— деб гап қотди Никита Тўриқнинг тепмоқчи бўлмай, фақат ҳазиллашиб орқа оёғи билан унинг ёғли калта пўстинига сал тегиб қўймоқчи эканини билиб; отнинг бу қилиғи Никитага жуда ёқарди.

От муздек сувни ичиб қонгач, бир пишқирди-да, кейин қалин, ҳўл лабларини қимтий бошлаган эди, лаби ва мўйловларидан теганага тиниқ томчилар оқиб тушди, сўнг гўё ўйга толгандек бирпас жим қолди-да, бирдан қаттиқ пишқириб юборди.

— Ичмасанг ичма, мажбур қилмаймиз, кейин ичман демасанг бўлгани,— деди Никита отга унинг қилиқларини жиддий ва муфассал тушунтириб; сўнг юганни тортиб, яна сарой томонга чопа кетди, ёш, шўх от эса орқасидан ўйноқлаб, бутун ҳовлини олатасир қилиб юборди.

Ҳовлида хизматкорлардан ҳеч ким йўқ, фақат байрамга келган бегона бир киши, ошпаз хотиннинг эри бор эди.

— Ҳой, биродари азиз,— деди унга Никита,— бориб сўра-чи, қайси чанани қўшишни буюаркин: каттасиними ёки кичигиними?

Ошпаз хотиннинг эри тунука томли, замини баланд уй томонга кетиб, тезда кичигини қўшишни буюрдилар, деган хабар олиб келди. Бу орада Никита отга бўйинча кийгизиб, четларига мих қоқилган эгарни уриб бўлган ва бир қўлида енгил, бўялган дўғани кўтариб, иккинчи қўли билан отни етаклаб, саройда турган иккита чананинг олдига келиб қолган эди.

— Кичигини бўлса кичигини-да,— деди у ва қулоқларини чимириб, ёлғондака тишламоқчи бўлаётган ақлли отни шоти орасига киргизди-да, ошпаз хотиннинг эри ёрдами билан уни чанага қўша бошлади.

Ҳамма иш тахт бўлиб, тизгин тасмаларини тўғрилашгина қолганда Никита, ошпаз хотиннинг эрини

саройдан похол ва омбордан шолча олиб келишга юборди.

— Ана, ишлар жойида бўлди. Бас, бас, кўп ер тенинаверма!— деди Никита, ошпаз хотиннинг эри олиб келган янги қирқилган сули похолини чанага босиб жойларкан.— Хўш, кел энди, олачани мана бундай ёзиб, устидан шолчани ташлаймиз. Ана шундай, шундай, ўтиришга ҳам яхши бўлади,— деди у айтганини қилиб, яъни ўриндиқнинг теварак-атрофига похол устидан шолчани тиقا туриб.

— Ана, раҳмат, биродари азиз,— деди Никита, ошпаз хотиннинг эрига,— икки киши бўлса ҳамма иш тез битади.— Кейин у тизгиннинг ҳалқадан ўтиб туташган тасмаларини тўғрилаб, чанага ўтирдй-да, юришга ошиқаётган гижинг отни ҳовлидаги музлаган гўнг устидан дарвоза томонга қараб ҳайдади.

— Микит амаки, амакижон!— деб қичқира бошлади унинг орқасидан ингичка овоз билан, шошиб даҳлиздан ҳовлига чиқсан етти яшар бола; у устига қора калта пўстин, оёғига янги валенка, бошига иссиқ қулоқчин кийиб олган эди.— Мени ўтқазиб ол,— деб ялинди у чопа туриб калта пўстинининг тугмаларини қадар экан.

— Хўп, хўп, кела қол, чирофим,— деди Никита ва отни тўхтатиб хўжайнининг қувонганидан кўзлари чақнаб кетган рангсиз, орнқ ўғлини чанага ўтқазиб олди-да, кўчага чиқди.

Соат учлар чамаси. Қун совуқ — ўн даража атрофида, ҳаво булутли ва изфирикли. Осмоннинг ярмини пастак қора булутлар қоплаб олган. Ҳовлида шамол унча билинмас, аммо ташқарида анча кучли эди: қўшни саройнинг томидаги қорларни учирив, ҳамомнинг муюлишидаги бурчакда чирпирак қилиб айлантиради.

Никита дарвозадан чиқиб, отнинг бошини уйга кираверишдаги зинапоя томонга буриши биланоқ, устига қўйтери пўстин кийган ва белини белбоғ билан пастроқдан танғиб олган Василий Андреич папирос тишлаб даҳлиздан зинапояга чиқиб келди; у валенкасининг тагига чарм тиктириб олгани учун оёғи остидаги қор фирчиллар эди. У папиросини охирги марта тортиб, уни ерга ташлади-да, оёғи билан эзғилади ва мўйлови орасидан тутун чиқариб отга кўз қирини ташлар экан, соқоллари яхшилаб қирилгану, лекин мўйловлари қолган қип-қизил юзларига тегиб турган пўстинининг ёқаларини тузата

бошлади ва нафас олганда мўйнаси терламаслиги учун ёқасининг четини ичкарига қайириб қўйди.

— Оббо шоввоз-эй, ҳаммадан илгари сен ўтириб олибсан-ку!— деди у чанада ўтирган ўғлини кўриб. Мехмонлар билан ичган виноси Василий Андреичнинг кайфини ғоятда чоғ қилиб юборган ва шу сабабли у қўл остидагиларнинг ҳаммасидан, қолаверса, ўзининг қилган ҳамма ишларидан одатдан ташқари мамнун эди. Доим хаёлида меросхўрим деб юрадиган ўғлининг чанада ўтириши ҳозир унга катта завқ бағишлади: у кўзларини сузуб, узун тишларини иржайтириб, унга тикилиб қолди.

Василий Андреични бошини, елкаларини шол рўмол билан ўраб олган ва фақат кўзларигина кўриниб турган ҳомиладор, рангпар ва ориқ хотини уни даҳлизга кузатиб чиққан эди.

— Никитани ола кетсанг бўларди,— деди у қўрқаписа остонаядан ҳатлаб.

Василий Андреич индамади, унинг сўзлари ёқмади шекилли, жаҳл билан қовоғини солди-да, туфлади.

— Пул билан кетяпсан,— деб давом этди хотини боягида ачинган овоз билан.— Устига-устак яна ҳаво айниб қолиши бор, худо кўрсатмасин.

— Нима, мен йўлни билмайманми, ҳамиша ҳамроҳ билан юраман?— деди Василий Андреич ғайри табиий равишда лабларини таранглаб ва ҳар бир сўзни ҳижжалаб: одатда у ўз приказчиклари ва харидорлари билан шу тарзда гаплашар эди.

— Худо ҳақи, сендан ўтинаман. Никитани ола кет!— деб такрор гапирди хотини рўмолини тескарисига бурай туриб.

— Тоза елим бўлди-ку, бу... Ахир қаёққа олиб кетаман уни?

— Майли, Василий Андреич, боравераман,— деди Никита қувноқлик билан.— Фақат мен келгунча отларга ем-хашак бериб туришса бўлгани,— деб қўшиб қўйди у бекага қараб.

— Мен хабар олиб тураман, Никитушка, Семёнга айтаман,— деди бека.

— Хўш, нима қиласиз, борайми, Василий Андреич?— деди Никита жавоб кутиб.

— Ҳай, майли, кампирни ҳурмат қилмасак бўлмайдиганга ўхшайди. Ҳамон борадиган бўлсанг, устингга

бирон иссиқроқ кийим кийиб кел,— деди Василий Андреич яна илжайиб ва Никитанинг қўлтифи, орқаси йиртилиб, этаклари далва-далва бўлиб кетган, ҳамма ёғи мой, калта пўстинига кўзи билан ишора қилиб.

— Ҳей, биродари азиз, бу ёққа чиқ, отни ушлаб тур!— деб қичқирди Никита ҳовли томонга қараб, ошпаз хотиннинг эрига.

— Ўзим ушлаб тураман, ўзим!— деди бола чийиллаб ва совуқдан қизариб кетган кичкина қўлларини чўнтағидан чиқариб, муздек юган тасмаларига ёпиша бошлиди.

— Ўзингга жуда зеб бериб ўтирма тағин, тезроқ бўл,— деб қичқирди Василий Андреич Никитани майна қилиб.

— Бир зумда тайёр бўламан, отахон Василий Андреич,— деди Никита ва тагига кигиз тикилган эски валинкасининг учини ерга тез босиб, юрганича ҳовлида ги хизматкорхонага кетди.

— Қани, Аринушка, печканинг устидан чакмонимни олиб бер-чи, хўжайн билан кетяпман!— деди Никита уйга югуриб кириб михдан белбоини олар экан.

Тушки овқатдан кейин ухлаб турган ва ҳозир эрига самовар қўяётган оқсоч хотин Никитани очиқ чеҳра билан қарши олди, кейин унинг шошаётганига ҳайрон қолиб, у ҳам шоша-пиша печка устида қуриётган эски, кўримсиз сукно чакмонни олди-да, уни тез қоқиб, юмшатиш учун мижфилай бошлиди.

— Ана энди кенг жойда эринг билан бемалол ўйнаб-кулаверасан,— деди Никита ошпаз хотинга, ҳамма вақт бирор билан юзма-юз қолганда одоб ва ҳурмат юзасидан бирон нарса дейиш одатига кўра.

Шундан кейин ингичка, чигал бўлиб кетган чилвир белбоини белидан айлантириди-да, ўзи шундоғам ориқ қорнини ундан баттар ичига тортиб туриб, кучининг борича калта пўстини устидан маҳкам боғлади.

— Ана шундай,— деди у белбоини боғлаб бўлгач, ошпаз хотинга эмас, балки белбоига қараб, унинг учларини белига қистириар экан,— энди чиқиб кетмайсан,— кейин қўллари эркин ҳаракат қилсин учун елкаларини дам юқори кўтариб, дам паст тушириб устидан чакмонини кийган эди, орқаси таранг бўлиб қолди; яна қўлларини эркин қимирлатиш учун қўлтиқларининг тагига уриб-

уриб қўйди-да, токчадан қўлқопларини олди.— Ана бўлди.

— Степанич, оёқларингга бошқа нарса кийиб олсанг бўларди,— деди ошпаз хотин,— валенкаларинг йиртиқ-ку.

Никита бирдан эсига тушгандек тўхтаб қолди.

— Бўларди-я... Э, шундай ҳам бўлаверади, узоқ эмас-ку!

Шундай деб у югуриб ташқарига чиқди.

— Никитушка, бу аҳволда совуқ ейсан-ку!— деди бека у чана олдинга келганда.

— Бе, нега совуқ ер эканман, совуқ емайман,— деди Никита чананинг бошидаги похол билан оёғини беркитиш учун уни тузатар ва яхши от учун зарурати бўлмаган қамчини похол остига тиқиб қўяр экан.

Василий Андреич аллақачон чанага ўтириб олган эди; у устма-уст иккита пўстин кийиб олганидан деярли чананинг эгилган орқа қисмини бутунлай эгаллаб ўтиради; Никита чанага чиқиши билан у тизгинни қўлига олиб, отни юргизиб юборди. Никита тезгина чананинг олдинга, чап томонига жойлашиб олди-да, бир оёғини чанадан чиқариб қўйди.

II

Асл айғир чанани тортиб, қўшқоракларнинг енгил фижирлаши остида қишлоқнинг из тушган изфирили йўлидан шахдам юриб кетди.

— Сен қаёқка осиляпсан? Никита, қамчини бу ёқقا бер!— деб қичқирди Василий Андреич, афтидан, чананинг орқасига осилиб олган ўғидан хурсанд бўлиб.— Ҳозир адабингни бермасам! Югур, ойингнинг олдига, итвачча!

Бола чанадан сакраб тушди. Тўриқ қадамини жадаллаштириди ва лўкиллаб, кейин бир текисда йўртиб кетди.

Василий Андреич турадиган Крести қишлоғи олти хонадондан иборат эди. Улар қишлоқнинг чеккасидаги темирчининг уйидан ўтишлари биланоқ шамол ўйлаганларидан кўра анча кучлироқ эканини дарров сездилар. Йўл деярли билинмасди. Чананинг изини шу ондаёқ қор беркитиб кетарди, йўлни фақат бошқа жойлардан баландроқ бўлгани учунгина билиб олиш мумкин эди.

Даланинг ҳамма ёғида шамол қорларни чирпирак қилиб учирар, осмон билан ернинг туташган жойини сира кўриб бўлмасди. Ҳамма вақт кўзга яққол кўриниб турадиган Телятин ўрмони ҳозир қор тўзони орасидан аҳёнда фира-шира бўлиб қорайиб кўринарди. Шамол чап томондан эсиб, отнинг гижинг бўйнидаги ёлларни ва оддийгина қилиб тугиб қўйилган майнин думини ўнг томонга учирарди. Шамол келаётган томонга қараб ўтирган Никитанинг узун ёқаси унинг юзига ва бурнига ёпишиб борарди.

— Чопишда тенги йўқ-да, учади,— деди Василий Андреич, ўзининг яхши оти билан фаҳрланиб.— Бир кун шу от билан Пашутино қишлоғига ярим соатда етиб бордим.

— Лаббай?— деб сўради Никита ёқаси кўтарилгани учун яхши эшитмай.

— Шу от билан, дейман, Пашутино қишлоғига ярим соатда етиб бордим,— деди Василий Андреич қичқириб.

— Нимасини айтасиз, яхши от!— деб қўйди Никита.

Кейин жим қолиши. Лекин Василий Андреичнинг жуда гапиргиси келарди.

— Хотинингга, бочкасозни кўп боқаверма, деб айтиган эдим-ку, нима бўлди?— деб сўзлай бошлади Василий Андреич яна боягидай баланд овоз билан. У, мендек машҳур ва оқил одам билан гаплашиш Никитага хуш ёқса керак, деб қаттиқ ишонар ва ўз ҳазилидан ғоятда мамнун эди, шу сабабли бу гап Никитага қаттиқ ботиши мумкин-ку, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмас эди.

Никита шамолнинг зўридан хўжайинининг сўзларини яна эшитолмай қолди.

Василий Андреич бочкасоз ҳақидаги ҳазилини қаттиқ овоз билан яна такрорлади.

— Ҳаволаси худога, Василий Андреич, мен бу ишларга аралашмайман. Фақат хотиним ўғлимни хафа қилмаса бўлгани, бошқаси билан ишим йўқ.

— Гапинг тўғри,— деди Василий Андреич.— Қалай, баҳорда от сотиб оласанми?— деди у гапни бошқа ёқча буриб.

— Ҳа, насиб қилса,— деб жавоб қилди Никита чакмонининг ёқасини қайтариб, хўжайини томонга ўгириларкан.

Энди Никитани қизиқтирадиган сухбат бошлан-

ган эди, шунинг учун у ҳамма гапни эшитгиси келди.

— Ўғлим ҳам ўсиб қолди, энди ўзимиз ер ҳайдасак бўлади, илгари нуқул одам ёллардик,— деди у.

— Бўлмаса, бичилмаган отни ола қолинглар, қиммат сўрамайман,— деб қичқирди Василий Андреич ҳаяжонланниб ва бутун эс-ҳушини банд қилган машғулоти — жаллобликдан гап очиб.

— Агар ўн беш сўм берсангиз, от бозордан олсамми кан, деган эдим,— деди Никита; у Василий Андреич унга пулламоқчи бўлган отнинг баҳоси нари борса, етти сўм туришини, аммо Василий Андреич унга бу отни бериб, сўнгра йигирма бешга ўтқазишини, кейин ярим йилгача ундан сариқ чақа ҳам ололмаслигини биларди.

— Емон от эмас. Мен сенга ўзимникисан, деб беряпман. Вижданан айтяпман. Брехунов ҳеч кимни хафа қилмайди. Майли, кетса мендан кетсин, мен бошқалар сингарни зиқна эмасман. Инсофим бор,— деб қичқирди у, доим ўз сотувчилари ва харидорларини аврайдиган овози билан.— От бўлганда ҳам асл от-да!

— Бўлса бордир,— деди Никита хўрсиниб; кейин эшитадиган гапи қолмаганига ақли етгач, ёқасини салгина кўтарган эди, шамолда у шу заҳоти юз-кўзини беркитиб қўйди.

Улар ярим соатча жим кетишди. Пўстиннинг йиртиқ жойидан Никитанинг биқини ва қўлига шамол уради.

У жунжикиб, оғзини беркитиб қўйган чакмон ёқасинга куҳлай бошлади, шунда баданига сал иссиқ югурди.

— Хўш, нима деб ўйлайсан, Карамишево орқали юрамизми ёки тўғри кетамизми?

Карамишевога бирмунча серқатнов йўлдан борилар, йўлнинг икки бетига узун белги қозиқлар қоқиб қўйилгани эди-ю, аммо у йўл олис эди. Тўғри йўл яқин бўлгани билан камқатнов ва бунинг устига, белги қозиқлар йўқ бўлса-да, қисқа, қор тагида қолиб кетган эди.

Никита бир оз ўйланиб қолди.

— Карамишевонинг йўли бир оз олис-ку, лекин серқатнов,— деди Никита.

— Тўғрига юриб, фақат пастликдан ўтишда адашмасак бўлди-да, кейин ўрмон ичидан яхши кетамиз,— деди Василий Андреич, тўғридан кетгиси келиб.

— Ихтиёргиз,— деб жавоб қилди Никита ва яна ёқасини кўтариб олди.

Василий Андреич айтганини қилди, ярим чақирим-ча юриб, шохларида яккам-дуккам қуруқ барглари қолган ва шамолда чайқалиб турган баланд дуб дараҳти-нинг олдига етгач, отни чапга бурди.

Чана бурилиши биланоқ, уларга шамол қаршидан ура бошлади. Устига-устак тепадан қор бўраларди. Василий Андреич отни ҳайдар, лунжларини шишириб, нуқул пастдан мўйловига пуфлар эди. Никита мудраб борарди.

Улар шу тариқа ўн минут жим кетишиди. Василий Андреич бирдан алланима деб пўнғиллади.

— Лаббай?— деди Никита кўзини очиб.

Василий Андреич жавоб бермади, у энгашиб, ҳадеб орқасига ва отнинг олд томонига қаарди. От човлари ва бўйни терлаганидан юнглари жингалак бўлиб кетган, ўзи илдам қадам ташлаб борарди.

— Лаббай деяпман?— деб такрорлади Никита.

— Лаббай, лаббай!— деб масхара қилди уни Василий Андреич жаҳл билан.— Нишон қозиқлар кўринмаяпти! Йўлдан адашганга ўхшаймиз!

— Бўлмаса тўхтанг, мен йўлни кўриб келай,— деди Никита ва лип этиб чанадан тушди-да, похолнинг остидан қамчини олиб, чап томонга қараб кетди.

Бу йил қор қалин ёғмагани учун йўл очиб кетса бўларди, бироқ баъзи жойларда тиззадан келгани сабабли Никитанинг қўнжига қор кирди. Никита йўлни қидириб, оёқлари ва қамчи билан пайпаслаб кўрар, аммо ҳеч қарда йўл кўринмас эди.

— Хўш, қалай?— деб сўради Василий Андреич, Никита қайтиб чананинг олдига келганида.

— Бу томонда йўл йўқ. Энди нариги томонни ҳам бир кўриш керак.

— Ҳув ана, олдинда бир нарса қорайиб турибди, ўша ёққа бориб кўр-чи,— деди Василий Андреич.

Никита ўша ёққа кетди. Қорайиб кўринган нарсанинг олдига бориб қараса: усти очилиб қолган кузги дон экинига қор устидан сепиб қўйилган тупроқ экан, ўша тупроқ қорни қорайтириб кўрсатаётган экан. Никита ўнг томонни ҳам текшириб, чананинг олдига келди, устидаги ва этигининг ичидаги қорларни қоқиб, чана-га ўтиреди.

— Ўнг томонга юриш керак,— деди у қатъий,— шамол чап биқинимга ураётган эди, ҳозир бўлса тўғри ба-

шарамга уряпти. Ўнг томонга ҳайданг!— деди у қатъий оҳангда.

Василий Андреич унинг гапига кириб, отни ўнг томонга бурди. Лекин барibir ийл ийқ эди. Улар анча вақтгача шу тариқа кетавериши. Шамол пасаймас, ҳамон қор бўралар эди.

— Василий Андреич, биз бутунлай адашиб қолганга ўхшаймиз,— деди тўсатдан Никита гўё адашганидан завқланаетгандай.— Анови нима?— деди у қор остидан қорайиб чиқиб турган картошка палагини кўрсатиб.

Василий Андреич терга пишган ва ҳансираб чанани зўрға тортиб бораётган отни тўхтатди.

— Қаёқдан билдинг?— деб сўради у.

— Чунки Захаровнинг даласига келиб қолибмиз. Бутунлай бошқа ёққа кетибмиз!

— Бе, ёлғон!— деди Василий Андреич.

— Ёлғон гапираётганим ийқ, Василий Андреич, рост айтяпман,— деди Никита,— чананинг юришидан билса ҳам бўлади — картошка экилган даладан кетяпмиз; ҳув ана, палакларини тўплаб, уйиб қўйишибди. Бу заводчи Захаровнинг даласи.

— Буни қара-я, адашиб кетибмиз-ку!— деди Василий Андреич.— Энди нима қиласми?

— Тўғрига кетавериш керак, вассалом, бир жойдан чиқармиз,— деди Никита.— Захаровка қишлоғига чиқмасак, бариннинг қўргонига чиқармиз.

Василий Андреич Никитанинг маслаҳатига кўниб, отни у айтган томонга ҳайдай бошлади. Улар шу тахлитда анча юриши. Баъзан ўтлар кўм-кўк сабза бўлиб ётган очиқ жойга чиқиб қолишар ва чана музлаган кесакларга тегиб тақириларди. Баъзан анғизга, баъзан кузги дон экинлари, баъзан баҳори дон экинлари экилгани ерлардан ўтишарди, бу ерларда қор остидан шамолда силкинаётган шувоқ ва бугдой майсалари қўриниб турарди; баъзан ҳамма ёқни бир текис қоплаб ётган оппоқ қалин қор устига чиқиб қолишарди, унинг устида ҳеч нарса қўринимасди.

Тепадан қор уриб турар, баъзан ердан кўтарилади. От қўрининидан жуда ҳолдан тойган эди, терга пишганидан юнглари жингалак бўлиб, қирор боғлаб кетган, битта-битта қадам ташлаб борарди. Бирдан у мункиб кетиб, кўлмакками, ариққами чўккалаб қолди. Василий

Андреич отни тўхтатмоқчи бўлган эди, бироқ Никита ба-
қириб:

— Тўхтатманг!— деди.— Тиқилиб қолдикми — чиқиб
кетишимиз керак. Чу, жонивор! Чу, чу, жонидан!— деб
қичқириди у отга далда берувчи овоз билан; шу чоқ ўзи
сакраб чанадан тушган эди, ариққа ботиб қолди.

От бир силтаниб, чанани музлаган ерга тортиб чиқ-
ди. Маълум бўлишича, у қазилган ариқ экан.

— Биз қаерга келиб қолдик?— деб сўради Василий
Андреич.

— Юрaverайлик-чи, кўрамиз!— деб жавоб берди
Никита.— Бирон жойдан чиқармиз.

— Ҳов анови Горячкино ўрмоними дейман?— деди
Василий Андреич олдиларида қор орасидан қорайиб
кўринган бир нарсани кўрсатиб.

— Олдига борайлик-чи, кейин қанақа ўрмонлигини
биламиз,— деди Никита.

Никита ўша шарпа қорайиб кўринаётган томондан
толнинг қуриган, узунчоқ барглари учиб келаётганини
кўргани учун у ўрмон эмас, бирон хонадон бўлса керак,
деб ўйлади-ю, лекин буни айтмади. Чиндан ҳам улар
ариқдан ўтиб ўн саржин юрар-юрмас олдиларида дараҳт-
лар қорайиб кўрингандек бўлди ва қандайдир ғувилла-
ган ҳазин овоз эшитилди. Никитанинг тахмини тўғри
чиқди: бу ўрмон эмас, балки шохларида яккам-дуккам
барглари титраб турган бир нечта баланд тол дараҳти
эди. Дараҳтлар, чамаси, хирмон атрофидаги ариқнинг
четига ўтқазилган эди. Шамолда ғувиллаб ҳазин овоз
чиқараётган толларнинг олдига келгач, бирдан от олдин-
ги икки оёғини чанадан баланд кўтариб, кейинги оёқ-
лари ёрдами билан тепаликка чиқиб олди-да, чап томон-
га бурилди ва шундан кейин тиззасидан қор кечиб юр-
майдиган бўлди. Бу йўл эди.

— Мана етиб ҳам келдик,— деди Никита,— лекин
қаерга келганимизни ўзимиз ҳам билмаймиз.

От қор босган йўлдан тўғри кетди, улар чанада юз
метр юрар-юрмас бир бостирманинг узун четан девори
қорайиб кўринди. Ўрилган фаллани қуритадиган ва ян-
чадиган бу бостирманинг қалин қор босган томидан тин-
май қор тўқиларди. Бостирма орқада қолгач, йўл шамол
ураётган томонга бурилди-ю, улар қортепага дуч келиб
қолишли. Аммо олдинда икки уй орасидан кетган тоғ
кўча кўринарди, чамаси, шамол қорни шу кўчага уйиб

қўйган, энди ҳар қалай, шу қортепадан ошиб ўтиш керак эди. Чиндан ҳам қортепадан ошиб ўтишгач, улар кўчага чиқишиди. Энг четдаги ҳовлида арқонга ёйиб қўйилган, совуқда қотиб қолган битта қизил, битта оқ қўйлак, пайтава ва юбка шамолда қаттиқ силкинарди. Айниқса оқ қўйлак енгларини учирив, жуда қаттиқ пирпирарди.

— Оббо дангаса хотин-еў, байрамда ҳам кирларини йифиштириб олмабди-я,— деди Никита силкинаётган қўйлакларга қараб.

III

Кўчанинг бошида шамол кучли бўлганидан йўлни қор босган эди, лекин қишлоқнинг ўртасига келганда ҳаво тинч, илиқ ва ёқимли бўла бошлади. Бир ҳовлида ит ҳурди, иккинчи ҳовлида эса бошига эркакларнинг белбурма камзулини ёпинган бир аёл аллақаердан чопиб келди-да, йўловчиларга қараш учун остоноада тўхтаб, кейин уйга кириб кетди. Қишлоқнинг ўртасидан қизларнинг ашуласи эшитилди.

Бу қишлоқда, чамаси, шамол ҳам, қор ҳам, совуқ ҳам кам эди.

— Ие, бу Гришкино қишлоғи-ку,— деди Василий Андреич.

— Худди ўзи,— деб жавоб қилди Никита.

Чиндан ҳам бу Гришкино қишлоғи эди. Маълум бўлишича, улар адашиб, чап томонга кетиб қолишибди ва керакли йўл бир ёқда қолиб, бутунлай бошқа йўлдан саккиз чақирим юришибди; лекин ҳар ҳолда мўлжаллаган жойларига бирмунча яқинлашган эдилар. Гришкино қишлоғидан Горячкино қишлоғи беш чақирим келарди.

Улар йўлни давом эттиришар экан, кўчанинг ўртасидан юриб келаётган бир новча одамга дуч келишибди.

— Ким у келаётган?— деб қичқирди у одам отнинг жиловидан ушлаб, кейин шу заҳоти Василий Андреични таниб, шотидан ушлаганича чананинг олдига келди-да, ўринидиққа ўтирди.

Бу Василий Андреичга таниш бўлган, округда биринчи от ўгриси деб ном чиқарган Исай мужик эди.

— Ҳа, Василий Андреич! Йўлингиз бўлсин?— деди Исай ароқ ҳидини Никитага пуллаб.

- Шундай, Горячкино қишлоғига бормоқчи эдик.
- Йўлни чап солибсизлар-ку! Малахово орқали борсанглар бўларди.
- Борсак бўларди-ю, боролмадик-да,— деди Василий Андреич отни тўхтатиб.
- Яхши от экан,— деб қўйди Исај отни бир кўздан кечириб ва ўрганган одатига кўра, отнинг қалин думи туғиб қўйилган чилвирини қаттиқроқ тортиб.
- Хўш, қалай, энди ётиб қоласизларми?
- Йўқ, биродар, албатта боришимиз керак.
- Зарур бўлгач, илож қанча. Бу ким? Э, Никита Степанич-ку!
- Бўлмаса ким бўларди?— деб жавоб берди Никита.— Энди, биродари азиз, тағин бу ерда адашиб-нетиб ўтирмасак эди.
- Қандай қилиб адашасан! Отни орқага бур, кўчадан тўғри кетавер, кўчанинг бошига чиққанингдан кейин, тўғрига ҳайда, чап томонга юрма, катта йўлга чиққач, кейин ўнгга кетасан.
- Катта йўлнинг қаеридан буриламиз? Ёзгисиданми ёки қишикисиданми?— деб сўради Никита.
- Қишикисидан. Ҳозир, кўчанинг бошига чиқсанг, буталарни кўрасан, унинг қаршисида катта, бир туп дуб дарахти бор, бурилиш худди ўша жойда.
- Василий Андреич отни орқага бурди-да, қишлоқ кўчасидан чанани ҳайдаб кетди.
- Яххиси, ётиб қола қолинглар!— деб бақирди уларнинг орқасида Исај.
- Бироқ Василий Андреич унга жавоб қайтармади ва отни қистай бошлади; беш чақиримдан икки чақирими ўрмон ичидан юриладиган тўғри йўл улар назарида осонгина босиб ўтиладигандек туюларди, яна бунинг устига гўё шамол пасайиб, қор тинаётганга ўхшарди.
- Янгигина чана изи тушган ва кўчанинг у ер-бу ерида от гўнги қорайиб кўринган йўлдан орқаларига қайтиб боришар экан, яна кир ёйилган ҳовли олдидан ўтишиди, шамол оқ кўйлакни жойидан суриб юборган, тўнғиб қолган бир енги билан арқонда осилиб турарди; улар яна ҳазин ғувиллаб турган тол олдидан ўтиб, очиқ далаға чиқиб қолдилар. Чамаси, изғирин пасаймаган, балки баттар қутурган эди. Йўлни бутунлай қор кўмиб ташлаған, шунинг учун адашган-адашмаганликни фақат белгиларга қараб билиш мумкин эди. Бироқ олдиндаги

белгиларни ҳам яхши кўриб бўлмасди, чунки шамол тўри башарага уриб туради.

Василий Андреич кўзларини қисар, бошини энгаштириб, белгиларга қаарди, аммо кўпинча отга ишониб, унинг бошини қўйиб юборарди. Ҳақиқатан ҳам от адашмай, оёғи остидаги эгри-буғри йўлни сезиб, гоҳ ўнг, гоҳ чапга бурилиб бораради, чунки қор қалинлашганига ва шамол кучайганига қарамай, белгилар гоҳ йўлнинг ўнг томонидан, гоҳ чап томонидан кўриниб қоларди.

Шу аҳволда улар ўн минутча йўл юришгандан кейин бирдан отнинг олдида, шамол зўридан қиялаб ёғаётган қалин қор тўри орасида илгарилаб бораётган қандайдир бир қора нарса кўринди. Бу йўловчилар эди. Тўриқ уларга етиб олиб, олдида кетаётган чананинг тахтасига оёғини дўқиллатиб ура бошлади.

— Ёнлаб ўтиб ке-е-ет! — деб қичқиришди чанадагилар.

Василий Андреич ёнлаб ўта бошлади. Чанада уч эркак ва бир аёл бор эди. Афтидан, улар байрамдан қайтаётган меҳмонлар эдилар. Бир мужик отнинг қор босган сағрисига ҳадеб хипчин билан саваламоқда эди. Чананинг олдида ўтирган иккитаси қўлларини силтаб, бир нималар деб қичқиради. Ўраниб олган, ҳамма ёғини оппоқ қор босган аёл чананинг кетида қимирламай, ҳурпайиб ўтиради.

— Қаерликсизлар? — деб бақирди Василий Андреич.

— А-а-а...лик! — деган товуш эшитилди, холос.

— Қаерликсизлар, деяпман?

— А-а...лик! — деб қичқириди кучининг борича мужиклардан бири, лекин нима деганини аниқ эшитиб бўлмади.

— Чу, бўш кслма! — деб бақирди бошқаси ҳадеб хипчин билан отни савалаб.

— Байрамдан келяпсизлар шекилли?

— Ҳа, чу, чу! Бос, Сёмка! Ўзиб кет! Бўш келма!

Чапалар бир-бирига урилиб кетди, оз бўлмаса чалкашиб қолай деди, ажралишгач, мужикларнинг чанаси орқада қола бошлади.

Усти қор, юнглари ҳурпайган қориндор от тинмай урилаётган хипчин зарбидан қутулмоққа жони борича ҳаракат қилгандай, қалин қорда оёқлари билан ҳар ёққа қор сачратиб, пастак дўға остида оғир нафас олиб,

каловланиб борарди. Унинг кўринишидан ёш, балиқники сингари таранг, пастки лаби кенгайиб кетган, бурун катаклари ва қўрққанидан қулоқлари диккайиб турган башараси бир дақиқа Никитанинг елкасига тегай-тегай деб турди-да, кейин орқада қолиб кетди.

— Ана винонинг касофати,— деди Никита.— Отни ўлар ҳолатга етказиши. Ёввойилар!

Холдан тойган отнинг пишқириши ва мужикларнинг масти қийқириқлари бирмунча вақт эшитилиб турди, кейин пишқириш овози пасайиб, қийқириқлар ҳам эшитилмай қолди. Атроф-теварак яна илгаригидай жим бўлиб қолди, бу жимликни фақат қулоқ остида ғувиллаган шамолу, аҳёnda чана дўнг жойдан ўтганда қўшқоракларнинг енгил фижирлаши бузар эди.

Бу учрашув Василий Андреичнинг кайфини чоғ қилди ва юрагига далда берди, шунинг учун у белги қозиқларга қараб ўтирумай, қўрқмасдан отни ўз ихтиёрига қўйиб, ҳайдай бошлади.

Никита қиласидан иши бўлмаганидан пинакка кетган эди, у одатига кўра, ана шундай бекорчилик пайтларида, кўп чала қолган уйқуларининг ҳиссасини чиқарип олар эди. Бирдан от тўхтаб қолди-ю, Никита қалқиб, оз бўлмаса муккасидан ийқилаёзди.

— Биз яна нотўғри йўлдан кетяпмиз-ку,— деди Василий Андреич.

— Нега?

— Белгилар кўринмаяпти. Яна адашганга ўхшаймиз.

— Адашган бўлсан, қидириш керак,— деди гапни қисқа қилиб Никита ва ўрнидан турди-да, чалиш оёқларини енгил кўтариб босиб, қор кечиб кетди.

У дам кўздан ғойиб бўлиб, дам яна кўзга кўриниб, анча вақтгача юрди-да, ниҳоят қайтиб келди.

— Бу ерда йўл йўқ, балки олдинроқдадир,— деди у чанага ўтира туриб.

Анчагина қоронги тушиб қолган эди. Изғирин на кучаймай, на сусаймай бир хил эсиб турарди.

— Лоақал анави мужикларнинг овози ҳам эшитилмайди,— деди Василий Андреич.

— Ҳа, қувиб етишолмади, жуда узоқ кетиб қолганга ўхшаймиз. Балки улар ҳам адashiб қолишгандир,— деди Никита.

— Энди қаёқقا юрдик?— деб сўради Василий Андреич.

— Отни ўз ҳолига қўйиб юбориш керак,— деди Никита.— Ўзи олиб боради. Тизгинни беринг.

Василий Андреич тизгинни жон деб унинг қўлига тутқазди, чунки иссиқ қўлқоп кийган бўлишига қарамай, қўллари совқота брошлаган эди.

Никита тизгинни олди-да, уни қимирлатмасликка ҳаракат қилиб, яхши кўрган отининг ақллилигидан хурсанд бўлган ҳолда, фақат қўлида ушлаб борди. Ҳақиқатан ҳам ақлли, зийрак от дам у томонга, дам бу томонга гоҳ у, гоҳ бу қулоғини тутиб, бурила бошлади.

— Фақат гапирмайди, ҳолос!— деди Никита.— Қаранг, биляпти! Юравер, билиб юравер! Шундай, балли.

Шамол օрқага ура бошлади, бир оз исигандек бўлишиди.

— Жуда ақлли-да,— деб давом этди Никита отдан мамнун бўлиб.— Қирғиз кучлик-ку, лекин аҳмоқ. Буни қаранг, қулоқлари билан нима қиляпганига бир қаранг. Ҳеч қанақа телеграфнинг кераги йўқ, бир чақирим олисдан сезади.

Чиндан ҳам ҳали ярим соат юрмаёқ олдинда: ўрмонми, қишлоқми, ишқилиб, бир нарса қорайгандек бўлди ва ўнг томонда яна белгилар кўринди. Улар, чамаси яна йўлга чиққан эдилар.

— Ия, яна Гришкинога келибмиз-ку,— деб юборди бирдан Никита.

Ҳақиқатан, энди ўша томондан қор бўралаб турган бостирма уларнинг чап қўл томонида қолган эди, кейин яна ўша арқонга ёйиб қўйилган ва шамолда қаттиқ силкиниб турган кўйлаклар, пайтавалар кўринди.

Яна улар бояги кўчага кирдилар, яна шамол паса-йиб, ҳаво бир оз исигандай, тана яйрагандай бўлди, яна ўша от гўнги ётган йўл кўринди, яна ашула, ғовур-ғувур овозлар эшитилди, яна итлар ҳура бошлади. Анчагина қоронғи тушиб қолганидан, баъзи уйларнинг деразала-ридан чироқ ёруғи кўриниб турарди.

Чана кўчанинг ўртасига келганда Василий Андреич отни деворлари икки қатор ғиштдан ишланган уй томонга бурди-да, уйга кираверишдаги зинапоя олдида тўхтатди.

Никита ойналарига қор ёпишган ва чироқ ёруғида қорлар ялтираб кўринган дераза олдига келди-да, уни қамчи дастаси билан тақиллатди.

— Ким у?— деган овоз эшитилди.

— Крести қишлоғидан, Брехуновлар, биродари

азиз,— деб жавоб берди Никита.— Бирпасга бу ёққа қаранг!

Дераза олдидан нари кетишиди, орадан икки минутча ўтгач, даҳлиз эшиги ғичирлаб очилди, кейин ташқари эшикнинг лўкидони шиқирлади, шундан кейин шамол очиб юбормаслиги учун бир қўли билан эшикни ушлаган ҳолда оҳорли оқ қўйлак, устидан елкасига калта пўстин ташлаган новча, оппоқ соқолли чол эшикдан бошини чиқарди, унинг кетидан эса, қизил қўйлак ва чарм этик кийган бир йигит кўринди.

— Андреич, сенмисан?— деди чол.

— Ҳа, адашиб қолдик, биродар,— деди Василий Андреич,— Горячкино қишлоғига бормоқчи эдик, бу ерга келиб қолибмиз, яна ўша ёққа йўл олган эдик, яна адашиб бу ерга келиб қолдик.

— Тоза адашибсизлар-ку,— деди чол.— Петрушка, бор, дарвозани оч!— деди у қизил қўйлакли йигитга қараб.

— Хўп бўлади,— деб жавоб берди йигит қувноқлик билан ва даҳлизга қараб югуриб кетди.

— Э, биродар, овора бўлма, ётиб қолмаймиз,— деди Василий Андреич.

— Бемаҳалда қаёққа борасан, ётиб қол!

— Жон деб ётиб қолар эдим-ку, аммо бориш керак. Зарур иш бор, биродар, бўлмайди.

— Жилла қурса, чой ичиб, исиниб ол,— деди чол.

— Исиниб олиш бошқа гап,— деди Василий Андреич,— қоронғига қолмаймиз, ой чиқса, ёруғ бўлиб кетади. Нима қиласмиш, Никита, кириб исиниб оламишми?

— Нима ҳам дердик, исинсак исинаверамиз-да,— деди Никита; у жуда совқотган, бирон иссиқ жойда яхшилаб исиниб олишни жуда хоҳлаб турган эди.

Василий Андреич чол билан бирга уйга кирди, Никита эса отни Петрушка очган дарвоздадан етаклаб, унинг кўрсатишига мувофиқ, саройнинг бостирмаси остига олиб борди. Саройда гўнг уюлиб, музлаб қолган эди, шу сабабли баланд дўға товуқларнинг қўноғига тегиб кетди. Қўноқдаги товуқлар билан хўроз норозилик билдиргандай қуқуқлаша бошлади. Ҳуркиб кетган қўйлар музлаган гўнг устида туёқларини дукурлатиб, бир чеккага қошиди, бегона одам келганини сезган ит эса, ҳам қўрқиб, ҳам жони жаҳди билан унга қараб акиллай бошлади.

Никита уларнинг ҳаммаси билан гаплаша кетди: то-

вүқлардан узр сўраб, энди бундан кейин сизларни бе-
зовта қилмайман, деб уларни тинчитди, қўйларни койиб,
нега мунча қўрқасизлар, нимадан қўрқанингларни
ўзинглар билмайсизлар, деб қўйди; отни боғлай туриб,
итга кўп насиҳат қилди.

— Ана, ишлар бундай бўпти,— деди у устидан қор-
ларни қоқар экан.— Акиллашингни қара-я!— деб қўшиб
қўйди ва итга қараб.— Бас қил! Бас дейман сенга
аҳмоқ. Ўзингга жабр қиласан, холос. Келганлар ўғри
эмас, ошналар...

— Булар, китобда айтилишича, учта уй маслаҳатчи-
лари,— деди йигит ташқарида қолган чанани кучли қўли
билан бостирма остига тортиб қўяр экан.

— Маслаҳатчи деганинг нимаси?— деб сўради Ни-
кита.

— Пульсон шундай деб ёзган-да: уйга ўғри кирса ит
хуради — демак, фафлат босмасин, кўзингни оч, дегани
бўлади. Хўroz қичқирдими — демак туриш керак. Му-
шук юзини ювса — азиз меҳмон келади, дегани бўлади,
демак уни кутишга тайёргарлик кўриш керак,— деди йи-
гит илжайтиб.

Петруха хат-саводли йигит эди, у бисотида бўлган
биттаю битта Паульсоннинг китобини деярли ёд билар ва
буғунгидек бир оз ичиб олган пайтларида ундаги ибрат-
ли сўзларни ўрнида ишлатиб қолишни яхши кўрар эди.

— Жуда тўғри гап,— деди Никита.

— Амаки, роса совқотгандирсиз дейман-а?— деб қў-
шиб қўйди Петруха.

— Ха, оз-моз,— деди Никита, сўнг улар ҳовли, даҳ-
лиздан ўтиб, уйга кирдилар.

IV

Василий Андреич кириб борган уй қишлоқдаги энг ба-
давлат хонадонлардан бири эди. Оиланинг беш чек ери
бўлиб, бундан ташқари яна у четдан ижарага ер олиб
экин экар эди. Кўрғонда олтита от, уч сигир, икки ғуна-
жин, йигирмага яқин қўй бор эди. Бу хонадонда жами
бўлиб йигирма икки жон: уйланган тўрт ўғил, олти на-
бира (булардан уйлангани фақат Петруха эди), икки
чевара, уч етимча ва тўрт келин бола-чақалари билан
турар эди. Бу ҳали ажралмай яхлитлигича қолган кам-
туар эди. Бу ҳамидан кам оилалардан бири эди; лекин бу уйда ҳам ҳами-

ша хотин-халаж орасида бошланадиган киши билмас, ички жанжал бошланган эдики, бу жанжал яқин орада оилани албатта бўлинишга олиб келиши турган гап эди. Икки ўғил Москвада мешкоблик қиласарди, бир ўғил ас-карлик хизматида эди. Ҳозир уйда чол, кампир, рўзгор тебратадиган иккинчи ўғил, Москвадан байрамга келган тўнғич ўғил ва бутун хотин-халажу болалар, булардан ташқари, яна бир меҳмон — чолнинг қўшни ошнаси бор эди.

Уйда, столнинг тепасида шипга осиб қўйилган қалпоқли лампа стол устидаги чой идишларини, ичидаги ароғи бор шишани, овқатларни, уйнинг ғишт деворлари билан бурчакдаги осиғлиқ турган иконаларни ва уларнинг икки томонидаги суратларни равшан ёритиб туради. Стол ёнида, энг тўрда қора калта пўстинида қолиб, музлаган мўйловларини сўрган ҳолда, чақчайган, қирғийникидек ўткир кўзлари билан одамларни ва уйни кўздан кечириб Василий Андреич ўтиради. Василий Андреичдан ташқари, стол атрофида хонаки оқ сурп кўйлак кийган, боши ялтироқ, оқ соқол чол — уй эгаси, унинг ёнида юпқа чит кўйлак кийган, елкадор, бақувват йигит — чолнинг Москвадан ҳайитга келган ўғли, уйда рўзгорга қарайдиган яна бир кенг ягрили ўғли ҳамда қотмадан келган сариқ мужик қўшниси ўтиради.

Мужиклар ароқ ичишиб, овқат еб бўлишгач, энди чой ичмоқчи бўлишганда, печка олдидаги самовар ҳам шифиллаб қолган эди. Сўрида ва пеҷа устида ёш болалар кўринарди. Тахта каравот устида бир аёл беланчак тебратиб ўтиради. Юзларини, ҳатто лабларини ҳам қатқат ажин босган кампир — уй бекаси, Василий Андреичга мулозамат қилмоқда эди.

Никита уйга кириб келган вақтда кампир қалин стаканчага ароқ қўйиб, уни меҳмонга тутаётган эди.

— Айбга қўшмайсан, Василий Андреич, ичмасанг бўлмайди, қутлаш керак,— деди кампир.— Ичиб юбор, азизим.

Ароқнинг ҳиди, айниқса ҳозир Никита совқотиб ва ҳолдан тойиб турган пайтда уни қаттиқ ҳаяжонга солди. У қовоғини солиб, қулоқчин ва чакмонининг қорини қоқди-да, икона қаршисида туриб, гўё ҳеч кимни кўрмагандек уч марта чўқинди ва иконаларга таъзим қилди, кейин уй эгаси — чолга қараб, аввал унга таъзим қилди, сўнгра стол атрофида ўтирганларга, кейин пеҷа олдида

турган хотинларга қараб бир-бир таъзим қилиб чиқди ва: «Байрамингиз муборак», деди-да, стол устига қарамай, чакмонини еча бошлади.

— Амаки, роса қиров боғлабсан-ку,— деди катта ака Никитанинг қорли юз-кўзи ва соқолига қараб.

Никита чакмонини ечиб, уни яна бир марта қоқди ва пеъёнига илиб, стол олдига келди. Унга ҳам ароқ тутишди. У бир дақиқа иккиланиб қолди: оз бўлмаса стаканни қўлига олиб, яхши ҳид келиб турган тиниқ ароқни қулт этиб ютиб юбормоқчи бўлди-ю, лекин Василий Андреичга қараб, ичган қасами, сотиб ичган этиги, бочкасоз, кўкламда от сотиб олиб бермоқчи бўлган ўғли эсига тушиб, бир хўрсинди-да, стаканни олишдан бош тортди.

— Ичмайман, кўпдан-кўп раҳмат,— деди у қовоини солиб, кейин иккинчи дераза олдида турган курсига бориб ўтирди.

— Нега ичмайсан?— деди катта ака.

— Ичмайман дегандан кейин ичмайман-да,— деди Никита унга қарамай, сийрак мўйлови ва соқолидаги эриётган музларга кўз қирини ташлаб.

— Унга тўғри келмайди,— деди Василий Андреич стакандаги ароқни ичгач, орқасидан тешиккулча еятуриб.

— Бўлмаса, чой ичгин,— деди ширинсўз кампир,— тоза совқотган бўлсанг керак, онанг гиргиттён. Ҳой, хотинлар, самоваринглар мунча кечикиб кетди?

— Қайнади,— деб жавоб қилди кичкина келин ва суви тошиб кетаётган самоварнинг буфини елпиб, уни зўрға кўтариб келди-да, дўқ этиб стол устига қўйди.

Бу орада Василий Андреич қандай қилиб йўлдан адашганликларини, қандай қилиб шу қишлоқча икки марта келиб қолганликларини, мастрларни учратганликларини сўзлаб берди. Уй эгалари ҳайрон бўлишди ва қаерда, нима учун адашганликларини, улар учратган мастрларнинг ким эканликларини тушуниришиб, у ёққа қандай бориш кераклигини ўргатишиди.

— Бу ердан Молчановкани кичкина бола ҳам топиб бора олади, фақат катта йўлдан буриладиган жойни билса бас, ўша ерда буталар бор. Сизлар буталарга етмасдан бурилгансиз!— деди қўшни.

— Яхиси, ётиб қола қолинглар. Сизларга жой солиб беришади,— деб меҳрибонлик қила бошлади кампир.

— Эрталаб туриб кетаверардинглар, кўнгилдагидек

иш бўларди,— деди чол кампирининг гапини маъқуллаб.

— Йўқ, биродар, бўлмайди, зарур иш бор!— деди Василий Андреич.— Бир соат вақтни қўлдан бой берсанг, кейин бир йилда ҳам қўлга киритолмайсан,— деб қўшиб қўйди у ўрмонни ва унинг савдосини бузиши мумкин бўлган савдогарларни хаёлидан ўтказар экан.— Қандай бўлса ҳам етиб борамиз-а?— деди у Никитага қараб.

Никита ҳамон соқол-мўйловларидағи музнинг эришига маҳлиё бўлиб ўтиргандай анчагача индамади. Кейин:

— Яна адашиб қолмасак эди,— деди хафалик билан.

Никита шунинг учун хафа эдики, унинг жуда ароқ ичгиси келган ва бу истакни фақат чой ичиш билан босиш мумкин эди-ю, аммо ҳали ҳам унга чой беришмаган эди.

— Бурилишгача етиб олсак бўлди-да, кейин адашмаймиз; ўрмон ичидан юриб манзилга етиб оламиз,— деди Василий Андреич.

— Ихтиёр ўзингизда, Василий Андреич; кетсак кетаверамиз,— деди Никита узатилган стакандаги чойни ола туриб.

— Чойни ичib бўлиб, жўнаймиз.

Никита индамай фақат бошини қимирлатиб қўйди ва чойни талинкага қуйиб, кўп ишлаганидан доим шишиб юрадиган бармоқларини буғда исита бошлади. Кейин қанддан бир тишлиб, уй хўжаларига таъзим қилида:

— Саломат бўлинглар,— деб чойни хўплай бошлади.

— Бир одам бурилишгача кузатиб қўйса, жуда яхши бўларди-я,— деди Василий Андреич.

— Нега бўлмасин, бўлади,— деди катта ўғил.— Петруха чана қўшиб бурилишгача кузатиб қўяди.

— Бўлмаса бориб қўшавер, оғайнни, яхшилигингни унутмайман.

— Қўй, ундағ дема, сухсурим!— деди шириңсўз кампир.— Биз астойдил хурсандмиз.

— Петруха, бор, бияни чанага қўш,— деди катта ака.

— Хўп бўлади,— деди илжайиб Петруха ва шу заҳоти михдан шапкасини олиб, юргурганча чана қўшгани кетди.

Отларни чанага қўшиб бўлгунча, улар Василий Андреич дераза олдига келган вақтда бўлинниб қолган сухбатга ўтишди. Чол оқсоқол қўшнисига, ҳайитда унга

ҳеч нарса юбормай, хотинига фаранг рўмол юборган учинчи ўғлидан шикоят қилаётган эди.

— Ёшлар катталарнинг гапини менсимайдиган бўлиб кетишияпти,— деди чол.

— Менсимаслик ҳам гапми,— деди қўшни ошнаси,— ҳеч йўлга солиб бўлмай қолди! Жуда ақлли бўлиб кетишиганга ўхшайди. Анави, Демочкиннинг ўғли бор-ку, уриб отасининг қўлини синдирибди. Бу ҳам ақли қўпайиб кетгандан бўлса керак-да.

Никита уларнинг юзига тикилиб, гапга қулоқ солиб ўтиради, афтидан, у ҳам сұхбатга қўшилмоқчи эди-ю, лекин маза қилиб чой ичаётгани учун фақат маъқуллаб, бошини қимирлатиб қўя қолди. У стаканни тез-тез бўшатиб турар экан, тобора исиб, яйрай бошлади. Сұхбат анча чўзилди, улар фақат бир нарса ҳақида, яъни оиласининг бўлининб кетишининг зарари ҳақида гаплашишди. Мазмуни, бу шунчаки умумий гап эмас, балки шу уйдаги бўлинешга, яъни шу ерда қовоини солиб, индамай ўтирган иккинчи ўғилнинг ажралиб чиқмоқчи бўлаётганига тааллуқли гап эди. Бу чамаси, уйдагиларнинг ҳаммасининг фикрини банд қилган энг нозик масала эди-ю, бироқ улар одоб юзасидан бегоналар ҳузурида ўзларнинг хусусий ишларини муҳокама қилишини тўхтатиб қўйган эдилар. Аммо охири чол чидаёлмай йиғламсираган овозда: «Ҳозирча тирик эканман, ажралишга рухсат бермайман, худога шукур, уй-жойим тўқис, ажратсан ҳамма нарса хонавайрон бўлади»,— деди.

— Мана, мисол учун Матвеевларни олинг,— деди қўшниси,— мақташга арзийдиган ҳақиқий хонадон эди, ажралишгач, ҳеч ким ҳеч нарсага эга бўлмай қолди.

— Сен ҳам шундай бўлишни истаётгандирсан,— деди чол ўғлига қараб.

Ўғли ҳеч нима демади, орага ўнғайсиз жимлик чўкди. Бу жимликни аллақачон отни чанага қўшиб, бундан бир оз илгари уйга кириб келган ва гапларни эшитиб илжайиб турган Петруха бузди.

— Пульсоннинг китобида ҳам худди шунаقا масал бор,— деди у.— Отаси ўғилларига бир боғ супурги бериб, синдиринглар, деган экан, синдиришолмабди, биттадан чўпини ажратишган экан, оппа-осон синибди. Бу ҳам худди шунга ўхшайди,— деди у илжайиб. Кейин:— Чаналар тайёр!— деб қўшиб қўйди.

— Тайёр бўлса, жўнаймиз,— деди Василий Андре-

ич.— Бўлиниш масаласига келганда, отахон, сира бўш келма. Мол-мулкни сен топгансан, сен хўжайинсан. Судга бер. У қонун-қоидасини кўрсатади.

— Шундай ғайирлик қиласди, шундай ғайирлик қиласди, асти қўяверасан,— деди чол йиғламсираган овозда ҳамон ўз дардини айтиб,— қани энди уни сира гапга қўндириб бўлса. Худди шайтонга айланаб қолганга ўхшайди!

Бу орада Никита беш стакан чой ичиб, яна бир стакан бўлса йўқ демас эдим, деган умидда стаканни тўнтариб қўймай, ётқизиб қўйди. Бироқ самоварнинг суви тамом бўлгани учун бека унга чой қуйиб бермади, бундан ташқари, Василий Андреич ҳам кийимини кийиш учун ўрнидан туриб қолди. Никита ҳам чор-ночор ўрнидан турди, қўлидаги ҳар томони тишланган бир бўлак қандни яна қанддонга қўйиб, этагининг тирқишидан қор кираётган даҳлизга ва у ердан қоп-қоронги ҳовлига чиқди.

Чакмонини кийиб бўлгач, у оғир тин олди, кейин уй эгаларига миннатдорлик билдириб, улар билан хайрлашди-да, иссиқ, ёруғ меҳмонхонадан қоп-қоронғи, изғирин шамол гувиллаб ураётган, эшигининг тирқишидан қор кираётган даҳлизга ва у ердан қоп-қоронғи ҳовлига чиқди.

Пўстин кийиб олган Петруха отини ушлаб ҳовлининг ўртасида турар ва илжайиб, Паульсоннинг китобидан ёд олган шеърларини ўқирди: «Бўрон, зулмат осмонни тутар, қор учқуни айланар қуюн; дам ҳайвондай бўкириб ўтар, дам гўдакдек йиғлоқи бир ун».

Никита унинг айтганларини маъқуллаб бошини ирғар ва тизгинларни тўғрилар эди.

Чол Василий Андреични кузатиб, унинг ўёлини ёритиш учун даҳлизга фонус кўтариб чиққан эди, шамол шу заҳоти уни ўчириб қўйди. Қорнинг бўралаши кучайиб кетганини ҳатто ҳовлида туриб ҳам билиш мумкин эди.

«Оббо, ҳавонинг авзойи бузилиби-ку,— деб ўйлади Василий Андреич.— Етиб олиш ҳам амри маҳолга ўхшаб қолди, йўқ, бормасам бўлмайди, бу кечиктирадиган иш эмас! Бунинг устига, ўрнимдан туриб қўйдим, хўжайнин ҳам от қўштириб қўйди. Худо хоҳласа, етиб борамиз!»

Уй эгаси — чол ҳам кетмай ётиб қола қолинглар деб, анча ёлворди-ю, лекин Василий Андреич унинг гапига унамади. Шундан сўнг чол ортиқча қистамади. «Эҳтимол, мен қариб қолганим учун шундай қўрқоқлик қилаётган-

дирман, етиб боришка ҳам ажаб эмас,— деб ўйлади у.— Қайта вақтида ётиб ухлаймиз. Ортиқча ташвишга ҳам қолмаймиз».

Петруха эса хавф-хатар тўғрисида ўйламасди ҳам чунки у йўлнинг бутун паст-баландликларини беш бармоғидай биларди ва бундан ташқари «Қор учқуни айланар қуюн» деган шеър худди ташқаридаги бўлаётган ҳолатни ифодалайтгандек уни руҳлантириб юборган эди. Никитанинг бўлса кетишга сира хоҳиши йўқ эди-ю, лекин у кўпдан бери ўз эркига эга бўлмай, ўзгалар хизматини қилишга одатланиб қолгани учун ҳеч нима деёлмади; шундай қилиб, жўнаб кетувчиларни ҳеч ким тўхатиб қололмади.

V

Василий Андреич қоронғида чананинг қаерда турганини яхши кўрмай, пайтасланиб, аранг олдига келди-да, унга ўтириб, тизгинни қўлига олди ва:

— Қани, юрдик!— деб қичқирди.

Петруха ўринидиги йўқ паст чанага чўккалаб туриб олиб, отининг бошини қўйиб юборди. Олдида бия турганини сезиб, ҳадеб кишинаётган Тўриқ, бия юриб кетганини сезиб, унинг орқасидан интилди, улар кўчага чиқишиди. Яна бояги йўл, бояги кўчадан кетишиди, музлаган кирлар ёйиғлиқ ҳовли олдидан ўтишиди, аммо ҳозир кирлар кўринмади; яна ўша бостирма кўринди, уни ҳозир деярли томигача қор босиб кетган эди, томидан шувиллаб қор тушиб турарди; яна ўша ҳазин овоз билан фувиллаб, ҳуштак чалаётган ва шамолдан эгилаётган толлар ёнидан ўтиб, яна қуюндек айлананаётган қор денгизига чиқдилар. Шамол шу қадар кучли эдики, у ёндан ургани учун чанадагилар унга орқаларини ўгириб олганларида, чанани ёнга суриб, отни четга гандираклатиб юборар эди. Петруха йўрға биясини лўкиллатиб, олдинда бардам қичқириб борарди. Тўриқ эса биянинг ортидан интиларди.

Шу тариқа ўн минутча йўл юргач, Петруха орқасига қараб бир нима деб қичқирди. Василий Андреич ҳам, Никита ҳам шамолдан унинг нима деб қичқирганини эшитишмади, аммо лекин фараз қилиб, бурилишга келган бўлсак керак, деб ўйлашди. Ҳақиқатан ҳам Петруха

отни ўнг томонга бурди, шунда ёндан ураётган шамол юзга ура бошлади, ўнг томонда, қор орасидан эса, бир нима қорайиб кўринди. Бу бурилишдаги буталар эди.

— Хайр энди, худо ёр бўлсин!

— Раҳмат, Петруха!

— Бўрон, зулмат осмонни тутар!— деб қичқирди Петруха ва кўздан фойиб бўлди.

— Оббо, шоир-эй,— деди Василий Андреич ва отга тизгин тегизиб қўйди.

— Ҳа, яхши йигит, ҳақиқий мужик экан,— деди Никита.

Шундан кейин улар ўзлари кетаверишли.

Никита уйда чой ичиб ўтирганда ичига кирган иссиқни чиқариб юбормасликка ҳаракат қилиб, пўстинига бурканган ва бошини елкасига қисган ҳолда жим борарди; у елкасини қаттиқ қисиб олганидан унинг калта соқоли бўйнига ёпишиб турарди. У олдинда тўғри йўлга ўхшаб кўриниб, уни алдаётган чананинг икки шотисини, отning қимиirlаётган орқаси билан шамол бир томонга учираётган тугуғлиқ думини ва яна, ундан ҳам олдинда, баланд дўғани, отning тебранаётган боши ва ҳилпираётган ёлини кўрарди. Ҳар замонда унинг кўзига йўлнинг икки четидаги нишон қозиқлар кўриниб қолар, шу туфайли у йўлдан кетаётганликларини биларди. Демак, ҳозирча унинг қиласидаги иши йўқ эди.

Василий Андреич отни ўз ихтиёрига қўйиб борарди. Лекин Тўриқ қишлоқда дам олиб олганига қарамай, истар-истамас йўрттар, гўё йўлдан чиқиб бораётганга ўхшарди, шу сабабдан Василий Андреич уни бир неча марта йўлга солиб қўйди.

«Мана, ўнг томонда битта қозиқ, мана иккинчиси, мана учинчиси,— деб санади Василий Андреич,— мана олдинда ўрмон ҳам кўриниб қолди»,— деб ўйлади у, олдида қорайиб кўринган бир нимага тикилиб. Аммо ўрмонга ўхшаб кўринган нарса фақат буталар экан, холос. Бу буталар ҳам орқада қолди, кейин яна йигирма саржинча йўл юришди — тўртинчи қозиқ ҳам, ўрмон ҳам кўринмади.

«Хозир ўрмон келиши керак»,— деб ўйлади Василий Андреич ва ароқ билан чойнинг кайфидан дадилланиб отни тўхтатмай, аксинча, тизгинни силтаб, унга далда берди; шундан сўнг итоатгўй жонивор от гарчи керакли томон қолиб, бутунлай бошқа томонга ҳайдайдётганларини билиб турган бўлса-да, эгасига бўйсуниб, гоҳ лўкиллаб,

гоҳ йўртиб, ҳайдоётган томонга қараб чопа бошлади. Ўн минутча шу тариқа йўл юришса ҳам, аммо ҳамон ўрмон кўринмасди.

— Яна адашганга ўхшаймиз-ку!— деди Василий Андреич отни тўхтатиб.

Никита индамай чанадан тушди-да, шамолдан гоҳ танасига ёпишиб, гоҳ қайрилиб ва устидан тушиб кетаётган чакмонини ушлаб, йўл ахтариб кетди; у қор кечиб аввал бир томонга, кейин иккинчи томонга борди. Уч мартача бутунлай кўзга кўринмай кетди. Ниҳоят қайтиб келди-да, Василий Андреичнинг қўлидан тизгинни олди.

— Ўнгга юриш керак,— деди у қатъий равишда отни буар экан.

— Ҳай, ўнгга бўлса, ўнгга-да,— деди Василий Андреич тизгинни бериб ва совқотган қўлларини қўлқопга тиқиб.

Никита индамади.

— Қани, ошнажон, бир кучингни кўрсат!— деб қичқирди у отга қараб; бироқ от тизгин силкитиб қўйилганига қарамай, битта-битта қадам ташлаб бораради.

Қор баъзи жойларда тиззадан келарди, шунинг учун от ҳар қадам ташлагандага чана сапчиб кетарди.

Никита чананинг олдида осилиб турган қамчини олиб, отга бир қамчи урди. Қамчи еб ўрганмаган тулпор бир силтаниб йўртиб кетди, аммо сал юрмай яна лўкиллаб, қадамга ўтди. Шу тариқа беш минутча юришиди. Атроф шу қадар қоронғи ва қор шу қадар гирдикапалак бўлиб айланар эдикни, ҳатто баъзан дўғани ҳам кўриб бўлмасди. Баъзан чана қимирламай бир жойда турганга ўхшар, дала орқага кетаётгандек туюларди. Бирдан от олдинда бир нарсани сезгандай тақقا тўхтаб қолди. Никита тизгинни қўйиб, яна чанадан дик этиб тушди-да, нега тўхтаб қолганини билиш учун отнинг олдига ўтди; у отнинг олдига ўтиб, энди бир қадам босмоқчи бўлган эди, тийғаниб, қандайдир жарликка думалаб кетди.

— Ҳай, ҳай, ҳай,— деди у ўзига-ўзи думалаб бораар экан, ўзини тўхтатишга ҳаракат қилиб; аммо бўлмади, ниҳоят, жарликдаги қалин қорни оёғи билан ўйиб кириб тўхтади.

Жар ёқасида осилиб турган қор уюми Никита йиқилиши билан кўчиб, унинг устига ағдарилди, шунда ёқасидан бўйнига қор тушди...

— Ҳали шунақамисан!— деди Никита ўпкалаган

оҳангда қор уюмига ва жарга қараб, бўйнига тушган қорларни қоқа туриб.

— Никита, ҳой Никит!— деб қичқириди Василий Андреич тепадан туриб.

Аммо Никита овоз бермади.

Унинг фурсати йўқ эди: у устидаги қорларни қоқиб бўлиб, жарга думалаган вақтида, қўлидан тушиб кетган қамчини ахтараётган эди. Қамчини топгач, у думалаб тушган жойидан яна қайтиб чиқмоқчи бўлган эди, аммо чиқишининг иложи бўлмади: ҳадеб орқасига сирғаниб кетаверди; шунинг учун жар ичидаги юриб, тепага чиқадиган жой қидиришга мажбур бўлди. Думалаб тушган еридан етти-саккиз қадамча нари бориб, эмаклаб аранг тепаликка чиқиб олди-да, жар ёқаси билан от турган жойга томон юра бошлади. От билан чана кўринмасди; бироқ у шамолга қарши бораётгани учун от билан чанани кўришдан олдин, Василий Андреичнинг қичқириб, Тўриқнинг эса, кишнаб уни чақирган овозини эшитиб қолди.

— Келяпман, келяпман, мунча кишнайсан!— деди у.

Чананинг худди олдигинасига етиб келган пайтдагина у отни ва отнинг ёнида турган Василий Андреични кўрди; Василий Андреич жуда баҳайбат кўринарди.

— Қайси жаҳаннамга йўқолиб кетдинг? Орқага юриш керак. Гришкинога қайтсан ҳам майли,— деди жаҳл билан хўжайн Никитага.

— Жон деб қайтар эдик-а, Василий Андреич, лекин қаёққа юрамиз? Бу ерда шундай чуқур жар бор эканки, тушсанг, сира ҳам чиқолмайсан. Мен ўшаққа думалаб кетиб, аранг чиқиб олдим.

— Хўш, нима қиламиз, шу ерда туравермаймиз-ку? Ахир бир ёққа кетишими керак-да,— деди Василий Андреич.

Никита ҳеч нима деб жавоб қайтармади. У шамолга орқасини ўгириб, чанага ўтириди-да, этикларини ечиб, ичига тушган қорларни қоқиб ташлади ва похол олиб, уни чап этигининг ичидан тешигига яхшилаб тиқиб қўйди.

Василий Андреич бутун ихтиёрини Никитага топширгандек жим ўтиради. Никита этикларини кийиб бўлгач, оёқларини чанага олди, яна қўлқопини кийиб, тизгинни қўлига ушлади-да, отни жар ёқасидан буриб ҳайдай бошлади. Лекин яна юз қадам юрар-юрмас, от оёғини

тираб туриб олди. У яна жарлик ёқасига келиб қолган эди.

Никита яна чанадан тушиб, яна қор кечиб кетди. У узоқ юрди. Ниҳоят кетган томонининг қаршисидан келиб қолди.

— Андреич, бормисиз? — деб қичқирди у.

— Борман! — дед овоз берди Василий Андреич. — Хўш, қалай?

— Ҳеч билиб бўлмаяпти. Қоронғи, қандайдир жарликлар бор. Яна шамолга қарши юриш керакка ўхшайди.

Яна юришди, Никита яна қор кечиб йўл ахтаргани кетди. Яна чанага ўтириди, яна тушиб, қор кечиб кетди ва ниҳоят, ҳаллослаб чана олдига келиб тўхтади.

— Хўш, қалай? — деб сўради Василий Андреич.

— Нима бўларди, жуда чарчадим! От ҳам юрмаяпти.

— Хўш, энди нима қилиш керак?

— Қани, яна бирпас тура туринг-чи.

Никита яна кетди ва тезда қайтиб келди.

— Орқамдан юр, — деди у отга, олдидан келиб.

Василий Андреич энди ҳеч нима деб буйруқ бермас, балки Никита нима деса, итоаткорлик билан шуни қиласар эди.

— Юр, орқамдан! — деб қичқирди Никита, отнинг жиловидан ушлаб ва тезлик билан ўнг томонга силжиб; у отни қаёққадир пастликдаги қор уюмига етаклади.

От олдинига оёғини тираб туриб олди, аммо кейин қор уюмидан сакраб ўтмоқчи бўлиб бир интилган эди, кучи келмай бўйинчасига қадар қорга ботиб қолди.

— Чанадан тушинг! — деб қичқирди Никита ҳамон миқ этмай ўтирган Василий Андреичга; кейин отнинг ёнига келиб шотининг бир ёғидан ушлаб торта бошлади. — Қийин бўлди, оғайни, — деди у Тўриққа қараб, — аммо сира иложи йўқ, бир зўр бермасанг бўлмайди! Ҳа, ҳа, яна оз-моз! — деб қичқирди у.

От бир талпинди, икки талпинди, лекин барибир чиқолмади, гўё бирон чора ўйлаётгандек яна жим туриб қолди.

— Нима бўлди, оғайни, маза йўқ-ку, — деб сазо бера бошлади Никита Тўриққа. — Қани, яна бир зўр бер-чи!

Шундай деб Никита яна ўз томонидаги шотидан торта бошлади; Василий Андреич эса, иккинчи шотини тортишга киришди. От бошини бир силтаб, бирдан бор кучи билан талпина бошлади.

— Ҳа! Чу! Чиқиб кетдинг! — деб қичқирди Никита.

От бир сакради, иккинчи, учинчи марта сакради ва, ниҳоят, қор ичидан чиқди-да, тўхтаб оғир нафас олиб силкинди. Никита отни етаклаб кетавермоқчи бўлган эди, лекин Василий Андреич иккита пўстинда жуда ҳаллослаб қолганидан юра олмай, ўзини чанага ташлади.

— Тўхта, бирпас нафасни ростлаб олай,— деди у, қишлоқда пўстинининг ёқасини боғлаб олган рўмолчасини бўшата туриб.

— Бу ёфи учча хавфли эмас, сиз ётаверинг,— деди Никита,— мен аста етаклаб кетавераман,— шундай деб у отни жиловидан ушлаб, ўн қадамча пастлаб борди, кейин сал юқориликка қараб юрди-да, тўхтади.

Никита отни тўхтатган жой шамол тепаликлардан қорни учирив келиб бирпасда уларни бутунлай қор билан кўмиб ташлайдиган пастқам ер эмасди, лекин ҳар ҳолда жарликнинг ёқаси у жойни қисман шамолдан тўсиб турарди. Бир неча дақиқа шамол пасайғандек бўлди, аммо бу узоққа чўзилмади ва гўё шу бир оз дам олиб олганининг ҳиссасини чиқармоқчи бўлгандек ўн баравар куч билан янада даҳшатлироқ бўрон эсиб, қорларни чирпирак қила бошлади. Шамолнинг бундай қутуриши Василий Андреич нафасини ростлаб бўлгач, чанадан тушиб, энди нима қиласиз, деб маслаҳатлашмоқ учун Никитанинг олдига келган пайтга тўғри келди. Иккови бенхтиёр энгашиб қолди-ю, шамолнинг даҳшатли овози пасаймагунча гаплашмади. Тўриқ ҳам норози бўлгандек қулоқларини чимириб, бошини силкиб қўйди. Шамол бир оз пасайгач, Никита қўлқопларини ечиб, уларни белбоғига қистирди-да, қўлларига кухлаб, дўғанинг қайшишини еча бошлади.

— Нима қиляпсан? — деб сўради Василий Андреич.

— Отни чанадан чиқаряпман, бошқа нима қиласдим? Мадорим қолмади,— деди Никита кечирим сўраётгандек.

— Ахир бирон ёққа юрмаймизми?

— Юрмаймиз, фақат отни қийнаймиз, холос. Ахир бу жонивор ўлардек чарчади-ку,— деди Никита, бўйини эгиб ҳар нарсаға тайёрлигини билдириб турган ва икки биқини терлаб, оғир нафас олаётган отни кўрсатиб.— Тунаш керак,— деб қўшиб қўйди у гўё карвонсаройга келиб қолгандек, сўнг чилвирни еча бошлади.

Дўға бўшаб кетди.

— Совқотиб ўлмаймизми? — деди Василий Андреич.
— Илож қанча? Ўлсак ўлаверамиз — қочиб қуту-
лолмаймиз, — деди Никита.

VI

Василий Андреич иккита пўстинда бўлгани учун, айниқса, от қорга ботиб қолганда чананинг бир ёқ шотисидан тортишгандан кейин жуда исиб кетган эди; аммо ҳақиқатан шу ерда тунаб қолиш кераклигини тушунгач, унинг баданига муз югургандай бўлди. У ўзини тинчтиш учун чанага ўтириб ёнидан папирос билан гугурт ола бошлади.

Бу орада Никита отни чанадан чиқараверди. У отнинг қоринбоини, айлини, тизгинини, бўйинча боини ечди, дўғани чиқарди ва отга далда бериш учун унга гапира кетди:

— Қани, чиқ, бўл тез,— деди у отни шотидан чиқара туриб.— Мана сени шу ерга боғлаб қўямиз. Оғзингдан сўлиғингни олиб, олдингга похол ташлайман,— деди у айтган гапларини қилиб.— Овқатланиб олганингдан кейин анча яйраб қоласан.

Афтидан, Никитанинг сўзлари Тўриққа таъсир қилмади шекилли, у тинчланмай, безовта бўлаверди: дам у оёфини босиб, дам бу оёфини босиб, шамолга орқасини ўгириб, чанага тиқилаверди ва Никитанинг енгига бошини ишқалайверди.

Тўриқ Никита похол билан сийлагани учун гўё фаякат унинг раъйини қайтармасликка ҳаракат қилгандай, чананинг тўсқичига қўйилган походдан бир тутам тортиб олди-да, кейин гўё шу пайтда томоқдан овқат ўтадими дегандек, уни яна ташлаган эди, шамол билан лаҳзада уни учириб кетиб, қорга кўмиб ташлади.

— Энди белги қилиб қўямиз,— деди Никита чананинг олдини шамолга қилиб; сўнгра иккала шотини айил билан боғлаб, уни лайлак қилиб кўтарди-да, чананинг олд томонига тортиб қўйди.— Мана, энди бизни қор кўмиб кетса, яхши одамлар ѡтини кўриб, бизни қор тагидан кавлаб олишади,— деди Никита қўлқопларини бир-бирига уриб, қўлига кияр экан.— Қариялар ана шундай деб ўргатишган.

Василий Андреич бу вақт орасида пўстинининг барига бурканиб олиб, тинмай гугурт чақишига ҳаракат қи-

ларди-ю, аммо сира ёндиrolmasdi; унинг қўллари қалтирасар ва гугурт ё чирт этиб ёнган заҳоти, ё бўлмаса уни энди папирос олдига олиб келган вақтда ўчиб қоларди. Ахири бир гугурт охиригача ёниб бир лаҳзагина пўстининг мўйнасини, букилиб турган кўрсаткич бармоғига олтин узук тақилган қўлини ва шолча остидан чиқиб турган сули похолини ёритган эди, у папиросини тутатиб олди. Папиросни икки марта чўзиб-чўзиб тортиб, тутунини ичига ютиб, мўйловлари орасидан чиқарди, кейин яна тортмоқчи бўлган эди, шамол оловни тамакипамакиси билан бирга похолни учирив кетган томонга учирив кетди.

Ана шу бир-икки ютим тамаки тутуни ҳам Василий Андреичга яхшигина кайф берди.

— Тунасак тунаб қолаверамиз-да! — деди у қатъий равишда. — Тўхтаб тур, мен байроқча ҳам қиласман.

Шундай деб у, ёқасидан ечиб чанага ташлаган рўмолчасини олди, кейин қўлқопларини ечиб, чананинг олд томонига келди-да, бўйинни чўзиб, шоти олдидаги айилга рўмолчани чандиб боғлади.

Шамол шу заҳоти рўмолчанигоҳ шотига ёпишириб,гоҳ бирдан юлқиб, дардарақ қилиб учира бошлади.

— Қара, иш деган бундай бўпти! — деди Василий Андреич ўз ишидан завқланиб ва чанага ўтираётуб. — Икки киши ўтирса иссиқ бўларди-ю, бироқ иккаламиз сифмаймиз-да, — деди у яна.

— Мен жой топаман, — деб жавоб берди Никита, — аммо отнинг устини ёниб қўйиш керак, терлаб кетди, жонивор. Мана буни қўйворинг, — деб қўшиб қўйди у, чананинг олдига келиб ва Василий Андреичнинг остидан шолчани тортиб.

Шолчани олгач, икки буқлади-да, аввал қуюшқонни, сўнгра эса эгарни олиб, уни отнинг устига ёпди.

— Ҳарна сенга иссиқ бўлади, тентак, — деди у яна шолча устида отга эгар ва қуюшқон ура туриб. — Сизга олача керак эмасдир-а? Менга похолдан ҳам беринг, — деди Никита у ишни қилиб бўлгач, яна чананинг олдига келиб.

Никита Василий Андреичнинг тагидан олача билан похолни олиб, чананинг орқасига ўтди, у ерда ўзига қордан чуқурча ясади, унинг ичига похол тўшади, қулоқчинини бостириб кийиб, чакмонига ўралиб олди-да, устидан олачани ёпиниб, похол устига ўтирди ва чананинг олдига келиб.

нинг орқа тахтасига ёнбошлади; бу жой уни шамол ва қордан тўсиб турарди.

Василий Андреич Никитанинг қилган ишини айбситиб, бошини қимирлатиб қўйди; умуман у мужикларнинг ўқимаганликларини ва нодонликларини хуш кўрмасди; шундан сўнг ётишга тайёрлик кўра бошлади.

У чанада қолган похолни текислаб биқини остини қалинроқ қилди-да, қўлларини енгига тиқиб, чананинг олд бурчагига бошини қўйди; бу ер уни шамолдан тўсиб турар эди.

Унинг уйқуси келмасди. У ётиб ўйлай бошлади: ўйлаганда ҳам фақат бир нарса ҳақида, ҳаётининг бирдан бир мақсади, маъноси, қувончи ва фурури деб билган нарсаси, қанча мол-дунё орттиргани ва яна қанча пул орттириши мумкинлиги, у танийдиган бошқа кишиларнинг қанча давлати-ю, пули борлиги, улар бу мол-дунёни қандай орттирганликлари ҳамда орттираётганликлари, у ҳам ўшалар сингари қандай қилиб яна кўп пул орттириши мумкинлиги ҳақида ўйлади. Горячкиндо ўрмонни сотиб олиш жуда катта фойдани қўлга киритиш деган сўз эди. У, бу ўрмонни сотиб олса, бирданига ўн минг сўм фойда қилишига имони комил эди. Шунинг учун ҳам у кузда бориб кўргани ва икки ботмон ердаги дарахтларни санаб чиққани — ўрмонни хаёлида хомчўт қилиб баҳолай бошлади.

«Эманлар чананинг қўшқоракларига кетади. Ходалири ўз-ўзидан маълумки, иморатга ишлатилади. Бундан ташқари, бир ботмон ердан бемалол ўттиз саржин ўтин чиқади,— деди у ўзига-ўзи.— Ҳар бир ботмондан кам деганда икки юз йигирма беш сўм фойда қолади. Эллик олти ботмон, эллик олти жойда юз сўмлик ва яна эллик олти жойда юз сўмлик, бунда қўшамиз эллик олти жойда ўн сўмлик ва яна эллик олти жойда ўн сўмликни, кейин эллик олти жойда беш сўмлик». У ҳисоблаб кўрган эди, ўн икки минг сўмдан ортиб кетди, лекин чўт бўлмагани учун аниқ қанча эканини билолмади. «Ҳарқалай, ўн минг сўм бермайман, дарахти йўқ, очиқ жойларни чиқариб ташлаб саккиз минг сўм бераман. Танобчининг томоғини ёғлайман, унга юз сўм ё бўлмаса юз эллик сўм бераман, у менга беш ботмон очиқ жойни ўлчаб беради. Шунда саккиз мингга ҳам кўниб қолади. Уч мингни шу заҳоти қўлига тутқизаман. Ўлдими, кўнгли юмшаб қолар,— деб ўйлади у тирсаги билан

чўнтағидаги ҳамёнини пайпаслаб кўраркан.— Бурилишдан қандай қилиб адашганимизга ҳеч ақлим етмай қолди! Үрмон билан қоровулхона шу орада бўлиши керак эди. Лоақал итлар ҳурса-чи. У лаънатилар ҳам керак вақтида ҳуришмайди». У пўстинининг ёқасини қайириб, атрофга қулоқ сола бошлади; ҳамон ўша шамолнинг ҳуштак чалиши-ю, шотидаги рўмолчанинг партиллаши ва чананинг олдидаги тўсқичига қорнинг урилиши эшитиларди, холос. У яна қулоқларини беркитиб олди.

«Билганимизда ётиб қолардик. Ҳай, майли, барибир, эртага етиб борамиз. Фақат бир кун бекор кетади. Бундай ҳавода улар ҳам боришмайди». Кейин у сотган ҳўқизлари учун тўққизиничида қассобдан пул олиши кераклигини эслаб қолди. «Уйга ўзи келмоқчи эди; мен уйда йўқ бўламан — хотиним пулни олиб қололмайди. Жуда уқувсиз хотин-да. Дурустроқ муомала қилишни ҳам билмайди»,— деб ўйлашда давом этди у, кеча байрамда уникода меҳмон бўлган становойга яхшироқ мулозамат қилмаганини эслаб. «Нима қилса ҳам хотинда! У нимани кўрибди? Ота-онам бор вақтида уйимиз қанақа эди? Шунчаки қишлоқнинг ўзига тўқ мужикларидан ҳисобланардик, ҳолос: обжувоз билан карвон-саройдан бўлак ҳеч қанақа мол-мулкимиз йўқ эди. Хўш, ўн беш йил ичиде мен нималар қилдим? Бир дўкон, икки қовоқхона, бир тегирмон, бир ғалла омбори, ижарага қўйилган иккита қўрғон, тунука томли, таги подвалли данғиллама уй қурдим,— деб эслади у мағурланиб.— Отамнинг вақтидаги уйлар уйими! Ҳозир округда донғи кетган ким? Бреҳунов.

Нима учун шундай? Шунинг учунки, ишнинг кўзини биламан, бошқаларга ўхшаб чўзилиб ётмайман, ножўя ишлар қилмайман, тиним билмайман. Кечалари ухламайман. Қор, ёмғир демай юравераман. Шундай қилиб иш битираман. Улар, шунчаки ўзидан-ўзи пул келаверади, деб ўйлашади. Йўқ, биродар, сен заҳмат чек, бoshингни қотир, мана шунга ўхшаб очиқ далада тунаб қол-да, туни билан мижжа қоқмай чиқ, мақсадингга етмагунингча тинчима,— деб ўйлади мағурланиб.— Бой бўлиш бахтга қарайди, деб ўйлашади. Ана Миронвлар ҳозир миллиончи бўлишиди. Хўш, сабаб? Сабаби меҳнат қилсанг, худо беради. Фақат худо тани соғлик берса бас».

Миронов арзимаган дастмоя билан миллиончи бўлиб кетди, шу сабабли мен ҳам Мироновга ўхшаб миллиончи бўлиб кетишим мумкин, деган фикр Василий Андреични фоятда ҳаяжонлантириб юборди-ю, шу пайт унинг бирон киши билан жуда гаплашгиси келиб кетди. Бироқ гаплашадиган киши йўқ эди... Горячкунога етиб боргандаку, помешчик билан гаплашиб, роса уни лақиллатарди-я.

«Уҳ, шамолнинг шаштини қара-я! Бу аҳволда эрталабгача қорнинг тагида қолиб кетмасак дейман!»— деб ўйлади у, шамолнинг ғувиллашига қулоқ солиб; шамол чананинг олдидаги тўсқичига урилиб, уни сал майиштирап ва қорларни тахтага олиб келиб уради. Василий Андреич сал қўзғалиб, ён-верига қаради, оқ қорлар жимиirlab учайдган қоронфиликда фақат Тўриқнинг боши, ҳилпираб учид турган шолча ёниғлиқ сағриси ва тугиғлиқ қалин думи қорайиб кўринарди; бошқа ҳамма ёқ бир хилда оқ қорлар жимиirlab турган қоронфиликдан иборат эди; бу жимиirlab турган қоронфилик баъзан сал-пал ёруғлашиб, баъзан эса, янада баттар қоронфилашиб кетаётганга ўхшарди.

«Мен бекор Никитанинг гапига кирдим,— деб ўйлади у.— Кетавериш керак эди, ахир бир ердан чиқар эдик. Лоақал Гришкинога қайтсан ҳам майли эди, Тарасникида тунар эдик. Мана энди тонг отгунча ўтириб чиқиши керак. Шундаям бемаъни иш бўларми? Худо ҳаракат қўлганга беради-да, дангаса, ишёқмас, аҳмоқларга нима ҳам берарди. Бир папирос чекмасам бўлмай қолди!» У ўтириб, чўнтағидан папирос қутисини олди, шамол оловни ўчирмасин учун бошини пўстинининг барига буркаб, қорни билан ётди, лекин шамол йўл топиб, бирин-кетин гугуртни ўчираверди. Ниҳоят бир амаллаб гугуртни ёқди-да, папиросни тутатиб олди. У ўйлаган ишини қилганидан жуда хурсанд бўлди. Гарчи папиросни ундан кўра шамол кўпроқ тортиб кетган бўлса-да, ҳар ҳолда уч марта ичига тутун ютиб қолганидан яна димоғи чоғ бўла бошлади. У яна чанага ёнбошлаб, бурканиб олди, яна хаёлга чўмиб, ўйлай кетди-ю, бехосдан, сира кутилмагандага ҳушини йўқотиб, ухлаб қолди.

Тўсатдан уни худди бир нарса қаттиқ туртгандек бўлди-ю, уйғотиб юборди. Тўриқ унинг тагидан похол тортиб олдими ёки ўзининг ичидан бир нарса қаттиқ

туртиб юбордими — ишқилиб, у ўйғониб кетди; юраги дукиллаб қаттиқ ва тез-тез ура бошлаганидан назарида остидаги чана ҳам қимирлаб кетаётгандек туюлди. У кўзларини очди. Атрофига қараган эди, бояги-брояги аҳволни кўрди, фақат ҳаво сал ёришгандек сезилди. «Тонг ёришаётганга ўхшайди,— деб ўйлади у,— ҳадемай тонг ҳам отиб қолса керак». Кейин шу заҳоти ақли ҳушини йифиб олиб, ой чиққани учун ҳаво сал ёришганини билди. У ўрнидан қўзғалиб, отга қаради. От ҳамон шамолга орқасини ўгириб, қалтираб турарди. Усти қор бўлиб ётган шолчанинг бир ёқ томонини шамол қайриб ташлаган, қуюшқон биқинига оғиб кетган эди; отнинг қор билан қопланган боши, ҳиллираб турган пешона ёли ва бўйин ёллари энди аниқроқ кўринарди. Василий Андреич энгашиб, чананинг орқа томонига қаради. Никита ҳамон ўша ўтирганича ҳолатини ўзгартирмай ўтиради. Устига ёпиб олган олачасини ва оёқларини қалин қор босиб кетган эди. «Тағин совуқда қотиб қолмасин мужик, уст-боши юпун эди. Яна унинг учун жавобгар бўлиб ўтирмай. Кўп бемаъни халқ-да. Фирт нодон»,— деб ўйлади Василий Андреич ва отнинг устидан шолчани олиб, унинг устига ёпиб қўймоқчи бўлди-ю, аммо совуқда туришдан ва қимирлашдан эриниб, қолаверса отнинг қотиб қолишидан қўрқиб, индамай ётаверди. «Нега уни олиб келдим? Ҳаммаси хотинимнинг аҳмоқчилигидан бўлди!»— деб ўйлади Василий Андреич шумшук хотинини эслаб. Қейин яна аввалги жойига, чананинг олдига ёнбошлаб олди. «Бир кун амаким ҳам худди шунга ўхшаб туни билан қорда ўтириб чиққан экан,— деб эслади у,— ҳеч нима қилмабди. Ҳа, айтмоқчи, Севастъянни қор тагидан кавлаб олишиди-ку,— шу онда унинг кўз олдига бошқа бир воқеа келиб тўхтади,— у ўлиб, худди музлаган гўштдек қотиб қолган эди.

«Гришкинода ётиб қолганимда-ку, ҳеч гап йўқ эди-я». Шу хаёллардан кейин у, ҳеч еримдан совуқ кирмасин, пўстин танамнинг ҳамма ёғини иситиб турсин, деб бўйни, тиззаларини ва оёқларини яхшилаб ўраб олгач, яна ухламоқчи бўлиб кўзларини юмди. Аммо энди ухлашга қанча ҳаракат қилмасин, барибир сира уйқуси келмади, балки аксинча ўзини тетик ва бардам ҳис қилаверди. Яна у қиладиган фойдаларини, одамлардаги қарзларини ҳисоблай бошлади, тағин ўзига-ўзи мақта-

ниб, ўзидан ва ўзининг мавқеидан беҳад хурсанд бўла бошлади — бироқ энди бу хурсандчилиги нега Гришкинода ётиб қола қолмадим, деган яширин қўркув ва аламли фикр билан доим бўлинниб турди. «Каравотда иссиққина ётганим минг марта яхши эмасмиди?» У бир неча марта у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилди, унча шамол урмайдиган дурустроқ, қулайроқ жойни ахтаришга уриниб, у ёқ-бу ёғига суриниб кўрди, аммо сира ўрнашолмади; у яна қўзғалиб, ҳолатини ўзгартирди, сёқларини ўраб, юз-кўзларини беркитди-да, жим ётди. Лекин қаттиқ валенка ичидаги оёқларининг панжалари букилиб оғрий бошлаганиданми ёки бирон жойидан шамол урганиданми, ҳар ҳолда у кўп ётолмай, аттанг, Гришкинода қолганимда, ҳозир иссиқ уйда тинчгина ётган бўлардим, деган хаёл билан яна ўзидан хафа бўлиб, ўрнидан турди, яна у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилди, ўраниб олиб, яна ётди.

Бир вақт Василий Андреичга узоқда хўрзларнинг қичқирган овози эшитилгандек бўлди. У қувониб кетди, ёқасини қайириб, диққат билан қулоқ сола бошлади; бироқ қанча қулоғини динг қилмасин, барibir шамолнинг шотига урилиб ҳуштак чалиши, рўмолчанинг дардарақ бўлиб ҳилпираши ва қорнинг чана тўсқичига чиртиллаб урилишидан бўлак овоз эшитилмади.

Никита кечқурун қандай ўтириб олган бўлса, ҳали ҳам қимирламай худди шундай ўтиради, ҳатто Василий Андреич уни икки марта чақирганда ҳам жавоб бермади. «Унинг парвойи фалак, ухлаб қолганга ўхшайди»,— деб ўйлади Василий Андреич энсаси қотиб ва устига қалин қор ёққан Никитага чананинг орқасидан қараб.

Шундай қилиб, Василий Андреич йигирма марта ўрнидан туриб, йигирма марта ётди. Назаридан бу туннинг охири бўлмайдигандек туюлди. «Энди тонг отишинга оз қолган бўлса керак,— деб ўйлади у бир вақт ўрнидан туриб ва атрофига қараб.— Қани, соатга бир қарай-чи. Пўстинни очсан совқотаман-да. Майли, тонг отишинга яқин қолганини билсан, анча кўнгил кўтарилади. Отни чанага қўша бошлаймиз». Василий Андреич кўнглининг чуқур жойида ҳали-вери тонг отмаслигини билиб турса ҳам юрагига тобора кўпроқ ғулғула туша бошлаганидан, бу ҳисни енгмоқ учун у айни бир вақтда

ҳам соатини кўрмоқчи, ҳам ўзини алдамоқчи бўлди. У калта пўстинининг илгагини аста чиқариб ва қўлини қўлтиғига тиқиб нимчасига етгунча анча тимирскиланди. Охири ёнидан гуллари эмалда қилинган кумуш соатини олиб, унга қарай бошлади. Қоронғида ҳеч нимани кўриб бўлмади. У яна папирос чекканда қилганидек мукка тушиб, тирсаклари ва тиззаларига таяниб ётдида, гугурт олиб, ёқа бошлади. Бу сафар у ишни пухта қилди, бармоқлари билан боши катта бир гугуртни танлаб олди-да, бир чертишдаёқ уни ёндириди. Соатнинг циферблатини ёруқقا тутиб кўрди-ю, ўз кўзларига ишонмай қолди... Энди ўн иккидан ўн минут ўтган эди. Ҳали бутун тун олдинда эди.

«Оҳ, бу кеча қандай узун!»— деб ўйлади Василий Андреич, танасига муз юрганини сезиб; кейин яна пўстинининг илгакларини солиб, бошини буркаб олдида, сабр билан тонг оттиromoқчи бўлиб, чананинг бурчагига ёнбошлади. Бирдан унинг қулоғига бир хилда ғувиллаётган шамол аралаш қандайдир янги, даҳшатли овоз эшитилди. Бу овоз тобора авжига чиқиб, яна аста-секин пасая бошлади. Бу бўрининг овози эканлигига ҳеч қандай шубҳа қилмади. Бўри шу яқин орада увлаётганидан у шамолдә жағини қимирлатиб, овозини ўзгартираётгани аниқ сезилиб турарди. Василий Андреич ёқасини қайириб ташлаб, диққат билан қулоқ сола бошлади. От ҳам қулоқларини динг қилиб эшитиб турарди, бўрининг овози ўчгач, у оғирлигини бошқа ёғига солиб, аста пишқириб қўйди. Шундан кейин Василий Андреич ухлаш у ёқда турсин, бутунлай тинчини ўқотиб қўйди. У ўзининг мақсадлари, ишлари ва шуҳрати, мавқеи, бойлиги тўғрисида ўйлашга ҳаракат қилган сари унинг кўнглини тобора кўпроқ ваҳима босаверди, пировардида, нега Гришкинода тунаб қолмадим, деган фикр ҳамма фикрлардан устун келиб, ҳамма фикрларига аралашиб кетди.

«Ўрмони ҳам қурсин, усиз ҳам ишим жойида эди. Эҳ, аттанг, ётиб қолсан бўлар экан-а!— деди у ўзига-ўзи.— Мастлар совуқда қотиб қолади, дейишарди,— деб ўйлади у.— Ароқ ичган эдим-а». Шундан кейин у жим бўлиб, сезгиларига қулоқ солиб кўрган эди, қалтираётганини билди, аммо нимадан қалтираётганини — совуқданми ёки қўрқувданми — ўзи ҳам билмади. У бошини буркаб, аввалгидек ёнбошлаб ётмоқчи бўлган эди, бироқ

энди сира ётолмади. Унинг бир жойда ётгиси келмай қолди, у ичидан қўзғалиб келаётган ва унга қарши туришга ожизлик қилаётган ваҳимани босиш учун ўрнидан туриб бирор чора топишни истарди. У яна чўнтағидан папирос билан гугурт олди, лекин фақат уч дона гугурт чўпи қолганди, холос, улар ҳам энг ишдан чиққанлари эди. Учалови ҳам пов этди-ю, ёнмай ўчиб қолди.

«Э, расво, жин урсин сен лаънатини!»— деб сўкинди у, кимни сўкканини ўзи ҳам билмай, кейин мижғилангандан папиросни улоқтириб юборди. У гугурт қутисини ҳам улоқтироқчи эди-ю, лекин қўлини тўхтатиб, уни чўнтағига солиб қўйди. Унинг безовталиги ғошиб, юраги шу қадар ҳовлиқа бошладики, сира бир жойда ўтиргиси келмай қолди. У чанадан тушди-да, шамолга орқасини ўғириб, қайтадан белини белбоғи билан яхшилаб боғлай бошлади.

«Нима қилиб ётибман, ўлишимни кутяпманми? Отга миниб жўнаб қолиш керак,— бирдан унинг миясига ана шу фикр келди.— Салт мингандан от тўхтамайди, кетаверади. У бўлса,— деб ўйлади у Никитани,— барибир ўлади. Унинг ҳаёти ҳаёт бўлдими! У ўлиб кетса ҳам бўлаверади, мен эса, худога шукур, ҳар қанча яшасам арзийди...»

Ана шу ўй-хаёллардан кейин отни ечиб, юганини бўйнига ташлади-да, отга сакраб минмоқчи бўлган эди, аммо иккита пўстини билан оёғидаги валенкаси оғирлик қилиб отга минолмай сирғаниб тушди. Шундан сўнг у чанага чиқиб, чана устидан минмоқчи бўлди. Лекин оғирлигидан чана тебраниб кетиб, у яна минолмади. Ниҳоят учинчи сафар отни чананинг олдига олиб келдида, чананинг четига аста оёқларини қўйиб туриб, отнинг устига қорни билан ётиб олди. Шу ётишида олдинга бир, икки интилди-да, ахирини бир оёғини қуюшқоннинг узуна тасмасига тираб ва бир оёғини отнинг устидан ошириб, миниб олди. Отга минаётган вақтда чана қимирлаб Никитани уйғотиб юборди, шунда у бошини сал кўтариб қўйди, шу пайт Василий Андреичнинг назарида у бир нарса дегандек бўлди.

— Сен аҳмоқларнинг сўзига кириб ўтирибманми ҳали! Бундан чиқди, бекордан-бекорга ўлиб кетишм керак экан-да?— деб қичқирди Василий Андреич ва шамол учираётган пўстинининг барини тақимига босиб,

отнинг бошини бурди-да, кўнглида ўрмон билан қоровулхона шу орада бўлиши керак, деб ўйлаган томонига қараб от солиб кетди.

VII

Никита чананинг орқасида қордан чуқурча ясаб, устига олача ёпиниб қимирламай ўтиарди. У, табиат билан бирга яшовчи ва мұхтожлик нима эканлигини яхши билувчи барча кишилар каби ниҳоятда сабрли эди; шу сабабли ҳам қийин онларни, ҳатто кунларни бетоқат бўлмай, аччиғланмай тинч, бепарво ўтказишга одатланиб қолган эди. У хўжайинининг чақирганини эшитди-ю, лекин жавоб бермади, чунки қимирлагиси ва жавоб бергиси келмади. Боя чой ичиб олганидан ва қор кечиб кўп юрганидан гарчи бадани ҳали иссиқ бўлса-да, бу иссиқ кўпга бормаслигини ва яна қор кечиб исиниб олишга қурби етмаслигини биларди, чунки у чарчаган отек жуда ҳолдан тойған эди: от ҳадеб тўхтайверади, эгаси қамчи билан савалашига қарамай, ҳеч юрмайди, туриб олади, шунда эгаси уни яна юргизиш учун ем бериши кераклигини билади. Никита ҳам худди ана шундай аҳволда эди. Унинг йиртиқ этикдаги бир оёғи музлаб, бошмалдоғи кесак бўлиб қолган эди. Бундан ташқари, бутун бадани тобора совқотиб, увушиб бормоқда эди. Унинг хаёлига, балки шу кеча ўлиб қоларман, деган фикр келди, аммо бу фикр унча ёқимсиз, унча ваҳимали бўлиб туюлмади. Бу фикрнинг унча ёқимсиз бўлиб туюлмаганига сабаб шуки, унинг бутун ҳаёти роҳат-фарофатда эмас, аксинча, тыйимсиз уқубатли меҳнатда ўтган, бу меҳнат уни ниҳоятда эзиб ташлаган эди. Бу фикрнинг унча ваҳимали бўлиб туюлмаганига сабаб эса шуки, у ҳамиша ўзини бу дунёда хизматини қилиб юрган Василий Андреич сингари хўжайинларидан ташқари, уни бу дунёга юборган эгасининг ихтиёрида, деб ҳис қиласарди; шунинг учун ҳам, ўлганидан сўнг ана ўша эгасининг ихтиёрида бўлишини, эгаси эса, уни хафа қилмаслигини биларди. «Қўникиб қолган эски ҳётни ташлаб кетгинг келмайдими? Хўш, иллож қанча, янги ҳётга ҳам кўниши керак-да».

«Гуноҳларим-чи?— деб ўйларди у ва ароқ ичганларини, ароқقا сарф қилган пулларини, хотинини хўрлаган-

ларини, сўкишларини, ибодат қилиш учун черковга бормаслигини, рўза тутмаслигини ва умуман, ибодат вақтида руҳоний қил деган ишларни қилмаганини эслади.— Албатта, гуноҳларим бор. Хўш, мен нима қиласай, уларни атайин елкамга ортиб олибманми? Худонинг ўзи мени шундай гуноҳкор қилиб яратган бўлса керак-да. Ҳа, гуноҳ қилишга қилдим! Энди қаёққа қочиб қутулардим?»

Унинг бошига, балки шу кеча ўлиб қоларман, деган фикр келганда, аввал у ана шундай хаёлларга борди, кейин хаёлидан бу фикрни кўтариб, беихтиёр ўз-ўзидан бошига келган хотираларга берилиб кетди. Дам у Марфанинг келганини, хизматкорларнинг ичкилиkbозлик қилишларини, ўзининг ичкилик ичмасликка қасам ичганини, дам ҳозирги сафарга чиққанларини, Тараснинг уйини, оиласдан бўлиниб чиқиш ҳақидаги гапларни, дам ўзининг йигит бўлиб келётган ўғлини, дам устига шолча ёпилган ва ҳозир бир оз иссиқ турган отни, дам ҳадеб у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб, чанани ғижирлататётган хўжайнини эсларди. «Йўлга чиққанига, ҳойнаҳой, ўзи ҳам пушаймон бўлаётгандир,— деб ўйлади у.— Шунаقا бадавлат турмуш кечиргандан кейин албатта ўлгиси келмайди-да. Бизлардақа кун кечирса ўлишга минг марта рози бўларди-я». Шундан кейин бу хотира-ларнинг ҳаммаси бир-биригачувалашиб, бошида айқаш-үйқаш бўлиб кетди-ю, охири ухлаб қолди.

Василий Андреич отга минаётуб чанани қимиirlатиб юборган пайтида, Никита орқаси билан суюниб ўтирган чананинг кети силжиб, қўшқорак унинг орқасига теккан эди, шунда у уйғониб кетиб, чор-ночор ҳолатини ўзгартиришга мажбур бўлган эди. У аранг оёқларини тўғрилаб ва устидан қорларини қоқиб ўрнидан тургандা, шу ондаёқ бутун аъзойи бадани совуқдан қақшаб кетди. Василий Андреич отга миниб кетиб бораётганини кўриб, у орқасидан шолчани ташлаб кетинг, ҳозир унинг отга кераги йўқ, мен устимга ёпиниб оламан, деб қичқириб қолди.

Аммо Василий Андреич тўхтамай, қор тўзони ичида кўздан ғойиб бўлди.

Никита ёлғиз ўзи қолгач, энди нима қилсан экан, деб бир дақиқа ўйга толди. Юриб бирон бошпана излашга ўзини мадорсиз сезди. Аввалги жойига ўтирай деса, бутунлай қор кўмиб ташлаган эди. Чанага ўтиrsa,

исимаслигини биларди, чунки ёпинадиган нарса йўқ, чакмони билан пўстини эса ҳозир уни сира иситмас эди. Унинг бадан-баданидан совуқ ўтиб кетди, назарида кўйлакчан турганга ўхшарди. Уни ваҳима боса бошлади. «Ё, худойим, парвардигори олам!»— деди у; шу пайт кўнглида у ёлғиз эмасдек, кимдир унинг овозини эшишиб тургандек, уни ўз паноҳида асрайдигандек бўлиб туюлди-ю, кўнгли ором топди. У чуқур нафас олди, сўнгра, бошидан олачани ташламай, чанага чиқди-да, хўжайининг ўрнига ётиб олди.

Чанада ҳам у сира исий олмади. Аввал бутун танасини қалтироқ босди, кейин қалтироқ босилиб аста-секин ҳушини йўқота бошлади. У ўлаётганини ҳам, ухлатётганини ҳам билолмай қолди, лекин ўзини ҳар иккавига ҳам бирдек тайёр эканини ҳис қилар эди.

VIII

Бу аснода Василий Андреич негадир кўнглида ўрмон ва қоровулхона шу ёқда бўлиши керак деб ўйлаган томонига қараб, отни ҳам оёқлари билан ниқтаб, ҳам тизгиннинг учи билан уриб, жадал ҳайдаб бормоқда эди. Қор унинг кўзларини очирмас, шамол эса гўё уни тўхтатмоқчи бўлгандек, кўкрагидан итарар, аммо у олдинга энгashiб, ҳадеб пўстинига бурканар, совуқ эгарда ўтириш ўнғайсиз бўлаётгани учун этагини тагига бостирган ҳолда зўр бериб отни ҳайдар эди. От гарчи чарчаган бўлса-да, эгасига бўйсуниб, у ҳайдаётган томонга йўртиб борарди.

У отнинг бошини-ю, оппоқ қор билан қопланган сайҳонликдан бошқа ҳеч нарсани кўрмай, отнинг қулоғи тагида ва пўстинининг ёқаси олдида шамолнинг ҳуштак чалишидан бўлак ҳеч нарсани кўрмай, ўзича тўғри кетаётман, деб беш минутча йўл босди.

Бирдан унинг олдида бир нарса қорайиб кўринди. Севинганидан юраги гупиллаб ура бошлади, қора нарса кўзига қишлоқ уйларининг деворига ўхшаб кўриниб кетиб, ўша томонга йўл олди. Аммо бу қора нарса тек турмас, нуқул қимирларди, бориб қараса, у қишлоқ ҳам эмас, девор ҳам эмас, балки уватда ўсиб қор тагидан чиқиб турган ва гувиллаб эсаётган шамолнинг зўридан ҳадеб бир томонга қараб эгилаётган буран-супурги ўт

экан. Шамол бераҳмлик билан қийнаётган ана шу бурганин кўриб Василий Андреич нима учундир титраб кетди ва шоша-пиша у ердан отни ҳайдаб қолди. Шунда қўрққанидан отни бутунлай бошқа ёққа буриб юборганини сезмай, ҳамон ўша қоровулҳона томонга кетяпман, деган хаёлда кетаверди. Назарида от нуқул ўнг томонга бурилаётгандек бўлди, шунинг учун у ҳадеб уни чап томонга бураверди.

Яна унинг олдида бир нарса қорайиб кўринди-ю, у энди бу албатта қишлоқ бўлиши керак, деб хурсанд бўлиб кетди, лекин бу яна ўшанақа бурган ўсган уват экан. Шамолда қаттиқ әгилиб турган қуруқ бурганин кўриб, Василий Андреич янада баттарроқ қўрқиб кетди. Бу боя кўрганидақа қуруқ бурганинг ўзи бўлса ҳам майли эди-я, бунинг шундоқ ёнгинасида от туёқларининг изи ҳам бор эди. Василий Андреич отни тўхтатиб, әгилиб, қарай бошлади; бу отнинг изи устини салгина қор босган эди. Ўйлаб қараса, ўз отининг излари экан. Маълум бўлишича, у шу яқин оралиқда айланиб юрган экан. «Бу аҳволда ҳалок бўламан!»— деб ўйлади у ва юрагидаги ваҳимани қувиш учун отни янада жадалроқ ҳайдай бошлади. У оппоқ қор бўралаётган қоронфиликка кўз тикиб борар экан, унга гўё бир ялтираб, сўнгра ғойиб бўлувчи нуқталар кўрингандай бўларди. Бир вақт унинг қулоғига итларнинг ёки бўриларнинг увлаганига ўхшаш овоз эшитилгандек бўлди, аммо бу овоз жуда заиф ва поаниқ бўлганидан, овозни эшитганини ҳам ёки унга шундай туюлганини ҳам аниқ билолмай, отни тўхтатди-да, диққат билан қулоқ сола бошлади.

Бирдан унинг қулоғи остида қандайдир ваҳимали, қулоқни батангга келтирувчи овоз эшитилди-ю, остидаги от қалтираб, титраб кетди. Василий Андреич жон ҳолатда отнинг бўйнига ёпишиб олди, лекин отнинг бўйни ҳам титрамоқда эди, шунда ҳалиги овоз янада ваҳималироқ эшитила бошлади. Василий Андреич бир дақиқа нима ҳодиса юз берганини билолмай довдираб қолди. Бўлган ҳодиса шу эдики, Тўриқ ё ўзига далда бериш учун, ё бирорни кўмакка чақириш учун овози борича кишинаганди, холос. «Туф-э, ҳаром ўлгур! Юрагимни ёрай деди-я! Лаънати!»— деди Василий Андреич ўзига ўзи. Аммо у бекорга қўрққанини билса ҳам уни ҳадеб ваҳима босаверди.

«Эс-ҳушни йиғиб олиш даркор, вазминроқ бўлиш ке-

рак»,— деди ичида у, аммо ўзини овута олмади, ҳозир шамолга қарши юрмай, балки шамол эсаётган томонга кетаётганини ҳам сезмай, ҳадеб отни қистай бошлади. Унинг бадани, айниқса, эгарга тегиб турган жойлари, от қадамини секинлатган пайтда совқотар ва зирқираб оғрирди, қўл-оёқлари қалтирас, нафаси томоғига тиқиларди. У мана шу даҳшатли қор саҳросида ҳалок бўлишини билиб турар, лекин ҳеч бир қутулиш чорасини тополмасди.

Қўйқисдан от бир ерга гурсиллаб йиқилди ва қор ўумига ботиб типирчилади-да, ёнбошлаб ётиб қолди. Василий Андреич от устидан сирғалиб тушиб, қуюшқон қайиши билан эгарни бир ёққа қийшайтириб юборди. Чунки у узанги ўрнида оёғини қуюшқон қайишига қўйиб олган эди. Василий Андреич от устидан тушиши биланоқ, от ўнгланиб олди-да, олдинга қараб интила бошлади; бир марта сакради, кейин иккинчи марта сакраб ўрнидан турди, кейин яна кишинаб ва устидаги шолча ёпиқ билан қуюшқонни осилтириб, қўздан ғойиб бўлди. Василий Андреич қор ичида якка ўзи қолди. У отнинг орқасидан югурмоқчи бўлган эди, лекин қор жуда қалин, устидаги пўстинлари ниҳоятда оғир бўлганидан, тизза бўйи қордан оёғини зўрга кўтариб босиб йигирма қадамча юриши биланоқ ҳаллослаб тўхтаб қолди. «Ўрмоним, ҳўқизларим, ижара ҳақларим, дўконим, қовоқхоналарим, тунука томли данғиллама уйим, саройим, меросхўр ўғлим,— деб ўйлади у,— наҳотки ҳаммаси қолиб кетади? Бу қандай бемаъни гап? Йўқ, мумкин эмас!»— миясига бирдан ана шу хаёл келди. Кейин нима учундир шамолдан эгилиб турган бурган ва икки марта унинг ёнига бориб қолгани эсига тушди; шу пайт бутун вужудини ваҳима босди-ю, у бошидан кечираётган ҳодисаларнинг ростлигига ишонмай қолди. «Буларни тушимда кўраётганим йўқмикин?— деб ўйлаб у уйқусидан турмоқчи бўлди, лекин бу уйқудан турадиган туш эмас эди. Бу ҳақиқатан ўнгидаги кўраётган ҳодиса ва юз-кўзига бўралаб ураётган, устига ёғаётган, қўлқопсиз ўнг қўлини музлатаетган қор эди ҳамда бу ҳақиқатан ўша бурган сингари ёлғиз ўзи қолиб, энди муқаррар, бевақт ва бемаъни ўлимини кутиб тургани саҳро эди.

«Ё Биби Марям, ё авлиё Миколай, ўзингиз қўллаб-куватланг»,— деб у кечаги ибодатни, зарбоф тўн кийган сиймони, қорамтирик иконани ва шу икона учун сот-

ган шамларини, бу шамларни салгина ёқилгандан сўнг ўша заҳоти қайтариб олиб келишганда яшикка солиб қўйганини хотирлади. Энди эса, у яна шу авлиё Миколайдан нажот сўрай бошлади, унга ўла-ўлгунча ибодат қилиб, шам атамоқчи бўлди. Аммо шу ондаёқ аниқ-равшан тушундики, бу сиймо, зарбоф тўн, шам, руҳоний, ибодат — буларнинг ҳаммаси ўз жойидай черковда зарур эди, аммо бу ерда унга булар ҳеч қандай нажот бермас, бу шам ва ибодатлар билан унинг ҳозирги мушкул аҳволи орасида ҳеч қандай боғланиш йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас эди. «Умидсизланмаслик керак,— деб ўйлади у.— Отнинг изидан бориш лозим, бўлмаса уни ҳам қор кўмиб кетади,— деган фикр келди бошига.— Издан кетаверсам бир ёққа чиқаман ёки отнинг ўзини ушлаб оламан. Фақат ҳовлиқмаслик керак, бўлмаса, нафасим томоғимга тиқилиб ҳалокатга учрайман». Аммо секин юраман, деган ниятига қарамай, у ҳовлиқиб, олдинга қараб чопа бошлади ва ҳар қадамда йиқилиб тураверди. Қор унча қалин бўлмаган ерларда энди отнинг изини пайқаш жуда қийин бўлиб қолган эди. «Ҳалок бўлдим,— деб ўйлади Василий Андреич,— изни йўқотаман, отга етолмайман». Шу пайт бехосдан олдига қараган эди, бир қора нарса кўрингандек бўлди. Бу Тўриқ эди, фақат Тўриқнинг бир ўзигина эмас, балки чана ва шотига боғланган рўмолча ҳам кўринарди. Тўриқ ҳозир илгариги жойида эмас, балки шотига яқин жойда устидаги шолча билан қуюшқони ёнбошига осилган ҳолда бошини силкитиб туарди, жиловнинг тизгини оёғи остида қолгани учун бошини кўтаролмасди. Маълум бўлишича, от Василий Андреични чана турган жойга олиб келаётганда, Никита тойилиб кетган пастликдаги қорга ботиб қолган экан, шу сабабли у чана турган жойдан эллик қадамча нарида от устидан сакраб тушган экан.

IX

Василий Андреич чананинг олдига аранг судралиб келгач, уни маҳкам ушлаганича, ўзини босиб олиш ва нафасини ростлашга ҳаракат қилиб, анча вақтгача қимирламай туриб қолди. Никита аввалги жойида йўқ, лекин чанада устини қор босган, бир нарса дўппайиб ётар эди, шундан Василий Андреич унинг Никита экан-

нини пайқади. Энди Василий Андреичнинг кўнгли жойига тушгандек бўлди, унинг от устида тентираб юрган вақтидаги ва айниқса қорга тикилиб ёлғиз ўзи қолганидаги қўрқув ва ваҳималар барҳам топди. Энди нима бўлса ҳам яна ўшандай ваҳимага тушмаслик учун бирон нарса билан шуғулланиш керак эди. Шу сабабдан у биринчи галда орқасини шамолга ўгириб, пўстини устидан боғлаган белбоғини ечди. Кейин бир оз нафасини ростлаб олгач, валенкалари ичидан қорни, чап қўлқопи ичидаги қорни қоқиб ташлади, ўнг қўлқопи эса йўқолган ва у қаердадир икки қарич қор остида ётар эди; сўнгра яна белини маҳкам боғлаб, бирон иш қилишга тайёрлана бошлади, у одатда мужиклар аравада ғалла олиб келишганда уни сотиб олиш учун ўз дўконидан чиқаётib белни ана шундай қаттиқ боғлаб ишга киришар эди. Даставвал у отнинг оёғини бўшатмоқчи бўлди. Отнинг оёғини кўтариб, тизгинни олди-да, яна Тўриқни эски жойига, чананинг олдидаги темир ҳалқага боғлади ва қуюшқон, эгар, шолчани тўғрилаб қўйиш учун отнинг орқасига ўтди; шу пайт чанада бир нарса қимирлағанини кўрди, чана устига ёқсан қор тагидан Никита бoshини кўтарди. Чамаси, унинг танаси музлай бошлаган эди, у зўрға ўрнидан туриб ўтирди ва худди қўли билан бурни олдидаги пашшани қўригандек, ғалати ҳаракат қилди. У қўлини қимирлатиб, бир нималар деди, Василий Андреичнинг назарида уни чақираётгандек бўлди. Василий Андреич шолчани тузатишни қўйиб, чананинг олдига келди.

— Нима бўлди сенга?— деб сўради у.— Нима деяпсан?

— Улам-ман, гапим шу,— деди Никита аранг, гапини бўлиб-бўлиб.— Ишлаган ҳақимни ўғлимга ёки хотинимга бер, барибир.

— Нима бўлди, музлаб қоляпсанми?— деб сўради Василий Андреич.

— Сезяпман, ўламан... Исо ҳурмати, мени кечир...— деди Никита йиғламсираган оҳангда, ҳамон пашша қўриётгандек ҳаракат қилиб.

Василий Андреич бир нафас қимирламай жим туриб қолди, кейин фойдали савдо вақтида бор барака топ, деб қўлга ургани сингари абжирлик билан бирдан бир қадам орқага ташлади-да, енгларини шимариб икки қўли билан Никитанинг устидаги ва чанадаги қорларни сиди-

риб ташлай бошлади. Қорларни сидириб бўлгач, Василий Андреич тезда белбоғларини ечди, пўстинининг барини ёзиб, қизиб кетган иссиқ танаси билан Никитанинг устига ётди. Василий Андреич Никитанинг ён-верини этаклари билан ўраб ва пўстинининг барини тиззалари билан босиб, бошини чананинг тўсқичига қўйган ҳолда мукка тушиб ётган, шу тариқа қаттиқ бурканиб олганидан отнинг ҳаракатини ҳам, бўроннинг ҳуштак чалишини ҳам эшитмай, фақат Никитанинг нафас олишига қулоқ солиб ётаверди. Никита бошда анчагача қимирлади, кейин қаттиқ иҳраб, қимирлай бошлади.

— Ана шундай, ҳа, баракалла, сен бўлсанг ўламан дейсан-а. Ётавер, исин, биз ана шундай...— деган бўлди Василий Андреич.

Бироқ кейин гапира олмай қолди, бунга ўзи ҳам ҳайрон бўлди, чунки кўзи жиққа ёшга тўлиб, пастки жағи қалт-қалт титрай бошлади. У гапирмай, фақат томоғига тиқилиб келаётган нарсани ютиш билан овора бўлди. «Қаттиқ қўрққанга ўхшайман, жуда бўшашиб кетяпман»,— деб ўйлади у ўзича. Аммо бу бўшашиб уни сира ранжитмади, балки унга қандайдир ажойиб, шу дамгача бошидан кечирмаган алоҳида ҳузур бағишлагандек бўлди.

«Биз ана шундай»— деди у ўзига-ўзи, жуда роҳат қилаётганини сезиб. Кўз ёшларини пўстинига артиб ва ҳадеб шамол қайириб ташлаётган ўнг барини тиззаси остига босиб, шу тариқа анча вақтгача индамай ётди.

Аммо кўнглининг ниҳоятда хурсандлигини кимгайдир жуда-жуда айтгиси келаверди.

— Микита!— деди у.

— Яхши, иссиқ,— деган овоз эштилди унинг тагидан.

— Билсанг агар, биродар, оз бўлмаса ҳалок бўлардим. Сен ҳам совуқда қотиб қолардинг, мен ҳам.

Шу пайт яна унинг ияги қалтираб, кўзига ёш тўлди, кейин гапиромай қолди.

«Ҳа, майли, ҳечқиси йўқ,— деб ўйлади у.— Ҳар ниманики билсам ўзим ичимда биламан-ку».

Шундан сўнг у жим бўлиб қолди. Анча вақтгача шу зайлда ётди.

Уни остидан Никита, устидан пўстини иситиб турарди; фақат Никитанинг икки ёнини беркитиб, пўстинининг барини ушлаб турган қўллари билан оёқлари

совқотарди, чунки шамол тинмай оёқлари устидан пўстиннинг этакларини қайириб ташларди. Айниқса қўлқопи йўқ ўнг қўли қаттиқ совқотган эди. Аммо у қўлларини ҳам, оёқларини ҳам эсига келтирмас, фақат қандай қилиб тагида ётган мужикни иситишни ўйларди, холос.

У бир неча марта отга қараб қўйди, отнинг орқаси очилиб қолган, шолча билан қуюшқон қор устида ётар эди; у туриб, отнинг устини ёпиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин бир нафас ҳам Никитани ташлаб кетгиси ва ҳозирги ҳузурини бузгиси келмади. Энди унинг хаёлидан кўрқиши деган нарса бутунлай кўтарилиб кетди.

«Худо хоҳласа сени ўлдирмайман»,— деди у ўзига ўзи, мужикни иситаётгани учун мақтаниб: у ўзининг савдо-сотиқлари ҳақида гапирганда ана шундай мақтанчоқлик қиласа эди.

Шу тариқа Василий Андреич бир соат, икки соат, уч соат ётди, вақтнинг ҳандай ўтганини сезмади. Аевал унинг хаёлида қор бўрони, шоти ва дўға остида бошини силкитиб бораётган от айланиб юрди, кейин хаёли остида ётган Никитада тўхтади; кейин байрам, хотини, становвой, шам яшиги ҳақидаги хотиралар аралашиб, яна хаёли Никитада тўхтади; гўё Никита шу шам яшиги остида ётганмиш; сўнгра хаёлидан нарса сатаётган ва олаётган мужиклар, оқ деворлар, тунука томли уй ва унинг остида ётган Никита ўтди; кейин буларнинг ҳаммаси аралашиб, бири иккинчисига қўшилиб кетди, камалакнинг ҳар хил ранглари қўшилиб, бир оқ нур ҳосил қўлгани каби хаёллари қоришиб кетди-ю, у ухлаб қолди. Анча вақтгача туш кўрмади, лекин эрталабга яқин яна туш кўрди. У шам яшиги олдида турганмиш, Тихоннинг хотини ундан ҳайитга беш тийинлик шам сўрармиш, у яшикдан унга шам олиб бермоқчи бўлса, қўли қимирламасмиш, чўнтағида қотиб қолганмиш. У яшикни айланниб ўтмоқчи бўлган экан, оёқлари қимирламасмиш, оёғидаги яп-янги калиши тошга ёпишиб қолганмиш, уни ердан узиб ҳам ололмасмиш, ичидан оёғини тортиб ҳам чиқаролмасмиш. Бирдан шам яшиги кўрпа-тўшак бўлиб қолганмиш, Василий Андреич шу яшик устида, яъни шу ўринда, уйида мук тушиб ётганмиш. У ўрнидан тураман деса сира туролмасмиш, аммо албатта туриши керак эмиш, чунки ҳозир унинг олдига становой Иван Матвеич келармиш-да, у Иван Матвеич билан ё ўрмон сотиб олиш-

га, ёки Тўриқнинг қуюшқонини тўғрилашга борармиш. Шунда у хотинидан сўрармиш: «Хўш, Миколавна, у келмадими?»—«Йўқ,—дермиш хотини,—келмади». Шу пайт қулоғига кимдир зинанинг олдига келаётгандек бўлиб эшитилибди. Ўша бўлса керак. Йўқ, бошқа экан. «Миколавна, ҳой Миколавна, қалай, ҳали ҳам дараги йўқми?»—«Йўқ». У ўрнида ётганмиш: ҳамон туролмасмиш, кўзи тўрт бўлиб кутармиш, бу кутиш ҳам ваҳимали, ҳам қувончли эмиш. Бирдан ўша кутган одами келибди-ю, хурсанд бўлиб кетибди, бу становой Иван Матвеич эмас, бошқа бирор, лекин ўша кутганинг худди ўзгинаси эмиш. У келиб, уни чақирибди, шунда ўша, уни чақирган бирор Никитанинг устига ётишни буюрибди. Василий Андреич бирор уни олиб кетгани келганига жуда хурсанд бўлибди. «Кетяпман!»— деб қичқирибди у хурсанд бўлиб, шунда ўз овозидан уйғониб кетади. У уйғонади-ю, аммо ухлаган вақтидагидан бутунлай бошқача бўлиб уйғонади. У турмоқчи бўлади, аммо туролмайди, қўлини қимирлатмоқчи бўлади,—қимирлатолмайди, оёғини қимирлатмоқчи бўлади — уни ҳам қимирлатолмайди. Бошини кўтармоқчи бўлади — кўтаролмайди. Шундан сўнг ҳайрон бўлади, аммо бунга сира хафа бўлмайди. Бунинг ўлим эканини тушунади, аммо бунга ҳам сира хафа бўлмайди. Кейин тагида Никита ётгани, унинг исиниб олгани ва тирик экани эсига тушади-ю, хаёлида у — Никита, Никита эса у бўлиб қолади, шу сабабдан унинг жони ўзининг ичиди эмас, балки Никитанинг ичиди бўлиб сезилади. У диққат билан қулоқ солиб, Никитанинг нафас олаётганини ва ҳатто сал хуррак отаётганини эшигади. «Никита тирик экан, демак мен ҳам тирикман»,— дейди у ичиди хурсанд бўлиб.

Кейин хаёли пул, дўкон, савдо-сотиқ ва Мироновларнинг миллионларига чалгийди; нима учун бу Василий Брехунов деб юритиладиган одам бўлмағур ишлар билан шуғулланиб юрганига у сира тушунолмайди. «Нима қилсин, ахир у нима гап эканини билмасди-да,— деб ўйлайди у Василий Брехунов ҳақида.— Билмас эдим, мана энди биламан. Энди хато қилмайман. Энди биламан». Шу пайт у яна ўша уни чақирган кишининг овозини эшигади. «Кетяпман, кетяпман!»— дейди унинг бутун вужуди қувониб ва ийиб. Сўнгра у бутунлай енгил тортиб қолганини ва энди уни ҳеч нарса тутиб турмаганини ҳис қиласди.

Шундан кейин Василий Андреич бу дунёда ҳеч нимани кўрмади, эшитмади ва сезмай қолди.

Атрофда ҳамон боягидай қор бўралаб турарди. Ҳамон ўша қор уюрмаси чирпирак бўлиб айланар ва ўлиб қолган Василий Андреичнинг пўстинини, бутун танаси қалтираб турган Тўриқни, кўринмай кетишга сал қолган чанани ҳамда чана ичида, хўжайнининг ўлик танаси остида исиниб ётган Никитани кўмиб борарди.

X

Эрталабга яқин Никита уйғониб кетди. Уни яна орқасидан ураётган совуқ уйғотиб юборди. У туш кўраётган эди, тушида тегирмондан хўжайнининг унини аравада олиб келаётган эмиш, сойнинг кўпригидан ўтиб бораётган экан, бирдан арава тиқилиб қолибди. Кейин у араванинг тагига кириб, орқаси билан кўтарибди. Ё ажабо! Арава қимир этмай орқасига ёпишиб қолганмиш, у на аравани кўтаролармишу, на унинг тагидан чиқиб кетолармиш. Арава бутун белини эзib ташлабди. Яна бунинг устига баданидан совуқ ўтиб кетибди! Қандай бўлмасин араванинг тагидан чиқиши керак эмиш. «Бўлди энди,— дермиш у ўша уни арава бўлиб босиб ётган кишига.— Қопларни тушир!». Аммо арава тобора совиб, уни баттарроқ босаверибди, шу пайт бирдан тақ-тақ қилган ғалати овоз эштилади-ю, у уйғониб кетади. Уйғонгач, бутун воқеани эслайди. Совуқ арава бу унинг устида ўлиб музлаб ётган хўжайнини экан. Тақиллатган— бу Тўриқ бўлиб, чанани туёғи билан икки марта уриб қўйган эди.

Никита бўлган ишни кўнглида сезиб, белини ростлайди-да:

— Андреич, Андреич!— деб чақиради аста хўжайнини.

Андреич жавоб бермайди, унинг қорни ва оёқлари қотиб қолгаи, совуқ ва тошдай оғир.

«Ўлганга ўхшайди. Худо раҳмат қилсан!»— деб ўйлайди Никита.

У бошини ўғиради, қўли билан олдидаги қорларни кавласб, кўзини очади. Тонг отибди, шамол ҳали ҳам шотига урилиб ҳуштак чалар, қор ҳали ҳам бўралаб турар, фақат энди чананинг тўсқичига чиртиллаб урилмай, овоз

чиқармай чанани ва отни тобора кўмиб борарди; отнинг қимирлаши ҳам, нафас олиши ҳам сезилмасди. «У ҳам музлаб қолганга ўхшайди»,— деб ўйлади Никита. Чиндан ҳам Тўриқ туёғи ғилан чанани икки марта уриб, Никитани уйғотиб юборгандা, танаси тамом музлаб жон талвасасида шундай қилган эди.

«Э, яратган эгам, мени ҳам чақираётганга ўхшайсан,— дейди Никита ичида.— Ихтиёр ўзингда. Фақат негадир қўрқинчли. Ҳа, қўрқишининг нима кераги бор, бир бошга бир ўлим-да, барибир қочиб қутулолмайсан. Фақат тезроқ бўлса эди...» Шундан кейин у яна қўлини беркитади, кўзларини юмади ва энди албатта ўламан, деган хаёл билан ҳушидан кетади.

Эртасига туш пайтида мужиклар Василий Андреич билан Никитани йўлдан ўттиз саржинча ва қишлоқдан яrim чақиримча нарида қор остидан белкураклар билан кавлаб олишди.

Қор чанани бутунлай кўмиб кетганди, аммо шоти билан унга боғлаб қўйилган рўмолча кўриниб туарди. Қорнигача қорга ботиб турган Тўриқнинг устидан шолча ва қуюшқони тушиб кетган, ўлик бошини кекирдагига қисган ҳолда оппоқ бўлиб қотиб қолганди; унинг бурун катакларидан сумалак осилиб туарди, киприкларини қирров босиб, кўзларида ёш қотиб қолганди. Бир кечада у шундай ориқлаб кетгандики, териси суягиға ёпишиб қолган эди. Василий Андреич худди ёёқларини кериб ётган ҳолича музлаган гўштдай қотиб қолганди, уни Никитанинг устидан ағдариб туширишди. Қирғийники сингари чақчайган кўзлари музлаб, қирилган мўйловлари остида очилиб қолган оғзига қор тўлиб қолганди. Никита тирик эди, аммо бутун танасини совуқ уриб кетган эди. Никитани уйғотишганда у ўзини ўлганман деб билиб, ҳозир бўлаётган ишлар бу дунёда эмас, у дунёда бўляпти, деб ўйлади. Аммо уни кавлаб олаётган ва устида музлаб қолган Василий Андреични ағдариб ташлаётган мужикларнинг қичқирган овозини эшитганда у аввалига у дунёда ҳам мужиклар худди шунақа қичқиришар экан-да, таналари шунақа бўлар экан-да, деб ҳайрон бўлди, кейин ҳали ўлмаганини, бу дунёда эканини тушуниб, хурғанд бўлиш ўрнига кўпроқ хафа бўлди, айниқса икки оёғининг бармоқларини совуқ урганини сезиб, жуда ҳафсаласи пир бўлиб кетди.

Никита икки ой касалхонада ётди. Унинг учта бар-

моғини кесиб ташлашди, қолганлари тузалиб кетди, демак, яна ишлаши мумкин эди, шундай қилиб, у яна йигирма йил яшади. Аввалига ҳар кимларнинг хизматини қилиб юрди. Кейин, қаригач эса, қоровуллик қилди. У бу йил ўз уйда, кўнглидаги тилагига етиб, азиз-авлиёлар сурати остида қўлига ёқилган шам тутган ҳолда оламдан ўтди. Ўлиши олдидан кампиридан кечирим, рози-ризолик сўради, унинг бочкасоз билан қилган гуноҳларини кечирди; шунингдек, ўғли ҳамда набиралари билан ҳам рози-ризолик тилашди, ўлганидан кейин ўғли билан келинини ортиқча нонхўрдан қутқаражагига ва жуда жонига теккан бу ҳаётдан энди йил сайин, соат сайин уни ўзига жазб этаётган, тобора кетишига ақли етиб бораётган бошқа ҳаётга ростакамига бораётганига чин кўнглидан хурсанд бўлиб, бир умрга кўзини юмди. У ёқда унинг аҳволи қалай, яхшими-ёмонми, ростакамига ўлганидан кейин у қаерда юрибди, уйғондими? У ёқда ҳам ҳафсаласи пир бўлдими ёки истаган, орзу қилган нарсасини топдими?— буни ҳаммамиз тез кунда билиб қоламиз.

1895

БАЛДАН СҮНГ

— Сиз, киши ўзи яхши-ёмонни ажрата олмайди, ҳамма гап муҳитда, кишини муҳит хароб қиласи, дейсиз. Мен эсам, ҳамма гап тасодиғда деб ўйлайман. Мана мен ўзим ҳақимда гапирсам...

Ҳамма иззат-ҳурмат қиласиган Иван Васильевич билан иккимизнинг орамизда кишининг камолга етиши учун энг аввал одамлар яшайдиган муҳитни ўзгартиш кераклиги тўғрисида бўлиб ўтган суҳбатдан сүнг у киши ҳалигидек гап бошлади. Яхши-ёмонни одамнинг ўзи ажратолмайди, деб ҳеч ким айтгани ҳам йўқ, аммо Иван Васильевичда гап вақтида эсига келиб қолган ўз фикрларига ўзи жавоб бериш ва шу фикрлар муносабати билан ўз саргузаштларидан гапириб бериш каби одат бор эди. Аксари ҳикоя айтишга шундай берилиб кетардик, жондилидан чиқариб рост сўзлашга қизиқиб кетиб, нима муносабат билан гап бошлаганини ҳам бутунлай унутиб қўярди.

Ҳозир ҳам у ана шу одатни қилди.

— Менинг ўзимга келсангиз... бутун ҳаётим муҳитдан эмас, балки бутунлай бошқа бир нарсадан шу тарзда бўлиб кетди.

— Нима сабабдан шундай бўлди? — деб сўрадик.

— Бунинг воқеаси узоқ. Буни тушунтиromoқ учун гапириб беришга тўғри келади.

— Жуда соз, гапириб беринг...

Иван Васильевич ўйга толиб, бошини иргади.

— Шундай,— деб қўйди у.— Бир кеча ёки тўғрироғи, бир эрта бутун ҳаётимни ўзгартириб юборди.

— Хўш, нима воқеа бўлган эди?

— Шундай бўлган эдик, мен ошиқу беқарор бўлиб қолган эдим. Мен жуда кўп марта ошиқ бўлганман, аммо бу сафаргиси қаттиқ эди. Ўтган гаплар. Унинг ҳозир эрга теккан қизлари бор. Бу Б... ҳа, Б... Варенъка эди,— Иван Васильевич унинг фамилиясини ҳам айтди.— У эллик ёшида ҳам ажойиб жонон эди. Аммо ёшлигида, ўн саккиз ёшида ғоятда сулув эди: қадди-қомати келишган, латофатли, савлатли эди. Бошини салгина орқасига ташлаброқ, гўё бошқача юра олмайдигандек доимо ғоз юрарди. Ўзи хипча, ҳатто суяклари туртиб чиқсан бўлишига қарамай, гўзаллиги ва қадди-қомати келишганлигидан, бу юриши ўзига аллақандай бир савлат бахш этар эди. Агар ҳамиша табассум қилиб кулиб турган оғзи ва порлаб турган ажойиб шаҳло кўзлари, бутун ёш вужудидаги дилбарлик бўлмаса, савлати кишини чўчитар эди ҳам.

— Иван Васильевичнинг мақташига қойил-э!

— Қанчалик таърифини қилсам ҳам барибир уни сиз тушунадигандай қилиб таърифлаб беришнинг иложи йўқ. Аммо гап бунда эмас: менинг айтадиган воқеам қирқинчи йилларда бўлиб ўтган. У вақтларда мен ўз провинциямиздаги университетда ўқир эдим. Яхшимин-ёмонми, ҳар ҳолда, университетимизда ўша вақтда ҳеч қандай тўғарак ва ҳеч қандай назария деган гаплар йўқ эди, бизлар ёш эдик, ёшларга хос яшардик, ўқиш ва ўйин-кулгидан бошқани билмасдик. Мен жуда қувноқ ва шўх бола эдим, бунинг устига, давлатим ҳам бор эди. Ўйноқи йўрға отим бор эди, қизлар билан минишиб тепаликдан пастга чопишар эдик (у маҳалда коńки расм бўлмаган эди), ўртоқларим билан кайф-сафо қиласр эдик. (У вақтларда шампанскоедан бошқасини ичмас эдик, пулимиз бўлмаса ҳеч нарса ичмас эдик, эндигидек ароқ ичмасдик.) Менинг энг яхши кўрган нарсам базму зиёфат эди. Яхши танца қиласр, хунук ҳам эмас эдим.

Ҳамсуҳбат хотинлардан бири унинг гапини бўлиб:

— Ўзингизни шунчалик камситмасангиз ҳам бўлади. Биз сизнинг эски сернақш суратингизни кўрганмиз. Хунук эмас, аксинча, чиройли эдингиз.

— Чиройликка чиройли эдим-а, лекин гап бунда эмас. Гап шундаки, унга ошиқу беқарор бўлиб юрган чоқларимда, масленица байрамининг охирги кунида, гу-

берниямизнинг оқсоқоли очиқкўнгил, меҳмондўст, кек-сайиб қолган, бадавлат бир камергернинг уйидага бўлдим. Меҳмонларни кутиб олган хотини ҳам эрига ўхшаш очиқкўнгил эди. Хотини жигарранг баҳмал кўйлак кийиб, бошини инжу қадалган жияк билан таниб олган. Елка ва кўкраклари ёшларникига ўхшамасада, Елизавета Петровнанинг сурати сингари очиқ, оппоқ момиқдай эди. Базм жуда жойида бўлди: ҳашаматли зал, ўша замондаги ҳаваскор помешчикнинг машҳур музикачи ва ашулачилари келган, дастурхон ясатилган, шампанский дарё бўлиб оқмоқда. Жон-дилим шампанское бўлса-да, лекин ичмадим, чунки май ичмасам ҳам ишқ ўтида масти эдим, лекин беармон танца тушдим, кадрилга ҳам, вальсга ҳам, полькага ҳам тушдим, албатта, мумкин қадар Варенька билан тушишга ҳаракат қилдим. У оқ кўйлак кийган, белида пушти камар, қўлида нозик ва ингичка тирсакларига етар-етмас оқ чарм қўлқоп, оёғида эса оқ атласдан бошмоқ бор эди. Мазурка ўйини бошланганда бадбаҳт инженер Анисимов уни таклиф этиб, мендан олиб кетди. Ҳалига довур бунинг алами мендан сира чиқмайди. Мен қўлқоп олай деб сартарошхонага кириб, андак кечикиб қолибман. Шундай қилиб, мазуркага у билан тушмасдан, аввал бир оз яхши кўриб юрганим бир немка билан тушдим. Аммо бу кеча унга камроқ илтифот қилдимми, деб қўрқаман, у билан гаплашмадим, унга қарамадим: кўзимга фақат оқ кўйлакли, қомати келишган, баланд бўйли, юзлари кулдиргичли ва қип-қизарган, ҳусндор, кўзлари ёқимли қиз кўринади, холос. Бир менгина эмас, ҳамма ҳамма хотинларнидан ўткир бўлса ҳам эркагу хотин — ҳамма баравар унга тикилар эди. Ҳавасинг келмасдан иложи ҳам йўқ эди.

Хуллас, мазуркага у билан тушмадим, аммо ҳақиқатда эса бошқа ўйинларнинг ҳаммасига у билан тушдим. У ҳам уялиб-нетиб турмасдан, залдан ўтиб тўғри менинг олдимга келарди, мен ҳам унинг таклиф қилишини кутиб ўтирмай, сакраб ўрнимдан турардим, шунда у ҳушёрлик қилганим учун кулимсираб ташаккур изҳор қиласарди. Бизларни бир-биrimизга тақдим қилганида у менинг кўнглимдагини била олмай, қўлини менга эмас, бошқага узатиб, нафис ёлкаларини қисар ва ачинганини ҳамда менга тасалли бермоқчи эканини из-

ҳор қилмоқчи бўлиб жилмайиб қўярди. Мазуркага тушиб айланганимизда мен уни анчагача пириллатиб айлантириб кетсам, у нафасини ростлаёлмай ҳарсиллаб қоларди-да, жилмайиб, менга «Encore»¹, дерди. Мен эсам борган сари чирпирак бўлиб ўз танамни ҳам сезмай қолардим.

Меҳмонлардан бири:

— Жуда ҳам сезмай қолмагандирсиз, ўз белингиз-нигина эмас, балки унинг белини ҳам қучганингизда хўп яхши сезган чиқарсиз, деб ўйлайман,— деб сўз қотиб қўйди.

Иван Васильевич бирданига қизариб кетиб, зарда билан айтди:—Сизлар, эндиғи ёшлар шундай қиласизлар. Сизлар бадандан бошқасини билмайсизлар. Бизнинг замонамида бундай эмас эди. Шайдо бўлган сарим, мен унинг танасини камроқ ўйладиган бўлиб қолдим. Сизлар оёқларни, тўпиқларни ва яна аллақаерларнигина биласиз, сиз яхши кўриб қолган хотинингизни ечинтирасиз, менинг учун эса Alphonse Karr² айтгандек,— кўп яхши ёзувчи эди-да,— маҳбубамнинг эгнида доим бронза рангда тикилган кийимлар бўларди. Бизлар ечинтириш у ёқда турсин, балки Нуҳнинг номусли ўғлидек овротини бекитишга ҳаракат қиласи әдик. Гапириб ҳам нима қилдим, барибир тушумайсизлар...

Ичимиздан кимдир:

— Унинг гапига қулоқ солманг. Хўш, сўнгра нима бўлди?— деди.

— Шундай қилиб, кўпроқ у билан танца тушиб вақтнинг ўтганини ҳам билмасдим. Музикачилар чарчаганликдан, билсангиз, базм охирида бўладигандек, зўр бериб мазурка куйига чалмоқдалар. Меҳмонхонада карта ўйнаб ўтирган кексалар ҳам кечки овқатни қилишга чиқдилар, хизматкорлар ҳам у-бу ташиб югуриб-еълиб қолдилар. Соат иккidan ошган: ғанимат дамлардан фойдаланиб қолмоқ керак. Мен уни яна топиб олдим, назаримда зални юз марта айланиб чиқдик-да. Уни жойига обориб ўтқазиб қўярканман:

— Овқатдан сўнг кадрилга тушамиз-а?— дедим.

---

¹ Французча, тагин, дегани.

² Альфонс Карр — француз ёзувчиси.

— Башарти мени «илиб» кетмасалар, албатта тушамиз,— деди у ҳам қулимсираб.

— Ҳеч кимни йўлатмайман,— дедим мен.

— Елпифични беринг, ахир,— деди у.

Арзонгина оқ елпифични унга узатиб:

— Бергим келмаяпти,— дедим.

— Беришга қизғансангиз мана сизга,—деди-да, елпифичдан бир пат юлиб олиб менга берди.

Мен патни олдим. Аммо хурсандлигим ва ташаккуримни қарав билангина билдира олдим, холос. Шу дамда мен хурсанд ва мамнун бўлиш бир ёқда турсин, ҳимматим ошган, ўзимда йўқ эдим. Ўзимни ёмонликни сира билмайдиган, фақат яхшилик қиласидиган аллақандай самовий бир вужуд деб фаҳмлардим. Патни қўлқопим ичига яшириб қўйдим, уни ташлаб кетишга мадорим етмай, ёнида туриб қолдим. У хўжайка ва бошқа хонимлар билан эшик олдида турган баланд бўйли, қомати келишган, елкасида заррин попуклари бор полковник отаси томонга қўллари билан ишорат қилиб:

— Анов ёққа қаранг, дадам танца қил, деб сўрайтилар,— деди. Шу вақт бошини инжу жияк билан танғиган, елкалари Елизаветаникига ўхшаш хўжайканинг:

— Варенька, бу ёққа келинг,— деган овозини эшишиб қолдик.

Варенька эшик олдига келди, унинг кетидан мен ҳам бордим.

— Ma chère¹, отангизга айтинг, сиз билан танца тушсинлар,— деди-да, сўнгра полковникка қараб.— Қани, Пётр Владиславич, марҳамат қилинг,— деди хўжайка.

Вареньканинг дадаси чиройли, узун бўйли, басавлат ва тетик бир чол эди. Юзи оч қизил, à la Nicolas² оппоқ, хушмўйлов, оппоқ бакенбарди мўйловигача туташиб келган, чаккасидаги соchlари олдинга қаратиб тараалган. Ҷақнаб турган кўзлари билан лаблари худди қизиникига ўхшаб майин кулиб турарди. Жуссаси келишган, ҳарбий кишиларникидек кўтарилиб турган кенг кўкрагида биринкита нишон. Яғрини кенг, оёқлари узун ва тўғри. Бу киши Николай замонасида машқ кўрган эски сипоҳларга ўхшаш аскар бошлиғи эди.

Биз эшик олдига келганимизда полковник, танца ту-

¹ Азизим (французча).

² Николай I никига ўхшаш (французча).

шиш эсимдан чиқиб кетган, деб кўнмасдан туриб эди, аммо ҳар қалай, қўлини чап томонига ташлаб кичкина қиличчасини қинидан суфуриб олиб, ёнидаги ёшгина мулоzимига берди-да, ўнг қўлидаги чарм қўлқопни тараңг қилиб тортаркан, кулимсираб, «Қоидасини ўрнига қўймоқ керак», деди ва қизининг қўлидан ушлаб, сал қайириб музика мақомини кутиб турди.

Мазурка куйи бошланиши билан бир оёғини шахдам тепиб, иккинчи оёғини эса ёнига ташлаб, танца тушиб кетди. Унинг баланд, савлатли гавдаси гоҳо секин ва равон сузиб, гоҳо оёқларини бир-бирига уришириб, ер тениниб зални айланади. Вареньканинг хушқомати унинг олдида гириллаб айланар, унинг мўъжаз оппоқ ва майин оёқлари дам катта, дам майда қадам ташлаб, елдек учарди. Залдагиларнинг ҳаммаси иккаласининг ҳар бир ҳаракатини томоша қилиб турарди. Хусусан, мен завқланганимдан ҳайрон бўлиб томоша қилдим. Айниқса отасининг бетлик этиги,— яхши укуфа этик, лекин уни чўзинчоқ мода этик эмас, балки уни тўмтоқ, ўқчаси паст эски замон этиги, менга жуда ёқди. Афтидан, уни батальондаги этикдўз тиккан бўлса керак. «Арзанда қизини ясантиromoқ ва тўй-томушаларга бирга олиб юрмоқ учун мода этик киймасдан, балки хонакисини кияр экан»,— деб ўйловдим мен, аммо тўмтоқ учли этиги менга жуда ёқди. Унинг бир маҳаллари жуда яхши танца қилганлиги кўриниб турибди, аммо энди эса вазминлашиб қолган, чақонлик билан қилмоқчи бўлган чиройли, илдам ҳаракатларига энди оёқлари қовушмай турарди. Лекин шундай бўлса ҳам у икки марта жуда яхши айланиб чиқди. Оёқларини жуда эпчиллик билан икки ёққа кериб ташлаб, сўнгра яна жуфтлаштириб, гарчи сал қўполлик билан бўлса ҳам бир тиззаси билан чўккалаб ўтиргач, қиз эса отасига илашиб қолган юбкасини ростлаб, майин жилмайиб, унинг атрофидан айланиб чиққач, ҳамма бараварига қарсак уриб юборди. Отаси бир оз қийналиброқ ўридан турди-да, қизининг бошидан мулойим ва ёқимли қучоқлаб пешонасидан ўпгач, мен билан танца тушар, деган хаёл билан уни олдимга олиб келди. Шунда мен, бу кишининг жуфти мен эмас, дедим.

У ёқимли жилмайиб туриб қилич八大尼ни қинига соларкан:

— Майли, ҳечқиси йўқ, энди сиз тушиб кўринг,— деди.

Шишадан тушган бир томчи кетидан ичидагининг ҳаммаси шариллаб тўкилиб кетганидек, менинг кўнглимда ҳам Варенькага бўлган муҳаббат қалбимдаги пинҳона ошиқлик иқтидорини ечиб юборди. Шу чоқ мен бутун дунёга муҳаббат қўйдим. Инжу жияк танғиган хўжайкани, унинг Елизаветаники сингари кўкрагини ҳам суйиб қолдим, унинг эрини ҳам, хизматкорларини ҳам, ҳатто мендан койиган инженер Анисимовни ҳам суйиб қолдим. Хонаки этик кийган, қизига ўхшаб мулоийм кулган отасидан эса шу он қандайдир майин завқ олар эдим.

Мазурка тугади, мезбонлар меҳмонларни кечки овқатга таклиф қилдилар, аммо полковник Б. эртага вақтлик туришим керак, деб хайрлашиб чиқиб кетди. Мен қизни ҳам олиб чиқиб кетар, деб қўрқиб тургандим, лекин қизча онаси билан қолди.

Кечки овқатдан сўнг, ваъдалашган кадрилимизга тушдик, бахтиёргимнинг поёни йўқдай кўринса-да, бахтим борган сари очилаётгандай бўлар эди. Бизлар муҳаббатдан сира оғиз очмадик. Мени севадими, йўқми деб ўзимдан ҳам, ундан ҳам сўрамадим. Ўзимнинг уни севганим кифоя эди. Мен бирон воқеа бўлиб, бахтимни қора қилмасайди, деб хавотир олардим, холос.

Үйимга қайтиб келгач, ечиниб ухламоқчи бўлдим, лекин кўзларга сира уйқу келмади. Қўлимда елпигичдан юлиб олинган пат билан қўлқопи қолган эди: жўнаб кетаётганида мен аввал онасини, сўнгра эса, ўзини аравага ўтқазаётганида қўлқопини менга берган эди. Мен бу нарсаларга қараб кўзимни юмасдан хаёлимда уни кўрардим. Гоҳо икки йигитдан бирини танлаб менинг ниятимни билмоқчи бўлиб ўйланиб турган чоғи кўзимга кўринарди ва «*Магрурликми? Ҳали шундайми?*», — деган товушлари қулогимга киради. Қувониб қўлини менга узатган чоғи, кечки овқат устида гоҳо шампанское қадаҳини лабларига теккизиб, меҳрибон кўзлари билан менга ер остидан қараб турган чоғлари кўзимга кўринар эди. Лекин кўпроқ отаси билан танцага тушган чоғи, отасининг олдида хиромон юриши, ўзига ҳам, отасига ҳам маҳлиё бўлиб томоша қилиб турганларга виқор билан қараб турган чоғлари кўз ўнгимдан кетмасди. Шунда мен нозик ва майин бир хаёл билан ота-болани беихтиёр бир тан, бир жон деб ҳис қиласдим.

У вақтда марҳум акам билан бирга турардик. Акам киборлар суҳбатини ёмон кўрар ва базмларга бормас,

кандидатлик имтиҳонига тайёрланаётганлигидан тинч умр кечирмоқда эди. Акам уйқуда эди. Мен унинг ёстиқ-қа мукка тушган ва ярмиси жун одеялга бурканган бошига қараб жуда ачиндим. Кўнглимдаги хурсандлигими-ни, мендаги баҳтиёрликни сезмаганлигига, менга ҳамдам-лашмаганлигига ачиндим. Хизматкоримиз крепостной Петруша қўлида шам билан мени кутиб олди. Кийимими-ни ечиб қўймоқчи бўлган эди, мен унга ижозат бериб, чиқариб юбордим. Уйқудан шишган юз-кўзлари, пахмай-ган соchlарини кўриб кўнглим бузилиб кетди. Товуш чи-қармай, деб оёқ учida юриб ўз хонамга кириб, тўшакка ётдим. Йўқ, мен ҳаддан ташқари баҳтиёр бўлганлигим-дан ухласлмадим. Бунинг устига, уйнинг печкаси ёқил-ган экан, уй жуда исиб кетди. Мундиримни ечмасдан, ас-та юриб даҳлизга чиқдимда, шинелимни кийиб, таш-қари эшикни очиб, кўчага чиқиб кетдим.

Зиёфатдан соат бешга яқин кетган эдим. Уйимга ке-либ бирпас ўтиргунимча яна бир соат вақт ўтди. Шун-дай қилиб, кўчага чиққанимда кун ёришиб қолган эди. Ҳаво ҳам байрам ҳавоси, ҳамма ёқни туман босган. Қор-га ёмғир аралашиб, кўчалар шилта бўлган, барча том-лардан томчи чакиллайди. Ў маҳалда Б. лар шаҳарнинг бир чеккасида туришар эди. Ялангликнинг бир томони сайилгоҳ, бир томонида қизлар мактаби бор эди.

Мен хилват тор кўчамиздан юриб бориб, катта кўчага чиқдим. Кўчада менга пиёдалар, ерга тегиб бораётган чанага ўтин ортган аравакашлар учрай бошлади. Сир-ланган дўға остида ҳўл бўшларини солинтириб, салмоқ-лаб бораётган отлардан тортиб, бошига чипта ёпиниб, арава ёнида катта этикда шалоплаб кетаётган аравакаш-лар, туман ичида баланд бўлиб кўринган уйлар ҳам мен-га жуда ёқимли ва маънодор бўлиб кўринар эди.

Уларнинг уйлари олдидаги ялангликка чиққач, яланг-ликнинг охиридаги сайилгоҳ томонда қандайдир улкан қора бир нарсани кўрдим, шу пайт қулоғимга най билан ноғора овози эшитилди. Юрагим ҳамон хониш қилмоқда, қулоғимга гоҳ мазурка куйи киради. Лекин бу аллақан-дай раҳмсиз, ноҳуш музика овози эди.

«Нима бўлса экан!»— деб ўйладим ва ялангликнинг ўртасига тушган сирғанчиқ йўлдан овоз келган томонга қараб юрдим. Юз қадамча юргач, туман орасидан қора кийинган бир талай одамни кўрдим. Солдатларга ўхшай-ди. Машқ қилаётгандирлар,— деб ўйладим. Мой босган

нимча пўстин устидан фартук тутган ва олдимда бир нима кўтариб келаётган темирчи икковимиз уларга яқин келдик. Қора мундир кийган солдатлар икки саф бўлиб, милтиқларини ёнларига қилиб, икки ёқда қимирламай турибдилар. Буларнинг орқасида ноғорачилар билан начилар ҳамон ўша ёқимсиз ва хунук машқларини чалмоқдалар.

Ёнимга келиб тўхтаган темирчидан:

— Улар нима қилаётирлар? — деб сўрадим. Темирчи кўзларини сафнинг охиридан узмай:

— Қочгани учун бир татарни сазойи қиляптилар,— деди.

Мен ҳам темирчи қараган томонга қараб саф орасида менга яқинлашиб келаётган аллақандай даҳшатли бир нарсани кўрдим. Менга томон келаётган нарса белигача қип-яланғоч ва уни етаклаб келаётган икки солдатнинг милтиқларига боғланган бир кимса экан. Унинг ёнида шинель ва шапка кийган узун бўйли ҳарбий бир одам келарди. Бу кишининг қиёфаси танишдек кўринди. Сазойи қилинган бечора эриган қорни шилл-шилл босиб, ҳар икки тарафдан тушган калтак зарбидан гандираклаб, менга қараб келмоқда. У калтак зарбидан ўзини орқага ташласа, уни милтиққа боғлаб етаклаб келаётган унтер-офицерлар олдинга итарардилар, олдинга ташланса, йиқилгани қўймасдан орқага тортар эдилар. Узун бўйли, ҳарбий киши кейинда қолмасдан гурс-гурс қадам ташлаб бормоқда. Қизил юзли, оқ мўйловли ва оқ бакенбардли бу одам унинг отаси экан.

Ҳар калтак тушганда сазойи қилинган татар гўё ҳайрон бўлгандек, азобдан қийналиб буришган юзини калтак тушган томонга бурар ва оппоқ тишларини фижирлатар, ҳадеб бир нарсалар деб ғўлдирап эди. Унинг нима деяётганини яқин келганидагина пайқадим. У гапирмас, балки пиқиллаб йиғлаб: «Оғалар, раҳм қилинглар, оғалар, раҳмингиз келсин», дерди. Аммо оғалар раҳм қилмасдилар, сазойи қилинган менинг рўпарамга келганда қаршимда турган солдат олдинга шаҳдам қадам ташлаб чиқиб, калтакни шифиллатиб татарнинг орқасига шундай солдики, татар олдинга мункиб кетди, лекин унтер-офицерлар уни ушлаб қолдилар. Сўнгра шундай калтак ҳар тарафдан туша берди... Ёнда кетаётган полковник гоҳ оёғи остига, гоҳ сазойи қилинганга қараб, лунжларини шишириб пишиллаб бормоқда. Са-

зойи мен турган жойдан ўтиб кетганидан кейин, сафлар орасидан унинг елкасига кўзим тушиб қолди. Бу алла-қандай ола-була, ҳўл, қип-қизил ғайри табиий бир нарса эди. Бунинг одам танаси эканлигига ишонмадим.

Ёнимда турган темирчи:

— Е, парвардигор! — деб юборди.

Улар биздан узоқлашиб кетди. Букчайиб, гандирак-лаб кетаётган одамнинг устига ҳамон икки томондан калтак ёғилмоқда. Нофора билан най ҳали ҳам машқ қилишини қўйгани йўқ, баланд бўйли, гердайган полковник ҳамон сазои қилинганинг ёнида бормоқда. Полковник бирдан тўхтаб, солдатлардан бирининг олдига яқин келди, шунда унинг:

— Ҳа, ҳа, ҳали аяб урадиган сенми? — деган ғазабли сўzlари қулогимга кирди.

Паст бўйли, қути ўчган, дармонсиз солдат татарнинг кўкариб кетган орқасига секинроқ калтак ургани учун қўлқоп кийган бақувват қўли билан унинг юзига тарсаки туширганини ўз кўзим билан кўрдим.

Полковник:

— Бошқа таёқ келтиринг! — деб бақирди-да, атрофига аланглаб менга кўзи тушиб қолди. Мени танимагандек бўлиб, даҳшат ва ғазаб билан хўмрайиб, дарров юзини мендан тескари ўгириди. Мен эсам, жуда уят бир иш қилиб қўйгандай, ўсал бўлиб, нима қиласимни билмай, ерга қарадим-да, тезроқ уйга қайтдим. Йўл-йўла-кай қулогимга гоҳо нофоранинг тарақлаган овози, найнинг чийиллаган товуши эшитилгандек бўлар эди, гоҳо: «Оғалар, раҳм қилинглар!» деган сўzlар эшитилиб, гоҳо эса полковникнинг: «Ҳа, ҳа, ҳали аяб урадиган сенми?!» деб ғазаб билан бақирган сўzlари қулогим остида шанфиллар эди. Юрагим эзилиб, шундай ғаш бўлдики, юролмай бир неча марта тўхтаб қолдим. Назаримда бу манзарадан кўнгилга ўрнашган даҳшатлар ҳали замон мени йўқ қилиб юборадиганга ўхшарди. Уйимга қандай етиб бориб, тўшакка қандай чўзилганимни ҳам билмайман. Бироқ кўзимни юмишим билан, кўрганларим кўз олдимга келиб, эшитган гапларим қулогим тагида жаранглаб, сакраб ўрнимдан турдим.

Полковник тўғрисида мен: «У мен билмаган бир нарсани биладиганга ўхшайди, — деб ўйладим. — Агар у билганни мен ҳам билсам, у нарсани тушунган бўлар эдим, кўрганларим эса мени бунчалик қийнамаган бўй

лар эди». Аммо мен ҳар қанча ўйламайин, полковник-нинг билганларини билолмадим, ошнамнига бориб, хўп ичишиб, маст бўлиб кечқурунгина андак ухладидим.

Хўш, сизлар нима деб ўйлайсизлар, кўрган воқеасини ярамас бир иш деб ҳукм қилгандир, деб ўйлайсизми? Ҳеч ундан эмас. «Модомики, бу иш шунчалик ишонч билан қилиниб, ҳамма уни зарур деб топар экан, бас, улар мен билмаган бир сирни билсалар керак» деб ўйлаб, бу сирни билишга уриндим. Аммо қанчалик уринмайин, кейин ҳам ҳеч била олмадим. Буни билмай туриб истагим бўлган ҳарбий хизматга киролмас эдим, балки ҳарбий хизматгина эмас, ҳатто ҳеч қанақа хизматга киролмадим, мана энди ҳеч нарсага ярамаслигимни кўриб туррибсиз.

— Кўйсангиз-чи, яраш-ярамаслигингизни биламиз,— деди ҳамсуҳбатларимиздан бири,— яхшиси, агар сиз бўлмасангиз қанча одам ҳеч нарсага ярамай қоларди, шуни айтинг,— деди.

Иван Васильевич бу гапдан қаттиқ хафа бўлиб:

— Бу гаплар бориб турган аҳмоқлик,— деди.

— Хўш, ошиқлик масаласи нима бўлди?— деб сўрадик.

— Муҳаббатми? Муҳаббат шу кундан бошлаб сусая бошлади. Маъшуқам ҳар вақтдагидек илжайиб хаёлга ҷўмған чоқларида, ялангликдаги полковник дарров ёдимга тушиб аллақандай бўлиб кетардим, у билан камдан-кам учрашадиган бўлиб қолдим. Муҳаббат ҳам шундай қилиб барҳам топди. Ана шунақа гаплар бўлади, одамнинг бутун ҳаёти ҳам шунақа қилиб ўзгариб бошқа йўлга тушиб кетади. Сиз дейсизки...— деди-да, шу билан гапини тамом қилди.

Ясная Поляна,
1903 йил, 20 август.

ГУНОҲИМIZ НИМА?

I

1830 йил баҳорда пан Ячевскийнинг отамерос мулки — Рожанка қишлоғига унинг марҳум дўсти Мигурскийнинг ёлғиз ўғли Иосиф Мигурский меҳмон бўлиб келди. Олтмиш бешга кирган, кенг пешонали, чорпаҳилдан келган, узун мўйловлари оқарган, қизилмагиз чол Ячевский Польшани иккинчи марта тақсимлаш вақтида ватанпарварлик кўрсатган эди. Йигитлик вақтида Иосиф Мигурскийнинг отаси билан Костюшко¹ байроғи остида хизмат қилган бу одам, ўз таъбирича, осий ва бузуқи Екатерина IIни ҳамда унинг ўйнаши — хоин Понятовскийни ўлгудек ёмон кўрар, эрталаб тонг отиб яна қуёш чиқишига ишонган кишидек, Речь Посполитанинг² тикланишига қаттиқ ишонар эди. 12-йилда Ячевский ўзининг севикли подшоси Наполеон қўшинида полк командири бўлиб хизмат этди. Наполеоннинг ҳалокати уни қаттиқ хафа қилган эди, лекин ярим-ёрти бўлса ҳам, ҳар қалай, Польша подшолигининг қайтадан тикланишидан умидини узмасди. Александр I томонидан Варшавада сейм³нинг чақирилиши уни умидвор қилиб қўйди, аммо Муқаддас Иттифоқ⁴, Европада реакциянинг бошланиши, Константиннинг ўзбошимча-

¹ Костюшко — Польша халқининг 1794 йилдаги қўзғолонига раҳбарлик қилган киши.

² Речь Посполитата — XVI — XVIII асрлардаги феодал-крепостной Польша давлати.

³ Сейм — Польша парламенти.

⁴ Муқаддас Иттифоқ — 1815 йилда Россия, Австрия ва Пруссия ўртасида тузилган реакцион сиёсий иттифоқ.

лиги узоқ йиллардан бери ардоқлаб келган тилаклари-ни чиппакка чиқарди. 25-йилда Ячейвский ўз қишлоғига күчиб келди ва Рожанкадан ҳеч қаёққа чиқмай, рўзгор ишлари билан шуғулланди, ов қилди, газета ва мактублар ўқиши билан вақтини ўтказди. Газета ва мактублардан у ўз ватанида бўлаётган сиёсий воқеаларни билиб турди. Ячевский иккинчи марта уйланди, у камбағал бир поляк дворянининг чиройли қизини олди, бироқ бу хотинга кўнгилсиз бўлди. У иккинчи хотинини менсимас, ҳурмат қилмас, ўлганининг кунидан у билан бирга турар, иккинчи марта уйланиб хато қилганининг аламини ундан олмоқчи бўлгандек, жуда қўпол муомала қиласди. Иккинчи хотинидан у бола кўрмади. Биринчи хотинидан икки қиз қолган: тўнғичи Ванда ўзининг ҳуснига мағрур бўлган жуда чиройли қиз бўлиб қишлоқда туришдан зериккан эди, кенжা қизи — отасининг эркатои Альбина эса шўх, ориққина, қўнғироқ малла сочли, чақнаб турган катта-катта мовий кўзларининг ораси отасиникига ўхшаш очиқ эди.

Иосиф Мигурский келган вақтда Альбина ўн бешдайди. Мигурский илгари ҳам студентлик чоғида, қишини Вильна шаҳрида ўтказадиган Ячевскийларникига келиб турар, Вандага хушомад қиласди. Мана энди у, эс-хушли, кап-катта йигит бўлганидан кейин, биринчи марта уларнинг қишлоғига меҳмон бўлиб келиши эди. Ёш Мигурскийнинг келишидан Рожанкадагиларнинг ҳаммаси мамнун бўлди. Чол Иозё Мигурскийни кўриб, марҳум дўстини кўргандек бўлди, ёшлик чоқлари эсига тушиб кетди, шунинг учун ҳам унинг келганига хурсанд эди. Бунинг устига фақат Польшадагина эмас, балки чет элларда ҳам (ўзи чет элдан яқингинада қайтиб келган эди) революцион хуружлар кучайиб бораётганини ёрқин бўёқларда тасвирлаб, шавқ-завқ билан гапирганидан унга янада меҳри ошди. Пани Ячевскаяга Мигурский шунинг учун ёқар эдикни, чол Ячевский меҳмон олдида ўзини тийиб турар, ҳар кундагидек унарунмасга уни сўқавермас эди. Ванда эса, Мигурский мени деб келган, бирга турмуш қурамиз, деб таклиф этиш учун келган деб суюнар; унинг таклифиға розилик бермоқчи бўлар, аммо ўзига-ўзи: *lui tenir la dragée haute*¹, дер эди. Альбина бўлса, ҳамма суюнгани учун

¹ Қадримга етиши учун уни бир оз қийнаш керак. (*Французча*.)

суюнарди. Ёлғиз Ванданинг ўзигина Мигурский шундай таклиф этиш учун келгақ, деб ўйла́мас эди. Уйда-гиларнинг ҳаммаси, гарчи бу ҳақда ҳеч ким оғиз очмаган бўлса-да — Ячевскийдан тортиб энага Лудвикага-ча — ҳамма шу фикрда эди.

Ростдан ҳам шундай эди. Мигурский шу ният билан келганди, аммо бир ҳафта тургач, негадир хижолат чекиб, кўнгли бузилиб, Вандага уйланишини таклиф этмай жўнаб кетди. Унинг тўсатдан кетиб қолишидан ҳамма таажжубланди, лекин Альбинадан бошқа ҳеч ким бунинг сабабини тушунмасди. Бу таажжуб ҳодисанинг сабаби ўзи эканини Альбина биларди. Мигурский Рожанкадалигида ҳар вақт унинг ҳузурида ҳаяжонланганини, вақти чоғ бўлганини Альбина сезган эди. У Альбинага боладек муомала қилас, у билан ҳазиллашар, жигига тегар, аммо Альбина аёлларга хос бир туйғу билан унинг муомаласи — катталарнинг болаларга қиласидиган муомаласига ўхшамаганини, балки эр кишининг аёл кишига бўлган муносабатини эслатганини сезган эди. Альбина уйга кирганда Мигурскийнинг юзи ёришиб кетар, уни ёқимли табассум билан кутиб олар ёки уйдан чиқиб кетаётганида шу тарзда кузатиб қоларди, қиз бунинг тагида бир гап борлигини пайқаган эди. Лекин бунинг нималигини тушуниб олишга уринмас, Мигурскийнинг муомаласи уни суюнтирар, ўзи ҳам беихтиёр, Мигурскийнинг кўнглига ёқсан ишни қиласарди. Шунинг учун унинг ҳузурида Альбина кунда қиласидиган ишини ҳам иштиёқ билан бажаарди. Мигурскийга Альбинанинг този ит билан қувлашиб чопиши ҳам ёқарди. Ит бўлса, сакраб қизнинг бўртиб кетган ойдек юзини яларди. Альбинанинг арзимаган нарсага хандон ташлаб кулиши ҳам ксендзнинг¹ зериктирувчи ваъзини эшитаётган маҳалда кўзлари кулиб турса-да, ўзини жиддий тутиб туриши ҳам унинг кўзига яхши кўринарди, гоҳ қари энага, гоҳ маст қўшниларига, гоҳ Мигурскийнинг ўзига кулгили тарзда жуда усталик билан тақлид қилиши, бировни масхара қилиб туриб, дарҳол бошқасига ўтиши ҳам унга ёқарди. Айниқса, Альбинанинг ҳаддан ташқари қувноқлиги унга хуш келарди, қиз гўё ҳаётнинг бутун гўзаллигини энди

¹ Ксендз — поляк руҳонийси.

пайқагану ундан фойдаланиб қолишга шошилаётгандек эди. Мигурскийга бу қизнинг ҳаддан ташқари хушчақ-чақлиги ёқарди, ўзининг қувноқлиги Мигурскийнинг завқини келтирганини билгани учун у ҳаяжонга келиб, терисига сифмай кетарди.

Шу сабабдан, Вандага уйланишни таклиф этиш учун келган Мигурскийнинг нима учун бу тўғрида оғиз очмай кетиб қолганини Альбина яхши биларди. Гарчи, буни гапиришга унинг бети чидамаса-да, ўз тили билан бунга иқрор бўлмаса-да, ичидা Вандани мўлжаллаб келган Мигурский, уни, яъни Альбинани севиб қолганини тушунарди.

Ақлли, ўқимишли, гўзал Ванда олдида, ўзини нотавон деб билган Альбина бунга ажабланарди, лекин Мигурскийнинг ўзига ошиқ бўлгани унга ойнадек равшан эди. Альбинанинг бунга суюнмаслиги мумкин эмасди, чунки ўзи Мигурскийни жон-танидан яхши кўриб қолган эди; биринчи марта ва ўз умрида ёлғиз бир марта севадиган кишиларгина шундай севадилар.

II

Ёз ойларининг охирида газеталар Парижда революция бўлганидан хабар берди. Бунинг кетидан Варшавада исён кўтаришмоқчи деган мишишлар тарқалди. Ячевский, ҳар сафар почта келганда Константиннинг ўлдирилиши ва революциянинг бошланиши тўғрисидаги хабарни қўрқув аралаш умид билан кутар эди. Ниҳоят, Рожанкадагилар ноябрь ойида, бельведерга¹ ҳужум қилишибди, Константин Павлович қочибди, деб эшитишди, кейин сейм Романовлар хонадонини Польшага ҳукмронлик қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилибди. Хлопицкий диктатор деб эълон қилинибди, Польша ҳалқи озод бўлибди, деган овозалар келди. Қўзголон ҳали Рожанкага келиб етмаган, аммо бу ердагилар қўзголоннинг боришидан хабардор, ўзлари ҳам қўзголон бўлишини кутиб шайланиб турардилар. Кекса Ячевский қўзголон раҳбарларидан бири бўлган эски таниши билан ёзишиб турар, маҳфий келган яҳудий даллолларни, олди-сотди

¹ Бельведер — Польша ҳокимларининг қасри.

ишлари билан эмас, революцияга доир иш билан қабул қиласар, пайти келганда қўзғолонга қўшилишга ҳозирланарди. Пани Ячевская эса эрининг моддий эҳтиёжлари тўғрисида ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ғамхўрлик қиласар ва бу билан у ҳар вақтдагидек эрининг баттар жаҳлини чиқарар эди. Ванда ўз бриллиантларини Варшавадаги бир дугонасига юбориб, сотиб, пулини революцион комитетга беришни тайинлади. Альбинани эса фақат Мигурскийнинг нима қилаётганигини қизиқтиради. Отасидан у Мигурскийнинг Дверницкий отрядида хизмат қилаётганини билиб, шу отрядга доир хабарлардан кўз-қулоқ бўлиб туради. Мигурский икки марта хат ёэди: бир хатида у қўшинга хизматга кирганини, иккинчи хатида, февраль охирида, Сточек яқинида полякларнинг ғалаба қозонганини, бунда русларнинг олтита тўпини қўлга тушириб, асиirlар олинганини билдириди. ўз хатини у «*Zwyciestwo Polakow ikleska Mockali! Wiwaf!*¹»— деб тамомлаган эди. Бу гаплардан Альбина хурсанд бўлиб, терисига сифмай кетди. У харитани қўздан кечирар, москалларнинг қаерда ва қачон батамом тор-мор бўлишини чамалаб кўрар, почтадан келтирилган пакетларни отаси имиллаб очаётганда ранги докадек оқариб, қалтираб кетарди. Бир куни ўгай онаси Альбинанинг уйига кириб, унинг ойна олдида шим ва камзул кийган ҳолда турганини кўриб қолди. Альбина поляклар қўшини сафига кириш учун эркакча кийим кийиб, уйдан қочмоқчи эди. Отаси уни ўз олдига чақирди, қизига қойил қолгани, хурсанд бўлганини яшириб, унга қаттиқ танбеҳ берди, урушда қатнашиш тўғрисидаги аҳмоқона фикрни миянгдан чиқариб ташла, деди. «Хотинларнинг вазифаси, бошқа, у ҳам бўлса, ватан фидокорларини севиш ва уларга тасалли беришдан иборат, ҳозир менинг қувончим, овунчоғимсан, менга кераксан, вақти келиб ўз эрингга ҳам шундай керак бўласан», деди у. Чол қизига таъсир қиласидиган гапни топиб гапирди, ўзининг ёлғиз ва баҳтсиз эканини айтиб, ўпиб қўйди. Қиз отасининг бағрига юзини босиб кўз ёшларини яшириди, аммо йиғлайвериб унинг енгини ҳўл қилиб юборган эди. Отасига, розилик олмай ҳеч бир иш қилмасликка ваъда берди.

¹ Яшасин поляклар, битсин москаллар! Ура! (Поляк тилида.)

Польша тақсимланиб, унинг бир қисми жирканч немисларга, қолган қисми, улардан ҳам манфур москаларга тобе бўлгандан кейин, поляклар бошига тушган мусибатларни ҳис этган кишигина, аввал озод бўлиш учун бир неча марта уриниб фалокатга йўлиқсан, 30 — 31-йилларда эса энди озод бўламиз, деб умид қилган полякларнинг шод-хуррамлигини англай олади. Бироқ уларнинг бу умиди чиппакка чиқди. Ҳар иккала томоннинг кучи тенг эмасди, шунинг учун революция бостирилди. Сўзсиз итоат қилувчи ўн минглаб рус одамлари гоҳ Дибич бошчилигида, гоҳ Паскевич ва олий ҳукмдор Николай I, бошчилигида нима қилаётганларини билмай, ўзларининг ва ўз биродарлари полякларнинг қонини тўкиб, уларнинг қўзғолонини бостиридилар, на полякларнинг озод бўлишини ва на тор-мор бўлишини истаган, фақат биргина нарсани: ўзларининг моддий манфаатларини кўзлаган, шуҳратпараст, пасткаш, разил одамлар қўлига Польшани топширилдиар.

Варшава ишғол қилинди, айрим отрядлар тор-мор этилди. Юзлаб, минглаб одамлар отилди, таёқ билан уриб ўлдирилди, сургун қилинди. Сургун қилинганлар орасида ёш Мигурский ҳам бор эди. Унинг ер-мулки мусодара қилинди, ўзи Уральск линия батальонига солдатликка юборилди.

Ячевскийлар 31-йилдан кейин юрак ўйноғи касалига мубтало бўлган чолнинг соғлигини назарда тутиб, 1832 йилнинг қишини Вильнода ўтказдилар. Бу ерга қалъада бўлган Мигурскийдан ҳат келди. У ўз хатида, бошимдан кечирганларим ва бундан бўёнги қисматим нақадар оғир бўлмасин, ватан учун жафо чекканимдан хурсандман, умримнинг бир қисмини фидо қилган муқаддас ишдан умидимни узганим йўқ, умримнинг қолган қисмини ҳам фидо қилишга тайёрман, агар имкон топсам эртага ҳам шундай қиласман, деб ёзган эди. Овозини чиқариб ўқиётган чол хатнинг шу ерига келганда ҳўнграб йиғлаб юборди ва анчагача ўқиёлмай турди. Хатнинг қолган қисмини Ванда ўқиб эшииттирди. Мигурский, сўнгги марта уларнига қандай ният ва орзу билан келганини ҳозир айта олмаслигини, айтишни истамаганини, ўша келиши унинг ҳаётидаги энг ёрқин саҳифа эканини ёзган эди.

Ванда ва Альбина бу сўзларнинг маъносини ўзларича тушунишди, лекин қандай тушунганиларини оғиз очиб ҳеч кимга гапиришмади. Хатнинг охирида Мигурский ҳаммага салом айтган, гап орасида, сўнгги сафари вақтидагидек, Альбинага ҳазиллашиб, ҳозир ҳам аввалгидек югурукмисиз, този ит билан қувлашиб ўзиб кетасизми, ҳали ҳам ҳаммага тақлид қилиб, ҳаммани масхара этасизми, деб сўраган эди. У чолга соғ-саломатлик, оналарининг рўзгор ишига кушойиш тилаб, Вандага муносиб куёв, Альбинанинг эса аввалгидек хушчақчақ бўлишини тилаган эди.

IV

Кекса Ячевскийнинг соғлиги кундан-кунга ёмонлашди. Шу сабабдан, 1833 йили бутун уй ичи билан чет элга кўчиди. Баден шаҳрида Ванда бадавлат поляк эмигранти билан танишиб, унга куёвга чиқди. Чолнинг касали зўрайиб, 1833 йили ёт элларда, қизи Альбинанинг қўлида жон берди. Хотинини яқинига йўлатмади, шунга уйланиб хато қилдим деб, умрининг охиригача унинг кўзини очирмади. Пани Ячевская Альбина билан биргалиқда қишлоққа қайтиб келди. Альбинанинг ҳаётда қизиқтирган нарсаси фақат Мигурский эди. Назаридан у улуғ қаҳрамон, фидокор одам эди. Альбина ўз ҳаётини унинг хизматига бағишлишга аҳд қилди. Чет элларга кетмасдан буруноқ, у аввал отасининг топшириғи билан, кейинчалик ўзича, Мигурскийга хат ёзиб турди. Отаси ўлгач, Россияга қайтгандан кейин ҳам у Мигурский билан ёзишиб турди, ёши ўн саккизга тўлганда ўгай онасига ўзининг Уральскка жўнаб кетишига аҳд қиганини, Мигурскийга куёвга чиқиш ниятида эканини билдириди. Ўгай она эса, Мигурский ўз оғир аҳволини енгиллаштириш учун бадавлат бир қизни ўзига ром қилиб олиб уни ҳам ўзидек баҳтсиз қилмоқчи эканини айтиб, йигитга таъна қила бошлади. Альбинанинг жаҳли чиқди, фақат сизгина ўз халқи учун бор-йўғини фидо қилган кишини шундай ёмон ниятда деб ўйлайсиз, аксинча, у мен ёрдам бераман деганимда кўнмаган эди, энди унинг олдига бораман, агар Мигурский рози бўлиб, менинг баҳтли бўлишимни, менга уйланишни исласа, унга куёвга чиқаман, деди. Альбина балофатга ет-

ган, пули ҳам бор,— унинг марҳум амакиси жиянларимга деб уч юз минг злотих¹ мерос қолдирган эди. Шундай қилиб, ҳеч қандай гов Альбинанинг йўлини тўсомлади.

1833 йилнинг нояброда Альбина уйдагилар билан видолашди. Уйдагилар худди ўликка аза тутгандек йиглаб, узоқ ва етти ёт бегона, маданиятсиз Московияга уни кузатиб қўйдилар. Альбина ўзига садоқатли бўлган Лудвика билан бирга отасининг олис ерларга бориш учун қайтадан тузатилган соябон аравасига ўтириб, узоқ сафарга чиқди.

V

Мигурский казармада эмас, алоҳида квартирада турар эди. Николай Павлович даражалари пасайтирилган полякларни оғир ва қаттиқ солдатлик ҳаётига мубтало қилиш билан қаноатланмай, ўша вақтда оддий солдатлар бошига тушган хўрликни ҳам тотиб кўришларини талаб этар эди; аммо Николайнинг бу буйруғини ижро этадиган оддий кишиларнинг кўпи дараҷаси пасайтирилган полякларнинг қандай оғир аҳволдалигини тушунар ва унинг иродасига қарши боришининг хавфли бўлишига қарамай, имкон топганларида бу буйруқни ижро этмас эдилар. Мигурский солдатлика тайинланган батальоннинг командири илгари чаласавод солдат эди, кейин хизмат кўрсатиб командирликка кўтарилган эди; у бор-йўғидан ажралган, илгари бой бўлган ўқимишли йигитнинг аҳволини билар, уни аяр, нима қилиб бўлса ҳам унга енгиллик берарди. Мигурский пўрдоқ юзли, соқоли оқарган подполковникнинг раҳмдиллигини қадрлаб, ўз миннатдорлигини билдириш учун унинг кадетлар корпусига киришга тайёрланадиган ўғилларига математика ва француз тилидан дарс беришга рози бўлди.

Етти ойдан бери Уральскда турган Мигурскийнинг машаққатли ҳаёти бир тусда ўтар, юракни сиқар, зериктиради. Унинг батальон командиридан ташҳари (Мигурский ундан ўзини узоқроқ тутишга ҳаракат қиласарди), сургун бўлиб келган битта поляк таниши бор

¹ Злотих — 37,5 тийин.

эди. Чаласавод, суллоҳ ва ёқимсиз бўлган бу одам шу ерда балиқфурушлик қиларди. Мигурскийга ҳаётда энг оғир туюлган нарса шу эдики, у муҳтожликка сира ўрганолмасди. Ер-мулки мусодара қилингандан кейин унинг қўлида маблағ қолмаган, қолган-қутган тилла буюмларини сотиб кун кўрарди.

Сургун қилингандан кейин унинг ҳаётидаги ягона қувончи Альбинадан хат олиб, унга хат юбориб туриши бўлди. Рожанкага боргандан бери унинг қалбида Альбинанинг шоирона латиф тасаввuri сақланиб қолган, бегона юртда бу тасаввур борган сари латофат касб этар эди. Альбина дастлабки бир хатида унинг илгари ёзган мактубидаги: «қандай ният ва орзу билан келганим» деган сўзларининг тагида нима маъно борлигини сўраган эди. Мигурский эса, мен сизга уйланиш орзусига тушган эдим, энди буни эътироф эта оламан, деб жавоб қайтарди. Альбина, мен ҳам сизни севаман, деб ёзди. Мигурский, сиз бу гапни ёзмаганинг яхши эди, негаки, нима бўлишини ўйлаганимда юрагим орқамга тортиб кетади, энди бундай бўлиши мумкин эмас, деб жавоб қайтарди. Альбина эса, бу мумкин бўладигина эмас, албатта шундай бўлади, деб ёзди. Мигурский ўз хатида унинг фидокорлигини қабул эта олмаслигини, ҳозирги аҳволида бунинг мумкин бўлмаган нарса эканлигини билдириди. Шу хатдан кейин кўп ўтмай унга, икки минг злотих олинг, деб хабарнома келди. Конвертга босилган муҳрга ва ёзувга қараб, бу пулни Альбина юборганини билди. Дастлабки хатларидан бирида у дарс бериб, ўзига керакли нарсаларни — чой, тамаки ва ҳатто китоб сотиб олиш учун пул топиб маза қилаётганини ҳазиломуз ёзган эди. Мигурский пулни бошқа конвертга солиб, ўз орамиздаги соф муносабатни пул билан бузманг, деб хат ёзиб юборди. Ўзининг ҳеч қандай кам-кўсти йўқлигини, Альбинадек бир дўсти бўлгани учун ўзини баҳтиёр ҳис этганини билдириди. Шу билан улар бир-бирларига ёзишмай қўйдилар.

Ноябрь ойида Мигурский подполковникнинг уйида болаларга дарс бериб ўтирганида почта чанасининг қўнғироғи қулоғига чалинди. Қўнғироқ товуши борган сари яқинлашарди, ниҳоят, чананинг қўшқароғи қуруқ қорни фирчиллатиб эшик олдида тўхтади. Болалар ким келганини билиш учун сапчиб ўринларидан турдилар. Мигурский хона ичиди қолди, болаларнинг қайтиб

келишини кутиб, кўзи тўрт бўлиб эшикка қараб турди, аммо эшикдан подполковникнинг хотини кириб келди.

— Пан, аллақандай хотинлар келишиб, сизни сўраяпти,— деди у.— Афтидан, сиз томондан келган чиқар, поляк аёлларига ўхшайди.

Агар Мигурскийдан: сенинг олдингга Альбинанинг келишига кўзинг етадими, деб сўрашса, бўлмағур гап, деб айтган бўлар эди, аммо кўнглида унинг келишини кутарди. Мигурскийнинг юраги орзиқиб, нафаси тиқилиб даҳлизга югуриб чиқди. Даҳлизда семизгина, чўтири хотин бошидан рўмолини ечаётган эди. Бошқа бир аёл полковникнинг квартири эшигига кириб кетаётган эди, орқасидан келаётган одамнинг қадам товушини эшишиб у қайрилиб қаради. Қалин рўмол остидан Альбинанинг чақнаб турган, ораси очиқ мовий кўзлари, қиров босган киприклари кўринди. Мигурский турган жойида тарашадек қотиб, нима дейишини, қандай сўрашишини билмай қолди. Альбина эса «Юзё!»— деб қичқириб, унинг бўйнидан қучоқлаб, юзига ўзининг совуқдан қизарип кетган юзини босди, кулиб туриб йифлаб юборди. Отаси ва Альбинанинг ўзи Мигурскийни «Юзё» деб юритар эдилар.

Подполковникнинг раҳмдил хотини Альбинанинг кимлигини ва нима учун келганини билиб, тўйгача уни ўз уйнда сақлаб турди.

VI

Оқкўнгил подполковник ҳаракат қилиб, бошлиқларнинг ижозатини олгандан кейин, Оренбургдан ксендзни чақиртирди, у Мигурскийларни никоҳлаб қўйди. Батальон командирининг хотини қизга янга бўлди, ўқувчилардан бири икона кўтариб турди, сургун бўлиб келиб қолган поляк Бржозовский куёв жўраси бўлди.

Альбина, шуниси қизиқки, ўз эрини илгари яхши билмаса ҳам уни жон-тани билан яхши кўрар эди. У билан энди яқиндан танишди. Ўз-ўзидан маълумки, Альбина қон-тани бўлган жонли одамнинг бир талай оддий ва шоирона бўлмаган хусусиятларга эга эканини кўрди, аммо қизнинг ўз хаёлхонасида асраб юрган, ардоқлаган сиймода бу хусусиятлар йўқ эди; лекин Мигурский худди қон-жони бор одам бўлгани учун унинг мавҳум одам-

да бўлмаган бир талай оддий ва яхши хусусиятларга эга эканини билди. У ўз таниш-билишлари ва дўстларидан Мигурскийнинг жангда кўрсатган қаҳрамонлиги, ер-мулки ва озодлигидан маҳрум бўлган чоғида иро-даси букилмаганини эшитган эди; у ҳайёта доим юксак қаҳрамонлик кўрсатади, деб хаёл қиласарди; ҳақиқатда эса, ҳаддан ташқари жисмоний кучга эга бўлган бу жасур одам қўйдек ювош, ётифи билан ҳазил қиласадиган оддий киши бўлиб чиқди, унинг ёқимли лаблари болаларникадай кулиб турар, оғзининг атрофини бир вақтлар Рожанкада Альбинани шайдо қилган оқ-сариқ мўйлов ва соқол қоплаб олган эди; доим тутаб турган трубкаси оғзидан тушмас, айниқса Альбина оғироёқ бўлиб қолганида тутунидан безор бўлган эди.

Мигурский ҳам Альбинанинг қанақалигини энди билib олди, хотин сифатида энди таниди. Уйланмасдан бурун таниган аёллардан хотин кишининг қанақалигини била олмаган эди. Альбинада, умуман, хотинларда бўладиган хусусиятлар борлигини билиб у ҳайрон қолди, агар Альбина — Альбина бўлмаганда, уни севманда, ундан миннатдор бўлмаганда Альбинанинг умуман хотинлик сифатларини кўриб, ҳайрон бўлган, кўнгли совиган бўларди.

Альбина хотин киши бўлгани учун, риоя қилиб, унга инсбатан истеҳзо аралаш мулоим мумомалада бўларди. Альбина — Альбина бўлгани учун уни жонидек севарди. Фидокорлик кўрсатиб, ўзига лойиқ бўлмаган бир баҳтни багишлаган Альбинага қойил қолиб, ўзининг қарздор эканини сезган Мигурский миннатдорлик ҳисси билан тўлиб-тошган эди.

Бир-бирларини севган Мигурскийлар бегона одамлар орасида ўзларини қишида адашиб қолиб совқотган, бир-бирларини иситган икки кишидек ҳис этганлари учун ҳам баҳтли эдилар. Ўз бекасига фидокорона содиқ бўлган мулоим, сергап, ҳамма эркакларга ошиқ бўлган қизиқ энага Лудвиканинг Мигурскийлар билан бирга туриши ҳам уларни қувноқ ҳаёт кечиришига кўмаклашарди. Мигурскийларнинг боладан ҳам толелари бор экан. Бир йилдан кейин ўғил кўрдилар, бир ярим йилдан кейин — қиз. Ўғил худди онанинг ўзгинаси эди: қўзлари ҳам, шўхлиги ҳам, қилиқлари ҳам онасиникига ўхшарди. Қизлари эса айиқ боласидек соғлом, чиройли эди.

Бироқ Мигурскийлар ватанларидан узоқда бўлганлари, камситилганлари учунгина ўзларини баҳтсиз ҳис этар эдилар. Хусусан, Альбина бу хўрликка ҳеч чидай олмасди. Унинг қаҳрамон, чин инсон бўлган эри — Юзё ҳар қанақа офицер олдидаги турниб қотиб қолишга, милтиқ кўтариб машқ қилишга, қоровул турнишга, сўзиз итоат этишга мажбур эди.

Бундан ташқари, Польшадан биридан бири хунук хабарлар келмоқда эди. Уларнинг яқин қариндошлари, дўстларининг кўпин ё сургун қилинган, ёки бор-йўқларидан маҳрум бўлиб чет элга қочган эдилар. Мигурскийларнинг аҳволи шундоғлигича қолиб кетадиганга ўхшаб кўринарди. Ёзган бутун илтимослари, жилла қурмаса, ҳаётларини яхшилаш, офицерлик даражасига кўтариш тўғрисида аризалари оқибатсиз қолди. Николай Павлович аскарларни кўрикдан ўтказиш, парадлар, маскарадларга бориши билан банд, у маска кийган хонимлар билан ўйнашар, одамларни қўрқитиб, отларни чарчатиб, бекордан-бекорга Россия бўйлаб Чугуевдан Новороссийска, Петербург, Москвагача югуриб юрар, бирор жасур одам юрак бетлаб сургундаги декабристларнинг ёки ватанпарварлик туфайли азоб чекаётган полякларнинг (Николайнинг ўзи ватанпарварликни мақтарди) тақдирини енгиллатиш тўғрисида илтимос қилганда кўкрагини кериб, қўроғшин соққага ўхшаган кўэларини бир жойга тикиб, «Қўяверинг, хизмат қила-версинлар, ҳали эрта», дер эди. Қачон эрта эмас, қачон вақти соати келиши гўё унинг ўзига аён эди. Подшонинг яқинлари: генераллар, камергерлар ва уларнинг хотинлари — унинг юванидихўрлари бу улуғ одамнинг ҳаддан ташқари фаҳмли эканига, донолигига қойил қолар эдилар.

Умуман, Мигурскийлар баҳтсиз бўлсалар ҳам вақтларини хурсандчилик билан ўтказар эдилар.

Шу зайлда улар беш йил умр кечирдилар. Бироқ уларнинг бошига кутилмаган баҳтсизлик тушди. Олдин қиз, икки кун кейин ўғил касал бўлиб қолди. Тиббий ёрдам бўлмаганидан (врач топишнинг иложи йўқ эди) тўрттинчи куни бола жон берди. Икки кундан кейин қиз ҳам қазо қилди.

— Альбина ўзини ўлдирса эрининг қандай аҳволга тушишини тасаввур қилиб қўрқиб кетгани учунгина, ўзини Урал дарёсига ташламади. Аммо у ҳаётдан безган

Эди. Илгари ишчан, куйди-шишди бўлган Альбина энди ҳамма ишни Лудвикага ташлаб қўйди, ўзи соатларча, дуч келган нарсага кўзини тикиб, миқ этмай ўтирас, баъзан иргиб ўрнидан туриб чопганича ўз ҳужрасига кириб кетар, у ерда эрининг ва Лудвиканинг таскин беришига парво қилмай, юм-юм йиғлар, фақат бошини сарак-сарак қилиб уларнинг чиқиб кетишини, ўзини ёлғиз қўйишларини сўрарди. Ёзда эса у болаларнинг мозорига бориб у ерда ўтирас, ўтган нарсаларни эслаб армон қилар, юрак-бағрини қон этарди. Агар шаҳарда турсак, тиббий ёрдам кўрсатиб болаларни олиб қолардик, деган фикр уни азобга соларди. Гуноҳимиз нима? Нима сабабдан бундай?— деб ўйларди у.— Юзё ҳам, мен ҳам ҳеч кимдан ҳеч нима тама қилмаймиз. Юзё ҳам дунёга келиб, ўзининг ота-боболари сингари умр кечириши, мён эса у билан бирга туриб, уни ардоқлаб, жажжи болаларимни бағримга босиб тарбиялашдан бошқа нарсани истамас эдик. Тўсатдан уни азоблаб сургунга юбордилар. Мени нурийдидаларимдан жудо этдилар. Нима сабабдан? Гуноҳимиз нима?— деб у одамларга ва худога савол берарди. Бунга бирор жавоб топишнинг мумкинлигига ақли етмасди.

Саволига жавоб тополмаган Альбина дунёдан бэзган, ёруғ дунё кўзига қоронги бўлган эди. Илгари сургунда бечоралик билан ўтган ҳаётини ўзининг хотинларга хос диди билан безар эди, энди бўлса — ҳаёт ёлғиз унга эмас, балки ўз хотини учун азоб чеккан, унга қандай қилиб ёрдам беришни билмай қолган Мигурский учун ҳам тоқат қилиб бўлмайдиган даражада оғир эди.

VII

Мигурскийлар бошига шу мусибат тушган пайтда Уральскка Росоловский деган бир поляк келиб қолди. У ўша пайтда сургундаги ксендз Сироцинский томонидан ташкил этилган жуда катта исён ва қочиш режасига аралашишда айблланган эди.

Худди Мигурский ва минглаб кишилар сингари, поляклигича қолишини истагани учун жазоланиб Сибирга сургун қилинган Росоловский шу ишга аралашиб таёқ билан жазоланган ва Мигурский хизмат қилган батальонга тайинланган эди. Собиқ математика ўқитувчиси

Росоловский новчадан келган, бир оз букчайган, юзи қотма, пешонаси тиришган, ориққина одам эди.

Росоловский биринчи келган куниёқ, кечаси Мигурскийларнида чойхўрлик қилас экан, шошмасдан, эранқаран ўзининг нима учун жафо чекканини дўриллаб ҳикоя қилиб берди. Воқеа бундай бўлган экан: Сироцинский бутун Сибирь бўйлаб махфий бир жамият ташкил этибди, бу жамиятнииг мақсади — казак полкларига, линия полкларига тайинланган поляклар ёрдами билан солдатлар ва каторгага ҳукм қилинганларнинг исёнини кўтариш. Омскдаги артиллерияни қўлга олиб, ҳаммани озод этишдан иборат бўлган.

— Ажабо, шундай қилиш мумкинми? — деб сўради Мигурский.

— Жуда мумкин эди, ҳамма нарса тахт эди,— деди Росоловский қовоғини солиб. У ҳаммани озод этиш ва ишнинг муваффақияти учун барча чоралар кўрилганини, агар ишкал чиқса, исёнчиларни қутқариш ҳам назарда тутилганини гапириб берди. Агар икки нокас хиёнат қилмаганда, муваффақият таъминланган экан. Сироцинский, Росоловскийнинг гапига қараганда, иродали ва гениал одам экан. У қаҳрамонларча шаҳид бўлибди. Росоловский унинг жазолаб ўлдирилишини тафсилоти билан бафуржা дўриллаб гапириб берди. Бошлиқларнинг буйруғига кўра у шу иш юзасидан судланувчиларнинг ҳаммаси жазолаш маросимида ҳозир бўлишлари керак экан.

— Икки батальон солдат кўчанинг икки четига тизилиб, икки қатор бўлиб турди. Ҳар бир солдатнинг қўлида ихчам таёқ бор. Учтаси милтиқнинг қувурига сифадиган бу таёқларнинг қай даражада йўғон бўлиши зоти олий томонидан тасдиқланган. Бошлаб доктор Шакальскийни етаклашди. Икки солдат уни етаклаб юрар, уларнинг олдига келганида таёқ ушлаган солдатлар докторнинг яланғоч орқасига урар эдилар. Доктор мен турган жойга яқинлашгандагиша унга кўзим тушди. Дастрлаб барабанларнинг дириллагани қулогимга чалинди, кейинроқ, таёқларнинг визиллаб яланғоч бадан устига тушаётгани эшитила бошлади, унинг яқинлашиб қолганини пайқадим. Милтиқни чанглаб олган икки солдат уни сургаб бораётганларини кўрдим. Доктор сапчиб-сапчиб тушиб, гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга бошини ўгириб қарап эди. Бир сафар, уни бизнинг олди-

миздан олиб ўтаётганларида, рус врачининг солдатларга: «Қаттиқ урманг, раҳм қилинг», деганини эшишиб қолдим. Аммо солдатлар урабердилар, менинг олдимдан иккинчи марта олиб ўтганларида у энди ўзи юролмас, уни судраб олиб юрадилар. Докторнинг орқасига қараб юрагим эзилиб кетди. Мен кўзларимни юмдим. У йиқилиб тушгач, аллақаёққа олиб кетдилар. Ундан кейин иккincinnисини, сўнгра учинчисини, тўртинчисини олиб ўта бошладилар. Ҳаммалари йиқилишарди, бальзиларини ўлик ҳолда, бошқаларини чалаўлик ҳолда судраб чиқишар, биз эсак сафда гоз қотганимизча бу даҳшатни томоша қилишга мажбур эдик. Бу олти соатга қадар — каллаи сахардан тушлик соати иккигача давом этарди... Энг сўйиг Сироцинскийнинг ўзини олиб келдилар. Мен уни кўндсан бүён кўрмаган эдим, қариб қолибди, зўрга танидим: соқоли қирилган, ажин босиб кетган юзи бўзарган эди. Ялангоч бадани қоқ суюк, сап-сариқ қовурғалари саналиб турар, қорни ичига кириб кетган эди. У ҳам ҳамма сингари, ҳар таёқ текканда сапчиб тушар, бошини опқочар, аммо инграмас, баланд овоз билан дуо ўқирди: *Miserere mei Deus secundam magnam misericordiam tuam!*¹.

— Ўз қулогим билан эшиздим,— деди тез-тез гапириб, хириллаб Росоловский, кейин оғзини юмиб, бурнини тортиб қўйди.

Дераза тагида ўтирган Лудвика юзини дастрўмоли билан беркитиб, ҳўнграб йиғларди.

— Бунча тафсилоти билан гапиришнинг нима ҳожати бор! Ваҳшийлар ваҳшийлигини қиласди-да,— деб қичириб юборди Мигурский. У трубкасини ташлаб, стулдан иргиб, турди-да, тез-тез юриб қоп-қоронги ётоқ бўлмасига кириб кетди. Альбини эса қоронги бурчакка кўзини тикиб, тошдек қотиб қолган эди.

VIII

Эртаси куни Мигурский машқдан кейин уйига қайтиб келгач, хотинининг авзойини кўриб ҳайрон қолди.

¹ Худойё ўзини карам қил, ўз раҳматиннга ол. (*Лотинча.*)

Альбина худди қадимгисидек, енгил қадам ташлаб, уни очиқ чөхра билан қарши олди ва ётоқ бўлмасига судради.

— Юзё, қулоқ сол.

— Икки қулоғим сенда. Нима дейсан?

— Кечаси Росоловский сўзлаб берган нарсалар устида мижжа қоқмай ўйлаб бир қарорга келиб қўйдим: мен шундай яшай олмайман, бу ерда туролмайман. Ўлсам ҳам бу ерда қолмайман.

— Нима қилиш керак?

— Қочиш керак.

— Қочиш? Қандай қилиб?

— Мен ипидан-игнасиғача ўйлаб қўйдим. Қулоқ сол.

Альбина кечаси билан тузиб чиққан режасини гапириб берди. Бу шундан иборат эди: Мигурский кечқурун уйдан чиқиб Урал дарёсининг бўйига шинелини ташлаб кетади, шинелнинг устида, ўзимни ўлдирдим, деб хат қолдиради. У ўзини дарёга ташлабди, чўкиб ўлибди деб ўйладилар. Улигини қидирадилар, ҳар ёқ-қа қоғоз юборадилар. Мигурский бўлса беркиниб олади. Альбина уни шундай жойга беркитадики, ҳеч ким тополмайди. Шу зайлда бир ой яшаш мумкин. Гап босди-босди бўлиб кетгандан кейин, улар қочадилар.

Бу режа биринчи дақиқада Мигурскийга амалга ошириб бўлмайдиган нарсага ўхшаб кўринди, аммо хотини қизишиб, шундай ишонч билан гапини маъқулладики, кечга бориб у хотинининг гапига кўнди. Бундан ташқари, у шунинг учун ҳам рози бўлган эдики, қочиш муваффақиятсиз чиққудек бўлса, Росоловский тасвирлаб берган жазони у, яъни Мигурский тортади, муваффақиятли чиқса, Альбина озод бўлади. Болалар ўлгандан кейин хотинининг бу ерда туриши жуда оғир эканини у ўз кўзи билан кўриб турган эди.

Росоловский билан Лудвика ҳам бу режа билан танишган эдилар, узоқ кенгаш қилиб, баъзи ўзгартишлар киргизилгандан кейин режа тайёр бўлди. Дастлаб, Мигурскийнинг чўкиб ўлганига бошлиқлар ишонганларидан кейин, у битта ўзи пиёда қочиши керак, деган фикрда эдилар.

Альбина эса соябон аравада жўнайди ва белгиланган жойда у билан учрашади. Биринчи тузилган режа

шу эди. Аммо Росоловский сўнгги беш йил ичидা Сибирдан қочишга уринганларнинг ҳаммаси муваффақиятсизликка учраганини гапириб бергач, (шу вақт ичидা биттагина кишининг омади қелиб қочиб қутулибди), Альбина бошқача режа таклиф қилди: арава ичига беркиниб олган Юзё Альбина ва Лудвика билан бирга Саратовгача боради, сўнгра бошқа кийим олиб, Волга қирғоғи бўйлаб қўйи томонга пиёда кетаверади, ваъдалашиб қўйилган жойда қайиқقا ўтиради. Саратовда ёлланган қайиқда Альбина ва Лудвика билан бирга Волга бўйлаб жануб томонга қараб Астрахангача, у ердан Каспий дengизи орқали Эронга етиб олишади. Бу режа ҳаммага ва бу ишга бош қўшган Росоловскийга маъқул тушди. Аммо аравада бошлиқларнинг эътиборини жалб қилмайдиган, ичига одам сифадиган бир жой ясаш жуда мушкул эди. Бир куни Альбина болаларининг мозорига бориб келгандан кейин Росоловскийга, болаларимнинг жасадини ёт элларда қолдирив кетишига кўнглим бўлмаяпти, деганида у ўйлаб туриб шундай деди:

— Бошлиқлардан болаларингизнинг жасади солинган тобутларни олиб кетишига рухсат сўранг, ижозат беришади.

— Йўқ, бундай қилишга ҳеч юрагим йўқ,— деди Альбина.

— Гап битта, сўрайсиз. Ҳамма гап шунда. Биз тобутларни олиб кетмаймиз, балки болаларнинг жасадини солиш учун катта бир яшик ясаймиз, аммо яшик ичига Юзефни яширамиз.

Бошда Альбина бу таклифни рад қилди, чунки алдамчиликни болаларнинг хотираси билан боғлаш унга ёқмади, аммо Мигурский кулиб бу режани маъқуллаганда, у кўнди.

Энг охири шундай режа тузиши: Мигурский усталик билан иш кўрсатиб, ўзининг чўкиб ўлганига бошлиқларни ишонтиради. Унинг ўлганига ҳамма ишонгандан кейин Альбина, эрим ўлди, эндиликда ўз ватанимга қайтишига ва болаларимнинг жасадини олиб кетишига рухсат беринг, деб илтимоснома ёзади. Унга ижозат берилгандан кейин, гўё гўрни қазиб, тобутларни чиқарған бўладилар, аммо уларни ўз жойида қолдирадилар, болаларнинг тобути ўрнига маҳсус тайёрланган яшикка Мигурский кириб беркиниб олади. Бу яшикни та-

рантасга жойлайдилар, шу зайлда Саратовгача борадидилар. Саратовда қайиққа ўтирадилар. Юзё яшик ичидан чиқади. У ёғи Эрон ёки Туркия — озодлик.

IX

Даставвал Мигурский Лудвикани ўз ватанига юбориш баҳонаси билан таrantас сотиб олдилар. Сўнгра ичиди икки букилиб бўлса ҳам нафас олиб ётиш, билинтирмай ичидан чиқиш ва яна кириш мумкин бўлган яшик ясай бошладилар. Яшикни Альбина, Росоловский ва Мигурскийнинг ўзи, уч кишилашиб бамаслаҳат ясашди. Яхши дурадгор бўлган Росоловскийнинг катта ёрдами тегди. Араванинг орқасига жипс қилиб маҳкам жойлаштириладиган яшик шундай ясалган эдики, унинг арава томондаги қопқоғи очилиб, ичидаги одам қисман яшикда, қисман араванинг тагидаги тахтасида ётиб кетаверарди. Бундан ташқари, ҳаво кириб туриши учун яшикниң бир неча жойидан тешик қилинган эди. Уни чиптага ўраб, арқон билан чандиб ташлашмоқчи эди. Яшикка арава ичидан кириш-чиқиш мумкин эди, арава ичига ўтиргич ҳам ясашди.

Арава ва яшик тайёр бўлгач, Мигурский гойиб бўлишдан олдин, бошқаларни чалғитиш учун Альбина полковникнинг ҳузурига бориб, эрим савдоинамо бўлиб қолди, ўзини ўлдирмоқчи ҳам бўлди, ундан хавотирдаман, уни вақтинча бўшатиб қўйинг, деб арз қилди. Альбинанинг драматик санъатга бўлган қобилияти иш бериб қолди. Эридан ташвишланиб қўрққанини у шу қадар табиий ифода этдики, полковникниң раҳми келиб, нимаики қилиш мумкин бўлса ҳаммасини қилишга ваъда берди. Шундап сўнг Мигурский бир хат ёзди, уни Урал бўйига ташлаган шинелининг енг қайтармасидан топиб олишлари лозим эди. Аҳдлашиб қўйилган куни кечқурун у Урал бўйига борди, қоронғилик тушгандан кейин қиргоққа кийим-бошлари, хат солинган шинелини қўйиб, ўзи киши билмас уйга қайтиб келди. Эшиги қулфлөғлиқ турадиган чордоқда унинг учун жой ҳозирлаб қўйилган эди. Альбина эрининг йигирма соат аввал уйдан чиқиб кетиб ҳалигача қайтиб келмаганини билдириш учун кечаси Лудвикани полковник олдига юборди. Эрта билан унга эрининг мактубини келтириб

топширдилар. Альбина ҳасрат-надомат чеккан киший-дек, кўз ёшини оқизиб бу хатни полковникка обориб берди.

Бир ҳафтадан кейин Альбина ўз юртига қайтиб кетишини илтимос қилиб ариза берди. Альбинанинг қайғуришини кўрган кишилар ҳайратда қолдилар. Ҳамма бу муштипар она ва баҳтсиз хотинг ачинар эди. Кетишига рухсат олгандан кейин у яна ариза бериб, болаларининг жасадини гўрдан чиқариб олиб кетишига рухсат сўради. Бошлиқлар унинг қалби нозиклигига ҳайрон қолиб, бу илтимосини ҳам ерда қолдирмадилар.

Эртаси куни, бунга ҳам рухсат олгандан кейин, Росоловский, Альбина ва Лудвика билан бирга, кира қилинган аравага болаларнинг тобутлари солинадиган яшикни ортиб, қабристонга, болаларнинг мозорига келишди. Альбина болаларининг гўри олдида тиз чўкиб дуо ўқиди-да, қовоғи осилиб Росоловскийга:

— Қани, ишни бошланг, менинг қўлим бормайди,— деб бир чеккага ўтиб турди.

Росоловский билан Лудвика қабр устидаги тошни суриб белкурак билан гўринг устки қаватидаги тупрогини олиб ташладилар, шунда гўр очилгандек бўлиб қолди. Иш бажарилгандан кейин улар Альбинани чақиришди-да, ичига тупроқ тўлдирилган яшик билан уйга қайтишди.

Жўнаб кетадиган кун ҳам етиб келди. Росоловский ишнинг муваффақиятли чиққанидан хурсанд эди. Лудвика эса йўлга ширин ион ва сомса пишириб, ўзининг севгани «Jak мате kochам» (онамдан яхши кўраман) деган мақолини такрорлар, юрагим қўрқувдан ва хурсандчиликдан тарс ёрилиб кетай деяпти, дер эди. Бир ой ўтириб зериккан Мигурский чордоқдан қутулганига, ҳаммадан ҳам Альбинанинг терисига сифмай қувонганига хурсанд эди. Альбина гўё илгариги қайғуларини, хавфхатарни унугланга ўхшар, чордоққа югуриб чиқиб, худди қизлик вақтидагидек шодлигини ичига сифдиролмай жилмаярди. Кузатувчи казак кечаси соат учда аравакаш билан уч отни бошлаб келди. Альбина Лудвика билан устига шолча солинган ёстиқ устига ўтиришди. Улар кучукни ҳам оливолишган эди. Қазак билан аравакаш ўриндиққа жойлашиб олишди. Мужиккасига кийинган

Мигурский арава тагидаги тахта устида ётарди.

Уч от қўшилган тарантас кумушдек товланган бултурги чалов ўтлар ўсган, бир умр ҳайдалмаган бепоён чўл ўртасидаги төп-текис йўлдан қушдек учиб борарди.

X

Альбинанинг умид ва шавқ-завқ билан тўлиб-тошган юраги орзиқарди. У ўз ҳислари билан ўртоқлашмоқ учун гоҳ жилмайиб Лудвикага ўриндиқда ўтирган казакни, гоҳ арава тагини имлаб кўрсатарди. Лудвика эса қиёфасига маънодор тус бериб, тўғрига қараб қимир этмай ўтирас, лабларини сал-пал қимтиб қўярди. Ҳаво очиқ, ҳар тарафни тонг қуёшининг қия тушган нурлари остида товланиб турган чалов ўсган поёнсиз чўл энлаб ётибди. Асфальтдек қотиб кетган йўл устида чопиб кетаётган тақасиз бошқирд отларининг дупури эшитиларди, йўлнинг икки четида юмронқозиқлар чиқариб ташлаган тупроқлар уюлиб ётади; чўққайиб ўтириб қоровуллик қилаётган бир юмронқозиқ хатардан дарак бериб қаттиқ чийиллаб, инига уриб кетади. Йўловчилар жуда оз эди: йўлда араваларига буғдой ортилган казаклар карвони ёки отлиқ бошқирдлар учарар, казак улар билан татарчалаб балодек гаплашарди. Ҳамма бекатларда дам олволган, қорни тўқ отлар туарар. Альбина ароқ пули деб ярим сўлкавой сўна қилгани учун аравакашлар отларни, уларнинг таъбирича, фельдъегерчасига, яъни чоптириб ҳайдар эдилар.

Биринчи бекатда, аввалги аравакаш отларни аллақаёққа олиб кетди, янгиларини ҳали келтирмаган эдилар, казак бекат қўрасига кириб кетганида Альбина энгашиб, эридан, аҳволинг қалай, бирор нарса керакми, деб сўради.

— Жуда яхши, тинч кетяниман. Ҳеч нарса керак эмас. Икки сутка бўлса ҳам бемалол ёта бераман.

Кечга томон Дергачи деган катта қишлоққа етиб келдилар. Эрим қўл-оёғини ёзиб дам олволсин, деган ниятда Альбина почтахонага эмас, карвонсаройга тушди, казакка пул бериб, тухум ва сут сотоволиш учун қишлоққа жўнатди. Тарантас бостирма тагида туарар, ҳовли зим-зиё эди. Альбина казакни пойлаб туриш учун Лудвикани қоровул қўйди-да, эрини яшикдан чиқариб қорнини тўйғизди, казак қайтиб келмасдан бурун Ми-

гурский яна ўз жойига кириб ётиб олди. Яна одам юбориб от келтирдилар ва йўлга тушдилар. Альбинанинг борган сари кўнгли кўтарилиб ўз хурсандлигини ичига сифдиролмай қолди. Лудвика, казак ва Трезоркадан бошқа гаплашадиган кимса йўқ эди. Альбина улар билан гапланиб вақтини чоғ қилиб борарди.

Ўзи ўлгудек хунук бўлишига қарамай, Лудвика дуч келган ҳар бир эркак менга ошиқ-шайдо бўлиб қолади, деб гумон қиласарди; ҳозир ҳам уларни кузатиб бораётган мовий кўз, барваста, кўнгилчан урал казагига нисбатан ҳам шу фикрга келган эди. Содда ва мулоим казак иккала аёлга ҳам ёқиб қолганди. Бироқ Трезорка араванинг тагини искамоқчи бўлганда Альбина бунга йўл қўймас, ушга дўқ қиласарди. Альбинанинг Трезоркадан ташқари яна бир эрмаги — Лудвика эди. Лудвика ҳеч нарсадан хабари бўлмаган, нима десалар мулоимгина жилмайиб турадиган казакка кулгили тарэда поз-истифно қиласарди. Хавф-хатардан ва ишининг ўнгидан келаётганидан, ажойиб чўл ҳавосидан маст бўлган Альбина болалардек қувонарди, у кўпдан буён бу қадар шод-хуррам бўлмаган эди. Мигурский ётган жойида унинг ҳушчақчақ гапларини эшитар, оғир аҳволдалигига қарамай (у исиб кетган, ташналиктан қийналган эди), ўзини унутиб Альбинанинг хурсандлигидан кайфи чоғ бўларди.

Иккинчи кун кечга яқин туман орасидан бир нарса кўзга чалина бошлади. Бу Саратов ва Волга эди. Казак ўзининг ўткир кўзлари билан Волгани ҳам, кема минораларини ҳам кўриб туар, уларни Лудвикага кўрсатар, Лудвика, ҳа, мен ҳам кўряпман, дер эди, бироқ Альбинанинг кўзига ҳеч нарса кўринмасди. Эрига эшиттириб қатиқ овоз билан:

— Саратов, Волга,— дер эди. Трезор билан гаплашган киши бўлиб, кўрган нарсаларининг ҳаммасини эрига эшиттириб, гапириб берарди.

XI

Альбина Саратовга кирмасдан Волганинг сўл қирғорида, шаҳар рўпарасидаги Покровский слободасида тўхтади. Бу ерда у кечаси эри билан гаплашиб, яшиқдан чиқариб юбориш ниятида эди. Аммо казак қисқа баҳор кечаси тарантасдан бир қадам ҳам нари силжимай унинг

ёнида, бостирма тагидаги бўш шалдироқ аравада ўтириб чиқди. Лудвика Альбинанинг буйруғи билан арава ичида ўтирас, казак мени деб аравадан нари кетмаяпти, деб ўйлаб, унга кўз сузиб қўяр, ҳиринглар, рўмоли билан чўтири юзини беркитар эди. Бироқ Альбинага бу нарса кулгили бўлиб туюлмас, нега казак арава ёнидан бир қадам ҳам жилмайди, деб ташвишланар, борган сари безовталанаарди.

Кўз юмиб очгунча тонг отадиган қисқагина май кечасида Альбина карвонсаройнинг ҳужрасидан тушиб бадбўй йўлак билан орқа эшикка чиқиб қарар эди. Казак ҳамон мижжа қоқмай, тарантас ёнидаги бўш арава устида оёғини солинтириб ўтиради. Фақат тонг олдидагина, хўроллар уйғониб, ҳовлима-ҳовли чақириша бошлаганларида, Альбина пастга тушиб эри билан гаплашиб олишга фурсат топди. Казак арава устида ҷалқанчасига тушиб хуррак отиб ётарди. Альбина тарантас ёнига келиб яшикни бир туртди-да:

— Юзё! — деб чақирди. Жавоб олмагандан кейин қўрқиб қаттиқроқ: — Юзё! Юзё! — деб юборди.

— Нима дейсан, жонгинам? — деди Мигурский яшик ичидан туриб уйқусираган овоз билан.

— Ҷақирганимда нега овоз бермадинг?

— Ухлаб ётувдим, — Альбина унинг овозидан илжайганини пайқади. — Нима, чиқаверсам бўладими? — деб сўради у.

— Йўқ, бўлмайди. Казак шу ерда, — деб Альбина аравада ухлаб ётган казакка кўз ташлади.

Шуниси қизиқки, казак хуррак отиб ётар, аммо унинг мулоийим кўзлари очиқ эди. У Альбинага қараб турарди, фақат кўзига кўзи тушгандагина юниб олди.

«Менга шундай туюлдими ёки у ухламай ётдими-кан? — деб ўзига ўзи савол берди Альбина. — Йўғ-э, кўзимга шундай кўрингандир».

— Яна бир оз сабр қилиб тур, — деди Альбина. — Овқат егинг келяптими?

— Йўқ. Чекким келяпти.

Альбина яна казакка қараб қўйди. У ухлаб ётарди. «Кўзимга кўринган экан», деб ўйлади у.

— Мен энди губернаторнинг олдига бораман.

— Майли, оқ йўл...

Альбина чамадондан кўйлагини олди-да, кийингани ҳужрасига кириб кетди. У энг яхши одми кўйлагини

кийиб Волганинг иари томонига ўтиб олди, дарё бўйнадаги кўчада бир извошга ўтириб губернаторникига жўнади. Губернатор уни қабул қилди. Кулиб турган, француз тилида яхши гаплашадиган чиройликкина тул поляк аёли ўзини ёш қилиб кўрсатишга уринган чол губернаторга жуда ёқди. У Альбинанинг ҳамма илтимосларини қабул қилди ва Царицин шаҳар бошлиғига ундан фармон олиш учун эртага яна бир келиб кетишини сўради. Ўз илтимосларининг қабул қилинганлиги ва губернаторнииг авзойидан ўзининг чиройи унга қандай таъсир этганини билиб, Альбина хурсанд ва умидвор бўлди, шу кайфиятда, извошда ўтириб тош ётқизилган қия кўчадан пристанга тушмоқда эди. Офтоб ўрмон устига кўтарилиган, унинг қия тушган нурлари жимиirlаб турган тошқин сув устида жимжима қиласарди. Йўлнииг ўиг ва чап томонидаги тепаликларда хушбўй олма дараҳтлари оппоқ чамандек бўлиб очилиб ётар эди. Қирғоқда кемаларнинг миноралари қалашиб турар, елканлар шамолдан чайқалар, офтобдан жимиirlаган тошқин сув устида оқарив кўринарди. Пристанда Альбина извошли билан гаплашиб туриб, Астрахангача қайиқ ёлласа бўладими, деб сўраб қолди. Шунда ўнлаб хушчақчақ қайиқчилар шовқинлашиб ўз хизматлари ва қайиқларини тақдим этдилар. Альбина бошқалардан кўра ўзига кўпроқ ёқсан бир қайиқчи билан гаплашиб, унинг елканли қайифини бориб кўрди, унинг қайиги пристанда тиқилишиб ётган бошқа қайиқлар орасида эди. Қайиқда елканли пастак мачта ўрнатилган бўлиб, шамол турганда ўзи юрар эди. Шамол тўхтаб қолгудек бўлса, эшкаклар ва офтобрўядаги қайиқда ўтирган иккита барзанги, хушчақчақ эшкакчи бор. Хушчақчақ, кўнгилчан лоцман тарантасни ташлаб кетмасдан, унинг фидиракларини чиқарив олиб қайиққа ўрнатишни таклиф этди. «Жуда яхши жойлашади, сиз ҳам бемалол ўтириб кетасиз. Агар худо бериб ҳаво очик туриб берса, беш кун деганда Астрахангага етамиз».

Альбина қайиқчи билан келишиб, тарантасни кўриш ва закалат олиш учун Покровский слободасидаги Логинов карвонсаройига келишни унга таклиф этди. Ҳамма иш кутганидан ҳам яхши бўлаётган эди. Альбина ўзида йўқ шод-хуррам бўлиб Волганинг бу ёғига ўтди ва ўзини ўтказиб қўйган эшкакчини рози қилиб, карвонсаройга йўл олди.

Сирт соқчилардан бўлган казак Данило Лифанов ўттиз тўрт ёшда бўлиб, ҳарбий хизматни битиришига бир ой қолган эди. Унинг оиласида, ҳали ҳам Пугачёвни эсида сақлаган тўқсон яшар қари бобоси, икки укаси, эски мазҳабда бўлгани учун Сибирга каторгага юборилган акасининг хотини, ўзининг хотини, икки қизи, икки ўғли бор эди. Отаси французлар билан бўлган урушда ҳалок бўлган. Данило оила бошлиғи эди. Уларнинг қўрасида ўн олтига от, икки қўшҳўкизи бўлиб, ўн беш ботмонча бўз ерга буғдой экишган эди. Данило Оренбургда, Қозонда хизмат қилди, энди ўз муддатини тугалламоқда эди. Эски мазҳабга эътиқоди зўр бўлган бу одам чекмас, ичмас, бошқа мазҳабдаги лар билан бир товоқдан овқат емас, ичган қасамига риоя қиласди. Ҳамма ишини шошмасдан, пухта қилас, бошлиқлар топширган вазифани ўринлатиб бажармагунча, кўнгли жойига тушмасди. Энди бўлса, тобут олиб кетаётган икки поляк аёлени Саратовгача кузатиб қўйинши унга топшириб, йўлда ҳеч ким уларга озор бермасин, уларнинг ўзлари шўхлик қилмай, тинчгина борсинлар, Саратовда уларни бошлиқларга қўлма-қўл топшириш керак, деб буюрган эдилар. Казак уларни кучуклари ва тобутлари билан Саратовгача элтиб қўйди. Хотинлар, гарчи поляк бўлсалар ҳамки, ювош, мулојим бўлиб, улардан бирор ёмонлик чиқмади. Аммо шу ерга — Покровский слободасига етиб келганда, кечга яқин тарантас ёнидан ўтиб кета туриб кучукнинг тарантасга сакраб чиққанини кўриб қолди, кучук у ерда ингиллаб, думини ликиллата бошлади, тарантас тахтасининг остидан аллаким товуш чиқаргандай бўлди. Поляк аёллардан биттаси, қарироги, кучукнинг тарантасга чиққанини кўриб, негадир қўрқиб кетди, дарҳол кучукни ушлаб олиб жўнаб қолди.

«Бунда бир гап бор», деб ўлади казак ва кўз-қулоқ бўла бошлади. Ёш аёл тарантас олдига келганда у ўзини ухлаганга солди, шунда яшик ичидан эррак кишининг овозини аниқ-таниқ эшилди. Тонг отар-отмас у полицияга бориб, унга топширилган поляк аёлларнинг нияти бузуқлигини, яшикда ўлик ўринига тирик одамни олиб кетаётганларини билдиради.

Ўзида йўқ қувонган, энди ҳамма ишнинг бир ёқли

бўлганига, бир неча кундан кейин озод бўлишларига ишончи комил бўлган Альбина карvonсаройга яқинлашганида дарвоза олдида турган иккита тулпор қўшиғлиқ извошига ва икки казакка кўзи тушиб қолди. Дарвоза олдида тўпланган оломон ичкарига қараб тўтарди.

Альбинанинг кўнгли шу қадар тўқ, ўзи шу қадар файратга кирган эдики, бу қўшот ва йифилган халойиқ-нинг унга дахли борлиги тўғрисидаги фикрни ақлига ҳам келтирмас эди. У қўрага кирган заҳоти ўзининг тарантаси турган бостирма тагига қаради-ю, халойиқ-нинг худди тарантас ёнида тўпланиб турганини кўрди, худди шу пайтда Трезорканинг жон-жаҳди билан вовиллаганини эшилди. Мудҳиш бир воқеа рўй берган эди. Тарантас ёнида погони, тугмалари офтобда ялтираган тоза мундир ва амиркон этик кийган серсоқол киши кўкрагини кериб хирқироқ, амирона овоз билан бир нарса деб бақирар эди. Унинг олдида, икки солдат ўртасида чигал соchlарига пичан ёпишган, дехқон кийимидаги Юзё қаққайиб турар, атрофида нима ҳодиса бўлаётганини тушунмаган кишидек, кенг елкаларини учирив қўярди. Бутун фалокатнинг сабаби ўзи эканини билмаган Трезорка юнгини ҳурпайтириб, жон-жаҳди билан полицмейстрга қараб беҳудага акиллар эди. Мигурский Альбинанинг кўриши билан сесканиб тушди, унинг ёнига келмоқчи бўлди, бироқ солдатлар йўлини тўсишди.

— Ҳечқиси йўқ, Альбина, ҳечқиси йўқ,— деди Мигурский мулоимгина жилмайиб.

— Ана, хонимнинг ўzlари ҳам келдилар!— деди полицмейстр.— Қани, бу ёққа келсишлар. Болаларингизнинг тобути шуми? А?— деб Мигурскийни имлаб кўрсатди.

Альбина жавоб қилмади, фақат кўкрагини чангальлаб, оғзини очиб, ваҳима ичида эрига қараб турарди.

Жон бераётган маҳалда ва умуман, турмушда муҳим бир ҳодиса рўй берган вақтдагидек, бир лаҳзада Альбинанинг хаёлидан ҳар хил фикр ўтди, шу билан бирга у ўз бошига қандай фалокат тушганини англамас ва бунга кўнгли ишонмас эди. Қаҳрамон эрининг қўпол, ваҳший одамлар қўлига тушиб хор бўлганини кўриши билан у, дастлаб гурурининг таҳқирланганини ҳис этди. Бу ҳис унга аввалдан таниш эди. «Одамлар-

нинг сараси бўлган кишини ўз ҳукмлари остида ушлаб туришга уларнинг нима ҳақлари бор?» Айни замонда унинг бутун вужудини қамраб олган иккинчи ҳис, рўй берган фалокат таъсирида вужудга келган эди. Бу фалокат унинг ҳаётида юз берган катта баҳтсизликни, болаларнинг ўлимини эслатди. Шу заҳоти: «Қайси гуноҳимга болаларимдан жудо бўлдим? Нега?»— деган савол туғилди. Бу савол «Одамларнинг сараси бўлган энг яқин одамим, эрим нима сабабдан ҳалок бўляпти, азоб чекяпти?»— деган саволни туғдирди. Шу пайт у эрини қандай ёмон жазо кутиб турганини, бунга Альбинанинг ўзи сабабчи бўлганини эслади.

— Бу одам кимингиз бўлади? Эрингизми?— деб қайтадан сўради полицмейстр.

— Гуноҳимиз нима?— деб чинқириб юборди Альбина. У асабийлашганидан ўзини йўқотиб, қаҳ-қаҳ уриб, араванинг шотисидан кўчириб олинган ва тарантас ёнида турган яшик устига йиқилиб тушди. Кўз ёшлиари юзини юваётган, титраб-қақшаб йиглаётган Лудвика Альбинанинг ёнига келди.

— Бекам, жоним бекам! Худо ҳаққи, ҳеч нарса бўлмайди, ҳеч нарса,— деб ҳушини йўқотиб унинг орқасини силар эди.

Мигурскийнинг қўлига киshan солиб қўрадан олиб чиқа бошладилар. Альбина буни кўриб эрининг орқасидан чопди.

— Мени кечир, афв эт,— деди у.— Ҳаммасига мен айбдор, мен, мен!

— Кимнинг айбдорлигини ўша жойда суриштиришади. Сизга ҳам навбат келади,— деди полицмейстр қўли билан уни четлатиб.

Мигурскийни дарёдан кечиб ўтиладиган жойга бошлаб кетдилар. Ўзининг нима қилаётганидан бехабар бўлган Альбина унинг кетидан эргашиб борар, юпатмоқчи бўлган Лудвикага қулоқ солмас эди.

Қазак Данило Лифанов шу воқеалар бўлаётган маҳалда тарантас ғилдираги ёнида турар, қовоғини солиб, гоҳ полицмейстрга, гоҳ Альбинага, гоҳ ўзининг оёқ панжаларига қарап эди.

Мигурскийни олиб кетганларидан кейин, ёлғиз қолган Трезорка думини ликиллатиб казакка эркалана бошлади. Кучук йўлда унга ўрганиб қолган эди. Қазак сапчиб тарантас ёнидан сиљиди: бошидан шапка-

сини юлқиб олиб, бор кучи билан ерга урди, Трезоркани оёғи билап итқитиб ташлаб, майхонага кетди. Майхонада у ароқ чақириб, бир кечаю бир кундуз ичди, ёнидаги пулини ичиб соб қилди, устидаги кийим-бошини ҳам сотиб ичди. Ароқ ичида ётиб қолган казак эртаси куни кечқуруп уйғонди. Энди у ўзига азоб бераётган савол устида: «Поляк хотиннинг яшикка беркитган эри тўғрисида бошлиқларга хабар етказганим яхши бўлдими?..»— деган савол устида бош қотирмас эди.

Мигурскийни суд қилишди, уни аскарлар сафи орасидан юргизиб минг таёқ уриш тўғрисида ҳукм чиқарилди. Бироқ Мигурскийнинг қариндош-уруглари ҳамда Петербургда таниш-билишлари кўп бўлган Ванда воситачилик қилиб, унга юмшоқроқ жазо беришни илтимос қилди. Мигурскийни Сибирга абадий сургун қилишди. Альбина у билан бирга жўнаб кетди.

Николай Павлович эса ёлғиз Польшада эмас, бутун Европада революция аждарининг бошини янчгани учун хурсанд, рус подшоларининг панд-насиҳатларини бажо келтирганига ва рус халқининг баҳти учун Польшани Россия қўлида сақлаб қолганига хурсанд эди. Юлдуз таққан, зар ёқа мундир кийган одамлар уни шундай мақтар эдиларки, Николай Павлович ўзининг улуғ одамлигига, унинг ҳаёти бутун башариятнинг, хусусан, рус халқининг баҳт-саодати эканлигига ростдан ҳам ишонар эди, ҳолбуки унинг бутун фаолияти беихтиёр, шу халқни ёмон йўлга бошлаш, лақиллатишдангина иборат эди.

СЕВАСТОПОЛЬ ҲИҚОЯЛАРИ

СЕВАСТОПОЛЬ ДЕҚАБРЬ ОЙИДА

Тонг ёришиб, Сапунгора тепасида кўк юзига нур сочила бошлади; зангори денгиз бетидаги тун либосини ташлаб, мавжланиш учун қуёшнинг илк нурларини кута бошлади; кўрфаз томондан совуқ аралаш туман босиб келмоқда; қор йўқ, ҳамма ёқ қоп-қора, лекин эрталабки қаттиқ изғирин юзни ялаб ачиширади, ер чирсиллайди, аҳён-аҳёнда Севастополда гумбурлаган ўқ товушлари билан кесилиб-кесилиб турган денгизнинг узоқ-узоқларда тинмай шовуллашигина бу жимликни бузарди. Кемаларда саккизга занг урилгани қулоққа чалинди.

Шимол томонда тун сокинлиги аста-секин тугаб, кундузги ҳаракат бошланди: бир жойда соқчилар милтиқларини шақирлатиб наебат алмаштиришяпти, бир жойда доктор шошилиб госпиталга келяпти; яна бир ерда ёш бир солдат ертўладан чиқиб, шамол ялаган юзини муздек сув билан ювди-да, қизариб келаётган шарқ томонга ўгирилиб тез-тез чўқиниб, ибодат қилди, бир жойда қонга беланган лиқ тўла ўлик ортилган, туя қўшилган баланд, оғир можаро арава ғижирлаб гўристон томон ўтиб кетяпти... Сиз пристанга яқинлашаркансиз — тошкўмир, гўнг, захлик ва мол гўшти ҳиди димоғингизни ёрай дейди; пристанъ ёнида ўтин, гўшт, қайик, ун, темир ва шунга ўхшаш минг хил нарса уйилиб ётибди; қоп ва милтиқ кўтарган турли полк солдатлари ҳам, қопсиз ва милтиқсиз солдатлар ҳам шу ерда уймалашиб юришибди, тамаки чекишияпти, сўқинишяпти, кўприк ёнида бурқиратиб тутун чиқариб турган пароходга юк ташишияпти; турли тоифа одамлар: солдатлар, денгизчи-

лар, саводгарлар, хотни-халаж ортиб олган қайиқлар пристанга бири келиб, бири кетиб турибди.

Истеъфога чиққан икки-уч матрос қайиқдан сакраб чиқиб:

— Граф пристанига элтиб қўяйми, жаноблари? Марҳамат,— деб хизматингизга тайёр туришади.

Ўзингизга яқинроқ турганини танлайсизу қайиқ ёнида, лойда ирий бошлаган аллақандай тўриқ отнинг ўлигидан ҳатлаб, руль томонга ўтасиз. Қайингиз қирғоқдан жўнаб кетади. Теврак-атрофингиз эрталабки қуёш нурида ялтираётган денгиз, рўпарангизда тия терисидан пальто кийган кекса матрос ва малла сочли бола ўтирибди, иккалови ҳам миқ этмай зўр бериб эшкак эшади. Сиз кўрфаз бўйлаб узоқ-яқинларда тизилишиб турган зўр кемаларга, денгизнинг ялтираб турган ложувард сатҳида сузиб, кичкина қора шуктадай бўлиб кўринаётган қайиқларга, нариги томонда эрталабки қуёшиниг пуштиранг нурларига гарқ бўлиб кўринаётган шаҳарнинг кўркам иморатларига, бон¹нинг кўнираётган оқ чизиги ва ҳар ер-ҳар ерда маҷтасининг учун сув тагидан қорайиб чиқиб турган чўккан кемаларга, денгизнинг биллур уфқида қорайиб турган узоқдаги душман флотига, эшкак зарбида пайдо бўлаётган сув ҳалқалари орасида ўйнаётган шўр пуфакчаларга қарайсиз; эшкакнинг бир меъёргаги шап-шап овозига, сувдан қулогингизга келиб чалинаётган товушларга ва назарингизда Севастополда борган сайин кучаяётгандек бўлиб туйилган отишмаларга қулоқ соласиз.

Ўзингизнинг Севастополда эканлигинингизни ўйлаганингизда кўнглингизда қандайдир мардлик, фаҳр туйгулари уйғонади, юрагингиз тез-тез уриб кетади.

— Жаноблари! Тўппа-тўғри Кистентинга² қараб кетяпмиз-ку,— дейди кекса матрос, қайиқни қай тарафга олиб бораётганингизни кўздан кечириш учун орқага ўгирилиб қараб,— ўнгга буринг.

— Ҳамма замбараклари ҳали ҳам омон-а,— дейди малла соч бола, кема ёнидан ўтиб кетаётгандан уни кўздан кечирар экан.

¹ Бон — хода, пўкак ва ҳоказолардан ишланган сув бетида сузиб юрувчи нарса. Бу, гаванъ ёки рейдга сув ости кемалари киришидан сақлади.

² «Константин» кемаси. (Л. Н. Толстой изоҳи.)

— Бўлмасам-чи, ўзи ҳали яп-янги-да, Қорнилдөв шўнда турарди,— дейди чол ҳам кемани кўздан кечириб.

Жанубий бухта тепасида бомбанинг қаттиқ портлаган товуши билан тўсатдан пайдо бўлиб, булут сингари аста-секин тарқалаётган оппоқ тутунга тикилар экан:

— Анавининг портлаган ерини қаранг,— дейди бола узоқ жимликдан сўнг.

— Энди *у янги* батареядан отяпти,— деб қўшиб қўяди чол бепарволик билан қўлига туфлар экан.— Қани, бир зўр бер энди, Мишка, баркасдан ўзиб кетайлик.— Шундан кейин қайингингиз бухтанинг мавжланаётган кенг бетида тез сузиб кетади, кўп ўтмай ҳақиқатан ҳам аллақандай қоплар ортилган, солдатлар қовушолмай эшкак эшаётган оғир баркасдан ўзиб кетади-да, қирғоқ-қа бойлаб қўйилган бир қанча қайиқлар қаторига келиб, Граф пристанида тўхтайди.

Соҳилда кулранг кийимдаги солдатлар, қора кийининг матрослар ва ҳар хил кийинган хотин-халаж тўда-тўда бўлиб юришади. Аёллар булка сотишади, самовар ёнида турган рус мужиклар: кеп қолинг, қайноқ сбитен-лар¹га деб қичқиришади. Ҳудди шу ерда биринчи зинада занглаган ядролар, бомбалар, сочма ўқлар ва турли калибрдаги чўян замбараклар уйилиб ётади. Нарироқда каттакон майдон: бу ерда катта-катта ходалар, замбарак станоклари қалашиб ётади; солдатлар ухлашади; отлар, аравалар, яшил рангга бўялган замбараклар, яшиклар, бир-бирига суюб қўйилган милтиқлар туради; солдатлар, матрослар, офицерлар, хотин-халаж, болалар, савдогарлар ўтиб туради; пичан, қоп ва бочка ортган аравалар ўтиб қолади; баъзан у ер-бу ердан отлик казак билан офицер, извошга тушган генерал ўтиб қолади. Баррикада қилиб тўсилган ўнг томондаги кўчанинг амбразурасида қандайдир кичкина замбараклар турди, уларнинг олдида бир матрос трубка чекиб ўтиради. Пештоқига рим рақамлари ёзилган чап томондаги ҳашаматли уй ёнида солдатлар ва қонга беланган замбилилар туради — қаерга қарасангиз ҳарбий лагернинг хунук изларини кўрасиз. Дастробки таассуротингиз албатта ёқимсиз: лагерь ва шаҳар ҳаётининг, чиройли шаҳар ва ифлос лашкаргоҳнинг ғалати бир омиҳтаси хунук-

¹ Сбитень — асал ва хушбўй нарсалар солиб пиширилган ичимлик.

кина эмас, балки жирканч тартибсизлик бўлиб кўринади; ҳатто назарингизда ҳамма қўрқандек, ҳовриққандек, нима қилишини билмаётгандек туйилади. Лекин теварак-атрофингизда юрган бу одамларнинг юзига яхшилаб тикилиб қарасангиз, бутунлай бошқа нарсани пайқайсиз. Ҳеч бўлмаса, хиргойи қилиб, учта тўриқ отни сугориш учун олиб кетаётган ҳарбий арава ҳайдовчи анави солдатга бир қаранг, у ҳар тоифадаги бу оломонга парво қилмай, қандай иш бўлмасин: от сугориними ёки қурол ташишми — ишини гўё Тула ёки Саранска қилаётгандек ишонч ва хотиржамлик билан бажаради. Қордек оппоқ қўлқоп кийиб ёнингиздан ўтиб кетган офицернинг юзидан ҳам, баррикада тепасида тамаки чекиб ўтирган матроснинг афтидан ҳам собиқ Собраниенинг эшиги ёнида замбил кўтариб кутиб турган ишчи солдатларнинг юзидан ҳам, пуштиранг кўйлагини ҳўл қилиб қўймаслик учун тошдан-тошга сакраб, кўчани кесиб ўтган қизнинг юзидан ҳам шу ифодани ўқийсиз.

Агар Севастополга биринчи келишингиз бўлса, ҳафсалангиз пир бўлиши турган гап. Бирор кишининг чехрасида жонсараклик, паришонликни ёки ғайрат ва шиҷоатни, ўлимдан тап тортмасликни, жасоратни кўрмайсиз, бундай гаплар йўқ: бу ерда кундалик иш билан банд бўлган оддий кишиларни кўрасиз-да, одамларнинг ҳикоялари, ривоятлари, шаҳар манзараси ва Шимолий томондан эшитилган товушларга қараб Севастополнинг қаҳрамон мудофаачилари ҳақида ўзингизда ҳосил бўлган тушунчанинг тўғрилигига бир оз шубҳаланасиз, ортиқча завқланиб юборганингиз учун ўзингиздан ўпкала-насиз. Лекин шубҳаланишдан олдин бастионга бир бориб келинг, Севастополь мудофаачиларини, худди ўша мудофаа истеҳкомларида бир кўринг, ё бўлмаса, яххиси, эшиги ёнида замбил кўтарган солдатлар турган қаршидаги анави бинога — собиқ Севастополь Собраниеси биносига киринг, у ерда сиз Севастополь мудофаачиларини кўрасиз. Шу ерда сиз даҳшатли ва мунгли, улуғвор ва диловар, лекин кўнгилни хуш қиласидиган манзарани кўрасиз.

Собраниенинг катта залига кириб борасиз. Эшикни очишингиз биланоқ, баъзилар каравотда, кўпчилиги ерда ётган қирқ-эллик нафар қўли ё оёғи кесилган энг оғир ярадорнинг кўринишидан, ичкарининг ҳидидан ҳайратда қоласиз. Сизни зал остонасидан ҳатлашга қўймаётган ҳисга бўш келманг — бу ёмон туйфу — ичкари кираве-

ринг, гүё бу баҳти қароларни кўргани келганингиз учун уялманг, улар ёнига бориб гаплашишдан тортинманг: кулфатга учраган одам ўзига раҳмдиллик билан қараган кишиларни ёқтиради, тортган азоб-уқубатлари ҳақида сўзлашни, меҳрибонлик билан ҳамдард бўлиб айтилган сўзларни эшитишни севади. Сиз ўринлар орасидан ўтиб борасиз ва ёнига бориб суҳбатлашса бўладиган мулойимроқ ва дарди енгилроқ кишини қидирасиз.

Каравотда ўтириб, сизни худди ўз ёнига чорлаётгандек очиқ юз билан кузатиб ўтирган ҳаддан ташқари сарик, кекса солдатдан:

— Қаерингдан яралангансан? — деб сўрайсиз ҳадиксираб ва тараддулланиб. «Ҳадиксираб сўрайсиз», деяпман, чунки улар тортган азоб, кишида ачинишдан ташқари, шу азобни бошидан кечирганларга нисбатан ҳурмат уйғотади, сиз уларни бехосдан таҳқирлаб қўйишдан чўчийсиз.

— Оёғимдан, — деб жавоб беради солдат; лекин шу вақт устига ёпилган одеял қатларидан оёғининг тиззасидан пасти йўқлигини пайқаб қоласиз.— Худога шукур, энди тузукман, — деб қўшиб қўяди у, — тузалиб, чиқиб кетай деб турибман.

— Яраланганингга анча бўлдими?

— Олти ҳафта бўлиб қолди, жаноблари!

— Ҳали ҳам оғрийдими?

— Иўқ, ҳозир оғримайди; фақат ҳаво ёмон бўлиб турса, болдирим зирқирагандек бўлади, бошқа вақт билинмайди.

— Қандай қилиб ярадор бўлдинг?

— Бешинчи баксионда¹, жаноблари, биринчи бандировка² вақтида тўпни тўғриладиму бошқа амбразурага ўтиш учун орқага қайтаётган ҳам эдимки, оёғимга солиб қолди, худди чуқурга тойиб кетгандек бўлдим. Бундай қарасам, оёқ йўқ.

— Наҳотки ўша оғриқни сезмаган бўлсанг?

— Билинмади; фақат оёғимга аллақандай иссиқ нарса теккандек бўлди.

— Хўш, кейин-чи?

— Кейин нима бўларди; фақат терини тортаётгандарида жазиллаб кетгандай бўлди. Энг яхшиси шуки,

¹ Бастионда демоқчи.

² Бомбардировка, яъни тўпга тутиш вақтида демоқчи.

жаноблари, күп ўйламаслик керак. Ўйламасанг, унча билиммайди. Қини қанча ўиласа, шунча оғрийди.

Шу вақт йўл-йўл кўйлак кийган, қора дурра ўраган хотин ёниигизга келади; у матрос билан қилаётган суҳбатишгизга аралашиб, шу матрос ҳақида, у тортган азоб-уқубатлар, унинг тўрт ҳафтагача жуда оғир аҳволда ётгани, ярадор бўлгандан кейин ҳам батареясининг залп берганини кўриб қолиши учун замбилини бирпас тўхтатгани, улуғ князларнинг у билан суҳбатлашиб, йигирма беш сўм берганлари, матрос эса уларга энди ўзи иш кўрсата олмаса ҳам бастионга бориб ёшлиарни ўргатиш ниятида эканини айтгани ҳақида сўзлаб беради. Хотин шуларнинг ҳаммасини бир йўла айтиб, гоҳ сизга, гоҳ сўзига қулоқ солмай тескари ўгирилиб, ёстигининг ипини чимдиб тортаётган матросга қарап экан, кўзларида аллақандай завқ учқунлари кўринади.

— Менинг хўжайкам бу, жаноблари! — деди матрос. Бу сўзини у шундай қилиб айтадики, гўё: «Уни афв эта-сиз. Хотин киши бўлгандан кейин бўлар-бўлмас гапларни гапираверади-да», деб кечирим сўраётандек бўлади.

Сиз Севастополь ҳимоячиларини тушуна бошлайсиз; шу одам олдида ўзингизни айбдор ҳисоблайсиз, уяласиз. Унга ачинаётганингизни ва ажабланганингизни билдириш учун кўп гаплар айтгингиз келади, лекин сўз тополмайсиз ёки миянгизга келган сўзлар сизни қониқтирмайди-да, мана шу ўз фазилатларидан тортиниб турган улуғвор ва темир иродали киши қаршисида жимгина бош эгасиз.

— Худо дардингга шифо берсин,— дейсиз-да, ерда чидаб бўлмас оғир азоб чекаётган, кўринишидан, ўлим кутиб ётган бошқа бемор олдида тўхтайсиз.

Буниси кулча юзли, сариқ сочли, рангпар киши. У юзтубан тушиб, чап қўлинин орқага ташлаб ётибди. Оғир азоб тортаётгани авзоидан кўриниб турибди. Қуриб-қақшаб қолган очиқ оғиздан зўрга хир-хир нафас чиқаради; қалайи тусига кирган зангори кўзлари олайган, осилиб тушиган кўрпа тагидан бинт билан боғланган ўнг қўлининг қолган қисми кўриниб туради. Жонсиз тананинг ёқимсиз ҳиди димогингизни ачитади, жафокашнинг аъзойи баданини зирқиратаётган ички иссин ўғё сизга ҳам ўтаётгандек бўлади.

— Нима, у ҳушсиз ётибдими? — деб сўрайсиз орқангиздан келаётган ва сизга худди яқин кишисидек меҳрибонлик билан боқаётган хотиндан.

— Йўқ, ҳозирча ҳуши жойида, фақат аҳволи жуда ёғир,— деди у шивирлаб.— Боя чой ичириб кўрдим. Бегона одам бўлса ҳам ҳар ҳолда раҳминг келади киши — ичмади ҳисоб.

— Аҳволинг қалай?— деб сўрайсиз ундан.

Ярадор овознигиз келаётган томонга қарайди-ю, лекин сизни кўрмайди ҳам, гапингизни англамайди ҳам.

— Юрагим ёнипти.

Сал нарироқда кийимни алмаштираётган кекса солдатни кўрасиз. Афт-башараси ва бадани аллақандай жигарранг тусда, ўзи қоқсуяк. Унинг қўли бутунлай йўқ: елкасидан кесиб ташланган. У тетик-бардам ўтиради, тузалиб қолган. Лекин унинг нурсиз кўзларининг хира боқиши, ҳаддан ташқари ориқлаб кетгани ва юзидағи ажинларнинг кўплиги бу жон эгаси ҳаётининг энг яхши қисмини азобда ўтказганини кўрсатиб туради.

Иккинчи томонингиздаги каравот азоб тортиб, рангги бўздек оқариб кетган, нозик юзи иситмада ўт бўлиб ёнаётган аёлни кўрасиз.

— Бир матросимизнинг хотини эди, бешинчи числомда оёғига бомба тегди,— дейди йўл бошловчи хотин,— у бастионда жанг қилаётган эрига овқат олиб келаётган эди.

— Хўш, кесиб ташлашдими?

— Тиззасининг юқорисидан.

Энди, агар асабингиз мустаҳкам бўлса, чап томондаги эшикка кириш: бу хонада яраларни боғлашади ва операция қилишади. У ерда ранги ўчган, қовоги солиқ, билагигача қонга беланиб, каравот ёнида операция билан банд бўлган докторларни кўрасиз. Каравотда эса бир ярадор, кўзи очиқ ҳолда худди алаҳлаётгандек маъносиз қичқириб, баъзан оддий ва таъсирили гапириб, хлороформ таъсирида ётади. Докторлар жирканч, лекин савоб иш билан — касал аъзони кесиб ташлаш билан банд. Сиз ўткир эгри пичноқнинг оппоқ соғлом танага ёриб киришини кўрасиз; ярадорнинг юракни пора-пора қилувчи фарёд ва лаънатлар билан бирдан ҳушига кела бошлишини кўрасиз; фельдшернинг кесиб олинган қўлни бурчакка улоқтириб ташлашини кўрасиз; худди шу хонанинг ўзида ўртоғининг операция қилинаётганига қарраб, минг азобга тушиб, юрак-бағри эзилиб, инграб ётган бошқа ярадорни кўрасиз — хуллас, юракни ўртовчи манзараларни кўриб даҳшатга келасиз. Бунда сиз уруш-

ни музикà ва барабанлар чалиб, байроқларни ҳилпиратиб бораётган чиройли, текис сафларда, генералларнинг от ўйнатинида эмас, балки ҳақиқий маъносида — тўклилаётган қонлар, азоб-уқубатлар, ўлимлар ичида кўрасиз...

Мана шу азоб-уқубатлар уйидан чиқиб келаётиб, сиз албатта ўзингизни анча эркин ҳис этасиз, кўкрагингизни тўлдириб нафас оласиз, ўзингизнинг соғ-саломатлигиниздан хурсанд бўласиз, лекин шу билан бир қаторда, бу азоб-уқубатларни кузатар экансиз, ўзингизнинг ҳеч нарсага арзимас киши эканлигингизни тан оласиз, хотиржамлик ва дадиллик билан бастионга йўл оласиз.

«Мен каби арзимас бир қуртнинг ўлими ё тортган азоби шунча ўлим ва шунча азоб-уқубатлар олдида нима деган гап?» Лекин тиниқ ҳаво нур сочиб турган қуёш чиройли шаҳар, дарвозаси очиқ черков ва ҳар ёқда ўтиб турган ҳарбийларни кўриб, кўп ўтмай одатдаги ҳолатингизга тушиб, майда-чуйда ташвишлар ва шу тобдаги бирорта ишга берилиб кетасиз.

Балки пушти тобутга солинган қандайдир бир офицерни дағн этиш учун музика чалиб, черков туғини ҳилпиратиб черковдан чиқиб келаётганларга дуч келарсиз; бастионлардаги отишмаларнинг овози эшитилиб қолиши ҳам мумкин, лекин бу аввалги фикрингизни эсингизга келтирмайди; дағн этиш маросими сизга ҳаддан зиёд чиройли, жанговар манзара бўлиб кўринади, овозлар эса ҳаддан зиёд хуш ёқадиган жанговар овозлар бўлиб эшитилади, ўзингиз эса, бу ерда азоб-уқубатлар ва ўлим ҳақида ярадорларни боғлаш пунктида фикр юритганингиз каби бу манзара ва овозларни мутлақо ўйламайсиз.

Черков билан баррикададан ўтгач, шаҳарнинг ичига — шаҳарнинг ҳаёти қайнаган қисмига кириб борасиз. Икки томонингизда дўконларнинг, майхоналарнинг лавҳалари осиғлиқ; шляпа кийган савдогарлар, рўмол ўраган хотин-халаж, олифта офицерлар — ҳамма нарса аҳолининг бардамлигидан, ўзига ишонганидан, хавф-хатардан қўрқмаслигидан далолат беради.

Агар денгизчи ва офицерларнинг нималар тўғрисида гаплашаётганларини эшитгингиз келса, ўнг томондаги майхонага киринг, у ерда бу кеча бўлиб ўтган воқеалар ҳақида, Фенька воқеаси ҳақида, 24-да бўлган ишлар ҳа-

қида, котлетларнинг ҳам қиммат, ҳам сифатсизлиги ҳа-
қида, фалон ва фалон ўртоқларининг ҳалок бўлгани ҳа-
қида ҳикоя қилинаётган бўлса керак.

— Қурғур, ҳозир бизда аҳвол жуда чатоқ-да! — дей-
ди йўғон овоз билан малла соч, мўйловсиз, яшил тўқима
шарф ўраган ёшгина офицер.

— Бизда деганинг қаерда? — деб сўрайди ундан бош-
қаси.

— Тўртинчи бастионда-да, — деб жавоб беради ёш
офицер: сиз эса малла соч офицер «4-бастионда» дегани
ҳамоно унга албатта диққат ва ҳатто бир қадар эҳтиром
билан қарай бошлайсиз. Унинг ҳаддан ташқари такал-
луфсизлик билан қўлларини силкиб, бақириб гапириши,
қаттиқ-қаттиқ кулиши сизга боя сурбетлик бўлиб кўри-
наётган бўлса, энди ёшгина йигитчалар хавф-хатардан
кейин ўзлаштириб оладиган дадиллик деб тушунасиз;
лекин шундай бўлса-да, сиз, йигит 4-бастионда ёғилаёт-
ган ўқ ва бомбалардан аҳвол чатоқ деб зорланса керак
деб ўйлайсиз: қайда дейсиз! Ҳамма ёқ лой-ботқоқ бўлга-
ни учун чатоқ экан. «Батереяга ўтиб бўлмайди», — дейди
у, тиззасигача лойга ботган этигини кўрсатиб. «Бугун
менинг энг яхши комендорим ҳалок бўлди, худди пешо-
насидан ўқ тешиб кетди», — дейди бошқаси. «Кимни
айтаяпсан? Митюхинними?» — «Йўқ... Қачонгача ўтира-
ман, менга овқат беришадими, ийқуми ўзи? Оббо, маҳ-
луқлар-э! — дейди у, майхона хизматкорига. — Митю-
хинни эмас, Абросимовни айтаяпман. Мард йигит эди —
олти марта ҳужумга қатнашганди».

Столнинг бошқа бурчида олдиларига нўхат билан
котлет солинган тарелка ва «бордо» деб аталган нордон
қрим виносидан бир шиша қўйиб пиёдалар офицерлари
ўтирибди: уларнинг бири — қизил ёқали ва шинелига
икки юлдуз тақилган, ёшгинаси қора ёқали, ҳеч қандай
юлдузи йўқ кекса офицерга Альма жангি тўғрисида ҳи-
қоя қилмоқда. Биринчи офицер бир оз ичиб олган, унинг
тўхтаб-тўхтаб гапиришидан, шеригининг ўз ҳикоясига
ишонаётганига иккиланганидан тараффудланиб қарashi
ва энг муҳими, бу ишда ўзининг ҳаддан ташқари, катта
роль ўйнаганини айтиб, воқеаларни жуда даҳшатли қи-
либ тасвирлашидан ҳақиқатда бўлган ишлардан анча
четга чиқиб кетаётгани сезилиб турарди. Россиянинг
ҳамма бурчагида жуда кўп эшитишингиз мумкин бўлган
бундай ҳикояни тинглаб ўтирамайсиз, албатта: тезроқ

бастионга, сизга жуда кўп марталаб ва турлича ҳикоя қилинган ўша 4-бастионга боришга шошиласиз. Бирор киши 4-бастионда бўлгани ҳақида гапирадиган бўлса, албатта ғуур ва фахр билан сўзлади; бирор одам: «Мен 4-бастионга кетяпман», дейдиган бўлса, унинг овозида албатта бир оз ҳаяжон ёки ортиқча совуққонлик сезилиб туради, битта-яримта одамга тегишмоқчи бўлсалар: «Сени 4-бастионга қўйишганда бўларди-да» дейишиади; ярадорлар солинган замбилини кўриб: «Қаердан?»— деб сўраганларида кўпинча: «4-бастиондан», деб жавоб беришади. Умуман, мана шу даҳшатли бастион ҳақида бир-биридан тамоман бошқа-бошқа бўлган икки хил фикр юради: у ерда ҳеч қачон бўлмаган кишилар 4-бастионга юборилган одам омон қолмайди, деб ҳисобласа, сариқдан келган ёш мичман сингари ўша ерда яшаб келаётганлар 4-бастион ҳақида гапирганларида, у ернинг қуруқ ёки захлиги, ертўлаларнинг иссиқ ёки совуқлиги ва ҳоказолар тўғрисида гапирадилар.

Майхонада ўтказилган ярим соат ичидаги ҳаво бузилиб қолган эди: денгиз бетини қоплаган туман ёқимсиз кулранг булултарга айланиб, қуёш юзини тўсиб қўйган эди; аллақандай булдириқقا ўхшаш бир нарса ёғиб, йўлкаларни ва солдатларнинг шинелини ҳўл қиласди...

Яна бир баррикададан ўтиб, эшикдан ўнг томонга чиқасиз-да, катта кўча бўйлаб юқорига кўтариласиз. Шу баррикаданинг нариги томонидаги кўчанинг икки тарафидаги уйлар бўш, лавҳалар йўқ, эшикларга тахта қоқилган, деразалардаги ойналар синиб тушган, баъзи ерларда деворнинг бир бурчи нураган, бошқа бир жойида эса том ўпирилиб тушган. Иморатлар турли ғамгуссани бошидан кечирган, аскарлик хизматида кексайган солдатларга ўхшар, сизга ғуур ва бир оз нафрат билан қараётгандек туйиларди. Йўл-йўлакай ерда юмалаб ётган ядроларга ва бомба тушиб ўйган сувли чуқурларга тийгонасиз. Кўчада кетаётib солдатлар командасини, разведкачиларни, офицерларни учратасиз, улардан ўзиб кетасиз; аҳён-аҳёнда бирор хотин ёки бола йўлиқиб қолади, лекин бу ерда учраган хотинлар шляпа кийган эмас, булар эски пўстин ва солдат этиги кийган матрос хотинлардир. Шу кўчадан яна бир оз боргач, пастликка тушасизу теварак-атрофингизда уй-жой эмас, балки аллақандай тош ва харсанглар, тахталар, тупроқ ва ёғоч уюмларини кўрасиз; олдинда — тикка тепа-

ликда ўйдим-чуқурликлар билан қопланган аллақандай қоп-қора, ифлос бир жойни кўрасиз: олдиндаги ана шу жой 4-бастион... у ерда одамлар аввалгидан ҳам кам учрайди, хотин-халаж бутунлай кўринмайди, солдатлар тез-тез юриб ўтиб кетишади, йўл-йўлакай қон томчилари кўзга ташланади, ранги заъфарон бўлиб кетган ярадорнинг устига қонга беланган шинель ёпиб қўйилган замбилини кўтарган тўрт солдат албатта учрайди. Агар сиз: «Қаеридан яраланган?» деб сўрасангиз, агар енгил яраланган бўлса, замбил ташувчилар сизга ўгирилиб ҳам қарамай, жаҳл билан: оёғидан ёки қўлидан, деб жавоб беришади; агар замбилда ярадорнинг боши кўринмаётган ва у ўлган ёки оғир яраланган бўлса, индамай ўтиб кетишади.

Тепаликка энди кўтарилиб келаётан пайтингизда ядро ёки бомбанинг яқингина жойдан чийиллаб ўтиши сизга ёмон таъсир қиласи. Тўсатдан сиз отишмаларни то шу вақтгача, отишмалар товушини шаҳардан туриб эшитгандагидан кўра бутунлай бошқача англайсиз. Қандайдир қувончли хотирот бирдан тасаввурингизни ёритади; кузатишлардан кўра сизни ўз шахсиятингиз кўпроқ банд қила бошлайди: теварак-атрофингиздаги нарсаларга камроқ эътибор берасиз ва қандайдир иккиланиш ҳисси вужудингизни қамраб олади. Хавф-хатарни кўрганда тўсатдан дилингизда пайдо бўлган ана шу ярамас товушга қарамай, айниқса ёнингиздан қўлларини силкиб, суюқ лойда тийфона-тийфона, кулиб юргурилаб ўтиб кетган солдатга қараб олгач, ўша ярамас товушни жим бўлишга мажбур этасиз, беихтиёр қаддингизни ростлаб бошингизни баланд кўтарасиз ва тийфончиқ лой тепаликка тирмашиб чиққа бошлайсиз. Сиз тепаликка энди чиқа бошлаган эдингиз ҳамки, ўнг ва сўлингиздан штуцер¹ ўқлари физиллаб ўта бошлайди, шунда сиз, балки йўл билан ёима-ён кетган траншеядан кетсаммикан, деб ҳам ўйлаб қоласиз; лекин траншеядаги тиззадан ҳам юқори келадиган сап-сариқ сассиқ суюқ балчиқни кўриб, албатта тепаликдаги йўлдан юришга қарор қиласиз. Бунинг устига кўрасизки, ҳамма йўлдан кетяпти. Икки юз қадамча юргач, ҳамма тарафи тур²лар,

¹ Штучер — қадимий ҳарбий миљтиқ.

² Тур — ҳарбий инженерлик ишларида ишлатиладиган ва ичига тупроқ тўлдириб қўйиладиган узун сават.

тепаликлар, кавлаб чиқарилган тупроқлар, кўтармалар устида катта чўян тўплар ва ядролар бир меъерда тўдатўда қилиб териб қўйилган ертўлалар билан қуршалган ифлос бир жойга чиқиб қоласиз. Буларнинг ҳаммаси ҳеч қандай мақсадсиз, алоқасиз ва тартибсиз пала-партиш сочилиб ётгандек туйилади. Бир ерда батарея тепасида матрослар ўтиришган бўлади, бошқа бир жойда — майдон ўтасида мажақланган тўп ярмигача лойита ботиб ётади, яна бир ерда милтиқ кўтариб батареядан ўтиб кетаётган пиёда солдат ёпишқоқ лойдан оёғини зўрга ажратиб босиб боради; ҳамма ерда, ҳар тарафда қаёққа қараманг, сопол парчаларини, портламаган бомба, ядроларни ва ҳарбий лагерь изларини кўрасиз. Шуларнинг ҳаммаси суюқ, ёпишқоқ балчиққа қоришиб кетган. Назарингизда ўзингиздан сал нарироққа ядро келиб тушганини, ҳар тарафдан ўқларнинг ҳар хил товушларини — аридек гувиллаганини, ҳуштак сингари чийиллаганини, визиллаб учиб ўтганини ёки тор сингари тинғиллаганини эшитгандек бўласиз — ҳаммангизни ҳайратга солган ва назарингизда жуда ҳам ваҳимали бўлиб туйилган даҳшатли гумбурлашини эшитасиз.

Бир оз мағрулланиб ва ўзингиздаги қурқув ҳиссини ўчиришга уриниб: «4-бастион деганлари шу экан-да, ўша даҳшатли, ҳақиқатан ҳам ваҳимали жой мана шу эканда!»— деб ўйлайсиз. Лекин севинмай қўя қолинг: бу ҳали 4- бостион эмас. Бу Язонов редути — нисбатан бехавотир ва даҳшатдан бутунлай холи жой. 4-бостионга бориш учун ўнгга бурилиб, пиёда солдат эмаклаб ўтиб кетган тор траншеядан йўл оласиз. Шу траншея бўйлаб борар экансиз, балким яна замбил кўтаргандарни, матросни, белкурак ушлаган солдатларни, миналарнинг тортма симларини, икки киши эмаклаб зўрға сифадиган, лойга буланган ертўлаларни учратасиз ва шу ернинг ўзидаёқ оёқ кийимларини алмаштириб кияётган, овқатланаётган, трубка чекаётган, шу ерда яшаётган қора денгиз батальони разведкачиларига йўлиқасиз, яна ҳамма жойда худди боягидек сассиқ балчиқни, лагерь изини ва чўяннинг турли кўринишларда ҳар ерда сочилиб ётганини кўрасиз. Яна уч юз одим юргач, яна батареяга ўйдим-чуқур кавланиб, атрофига турлар терилган ва тупроқ билан бекитилган, саҳнида эса тўплар қатор турган, тупроқ қўрғон жойлашган майдонга чиқасиз. Бу ерда бруствер тагида карта ўйнаётган бештacha матрос-

ни кўрасиз; сизнинг бу ерда янги одам эканлигинизни пайқаши билан ўз хўжалигини ва сизни қизиқтирган ҳамма нарсани кўрсатишга бажонидил тайёр бўлган дengiz офицерини ҳам балки учратиб қоласиз. Бу офицернинг тўп устида ўтириб сарик қоғозга хотиржамлик билан та-маки ўрашини, бир амбразурадан иккинчисига жуда хотиржамлик билан ўтиб юришини, сиз билан жуда бема-лол таплашишини кўрганингиздан кейин ўқларнинг ав-валгига қараганда кўпроқ визиллаб учаётганига ҳам парво қилмай, сиз ҳам анча хотиржам бўлиб қоласиз, офицернинг гапини диққат билан тинглайсиз, синчиклаб суриштирасиз. Агар суриштириб қолсангиз, ўша офицер сизга ойнинг бешинчи куни бўлган бомбардировка тўғри-сида сўзлаб кетади, ўша куни батареяда ишга яроқли фақат битта тўп қолганини, тўпчилардан ҳаммаси бўлиб саккизта ишга яроқли киши қолганини, лекин шунга қа-рамай эртаси эрталаб, 6 декабрда батарея барча тўп-лардан ўқ ёғдириб турганини сўзлаб беради; бешинчи числода матрослар ертўласига бомба тушиб, ўн бир ки-шини ер тишлиганини ҳикоя қилади; амбуразурадан туриб ўттиз-қирқ саржин нарига жойлашган душман батареяси ва траншеясини кўрсатади; фақат бир нарса-дан қўрқаман, у ҳам бўлса шуки, ўқларнинг визиллаши таъсири остида душманни кўриш учун амбразурадан бошингизни чиқариб қараганингиз билан ҳеч нарса кўр-майсиз, мабодо кўриб қолгудек бўлсангиз, ўшанда ҳам яқин бир ерда оппоқ тутун чиқиб турган ўша оқ харсанг-лар душман эканлигини солдат ва матросларнинг сўзи-дан билиб ҳайрон қоласиз.

Шундай бўлиши ҳам мумкинки, дengиз офицери шуҳ-ратпарастликданми ёки шунчаки ўзини мамнун қилиш учунми, сизнинг олдингизда тўп отмоқчи бўлиб қолади. «Комендор¹ билан ёрдамчилар тўп ёнига» деб команда бергач, ўн тўртта матрос бири чўнтагига трубкасини ти-қиб, бири нон-сухари чайнаб, тагига нафал қоқилган этикларини дупурлатиб платформа бўйлаб хушчақчақ-лик билан жадал юриб тўп ёнига келишади-да, уни ўқ-лашади. Шу одамларнинг юзига, қиёфасига ва ҳаракат-ларига бир разм солинг: ана шу қорайиб кетган, суякла-ри туртиб чиққан одамларнинг ҳар бир ажинида, ҳар бир пайдиа, яғриндорлигида, каттакон этик кийган бу

¹ Комендор — тўпчи.

оёқларининг йўғонлигига, ҳар бир осойишта, қатъий, шошилмай қилган ҳаракатларида рус кишисининг қудратини мужассам этувчи асосий хусусиятлар — соддалик ва ўжарлик барқ уради.

Тўсатдан фақат қулоқ пардаларинигина эмас, балки бутун борлиғингизни ларзага солувчи даҳшатли гулдирос янграйди-да, бутун вужудингиз билан чўчиб тушасиз. Шундан кейин узоқлашиб кетаётган снаряднинг чийиллаганини эшитасиз ва сизни, платформани, платформада у ёқдан-бу ёқقا ўтиб турган қора кийимли матросларни қуюқ порох тутуни ўраб олади. Мана шу тўпдан ўқ узишимиз муносабати билан матросларнинг ҳар турли фикрларини эшитасиз ва уларнинг жонланиб, ҳиссиётларини намоён қилаётганларини кўрасиз, балки улардан буни кутмаган ҳам чиқарсиз — бу ҳар бир кишининг юрагида яшириниб ётган ғазаб ва душмандан қасос олиш туйғусидир. «Тўппа-тўғри амбраузурага бориб тушди шекилли; икки киши ўлганга ўхшайди... ана олиб ўтишапти!» — деган шодлик хитобларни эшитасиз. «Ҳозир жаҳли чиқади-ю, бу ёқقا қараб отади», — дейди бошқа бири; ҳақиқатан ҳам шу гапдан кейин кўп ўтмай, олдинда чақмоқ чақилиб, тутун кўринади; брустверда турган соқчи: «Тў-ўп!» деб қичқиради. Шундан сўнг ёнингиздан ядро визиллаб учиб ўтади-да, гумбурлаб ерга тушиб, ерни воронка сингари ўпиради, лой ва тошларни атрофга итқитиб ташлайди. Бу ядро батарея командирини аччиғлантиради ва у учинчи ва бошқа тўпларни ҳам ўқлашга буоради, душман ҳам бизга жавоб қайтара бошлайди, шунда сиз ажойиб туйғуларни ҳис этасиз, қизиқ нарсаларни эшитасиз ва кўрасиз. Соқчи яна: «Тўп!» — деб қичқиради, яна худди боягидек гумбурлаш овозини эшитасиз, боягидек тоши-тупроқларининг сочилганини кўрасиз ёки соқчи: «Маркела!»¹ — деб қичқиргудай бўлса, сиз шу вақт чийиллаган товушнинг борган сайин яқинлашиб ва жадаллашиб келаётганини эшитасиз, кейин қора юмaloқ нарса кўриниб, гумбурлаб ерга бориб тушади ва бомба даҳшат билан портлайди. Бошда бир меъёрда визиллаб, қандайдир ёқимли туйилган бу товуш бомбанинг ваҳимали гумбурлашига алоқадорлиги га ақл бовар қилмайди. Бомба парчалари чийиллаган

¹ Маркела — мортира. Қалта стволли тўп.

ва визиллаган товуш чиқариб сочилади, тошлар ҳавога учади ва ҳамма ёғингизга лой сасратади. Шу товуш эшитилганда сизда аллақандай ҳузур ва шу билан бирга қўрқув ҳисси пайдо бўлади. Снаряд сизга қараб учиб келаётган бир пайтда, шу снаряд тегиб мени ўлдиради, деб ўйлайсиз; лекин иззат-нафсингиз сизга далда бериб туради ва ҳеч ким юрагингизга ботаётган пичноқни сезмайди. Лекин снаряд сизга тегмай ўтиб кетгач, сизга жон киради ва аллақандай қувончли, бениҳоя ёқимли туйғу бутун борлиғингизни бир дақиқада қамраб олади; натижада сиз хавф-хатардан, ҳаёт билан ўлим ўртасидаги бу ўйиндан қандайдир алоҳида бир лаззат кўрасиз; ядро ёки бомба яна ва яна, аввалгидан ҳам яқинроққа келиб тушишини истайсиз. Ана, соқчи баланд ва йўғон овоз билан яна: «Маркела!» деб қичқиради, яна бомбанинг визиллаши, гумбурлаши ва портлаши эшитилади, лекин бу товуш билан баравар одамнинг инграган товуши сизни танг қолдиради. Сиз қонга ва лойга беланганд, аллақандай ғайри иносоний бир қиёфага кириб қолган ярадор олдига замбил билан бир вақтда етиб борасиз. Матрос кўкрагидан бир қисми узилиб кетган. Даставвал унинг лой сараган юзида, шу аҳволдаги одамга хос бўлган қўрқув ва аллақандай сунъий азобланиш ифодаси кўринади; лекин замбил келтирилиб, унинг ўзи соғ ёнбоши билан унга секин ўтиб ётиб олгач, юзидаги бу ифода қандайдир баён этиб бўлмайдиган завқ ва буюк фикр ифодаси билан алмашади: кўзлари ёнади, тиши қиснлади, боин зўр билан баланд кўтарилиди-да, уни кўтариб олиб кетишмоқчи бўлишганда замбилни тўхтатди ва жуда қийналиб, титроқ товуш билан ўртоқларига: «Алвидо, оғайнилар!» — дейди. У яна бирор нарса демоқчи бўлади, таъсирли қилиб гапирмоқчи бўлади-ю, лекин яна: «Алвидо, оғайнилар!» — деб такрорлайди холос. Шу пайт матроснинг ўртоғи ёнига келади, ярадор бергани фуражкани бошига кийиб, қўлларини силкиб, хотиржамлик билан бепарво юриб, ўз тўпи ёнига қайтади. Ҷенгиз офицери юзингизда пайдо бўлган даҳшат ифодасига жавоб берар экан, эснаб ва сариқ қоғозга тамаки ўрай туриб: «Ҳар куни аҳвол шу — етти-саккиз кишидан жуло бўламиз», дейди.

Шундай қилиб, Севастополь мудофаачиларини мудофаа марраларининг ўзида кўриб қайтапсиз, энди сиз то театр вайронасига етиб олгунча йўлда ҳамон визил-

лаб учиб ўтаётан ядро ва ўқларга негадир парво қилмай,— бамайлихотир ҳамда кўтаринки руҳда қайтаётибсиз. У ердан ўзингиз билан олиб қайтган энг муҳим нарса шу бўладики, сиз Севастополни олиш мумкин эмаслигига, Севастополни фақат олишгина эмас, балки бирор ерда бўлсин, рус халқининг қудратини синдириб бўлмаслигига ишонч ҳосил қилиб қайтдингиз, буни сиз сон-саноқсиз трапверслар, брустверлар, усталик билан қазилган траншеялар, бири бирига мингашиб кетган ва сиз ҳеч нарса англаёлмаган мина ва тўпларда эмас, балки Севастополь мудофаачиларининг руҳи деб аталган нарсада— қўзларида, сўзларида, ишларида кўрдингиз. Ушбу қилаётган ишларини улар шу қадар осон, зўриқмай ва тиришиб тез бажарадиларки, сиз уларнинг бундан яна юз чандон ортиқ иш қилишларига ҳам ишонасиз... уларнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Уларни ишлашга мажбур этган ҳис, сиз ўзингизда боя ҳис этган пасткашлиқ, шуҳратпарастлик, паришонлик туйғулари эмас, балки бошқа ҳис эканини, уларни ҳар бир инсон сингари фақат битта эмас, юзта ўлимга гирифтор бўлиш хавфи остида, ядролар ёмғири тагида хотиржам, лекин хушёр лой-балчиққа булғаниб яшашга мажбур этадиган бошқа бир буюк ҳиссиёт эканини тушунасиз. Одамлар бундай оғир шароитга крест¹ учун, унвон учун ёки қўрққанларидан кўнмайдилар. Бунинг учун бошқа бир мажбур этадиган сабаб бўлиши керак. Севастополь қамал этилган илк давр ҳақидаги, у ерда истеҳком ва қўшин бўлмаган вақтлардаги, Севастополни қўлдан бермасликка жисмоний куч етишмаган, аммо шунга қарамай, душманга бериб қўймасликка шубҳа туғилмаган давр ҳақидаги; қадимги юонон афсоналаридағи паҳлавонлардан қолишмайдиган Корнилов қўшинни айланиб юриб: «Оғайнилар, ўлсак ўламизки, Севастополни бермаймиз» деганда, маҳмадонагарчиликни ёмон кўрадиган русларимиз: «Ўламиз! Ура!»— деб жавоб қайтарган вақтлар ҳақидаги ҳикоялар биз учун ажойиб тарихий ривоят эмас, ҳақиқат бўлиб қолди. Ҳозир кўрган кишиларингизни ўшандай оғир пайтларда тушкунликка учрамай, кўтаринки руҳда шаҳар учун эмас, балки ватан учун ширин жонларидан кешишга тайёр турган қаҳрамонлар ўрнида тасаввур эт-

¹ Крест — орден.

сангиз, уларга дарҳол тушунасиз. Рус халқи қаҳрамонлик кўрсатган — Севастополь эпопеяси Россияда узоқ вақтларга чуқур из қолдиради...

Қош қорая бошлади. Қуёш ботар олдидан ҳавони қоплаган кулраиг булатлар орасидан чиқади-да, бирдағ бинафшараиг булатларни, яшилга яқин тусга кирган денгизни, кема ва қайиқлар билан тўлган, бир текисда мавжланаётган денгизни, шаҳардаги оппоқ иморатларни, кўчаларда у ёқ-бу ёқقا ўтиб турган халқни ўзининг қипқизил нури остига ғарқ қилади. Бульварда полк музикачилари чалаётган аллақандай қадимги вальс товуши денгиз бетида сузади, бастионлардан отилаётган ўқларнинг шовқини унга ғалати жўр бўлади.

Севастополь, 1855 йилнинг 25 апрели

СЕВАСТОПОЛЬ МАЙ ОИИДА

1

Севастополь бастионларидан биринчи ядро отилиб, душман әгаллаган срларни қўпорганига олти ой бўлди, шу вақтдан буён минглаб бомбалар, ядролар ва ўқлар бастионлардан траншеяларга, траншеялардан бастионларга учишдан тўхтамади, ўлим фариштаси улар тенасида парвоз этишдан тинмади.

Минглаб одамларнинг иззат-нафси таҳқирланди, минглаб одамларнинг иззат-нафси эса қаноат топди, минглаб одамнинг кибр-ҳавоси ошиб кетди, минглаб одамлар ўлим қучогида тинчиди. Қанча-қанча юлдузлар тақилди, қанчаси ечиб олинди, қанчадан-қанча Анна, Владимир орденлари улашилди, қанчадан-қанча пушти тобутлар ясалди ва кафанлар йиртилди! Бастионлардан ҳамон ўша товушлар эшлилди, француздар эса ҳаво очиқ кечалари ўз лагерларидан туриб Севастополь бастионларининг паст-баланд ерларни ҳамон қўрқув ва беихтиёр қалтираш билан кўздан кечирадилар, у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган матросларнинг қораларини кузатадилар, чўян тўпларнинг оғзи хўмрашиб чиқиб турган амбразуналарни санайдилар; штурман унтер-офицерни ҳамон телеграф вишкасидан туриб дурбин билан ола кийинган француздарни, уларнинг батареяларини, палаткаларини, Зелёнаягора бўйлаб келётган колонналарини, ўқтин-ўқтин траншеялардан кўриниб қоладиган тутунни кўздан кечиради; турли тоифадаги одамлар бу машъум жойга, дунёнинг турли бурчагидан, турли ният билан ҳамон илгаригидек интиладилар.

Дипломатлар ҳал этолмаган масалани порох ва қон билан ҳал этиб бўлармиди.

Кўпинча миямга ғалати бир фикр келарди: агар урушувчи томонлардан бири иккинчисига ҳар бир армиядан биттадан солдат қайтариб юборишни таклиф қилсанима бўларкин? Бу тилак жуда ғалати бўлиб кўриниши мумкин лекин шу тилак ўрнига келтирилса нима бўлибди? Кейин ҳар бир томондан иккинчи солдатни, кейин учинчисини, кейин тўртинчисини жўнатиб юборилса, шу тарзда то ҳар бир армияда биттадан солдат қолгунча шундай иш тутилса (иккала томон армияси кучи тенг ва сони сифатига тўғри келади деб тасаввур этсак). Идрокли мавжудотнинг оқил вакиллари орасида ги мураккаб сиёсий масалалар урушиш йўли билан ҳал этилиши шарт бўлса, ана шундан кейин майли, ана шу икки солдат бир-бири билан уруша қолсин — бири шаҳарни қамал қилсин, иккинчиси мудофаа этсин.

Бу мулоҳаза фақат парадокс бўлиб кўриниши мумкин, лекин ҳар ҳолда тўғри фикр. Ҳақиқатан ҳам иттифоқчиларнинг бир вакилига қарши уруш қилаётган бир рус кишиси билан саксон мингга қарши курашаётган саксон минг кишининг фарқи нимада? Нега 135 мингга қарши 135 минг эмас? Нима учун 20 мингга қарши 20 минг эмас? 20 га қарши 20 киши эмас? Нега бир одам бир одамга қарши эмас? Бунинг бирини иккинчисидан мантиқлироқ деб бўлмайди. Аксинча охиргисини мантиқлироқ деса бўлади, чунки буниси ҳар ҳолда инсонпарварликка яқинроқ. Иккidan бири: ё уруш телбалик, ёки бу телбаликни одамларнинг ўзи чиқарәётган бўлса, одамни ақлли мавжудот деб ҳисобласалар ҳам, аслда, акси ўлароқ, ақлсиз мавжудот.

2

Қамал қилинган Севастополь шаҳарида, хиёбонда, павильон ёнида полк оркестри чалиб турар, ясаниб олган ҳарбийлар ва хотин-халаж йўлкалардан секин-секин сайр қилиб юришарди. Ёрқин баҳор қуёши инглизлар вайрон қилган жойдан тонгда кўтарилиб бастионга, кейин шаҳарга — Никола казармаси устига ўтди,

кун бўйи барчага баравар нур сочиб, энди кумуш ка-
би товланиб бир меъёрда тўлқинланаётган кўк денгиз
узоқ-узоқларга бота бошлади.

Новча, сал буқчайган пиёда аскарлар офицери оп-
поқ бўлмаса-да, ҳар ҳолда анча тоза қўлқопини кия
туриб Морская кўчасининг чап томонидаги пастаккина
матрослар уйининг биридан чиқиб келди ва ерга ўйчан
назар ташлаганича бульвар томонга бориладиган тепа-
ликка чиқиб кетди. Бу офицернинг тор пешонаси, ху-
нуккина башараси унинг зеҳни анча паст одам экани-
дан, лекин шунга қарамай мулоҳазали, виждонли ва
номусли, андишли киши эканидан дарак бериб турар-
ди. Унинг қомати ҳам келишган, оёқлари узун-узун,
қовушмаган, ўзи бир оз тортинчоқ туяларди. Унинг
бошида у қадар кўп кийилмаган фуражка, эгнидаги га-
лати бинафшарангга ўхшаш шинель, шинелининг тугма
қадайдиган еридан ён соатнинг олтин занжири кўриниб
турарди; эгнида астарли шим, оёғида бузоқ терисидан
тиклилган, пошналари икки томонга қараб бир оз қий-
шайиб кетган, ярқираган тоза этик. Лекин ҳар қандай
тажрибали ҳарбий киши оддий пиёда офицерида бўл-
майдиган бу буюмларга қарабгина эмас, балки бу
одамнинг умумий кўринишига қараб ҳам унинг оддий
пиёда офицердан бошқачароқ — сал юқорироқ одам эка-
нини ажратиб оларди. Агар афти-ангори унинг рус
эканлигини кўрсатиб турмаганда, уни немис деб, ёки
адъютант, ё полк квартирмистри деб (ундай десак, шпо-
ри бўлиши лозим эди), ёинки уруш вақтида кавалерия-
дан, ё гвардиядан вақтинча ўтган офицер деб ўйлаш
мумкин эди. У ҳақиқатан ҳам кавалериядан ўтган бў-
либ, ҳозир бульвар томон борар экан бир вақтдаги ўр-
тоғидан, ҳозир Т. губернасида яшаб турган истеъфода-
ги бир помешчикдан ва унинг рангпар, кўк кўз хотини
Наташадан (Наташа билан қалин эдилар) келган хат
ҳақида ўйларди. У хатнинг бир ерини эслади, унда ўр-
тоғи шундай деб ёзарди:

«Бизга «Инвалид»ни келтирганларида *Пупка* (ис-
теъфога чиққан улан¹ хотинини шундай деб атарди)
йўлакка югуриб чиқади-да, газетларни ола солиб чоп-
ганича боғдаги суҳбатхонага, меҳмонхонага кириб кета-

¹ Улан — чор Россиясида найзабардор енгил кавалерияда хиз-
мат қилган ҳарбий хизматчи.

ди (полк шаҳаримизда турган кезлари қишки оқшомларни шу ерда қандай яхши ўтказганимиз эсингиздадир), *сизларнинг* қаҳрамонона жасоратларингизни шу қадар қизиқиб ўқийдики, асти қўяверасан. Хотиним сен тўғрингда кўпинча: мана, Михайловни қара!— деб қўяди.— Ана уни жонон *йигит* деса бўлади — келиб қолса борми, бир ўпиб олишгача бораман, у бастионда жанг қиляпти, Георгий крести олмай қўймайди, ҳали у тўғрида газеталарда ҳам ёзишади ва ҳоказо, ва ҳоказолар дейди, кўриб турибсанки, сенга рашк қиладиган бўлиб турибман». Хатнинг бошқа бир ерида шундай деб ёзарди: «Газеталар бизга жуда кеч келади, оғзаки хабарлар кўп бўлгани билан ҳаммасига ишониб бўлмайди. Масалан, сенга маълум музикага ишқибоз нозанинлар, кеча казакларимиз Наполеонни тутиб, Петербургга жўнатиб юборган эмишлар», дейишди, уларнинг гапига қанчалик ишонишимни биласан-ку. Петербургдан келган бир кишининг гапига қараганда (министрнинг хузурида алоҳида топшириқларни бажарадиган лавозимдаги жонон киши, ҳозир шаҳарда дурустроқ одамлар йўқлигидан бизга у шундай әрмак *ресурс* бўлиб қолганки, асти қўяверасан)— ўша одамнинг айтишича, бизникилар Евпаторияни олган эмишлар, *натижада французлар* энди Балаклава билан алоқа қилолмай қолган эмишлар, шу ишда бизникилардан икки юз киши ҳалок бўлган, французлардан эса ўн беш минг киши қирилган эмиш. Бу хабарни эшишиб хотиним шу қадар севиниб кетдики, кечаси билан байрам қилиб чиқди. Бу ишда у ҳам албатта қатнашган, ўзини кўрсатган, юрагим сезиб турибди, дейди...»

Мен атайлаб курсив билан ажратган сўз ва иборалар ва хатнинг ёзилиши услубиданоқ такаббур китобхон пошинаси майишгаи кўн этик кийган штабс-капитан Михайлов ҳақида, *ресурс* деб ёзган ва географиядан ана шундай ғалати тушунчага эга бўлган ўртоғи тўғрисида, эсдаги рангпар дўсти ҳақида (ўша Наташани мутлақо асосли равишда тирноқларининг ораси кир ҳолда тасаввур қилса ҳам ажаб эмас) ва умуман, ана шу ахлоқи бузук, бекорчи қишлоқи, ўзи ҳазар қиладиган ёру дўстлари ҳақида хунукинина тасаввурга эга бўлади. Штабс-капитан Михайлов эса ўзининг губернадаги рангпар дўстини, у билан баъзан оқшомлари шийпонда ўтириб ҳиссиёт ҳақида гаплашганларини из-

ҳор этиб бўлмас ғамгинлик билан ҳузур қилиб эслади. Мулойим улан ўртоги ёдига тушди. Улар кабинетда бир тийиндан тикиб нулька¹ бошлашганда ўртоғининг жаҳли чиқиб, гирромлик қилиб ютқизаверганини, хотини ундан роса кулганини ва шу одамлардаги ўзига нисбатан бўлган дўстона муносабатларини (назарида, рангпар дўсти ўзини унга бир дўстдан ҳам яқинроқ тутгандек бўлиб туолгандир) эслади; ана шуларнинг ҳаммаси унинг тасаввурида шу қадар нашъали бўлиб кўриндики, бу хотиралардан лабига табассум югуриб, ўша қимматли хат ётган чўнтагини ушлаб қўйди. Ҳозир унинг мажбуран яшаб турган пиёдалар полки, илгари кавалерист ва қавалер сифатида Т. шаҳрида аралашиб юрган доирадан анча паст бўлгани учун ҳам бу хотиралар штабс-капитан Михайловга ажойиб бўлиб кўринарди.

Илгариги доираси ҳозиргига қараганда шу қадар баланд эдикӣ, чеҳраси очиқ пайтларида у пиёда қисмдаги ўртоқларига ўз файтони бўлгани, губернаторникона берилган балда танца қилгани, штатский генерал билан карта ўйнагани ҳақида сўзлаб берган вақтлари ҳам бўлиб турарди. Шунда унга эътиroz билдириб, бунинг аксии тасдиқлашин истамай, майли, оғзига келганини гапира қолсин, деяётгандай, унинг гапини ишончсизлик ва бепарволик билан тинглардилар.UNDAGI ўртоқларининг айш-ишратларига, ароқхўрлик, картабозлик ва умуман, қўпол муомалаларига нисбатан очиқдан-очиқ нафрат билдирмаслик одатига келсак бу унинг ҳаддан ташқари ювошлиги, муросасозлиги ва сермулоҳазалигидан деб билардилар.

Штабс-капитан Михайлов ўтганларни эслаб кетиб, беихтиёр равишда орзу ва умидларга ўтганини ўзи ҳам сезмай қолди. У поинаси қийшайгац этикда тор кўчадан борар экан: «Тўсатдан «Инвалид»да менинг тўпга биринчи бўлиб чиқиб, Георгий олганимни ўқиса, Наташа тоза ҳайрон бўлади-да, роса қувонади-да», деб ўйларди. Олдинги тақдимга кўра-ку, капитан бўлишим керак. Шундай бўлгач, шу йилнинг ўзидаёқ осонгина майор бўлиб оламан, нега деганда мен сингари офицерларнинг озмунчаси ўлиб кетдими, бу кампанияяда

¹ Пулька — преферанс ўйинининг бир қисми.

ҳали озмунчаси қириладими. Кейин яна катта иш бўлди, шунда менга, машҳур бир одам сифатида полк топширилади... подполковник бўламан... Анналик¹ бўламан... полковник бўламан...» шу зайл хаёл суриб бораркан, назарида генераликкача кўтарилиди, бу вақт ичида ўртоғи ўлган бўлди, у ўртогининг бева хотини Наташа ҳузурига генерал бўлиб қадам ранжида қиласи. Бульвардан музика садоси қулогига кирганди, тўда-тўда оломон кўзига кўринганди, у яна ўша-ўша аввалги қовушмаган, тортинчоқ оддий штабс-капитан бўлиб қолди.

3

У аввал музикантлар турган павильон ёнига борди, пюпитр² бўлмаганидан уларга нотани шу полкнинг бошқа солдатлари очиб ушлаб туришарди. Улар ёнида хаттотлар, юнкерлар, бола кўтарган энагалар ва эски шинелли офицерлар тўпланишган бўлиб, музика тинглашдан ҳам кўпроқ одамларни томоша қилишарди. Павильон атрофида турган, ўтирган ва у ёқдан-бу ёққа ўтиб юрганларнинг кўпчилиги денгизчилар, адъютантлар ва оқ перчатка кийган офицерлар эди. Бульварнинг катта аллеясида ҳар хил офицерлар, хотин-халаж кешиб юрар, буларнинг кўпчилиги дурра ўраган, бир хиллари шляпа кийган (дуррасиз ва шляпасизлари ҳам бор) хотинлар бўлиб, биронта кекса хотин учрамас, ҳаммаси ёшлар эди. Пастандаги акас дараҳтларининг соя-салқинидаги хушбўй аллеяди тўда-тўда бўлишиб, хилватлашиб юрганлар, ўтирганлар учради.

Ўзининг ҳамполклари капитан Обжогов билан пра-поршчик Сусликовни ҳисобга олмаганди, штабс-капитан Михайловни бульварда учратганига ҳеч ким севинмади ҳам. Иккovi ҳам унинг қўлини қаттиқ қисиб кўришиди, лекин Обжогов перчаткасиз тўзиган шинель кийган, афт-башараси қип-қизариб терлаб кетган, Сусликов эса ҳеч тортиммай овозини шундай баралла қўйиб бақирардики, Михайлов айниқса, оқ перчатка кийган офицер олдида улар билан ёнма-ён юришга орқиларди; шундай офицерлардан иккитасини танирди —

¹ Анна — орден.

² Пюпитр — нота қўядиган қия курси.

улардан бири — бир адъютант билан штабс-капитан Михайлов саломлашиб юрар, иккинчиси — бир штаб-офицери билан эса саломлашиши мумкин эди, чунки уни бир танишникоша икки марта учратганди.

Бундан ташқари у ҳар куни беш-олти мартадан учрашиб, қўл сиқишиб юрган бу жаноб Обжогов ва Сусликов билан сайр қилишдан нима чиқди дейсиз. У *музикага* шунинг учун келмаган-ку, ахир.

У салом-алик қилишиб юрадиган адъютант ёнига боргиси ва ўша жаноблар билан сўзлашгиси келарди, улар билан гаплашиб турганини капитан Обжогов билан прaporщик Сусликов ёки поручик Пиштецкий ва бошқалар кўрсин учун эмас, балки улар яхши одамлар бўлганидан ва турли янгиликлардан хабардор бўлганларидан бориб бирпас гаплашишин истарди... Аммо штабс-капитан Михайлов нега уларнинг ёнига боришга ботинмайди? «Саломимга жавоб беришмаса нима бўлади?— деб ўйларди у.— Ё саломлашишару гўё мен ёнида йўқдай ўзаро гапларини давом этираверишади, ёки индамай кетиб қолишиса, мен *аристократлар орасида* ёлғиз қоламан» *Аристократлар* сўзи (қайси табақадан бўлмасин олий, юқори доира маъносида) бизнинг Россияда (бу ерда бўлмаслиги лозим эди шекилли-да) бир исча вақтдан буён жуда кенг тарқалиб кетди ва шуҳратпастлик илдиз отган (бу олчоқ ҳис қандай шарт-шароитларда илдиз отмайди дейсиз) жамоатчиликнинг ҳамма табақасига: савдогарлар, амалдорлар, хаттотлар, офицерлар орасида, Саратовда, Мамадишида, Винницада, хуллас, қаердаки одам бўлса, ўша ернинг ҳаммасида сингди. Қамал қилинган Севастополь шаҳрида одамлар кўп бўлгани туфайли ҳар бир аристократнинг ҳам, аристократмаснинг ҳам тепасида ҳар доим ўлим турганига қарамай, шуҳратпастлик ҳам, яъни аристократлик ҳам кўп. Капитан Обжогов учун штабс-капитан Михайлов *аристократ*, чунки унинг шинели ҳам, қўлқопи ҳам тоза. Гарчи уни бир оз хурмат қилса-да, юқоридаги одатлари учун жирканиб юради. Штабс-капитан Михайлов учун адъютант Қалугин *аристократ*, чунки у адъютант, бунинг устига бошқа адъютант билан «сенисирашиб» гаплашади; Михайлов ундан бир оз чўчиб турса ҳам худди мана шу сабабли уни у қадар ёқтиирмайди. Адъютант Қалугин учун граф Нордов *аристократ*, Нордов флигель-адъютант бўлгани

важидан ҳам Қалугин доим уни ичида сўкиб юради, ёмон кўради. *Аристократ* сўзи жуда даҳшатли сўз. Подпоручик Зобов штаб-офицер билан ёнма-ён ўтирган ўртоғи ёнидан ўтиб кета туриб нега зўрма-зўраки кулади? Бу билан мен аристократ бўлмасам ҳам ҳар ҳолда сизлардан кам жойим йўқ демоқчи бўлади. Штаб-офицер нега бундай занф, эринчоқ, маъюс товуш билан гапиради? Бу билан ҳамсуҳбатига ўзининг *аристократ* эканини, подпоручик билан сўзлашиб катта марҳамат қилаётганини кўрсатмоқчи бўлади. Нима учун юнкер умрида энди кўраётган бир хоним кетидан, ёнига яқин йўлашга ҳеч қачон юраги бетламаслигига қарамай, қўлларини силкиб, кўзи билан имо-ишоралар қилиб боради? Бу билан у ҳамма офицерларга уларни кўрганда бошидан шашкасини олиб саломлашишига қарамай, ҳар ҳолда ўзининг аристократ эканини, ҳозир жуда вақти чоғ эканини кўрсатмоқчи бўлади. Артиллерия капитани ординарсци¹ билан нега бу қадар қўпол муомилада бўлди? Бу билан у ҳеч қачон хушомадгўйлик қиласлигини ва *аристократларга* муҳтож эмаслигини кўрсатмоқчи бўлди ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Қаерга қараманг, ҳамма ерда шуҳратпарастлик, шуҳратпарастлик ва яна шуҳратпарастлик — ҳатто ўлим ёқасида ҳам, буюк маслак йўлида ўлимга тайёр турган кишилар орасида ҳам шу. Шуҳратпарастлик! Бу, асримизнинг характерловчи хусусияти ва ўзига хос касали бўлса керак. Нега бурунги одамлар орасида чекак ёки вабо касалига ўхшаган бу ҳис ҳақида гап-сўз кўп бўлмасди? Нима учун бизнинг асримизда фақат уч турдаги одамлар яшайди: бир хиллари шуҳратпарастликнинг бор бўлиши шарт, у мавжуд нарса деб, шунинг учун бўлгани тўғри деб ҳисоблаб, унга осонгина бўйсунадилар; иккинчи тоифа одамлар эса шуҳратпарастликни бир бахтсизлик, енгилмас шарт-шароит деб ҳисоблайдилар, учинчи хилдаги одамлар бўлса унинг таъсирига кўр-кўронга бериладилар. Нима учун Гомерлар ва Шекспирлар севги, шон-шараф ва жафо ҳақида гапиришарди-ю, бизнинг асримиздаги адабиёт

¹ О р д и н а р е ц — командир ҳузурида турли топшириқларни баражарувчи ҳарбий хизматчи.

эса «Сноб»¹ ва «Шуҳратпарастлик» қиссаларидан бош-
қа нарса эмас?

Штабс-капитан Михайлов ўз аристократлари доира-
си ёнидан икки марта боргани ботинолмай ўтиб кетди,
учинчи гал эса ўзини мажбур этиб, улар олдига яқин-
лашди. Бу доири тўрт офицердан иборат эди: Михай-
ловнинг таниши адъютант Калугин, ҳатто Калугин
учун ҳам бир оз аристократ ҳисобланган адъютант
князь Гальцин, бир оз ватанпарварлик, бир оз шуҳрат-
парастлик ва асосан, ҳамма шундай қилаётгани учун
истеъфода юрган жойидан ҳарбий хизматга қайтиб кел-
ган, бир юз йигирма икки юқори табақа кишиларидан
бири бўлган подполковник Нефердов; у Москва клуб-
лари остонасини сийқа қилиб юборган, бу ерда ҳеч
нарса қилмайдиган, ҳеч нарсага тушунмайдиган ва
бошлиқларининг барча буйруқларини ёмонлаб юради-
ган норизолар сафига келиб кўшилган бир кекса бўй-
доқ эди; тўрт офицернинг биттаси юз йигирма икки
қаҳрамонлардан бўлган ротмистр Праскухин эди. Ми-
хайловнинг баҳтидан бўлиб, Калугиннинг кайфи чоғ
эди (генерал ҳозиргина у билан жуда очилиб гаплаш-
ганди, князь Гальцин эса Петербургдан келиб, тўғри
унинг уйига тушганди). У штабс-капитан Михайлов бил-
лан қўл олишиб сўрашишдан ор қилмади, аммо Ми-
хайловни бастионда тез-тез учратиб турадиган, неча
марталаб унинг вино ва арогини ичган, ҳатто префе-
ранс² ўйнаб ўн икки сўму эллик тийин қарздор бўлган
Праскухин қўлинни бермади: князь Гальцинни яхши бил-
магани учун унинг олдида оддий пиёда аскарлар штабс-
капитани билан танишлигини кўрсатгиси келмаганидан,
билинар-билинмас бош қимирлатиб саломлашиб қўя
қолди.

— Хўш, капитан,— деди Калугин,— энди яна қачон
баксиончага борамиз. Шварцов редутида³ учрашгани-
миз ёдингиздами — иш тоза қизғин бўлди-а?

— Ҳа, жуда қизғин бўлганди,— деди Михайлов,
ўшанда кечаси траншеядан бастионга бориш учун икки

¹ Сноб — олифта, қуруқ (буржуа жамиятида). Инглиз сатири-
ги ккнерейнинг «Сноб» номли романи назарда тутилади.

² Пре фер ан с — карта ўйини.

³ Редут — айланасига чуқур қазилиб четлари тупроқ билан тў-
 силган ҳарбий истеҳком.

букилиб кетаётib Қалугинни учратганини, шунда Қалугин қиличини шақирлатиб мардонавор юриб келаётганини эслади.

— Аслида мен эртага чиқишим керак эди-ю, лекин бизда бир офицер касал бўлиб қолди...— деб давом этиди Михайлоп. У ўзининг павбати ҳали келмаганини, лекин 8-ротанинг командири бетоб бўлиб қолгани, ротада фақат бир прaporшчик борлигини, шунинг учун, поручик Непшиштетскийнинг ўрнига боришни ўзининг бурчи деб ҳисоблаб, бугун бастионга кетаётганини гапириб бермоқчи эди. Лекин Қалугин унинг сўзини охиригача тингламади.

— Сезиб турибман, шу кунларда бирор нарса бўлмай қолмайди,— деди у, князь Гальцинга.

— Нима дейсиз, бугун ҳеч нарса бўлмасмикан?— деб сўради Михайлоп, журъатсизлик билан гоҳ Қалугинга, гоҳ Гальцинга қараб. Ҳеч ким унга жавоб бермади. Гальцин юзини аллақандай қилиб буруштириб, унинг фуражкаси ёнидан қаёққадир тикилди-да, бир оз жим тургач:

— Ҳув анати қизил дуррали қиз жуда жонон эканда. Уни танийсизми, капитан?— деди.

— Менинг қўшним бир матроснинг қизи,— деб жавоб берди штабс-капитан.

— Юринглар, яқинроқ бориб кўрамиз.

Шундай деб князь Гальцин бир томондан Қалугинни, иккичи томондан эса штабс-капитанни қўлтиқлади. Штабс-капитанни қўлтиқлагани билан унга зўр ҳузур бахш этишига ишонарди, бу жиҳатдан у ҳақ эди ҳам.

Штабс-капитан иримчи эди. Иш олдидан хотин-қизларга яқин йўлашини зўр гуноҳ деб ҳисобларди, лекин шунга қарамай бу галча у ўзини фосиқ қилиб кўрсатишга уринди, бунга князь Гальцин ҳам, Қалугин ҳам ишонмаслиги кўриниб турарди. Лекин бу ҳол қизил дурра ўраган қизни айниқса ҳайрон қолдириди, чунки штабс-капитан унинг деразаси тагидан ўта туриб, қипқизариб кетганини исча бор кўрган эди. Праскухин орқада борар ва француз тилида гап отиб, нуқул князь Гальциннинг қўлини туртарди, йўлкага тўрт киши сифмагани учун у ёлғиз боришга мажбур бўлиб, иккичи бор айланиб ўтилаётгандага aristokratlar даврасига қўшилишни истаб, унинг ёнига келиб гап бошлаган

машхур қаҳрамони, денгиз офицери Сервягинни қўлтиқ-лаб олди. Машхур қаҳрамон эса қанчадан-қанча французларга найза урган забардаст қўлини, ёмон одам эканлиги ҳаммага, шу жумладан, Сервягиннинг ўзига ҳам маълум бўлган Праскухинни қўлтиқлаб олди. Лекин Ираскухин князь Гальцинга, бу денгизчини қаердан танишлигини тушунтира туриб, унинг машхур қаҳрамони эканлигини шипшитганда, кечаки 4-бастионга бориб, ўзидан йигирма қадам нарида бомбанинг портлаганини кўрган князь Гальцин ўзини қаҳрамонликда бу жанобдан қолишмайдиган одам ҳисоблаб ва кўплар арзимаган нарса билан ном чиқаришади, деб ўйлаб, Сервягинга парво қилмади.

Штабс-капитан Михайловга бу одамлар ичида сайди этиш шу қадар хуш ёқдики, у Т. губернасидан келган ёқимли хатни ҳам, бастионга бориш ҳақида ўйлаганда кўнглини хира қилаётган фикрларни ҳам, энг муҳими, соат еттида уйга етиб боришлиги кераклигини ҳам унуди. То ҳамроҳлари энди кетаверсанг ҳам бўллади дегандек, унга қарамай ҳам қўйишгунча, фақат ўзаро сўзлаша бошлагунларича ва ниҳоят, ундан нари кетиб қолмагунларича Михайлов улар билан бирга бўлди. Лекин шунга қарамай штабс-капитан жуда мамнун эди. Кечаки умрида биринчи бор 5-бастион блиндажида тунаганидан ўзини қаҳрамон деб ҳисоблаган ва ниҳоятда кеккайган, ўзига бино қўйган юнкер барон Пест ёнидан ўтиб кетаётганида такаббурлик билан тик туриб, фуражкасини ечиб салом берганида, у сира хифза бўлмади.

4

Лекин штабс-капитан остона ҳатлаб уйига кириши биланоқ бошқа фикрлар уни банд қилди. У ерига тахта тўшалмаган, ойна ўрнига қофоз ёпиштирилган қийшиқ деразали кичкина хонасига, тепасига чавандоз аёлнинг расми туширилган гилам қоқилган ва икки Тула тўппончаси осилган эски каравотига, ўзи билан бир уйда яшовчи юнкернинг кир, чит кўрпа ёпилган тўшагига қаради; соchlари тўзиб, қашиниб ётган еридан қўзголиб тура бошлаган хизматкори Никитага кўзи тушди; эски шинелини, этигини ва бастионга олиб

кетиши учун тайёрлаб қўйилган, бир чеккасидан пиш-лоқ ва ароқ солинган шишанинг учи чиқиб турган ту-гунчани кўрди-ю, бутун вужудини даҳшатга ўхшаш бир ҳис қамраб олди, тўсатдан бугун тун бўйи рота билан ложемент¹да бўлиши кераклигини эслади.

«Бугун соғ қолмайдиганга ўхшайман,— деб ўйлайди штабс-капитан,— сезиб турибман. Бунинг устига ўз навбатим бўлса ҳам гўрга эди. Ўзим илтимос қилиб ўтирибман-а. Одатда шундай: ўз ихтиёри билан чиқсан ҳалок бўлади. Бу лаънати Непшитшенский нима касал бўлганикан-а? Эҳтимол, мутлақо касал ҳам эмасдир, уни деб бирор бекордан-бекор ўлиб кетади, албатта, ўлдиришади. Шуниси ҳам борки, мабодо ўлдиришмаса, албатта мукофотга тақдим этишади. Поручик Непшитшетский касал бўлса, менга рухсат этинг, деганим полк командирига қанчалик ёққанини ўз кўзим билан кўрдим. Майорликка кўтаришмаса ҳам жуда бўлмаганда Владимир²га илинарман. Ахир ўн учинчи бор бастионга боришим-а. Эҳ, ўн уч-а! Бехосият рақам. Ўлдирмай қўйишмайди; ўлдиришларини сезиб турибман; лекин бирор кишининг бориши керак эди-да, ахир рота фақат прaporшчик бошлигига кетолмайди-ку. Бирор нарса юз бериб қолгудек бўлса, ахир полк шарафи, бутун армия шарафи шунга боғлиқ-а. Бориш менинг бурчим эди... Ҳа, бурчим. Лекин кўнглим ғаш-да»: Штабс-капитан бастионга бориш олдидан озми-кўпми ҳар гал кўнгли ғаш бўлишини унутган ва бундай ишга жўнаш олдидан ҳар кимнинг ҳам бир оз кўнгли ғаш бўлишлигини билмас эди. Ҳамма нарсага ақли етавер-майдиган кишилар сингари штабс-капитанда ҳам шу ҳис айниқса ривожланганлигидан, ўзини бурч деган тушунча билан бир оз юпатди. У стол ёнига ўтириб, кейинги вақтларда пул масаласида ораси анча бузилиб қолган отасига видолашув хати ёза бошлади. Ун минутлардан кейин хатни ёзиб бўлгач, йигидан кўзи қизариб, стол ёнидан турди-да, барча билган дуолари-ни ичиди ўқиб (хизматкори олдида овозини чиқариб дуо ўқишга тортинарди), кийина бошлади. У марҳум онаси фотиҳа қилиб берган ва ўзи анча эътиқод қўй-ган авлиё Митрофаний суратини ўпгиси жуда келиб

¹ Ложемент — истеҳком.

² Владимир — орден.

турса ҳам Никита ёнила бундай қилишдан тортиниб, санамни кўчада тугмасини счмай олиб бўладиган қилиб сюртугидан чиқариб қўйди. Маст ва дағал хизматкор уига янги сюртукни эринчоқлик билан узатди (штабс-капитан одатда бастионга жўнаётганда кийиб борадиган эски сюртуги ямалмаган эди).

— Нега сюртукни ямаб қўймадинг? Сенга нуқул уйқу бўлса!— деди жаҳл билан Михайлов.

— Ухламай бўладими,— деб ғўлдиради Никита.— Эртадан қора кечгача итдек юргурганинг юргурган: чарчайсан-да киши, ухлаб ҳам бўлмайдими эди.

— Яна мастга ўхшайсан-а?

— Сизнинг пулингизга ичибманми, нега таъна қила-сиз?

Боядан бери авзойи бузилиб турган штабс-капитан ўн икки йилдан бери бирга яшаб келган, ўзи яхши кўрган, ҳатто эркалаб ҳам турадиган Никитанинг қўполлигидан сабр косаси тўлиб, жаҳли чиқиб:

— Оғзингни юм, ҳайвон!— деб ўшқириб берди ва уриб юбораёзди.

— Ҳайвон? Ҳайвон дедингизми?— деб такрорлади хизматкор.— Нега ҳайвон деб сўкасиз, афаандим? Ҳозир сўқадиган вақтми?

Михайлов ҳозир кетаётган жойини эслаб, хижолат чекди.

— Ҳар қандай одамнинг ҳам зардасини қайнатасан, Никита,— деди у мулойимлик билан.— Столда ётган анави хатни отамга ёзганмаи, тегмагин, тураверсин,— деб қўшиб қўйди у қизариб.

— Хўп бўлади,— деди Никита, «ўз пулига» ичган винонинг кайфи билан кўнгли бўшаб ва кўзларини пир-пиратиб, йиғлаб юборишга тайёр тураркан.

Штабс-капитан пиллапояга чиқиб: «Хайр, Никита!» деганда эса, Никита бирдан ясама йифи билан ҳўнграб йиғлаб юборди ва хўжайинининг қўлини ўпа бошлади. «Хайр, хўжайин!»— деярди у хўрсиниб.

Пиллапояда турган кекса матрос хотин аёл киши бўлгани учун ҳам бундай хайрлашувга бефарқ қараб туролмади-да, ифлос сиги билан кўз ёшлигини артаркан, насл-насабли одамлар ҳам шу қадар азоб-уқубат тортаётганларида, мендек камбағал бир хотин бева қолсам нима бўпти, деган гапларни айтиб, маст Никитага ўз қайғусини биринчи бандировка вақтдаёқ эрининг ҳа-

лок бўлганини, қишлоқдаги уйининг кулини қўкка совурганларини (ҳозир яшаб турган уйи ўзиники эмас эди) ва ҳоказо, ва ҳоказоларни юзинчи бор ҳикоя қила бошлади. Хўжайини жўнаб кетгач, Никита тезда овуниб трубкасини тутатди ва хўжайкаснинг қизидан ароқ олиб келиб беришини илтимос қилди-да, аллақандай челякни пачақлаб қўйдинг, деб кампир билан уришиб ҳам олди.

Оқшом паллада рота билан бастонга яқинлашиб борар экан: «Балки фақат ярадор бўларман,— деб ўзи-ча мулоҳаза юргизарди штабс-капитан.— Ярадор бўлармикинман. Қаеримдан яраланааркинман? Қандай қилиб? Бу еримдан ярадор бўлармикинман ёки бу еримдан?— деб ўйларди у гоҳ қорнини, гоҳ кўкрагини ушлаб.— Агар бу еримдан бўлса-ку,— деди у, оёгининг юқори қисмини кўз олдига келтириб,— майли эди-я, лекин шунда ҳам анча оғриса керак. Аммо мана бу ерга снаряд парчаси тегсами — тамом!»

Шунга қарамай, штабс-капитан трапшся бўйлаб энгашган ҳолда, эсон-омон ложементга стиб борди, сапёр офицери билан биргаликда зим-зиё қоронгиликда одамларни ишга қўйди-да, бруствер тагидаги чуқурчага тушиб ўтириб олди. Отишма жуда суст эди; аҳён-аҳёнда гоҳ биз томонда, гоҳ у томонда чақмоқ чақилгандай бўлиб, бомба юлдузлар чарақлаган қоронги фазода оловдай ёй ясад ўтарди. Аммо бомбаларнинг ҳаммаси ложементнинг орқа томонига ва штабс-капитан ўтирган ложементнинг ўйг тарафига тушарди. Шундан кейин у анча тинчланди; ароқдан ичиб, пишлоқдан еб олди, панирос чекди, кейин худога сифинди-да, ухлашни мўлжаллаб қолди.

5

Киязъ Гальцин, подполковник Нефердов, уларни бульварда учратиб қолган юнкер барон Пест ва Праскухин ҳаммалари бульвардан чиқиб, чой ичгани Калугинниги кетишиди. Праскухинни ҳеч ким таклиф қилмаса-да, у билан ҳеч ким гаплашмаса-да, уларга эргашиб кетаётганди.

Калугин шинслини ечиб, дераза ёнидаги юмноқ крес-лога ўтиаркан, крахмалланган оппоқ кўйлагининг ёқасини еча туриб:

— Шундай қилиб, Васька Мендель ҳақидаги гапинг-

ни тамом қилмадиңг-а, уйланиши қандай бўлипти?— деб сўради.

Фортепъяно ёнида ўтирган Гальцин ўрнидан сакраб турди-да, Қалугининг ёнига — деразага ўтирап-кан:

— Кулавериб ичагинг узилади, оғайни- Le vous dis, il y avait un temps où on pazlait que de ça à Pétersbourg¹, — деди кулиб,— ичагинг узилади. Ҳаммасини батафсил биламан.— У хушчақчақлик, қизғинлик ва усталик билан аллақандай бир ишқий мажарони ҳикоя қила бошлади, бизга қизиги бўлмагани учун биз бу тўғрида индамай ўта қоламиз.

Лекин қизиги шундаки, фақат князь Гальцингина эмас, ҳатто бири деразага ўрнашган, яна бири оёғини кериб ўтирган, бири фортепъяно ёнига жойлашиб олган бу жаноблар бульварда юрган чоқлардагидан бутунлай бошқача одамлар бўлиб қолишган эди: боя пиёда офицерлар ҳам ёнидаги кеккайиш, такаббурликлардан асар ҳам қолмаганди; бу ерда улар ўз кишилари орасида, аслда Қалугин билан Гальцин ёқимтой, очиқ, хушчақчақ ва хушфеъл йигитлар эди. Гап петербурглик ҳамкасабалари ва танишлари устига кўчди.

— Маслоцкой нима қилиб юрибди?

— Қайси бири? Лейб-уланми ё отлиқ гвардиячими?

— Икковини ҳам танийман. Отлиқ гвардиячи мен боримда ҳали ёш бола эди, эндигина мактабдан чиққан эди. Каттаси ротмистирми?

— Э! Аллақачондан бери!

— Ҳали ҳам ўша лўли қизга мубталоми?

— Йўқ, ташлаб кетган,— ва ҳоказо, шунга ўхшаган гаплар.

Кейин князь Гальцин фортепъяно ёнига ўтириб, лўли қўйинигини ёқимли қилиб куйлади. Ҳеч ким сўрамаса ҳам Праскухии унга жўр бўлди, аммо шу қадар чиройли жўр бўлники, ундан ашулага яна қўшилишни илтимос қила бошлидилар, бундан эса у жуда мамнун бўлди.

Кумуш патисга қаймоқли чой ва ўрама булка нон қўйиб, хизматкор кириб келди.

— Князга узат,— деди Қалугин.

— Ўйлаб қўрсанг жуда қизиқ-да,— деди Гальцин,

¹ Сизга айтяпман-ку, Петербургда фақат шу тўғрида гап кетган вақтлар бўлди. (Франц.)

стакани олиб дераза ёнига қайтар экан,— ўзимиз қамал қилингандардамизу: ўйин-кулги дейсанми, қаймоқли чою мана бундай уй-жойлар, қани энди шунақаси Петербургда бўлса — жон-жон дердим.

— Шу ҳам бўлмаснини энди,— деди ҳамма нарсадан норизо мўйсафид подполковник,— муттасил алланарсани кутиб хавотирланиб ўтиришдан ёмони борми... Ҳар куни қанча-қанча одамнинг ўлишини кўрасан — ҳали-бери кети кўринса ҳам гўрга эди, яна бунинг устига ифлосликда ва ноқулайликда яшайликми.

— Бастионда, блиндажда солдатлар билан яшаб, карам шўрва ичиб юрган пиёда офицерларимизнинг аҳволига нима дейсиз? — деди Калугин.

— Мана шунга ҳайронман,— деди Гальцин.— Ростини айтсам, ифлос кийим-бош кийган, қўли бир умр ювилимайдиган битлиқи кишиларнинг довюрак бўлишига ишонгим келмайди. Ҳалиги, биласанми, — cette belle bravoure de gentilhomme¹ бўлиши мумкин эмас.

— Тўгри, улар бу ботирликни тушунмайди ҳам,— деди Праскухин.

— Нима қиласан бекорчи гапларни гапириб,— деб жаҳл билан унинг гапини бўлди Калугин,— уларни сендан кўра мен кўпроқ кўрганман бу ерда. Ҳамма ерда ва ҳамма вақт шуни айтишим мумкинки, пиёда офицерларимиз ўн кунлаб ич кийимини алмаштирмаса ҳам, битлиқи бўлса ҳам, ҳақиқий қаҳрамон, ажойиб кишилар — ўша.

Шу вақт хонага бир пиёда офицер кириб келди.

— Мен... менга буюришдики... учрашсам бўладими... жаноб олийларига... генерал NN юборган эди? — деди таъзим қиларкан, тортинчоқлик билан.

Калугин ўрнидан турди, лекин офицернинг таъзими га жавоб бермай, таҳқирловчи такаллуф ва зўрма-зўраки расмий табассум билан офицерга юзланди-да, бироз кутиб турсалар бўлмайдими, деб сўради ва ўтиришини ҳам таклиф этмай, уни эътиборсиз қолдириб Гальцинга қараб француз тилида гапира бошлади. Бечора офицер ўзини ва перчаткасиз қўлинни қаерга қўйишини билмай уйнинг ўртасида қаққайғанича қолди.

— Жуда зарур иш билан келган эдим,— деди офицер, бир дақиқа жимликдан сўнг.

¹ Дворянларга хос ботирликнинг нафис тури. (*Франц.*)

— О, ундаи бўлса марҳамат,— деди Қалугин боя-
гидек таҳқирловчи табассум билан шинелини кияр ва
уни эшикка бошлаб борар экан.

— Eh bien, messieurs, je crois due cela chauffera
cette nuit¹, — деди Қалугин генерал ёнидан чиқа туриб.

— А? Нима? Нима? Атаками ё? — деб сўради
ҳамма.

— Билолмадим — ўзингиз кўрасиз,— деб сирли та-
бассум билан жавоб берди Қалугин.

— Менга айта қол,— деди барон Пест,— агар бирор
нарса бўлса, мен Т. полки билан биринчи атакага бори-
шим керак.

— Боравер, худо ҳайрингни берсин.

— Менинг бошлиғим ҳам бастионда, бундан чиқди
мен ҳам борар эканман-да,— деди Праскухин, қиличини
тақар экан, лекин ҳеч ким унга жавоб бермади — бо-
рини-бормаслигини унинг ўзи билиши керак эди.

— Ҳеч нарса бўлмайди, сезиб турибман,— деди ба-
рон Пест, жанг ҳақида ўйларкан юраги орқасига тор-
тиб. Лекин, шунга қарамай фуражкасини олифтагарчи-
лик билан қийшайтириб кийиб, қўрқув ичиди жой-жой-
ларига шошилаётган Праскухин ва Нефердов билан
бирга шаҳдам қадам ташлаб хонадан чиқди. «Хайр,
жаноблар». — Праскухин билан Пест ўзларини казак
фаҳмлаб бўлса керак, казакча эгарнинг бошига эгилиб
отни йўрттириб кетаётганларида Қалугин: «Хайр, жа-
ноблар! Ҳали кечаси яна кўришамиз», — деб деразадан
қичқириб қолди.

Ўнга нима деганларини яхши англаӣ олмаган юнкер:

— Ҳа, озгина,— деб қичқириди. Казак отларининг ду-
пурини қоронғи кўчада тезда тинди.

— Non, dites moi, est-ce qu'il y aura véritablemen-
quelque chose cette nuit² — деди Гальцин, Қалугин билан
деразадан бастион тепасидан кўтарилаётган бомбаларни
томоша қилишаркан.

— Сенга ганириб беришим мумкин, менга қара —
бастионга борганимисан ҳеч? (Гальцин атиги бир марта
4-бастионга борганига қарамай, ҳа, деб жавоб қилди).
Люнетимизнинг³ рўпарасида траншея бор эди,— ўз ҳар-

¹ Жаноблар, бу кечаси тоза онамизни кўрадиганга ўхшаймиз.
(Франц.)

² Айтинг-чи, бугун кечаси бирор нарса бўлиши ростми? (Франц.)

³ Люнет — дала истеҳкомининг бир тури.

бий мулҳазаларини ғоят түғри деб ҳисоблаб юрса-да, ўзи мутахассис бўлмаган Қалугин фортификацияга¹ оид ибораларни адаштириб, чалкаштириб, биздаги ва душман томонидаги аҳволнинг қандайлигини, мўлжалланган ишнинг планини гапириб бера бошлади.

— Ўҳ-ҳӯй, ложементларниг ёнида пақиллай бошлади-ку. Ўҳ-ҳӯй! Бу бизникими ё уникими? Ана ёрилди,— дейишарди улар, ҳавода тўқнашиб, тўқ зангори осмонни бир дақиқа ёритаётган бомбанинг олов чизиқларини, ўқларнинг ёруғини, порохиниг оқ тутунини дераза токчасига ётиб томоша қилишар ва зўрайиб бораётган ўқ товушларига диққат билан қулоқ солар эканлар.

— Quel charmant coup d'oeil!²— деб Қалугин меҳмоннинг диққатини ҳақиқатан ҳам гўзал бўлган бу манзарага жалб этди.— Баъзан юлдузни бомбадан ажратиб бўлмай қолади.

— Мен ҳам ҳозир уни юлдуз деб ўйлаб турган эдим, қарасам, учиб тушди-да, бирдан портлади. Ҳув анави катта юлдуз нима деб аталарди-а?— Худди бомбанинг ўзгинаси-я.

— Бомбаларга шу қадар ўрганиб қолибманки, Россияга қайтгандан кейин ҳам чараклаган юлдузларни ҳам бомбага ўҳшатавераман энди: шунаقا кўникиб қоларкансан киши.

Шундай даҳшатли отишма пайтида ўша ерда бўлишини ўйлаб кўришнинг ўзиданоқ князъ Гальциннинг аъзо-йи баданини титроқ босиб:

— Ана шу атакага борсамми кан?— деди у; ўзи шундай қоронги кечада уни барибир юбора олмасликларни ўйлаб севинарди.

— Кўй-э, оғайни, гапирма, барибир юбормайман,— деб жавоб берди Қалугин, Гальциннинг у ёқقا ўлса ҳам бормаслигини яхши билса-да.— Улгурасан ҳали, оғайни!

— Шундайми? Бориш керак эмас, дейсанми? А?

Шу пайт бу жаноблар қараб турган томондан артиллерия гулдуроси орасида милтиқларнинг қасир-қусири

¹ Ф о р т и ф и к а ц и я — жанг олиб бориш мақсадида бирор жойни мустаҳкамлаш, истеҳком қуриш ҳақидаги ҳарбий илм.

² Қандай гўзал-а, бу манзара! (Франц.)

эшитилди, минглаб майдада учқунлар бутун линия бўйлаб тўхтосиз ёниб-ўчиб ялтирай бошлади.

— Ана ростаками бошланиб кетди! — деди Калугин. — Милтиқ товушини бепарво эшитолмайман, билсанми, худди юрагинигни ўртаб юбораётгандай. Ана, «ура» ҳам бошланди, — деб қўшиб қўйди бастион томондан эшитилаётган юзлаб овознинг: «а-а-а-а-а-а-а-а» — деб гувшилашинга қулоқ соларкан.

— «Ура» деб қичқираётгандар уларми ёки бизни киларми?

— Билмадим, лекин найзабозлик бошланди, нега деганда отишув тиниб қолди.

Шу маҳал ординарец-офицер казак билан дераза тагига, пиллапоя ёнига от йўрттириб келди-да, сакраб отдаи тушди.

— Қаердансизлар?

— Бастиондан. Генерал керак эди.

— Юринглар. Хўш, ишлар қалай?

— Ложементларни атака қилишди, олишди, французлар сонсиз-саноқсиз резервларини ишга солиб, бизникларни атака қилишди — бизниклар атиги икки батальон эди, — дерди боя кечқурун келган офицер ҳарсиллаб, зўрга нафасини ростлар ростлар экан, лапанглаб эшик томон юриб.

— Хўш, чекиндингларми? — деб сўради Гальцин.

— Йўқ, — деб жаҳл билан жавоб берди офицер, — бир батальон ёрдам келиб қолди, атакани қайтардик, лекин полк командири ҳалок бўлди, офицерлар кўп, мадад сўралсин, деган буйруқ бор...

Шу сўзлар билан у генерал ёнига кириб кетди. Биз унинг кетидан кирмай қўя қоламиз.

Беш минутлардан кейин Калугин казак отига миниб, (мингандан ҳам эгарга quasi-казакча ўтириш қилиб) сезинишмча, шу тарзда от миниш негадир барча адъютантларга ёқади — генералнинг фармони билан бир қанча буйруқни бастионга етказиш ва урушнинг охиригача туриб, оқибатини билиб қайтиш учун бастионга от чоптириб кетди; урунда қатнашмаган одамларга яқинлашиб келаётган уруш қай хил оғир таъсир қилиб, юрагига ваҳима солса, князь Гальцин ҳам шундай ваҳимали оғир таассуротлар билан кўчага чиқиб кетди, бетоқатланиб, у ёқдан-бу ёқса сандироқлаб юра бошлади.

Солдатлар тўда-тўда бўлишиб замбилларда ярадорларни ташишар, қўлтиқлаб боришарди. Кўча қоп-қоронфи; фақат аҳён-аҳёнда госпитал ёки узоқ ўтиришиб қолган офицерларнинг деразаларида ёруғ кўринади. Бастионлардан ҳамон боягидек тўпларнинг гумбурлаши, милтиқларнинг қасир-қусури эшитилар, қоп-қора осмонда худди боягида оловлар ярқираб кўринарди. Аҳён-аҳёнда бирор ординарецнинг дупурлатиб от чоптириб ўтгани, ярадорнинг инграши, замбил ташувчиларнинг оёқ товуши ва фўнғир-фўнғир гаплашгани ёки канонадани¹ кўриш учун пиллапояга чиққан, кўпчилиги хотин-халаждан иборат бўлган аҳолининг шов-шуви эшитилади.

Кейингиларнинг ичидаги бизнинг танишимиз Никита, кекса матрос хотини ва унинг ўн яшар қизи ҳам бор эди. Никита бу хотин билан аллақачон ярашиб ҳам олганди.

— Худоё худовандо, ўз паноҳингда сақла! — деярди кампир хўрсиниб ва оловли коптоқ сингари бир томондан иккинчи томонга бетўхтов учуб турган бомбалардан кўз узмай.— Ёпирай, анавини қаранг-а, анавини! И-и-ҳи-ҳи. Биринчи бандировкада ҳам бунақаси бўлмаган эди. Лаънатининг портлаган жойини қаранг-а, нақ слободкадаги уй устида портлади-я.

— Йўқ, нарироқда, Аринка холанинг богига тушяпти,— деди қизи.

— Хўжайним қаерларда юрганикин-а, шу тобда, хўжайним? — деди чўзид мастилиги ҳали тарқамаган Никита.— Шу хўжайнимни бирам яхши кўраманки, ўзим ҳам ҳайронман. У мени уради-ю, мен бўлсан барабири шу хўжайнимни яхши кўраман. Шу қадар яхши кўраманки, худо кўрсатмасин, агар уни ўлдириб қўйишиша, ишонасизми, холажон, ўзимни-ўзим бир нима қилиб қўйишидан ҳам тоймайман. Худо ҳаққи! У шундай хўжайинки, асти қўясиз! Анави картабозлар билан тенглаштириб бўладими — туф-е, бети қурсин, ўшаларнинг! Гап шу! — деб хулоса чиқарди Никита, хўжайнининг ёруғ тушиб турган деразасини кўрсатиб. У ерда юнкер Жвадческий штабс-капитаннинг йўқлигидан фойдаланиб,

¹ Канонада — замбараклардан қаттиқ ўқ отиш.

крест олгани мупосабати билан ўтириш ўтказаётган эди. У подпоручик Угрович билан бастионга бориши лозим бўлган ва милкига пилла чиқиб, ўзини хаста ҳис қилган ўша поручик Непшишетскийни меҳмонга чақирган эди.

— Юлдузчаларни қаранг, юлдузчаларнинг учишини қаранг! — деб Никитадан кейин ўртага тушган жимликини бузди осмонга қараб турган қизча.— Ана, ана, яна учяпти! Нега шунаقا-я? А, ойи?

Қизининг саволига жавоб бермасдан:

— Уйимизни кулпарчин қилишади,— деди хўрсишиб кампир.

— Боя амаким билан у ёққа борганимизда-чи, ойи,— деб гапини чўзиб давом эттириди қиз,— қарасак, уйда шкафнинг ёнгинасида мана бундай каттакон ядро ётибди: даҳлизни тешиб ўтгану меҳмонхонага тушган шекилли. Шундай каттаки, кўтара олмайсан киши.

— Эри борлар, пули кўплар, аллақачон кўчиб кетишиди,— дерди кампир,— бу ерда бўлса — эҳ, шўргинамга шўрва-я — охирги кулбамгача вайрон қилишди. Қара, отишини қара ярамасини! Худоё худовандо, ўзинг асра!

— Биз энди чиқамиз деб турганимизда, битта бомба шу-ун-да-ай уч-и-иб келди-ю, пақиллаб ёрилди, ҳамма ёққа тупроқ сочи-и-иб юборди, сал бўлмаса бир ёўлаги амаким икковимизга келиб тегарди.

Бу пайт отишмани томоша қилиш учун офицерлар билан бошлишиб пиллапояга чиққан юнкер:

— Шу иши учун қизга орден бериш керак,— деди.

— Генералнинг олдига боргин, кампир,— деди поручик Непшишетский хотиннинг елкасини қоқиб,— рост гапирияпман!

— Pójde na ulice zobaczyć co tam nowego¹, — деб қўшиб қўйди у, зинадан тушаётуб.

— А ту тут czasem napiąmy się wódką, do coś dusza wpięty ucieka², — деди кулиб юнкер Жвадческий.

¹ Кўчага чиқиб қандай янгилик борлигини билиб келиш керак. (*Полякча.*)

² Бу фрада биз оз-оздан ютиб оламиз, йўқ эса одамни негадир қўрқув босиб кетяпти. (*Полякча.— Л. Н. Толстой тарж.*)

Князь Гальцинга замбилда ётган, пиёда кетаётган, бир-бирини сяяган ва бир-бири билан қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган ярадорлар боргаш сайин кўпроқ учрай бошлади.

— Шундай бостириб чиқишидки, оғайнилар,— дерди елкасига иккита милтиқ осиб олган новча бир солдат, йўғон товуш билан,— шундай бостириб чиқишидю овозларининг борича: «Олло, олло!»¹— деб қичқиришиб, бир-бирининг устига ёпирилишиб келаверишди. Бирини ўлдирсанг, бошқаси чиқиб келяпти — ҳеч нарса қиломайсан киши. Тумонат, сон-саноги йўқ...— Шу ерга етганда Гальцин уни тўхтатди.

— Бастиондан келяпсанми?

— Худди шундай, жаноблари.

— Ҳўш, у ерда нималар бўлди? Галир.

— Нима бўларди? Бостириб келаверишди, жаноблари, кучини айтинг, кети узилмайди, ҳали бостириб келяпти, бостириб келяпти. Ҳолимизни танг қилишди, жаноблари!

— Қанақасига танг қилишади? Ахир уларнинг атакасини қайтардиларинг-ку?

— Шунча *кучи* билан ёпирилиб келади-ку, қаёқдан қайтарамиз: бизникларнинг ҳаммасини қириб ташлади, ёрдамдан бўлса дарак йўқ. (Солдат янглишди, чунки траншея орқа томонимиэда эди. Лекин бу ҳолатни англаб олиш қийин эмас: чунки бундай ишда ярадор бўлган солдат ҳамма вақт иш пачава бўлди, деб ўйлади, қон кўп тўкилди, деб ҳисоблайди).

— Ҳозиргина менга атака қайтарилди, дейишди-ку,— деди Гальцин хафа бўлиб.

Шу вақт поручик Непшишетский қоронгида князь Гальцинни оппоқ фуржкасидан таниб қолди ва фурсатдан фойдаланиб шундай эътиборли киши билан сўзлашиб қолиш ниятида унинг ёнига келди.

— Нима иш бўлганидан хабардор бўлмадиларми?— деб сўради ҳурмат юзасидан қўлинни фуржкасининг козирёгига текизиб.

— Ўзим ҳам шуни суриштириб турган эдим,— деди-

¹ Бизнинг солдатлар турклар билан жанг қилавериб, душманнинг шу зайл қичқиришига ўрганиб қолишганки, энди французлар ҳам «Олло!» деб қичқиришади, дейишади. (*Л. Н. Толстой изоҳи*.)

да, князь Гальцин яна иккита милтиқли солдатга ўғирилди.— Эҳтимол, сендан кейин қайтаришгандир? У ердан қайтганингга кўп бўлдими?

— Ҳозир қайтдим, жаноблари!— деб жавоб берди солдат.— Қайтаришимиз даргумон, траншея орқасида қолиб кетди — жуда ҳолдан тойдирди.

— Траншеяни бериб қўйгани уялмайсанларми. Жуда чатоқ бўпти!— деди Гальцин, уларнинг совуққонлигидан аччиғланиб.— Уялмайсанларми!— деб такрорлади у, солдатдан юзини ўгириб.

— Эҳ! булар ўлгудек расво халқ! Сиз ҳали уларни билмайсиз,— деб гапни илиб кетди поручик Непшишетский,— шуни эслатиб ўтайки, бу одамларда на фурур, на ватанпарварлик ва на ҳиссиёт бор. Мана, ўзингиз бир қаранг, тўда-тўда бўлиб келишяпти. Лекин булар ичига ярадорлари ўндан бир ҳам келмайди, кўпчилиги ёрдамчилар, ўзларини жангдан олиб қочишса бўлгани. Ярамас халқ! Айб эмасми, йигитлар, уят эмасми! Бизнинг траншеяни қўлдан берибсизлар-а!— деб қўшиб қўйди у, солдатларга юзланиб.

— Шундай куч билан бостириб келса нима қилалих!— деб гўлдиради солдат

— Ие! Жаюб олийлари!— деб гап бошлади замбилда ётган ярадор, улар билан ёима-ён келганда.— Ҳаммамизни қириб юборай деди-ю, қўлдан бермай бўладими? Кучимиз кўпроқ бўлганда-ку, икки дунёда ҳам бериб қўймасдик-а. Қўлимиздан нима келарди? Биттасини санчиб ўлдирган ҳам эдимки, шу пайт пақиллаб келиб тегди... О-оҳ, секинроқ, оғайнилар, бир текис олиб юринглар, бир текис... во-о-ой!— деб инграй бошлади ярадор.

— Ростдан ҳам келаётганларнинг кўпи соғ-саломат кўринарди,— деди Гальцин, яна бояги икки милтиқли, солдатни тўхтатиб.— Сен иега келяпсан! Ҳой, тўхта!

Солдат тўхтади ва шапкасини чап қўлига олди.

— Қаёққа кетяпсан, нега кетяпсан?— деб дўқ қилди у солдатга.— Ярама...— лекин солдатга яқин бориб қолди-ю, унинг ўнг қўлини енг қайтармаси ичидалигини, билагидан юқориси қонга беланганини кўрди.

— Ярадорман, жаноблари!

— Нимадан яраландинг?

— Мана бу еримга ўқ теккан бўлса керак,— деди солдат, қўлини кўрсатиб,— лекин калламга нима тек-

канини ўзим ҳам билмайман,— деди-ю, бошини эгіб гарданидаги қонга беланиб, ёпишиб қолган сочини күрсатди.

— Милтиқнинг биттаси кимники?

— Француз стуцери, жаноблари, тортиб олдим. Агар манави солдат бўлмагандеку, қайтмасдим-а, йўлпўлда йиқилиб-нетиб қолмасин дейман,— деб қўшиб қўйди сал олдинроқда милтигига таяниб, чап оёғини зўрға судраб кетаётган солдатни кўрсатиб.

Поручик Непшитшетский мўътабар князь олдида ўзини кўрсатиб қолиш ииятида:— Сен қаёққа кетяпсан, абраҳ!— деб қичқирди рўпарасидан чиқиб қолган бошқа бир солдатга. У солдат ҳам ярадор эди.

Князь Гальцин поручик Непшитшетскийнинг бу қилиғидан бирдан ўсал бўлиб кетди, ўзи учун эса ундан баттар уялди. У ўзининг қизариб кетаётганини ҳис қилди,— бундай ҳолга жуда камдан-кам учради. Поручикдан юзини ўғирди-да, ярадорларни ортиқ суриштирмай, кетларидан кузатиб ҳам турмай, тўғри яра боғлаш пунктига қараб кетди.

Яёв келаётган ярадорлар ва ярадорларни кўтариб кириб, ўликларни олиб чиқаётган замбил ташувчилар орасидан пиллапояда сиқилиб ўтган Гальцин биринчи хонага кирди-ю, ўша заҳотиёқ беихтиёр орқасига ўғирилиб, кўчага қочиб чиқди. Бу кўрганлари жуда даҳшатли эди!

8

Тўрт ёки бешта шам билан ёритилган каттакон, баланд қоронғи зал ярадорлар билан лиқ тўла эди. Докторлар шам ёруғида ярадорларни кўрардилар. Замбил ташувчилар ярадорларни бетўхтов ташиб киришар, ерга — бир-бирининг ёнига зич ётқизиб, яна бошқа ярадорларни келтириш учун чиқиб кетишарди. Бечора ярадорлар ерда тиқилишиб, бир-биrlарининг қонларига беланишиб ётишарди. Бўш жойлардаги халқоб бўлиб ётган қондан, неча юз кишининг нафас олишидан, замбил ташиётгандарнинг терлашидан, тўрт бурчагида тўртта шам хирагина ёниб турган бу залнинг ҳавоси бузилиб жуда оғир, сассиқ аччиқ ҳидга тўлиб кетган эди.— Аҳён-аҳёнда тўсатдан кўтарилган чинқириқ хонани тўлдирган турли хилдаги инграш, хўрсиниқ ва хириллоқ-

155

ларни бўлиб турарди. Ҳамширалар ўзларини хотиржам тутиб, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда пайдо бўлишар, ярадорларнинг устидан ҳатлагб ўтишар, аёлларга хос бўлган бефойда раҳмдиллик билан эмас, балки ўз ишлари билан уларга ҳамдард бўлишарди. Қўлларида эса дори, сув, бинт, корния¹ кўтарган ҳолда, қонга беланганд шинелли ёки кўйлакли солдатлар орасида пайдо бўлишарди. Қовоги солиқ, енги шимарилган докторлар фельдшер шам ушлаб тургани ярадорлар ёнида тиз чўкишиб, жафокашларнинг оҳ-войнга, ялиниш-ёлворишига парво қилмай бармоқларнин ўқ теккан жойга тиқиб қарашар, осилиб қолган аъзони ағдариб кўришарди. Докторлардан бири эшикка яқин жойдаги стол ёнида ўтиарди. Гальцин хонага киргандада у беш юз ўттиз иккинчи ярадорни ҳисобга олмоқда эди.

— Иван Богаев, С. полки, З-ротасининг оддий жангчиси, *fractura femoris complicata*²,— деб қичқиради бошқа бир доктор, бир ярадорнинг синган оёғини ушлаб кўрар экан, залининг нариги бошидан туриб.— Қани, ағдар-чи, уни.

— Вой, жоним, жонгинам-ей!— деб қичқиради солдат ва тегманглар, деб ялишарди.

— *Perforatio capitis*³.

— Семён Нефердов, Н. пиёдалар полкининг подполковники. Бир оз сабр қилинг, подполковник, унақа қилсангиз, қарамай кетиб қоламан,— дерди учинчи доктор, бечора подполковникнинг бошини аллақандай илмоқ билан кавлаб.

— Вой, керак эмас! Худо ҳаққи, тезроқ тезроқ бўлинг, худо... во-о-ой!

— *Perforatio pecoris*⁴... Севастьян Середа, қайси полкнинг оддий солдати?.. Ёзмасангиз ҳам бўлади: *morigut*⁵. Олиб чиқинг уни,— леди доктор, кўзини олайтириб хириллай бошлагани солдат ёнидан узоқлаша туриб...

Қирққа яқин замбил ташувчилар ўқтин-ўқтин оғир нафас олиб, юк пойлаб, яраси боғланганларни госпи-

¹ Корния — латтадан титиб олниган ип, илгари пахта ўрнида ишлатилади.

² Сои суюги мажақлаиган. (*Лат.*)

³ Қалла суюги тенишлган. (*Лат.*)

⁴ Кўкрак қафаси тенишлган. (*Лат.*)

⁵ Жон беряпти. (*Лат.*)

талга, ўлганларни черковга ташиш учун эшик ёнида индамай туришар ва бу манзарани томоша қилишарди...

9

Бастионга борадиган йўлда Қалугин жуда кўп ярадорларни учратди; жанг пайтида бу манзара кишининг руҳига нақадар ёмон таъсир этишини тажрибадан яхши билганидан тўхтаб, сурнштириб ўтириш у ёқда турсин, ҳатто уларга парво ҳам этмасликка ҳаракат қилди. Тепаликка яқинлашганда бастиондан тарақа-туруқ қилиб от чоптириб келаётган ординареци учратди.

— Зобкин! Зобкин! Шошмай туринг.

— Хўш, нима дейсиз?

— Қаердан келяпсиз?

— Ложементдан.

— Хўш, у ерда аҳвол қалай? Қизниятими?

— Дўзахнинг ўзгинаси!

Шундай деди-ю, ординарсц отиши йўрттириб йўлга қараб кетди. Ҳақиқатан ҳам отишув кам бўлса-да, кононада янада шиддатли тус олган эди.

«Аҳ, қуриб кетгур-а!» — деб ўйларди Қалугин, ўзида аллақандай ёмон туйғу ҳис этиб. Унинг кўнгли ғаш бўлиб, миясига энг оддий фикр — ўлим ҳақидаги фикр келиб қолди. Лекин Қалугин штабс-капитан Михайлов эмасди. У иззат-нафси зўр, асаби мустаҳкам одам эди, хуллас, бир сўз билан айтганда, ботир йигит эди. У биринчи пайдо бўлган ҳиссиётга берилмай, ўзига далда бера бошлади. Бир адъютантни эслади — Наполеоннинг адъютанти эди шекилли — у буйруқни ерига етказиб, бошидан тирқираб қон оқаётганига қарамай Наполеон ёнига от чоптириб келади.

— Yous êtes blessé?¹ — деб сўрабди ундан Наполеон.

Адъютант:

— Je vous demande pardon, sire, je suis tué², — деб жавоб қайтаргану отдан йиқилиб, шу ернинг ўзида жон берган.

Бу ҳол унга жуда ажойиб бўлиб кўринди. У ўзини бир оз шу адъютантга ҳам ўхшатди-да, отига қамчи уриб, эпчил казак чавандози тусига кириб олди, узан-

¹ — Ярадомисиз? (*Франц.*)

² Авф этасиз, подшоҳи олам, ўлкман. (*Франц.*)

гида тик туриб орқасидан от йўрттириб келаётган казакка ўғирилиб қаради-да, отдан тушиши лозим бўлган жойга мардонавор стиб борди. Бу ерда у тошга ўтириб олиб трубка чекаётган тўрт солдатга дуч келди.

— Нима қиляпсизлар бу ерда?— деб қичқирди уларга.

— Ярадорни элтиб қўйдик, жаноблари, энди бир оз дам олянимиз,— деб жавоб берди улардан бири, қўлидаги трубкани орқасига яшириб, бошидан шапкасини оларкан.

— Дам олишини ким қўйибди! Марш, жой-жойингга, худди полк командирига айтиб бераман.

Шундан кейин улар билан биргаликда траншея бўйлаб, ҳар қадамда ярадорларга йўлиқиб, тепаликка қараб кетди. Тепаликка чиққач, чап томондаги траншеяга бурилди-да, бир неча қадам юргач, ёлғиз ўзи қолди. Унинг ёнгинасидан бомба парчаси визиллаб ўтди-да, траншеяга келиб урилди. Рўбарўсида яна бир бомба пайдо бўлиб, худди унга қараб учиб келаётгандек туйилди. Бирдан юраги орқасига тортиб кетди: беш қадамча жойга чопиб бора солиб, ўзини ерга отди. Бомба ўзидан анча нарида портлагач, ўзининг бу қилмишидан жуда аччиғланди ва йиқилиганинни бирор кўрмаганимикан деб аланглай-алаанглай ўриидан турди. Лекин атрофда ҳеч ким йўқ эди.

Қўрқув кишининг юрагига бир кириб олгач, бошқа ҳисга дарров жой бўшатиб бера қолмайди; ҳеч қаочон эгилмайман, деб мақтаниб юрган Калугин траншеядан эмаклагудай бўлиб тез-тез юриб кетди. «Эҳ, қуриб кетсин! Үлдириши турган гап»,— деб ўйлади у, қоқилиб тушаркан. Нақадар оғир нафас олаётганини, аъзорий баданини тер босиб кетганини ҳис қиласр экан, ўзига-ўзи ҳайрон бўларди, лекин бу ҳисни босишга ҳеч бир уринмасди.

Қўққисдан олд томонда аллакимнинг оёқ товуши эшилди. У дарҳол қаддини ростлаб бошини кўтарди-да, қиличини тақирилатиб, тетиклик билан илгаригидан се-кинроқ юриб кетди. У ўзини ўзи танимай қолди. У сапёр¹ офицери билан бир матросга рўпара келганда, қаршисида келаётган офицер ёруғ нуқта бўлиб, кўриниб борган сайн ёришиб, тез яқинлашиб келаётган бом-

¹ Сапёр — инженерлик қўшинларининг ҳарбий хизматчиси.

бани кўрсатиб: «Ётинг!»— деб қичқирғанда, ҳатто бомба траншея ёнига келиб тушганда, у ваҳима ичидаги қирған товуш таъсирида бошини беихтиёр бир оз эгди-ю, яна йўлида давом этди.

— Дадиллигини қаранг-а!— деди тажрибали кўзи билан қараб, бомба парчалари траншеяга келиб етмаслигини чамалагани учун тушаётган бомбага хотиржам қараб турган матрос.— Ерга ётгиси ҳам келмайди-я.

Майдончадан ўтиб, бастион командири билиндажига етишига бир неча қадам қолганда Калугиннинг юраги орқасига тортиб, яна ваҳимага тушиб қолди; юраги гупиллаб уриб, миясига қон қўйилади. Блиндажга етиб олиш учун ўзини мажбур қилиб югуриб кетди.

— Нега мунча ҳарсиллаб кетибсиз?— деди генерал, у буйруқни топширгач.

— Жуда тез юриб келдим, жаноб олийлари!

— Бир стакан вино ичиб олмайсизми?

Калугин бир стакан вино ичди, папирос чекди. Жанг тўхтаган, фақат икки томондан ҳам кучли канонада давом этарди. У блиндажга генерал NN, бастион командири ва яна олтитача офицер жангнинг турли тафсилотлари ҳақида гаплашиб ўтирас, улар қаторида Праскухин ҳам бор эди. Ўйнинг деворига ҳаворанг қоғоз ёпиширилган, диван каравот, устида қоғоз сочилиб ётган стол қўйилган, девор соати осилган. Бурчакдаги санам олдига мой чироқ қўйилган. Калугин турар жойнинг бу белгиларини, шифтдаги йўғон хариларни кўздан кечириб ўтириб, блиндажда кучсиз бўлиб эшитилаётган отишмаларни тинглар экан, ўзининг икки марта шундай юраксизлик қилганига ақли ҳайрон бўларди; у ўзидан ўзи аччиғланар, яна бир бор ўзини синаб кўриш учун хавф-хатарга йўлиқишини истарди.

— Келиб қолганингизга жуда хурсандман, капитан,— деди у, шу вақт блиндажга кириб келган штаб-офицери шинели кийган, кўкрагига Георгий тақилган мўйловдор денгиз офицерига. У батареясидаги кўмилиб кетган икки амбразуруни тузатиш учун генералдан ишчи беришини сўраб келган эди.

— Тўпларингиз траншеядан картеч билан отоладими?— деб сўзини давом эттириди Калугин, батарея командири генерал билан гаплашиб бўлгач.— Менга генерал шуни билиб келишни буюрганди.

— Фақат битта тўп ота олади,— деб қовоғини со-
либ жавоб берди капитан.

— Юринг, шундай бўлса-да, кўриб келамиз.

Капитанинг қовоғи осилди ва жаҳл билан ғўлди-
ради.

— Кечаси билан ўша ерда эдим. Бир оз дам олар-
миканман деб келгандим,— деди у,— ўзингиз бориб ке-
ла қолсангиз бўлмайдими? У ерда ёрдамчим,— лейте-
нант Кағиб бор, сизга ҳаммасини кўрсатади.

Капитан энг хатарли ҳисобланган бу батареяга ол-
ти ойдан буён командирлик қиласади. Қамал бошланган-
дан буён ҳали блиндаж бўлмаган кезларда ҳам бас-
тионда яшар ва *денгизчилар* орасида довюрак деб ном
чиқарган эди. Шу сабабли унинг рад жавоби Қалу-
гинни ҳайрон қолдирди.

«Ана шуҳрату мана шуҳрат!»— деб ўйлади у.

— Ижозат этсангиз, ёлғиз кетдим бўлмасам,— де-
ди у истеҳзоли оҳангда, капитанга. Лекин капитан Ка-
лугининг гапига парво ҳам қилмади.

Аммо Қалугин капитанинг бу ерда олти ой мутта-
сил яшагани билан ўзининг ҳар замон-ҳар замонда
бир келиб, бостионда ҳаммаси бўлиб эллик соатча вақт
ўтказгани орасидаги фарқни фаҳмламади. Қалугинни
шуҳратпарастлик, ўзини кўрсатиш, мукофотга, шуҳрат
қозонишга умидворлик ва таваккалчиликнинг латофати
ҳовлиқтиарди; капитан бўлса шуларининг ҳаммасини
аллақачоноқ бошидан кечирган — аввал шуҳрат кети-
дан қувган, ботирлик кўрсатган, таваккалчи ҳам бўл-
ган, ном чиқаришга, мукофотлар олишга умидвор бўл-
ган, ҳатто ўшаларга эга ҳам бўлган эди. Лекин энди
ана шу барча ундовчи воситалар ўз кучини йўқотиб, у
ишга бошқача кўз билан қарапди: ўз вазифасини аниқ
бажарар, лекин шу билан бирга ҳаёт қолиш тасодифи
нақадар кам қолганини яхши тушунар, олти ой бости-
онда яшаган, ортиқча зарурат бўлмай туриб энди шун-
дай тасодифлар хавфига дучор бўлишини истамасди.
Шунинг учун ҳам Қалугинга батареяга келганига бир
ҳафтагина бўлган ва ҳозир Қалугинга батареяни кўр-
сатиб юрган ён лейтенант капитандан кўра ўп чандон
ботирроқ бўлиб кўринди. Қалугин ҳам, лейтенант ҳам
бир-бирининг олдида мақтаиҷоқлик қилишиб бекордан-
бекорга амбразурадан бош чиқариб қарашар, банкетга
чиқишарди.

Батареяни кўздан кечириб, блиндажга қайтаётган Калугин қоронғида ўз ординарецлари билан бирга ми-норага кетаётган генералга дуч келди.

— Ротмистр Праскухин! — деди генерал. — Үнгидаги окопга бориб, ўша ерда ишлаётган М. полкининг иккинчи батальонига айтсангиз, шов-шув қилмасдан се-кингина чиқиб, тепалик тагида резервда турган полкка қўшилсин. Тушундингизми? Полккача ўзингиз бошлаб боринг.

— Хўп, бўлади.

Шундай деб Праскухин ложемент томонга югуриб кетди. Отишма борган сайн сусайиб борарди...

10

— М. полкининг иккинчи батальони шуми? — деб сўради Праскухин, тайинланган жойга етиб бориб, қопда тупроқ ташиётган солдатга дуч келганда.

— Худди ўзи.

— Командир қани?

Михайлов рота командирини сўрашяпти, деб ўйлаб чуқурчасидан чиқиб келди ва Праскухинни бошлиқ гу-мон қилиб, қўлини чаккасига қўйиб, унинг ёнига борди.

— Генерал буюрди... сизларга... боринглар... тезроқ... ва шовқин чиқармасдан... орқага, орқага эмас, резерв турган жойга,— дерди Праскухин, душман томонидан отилаётган ўқларга кўз қирини ташлаб.

Праскухинни танигач, қўлини тушириб, гапнинг нимада эканига тушуниб олган Михайлов буйруқни жо-йига етказди. Батальон солдатлари жонланиб, милтиқларни йиғиштириди, шинелларини кийиб, йўлга тушди.

Уч соатли бомбардимондан кейин ложемент каби хатарли жойдан чиқиб кетиш кишига нақадар ҳузур бахш этишини, бундай ишни бошидан кечирмаган одам тасаввур қилолмайди. Уч соат ичиди неча-неча бор ку-ним битди, деб ўйлаган, бўйнига осилган санамларни неча-неча марталаб ўпиди чиқсан Михайлов, ниҳоят, шунча бомба ва ядро ёнгинамдан учиди ўтиб тегмаганидан кейин, эндиниси нега тегаркан, деган фикр таъсирида анча ўзини тутиб олди. Лекин шунга ҳам қарамай, Праскухин билан ёнма-ён ложементдан чиққанда ротанинг олдида югуриб кетмасликдан ўзини зўрга тийиб қолди.

— Хайр,— деди окопда қолаётган бошқа батальон командири. Бу майор билан у бруствер ёнидаги чуқурда биргалашиб пишлоқ еган эди.— Оқ йўл.

— Сизга ҳам мудофаа қилишда муваффақият тилайман; ҳозир, анча тинчиди қолди шекилли.

У эндиғина гапириб бўлган ҳам эдики, душман ложементдаги ҳаракатни сезиб қолди шекилли, ўққа тутишни тезлаштириди. Бизникилар унга жавоб қайтара бошладилар. Натижада канонада зўрайиб кетди. Юлдузлар жуда баландда, лекин у қадар ёруф эмасди; тун зимиштондек қоронғи — ҳеч нарса кўринмайди, фақат милтиқлардан чиққан олов ва бомбаларнинг портлаши нарсаларни бир зумгина ёритади. Солдатлар сўзсиз ва тез юриб боришар, беихтиёр бир-бирларидан ўзиб кетишарди; ўқларнинг тинимсиз қасир-қусури орасидан қуруқ йўлдан кетаётган солдатларнинг бир меъёрда ташлаган оёқ товушлари, тўқнашиб кетган найзалиарнинг жарангига ёки бирор юраксиз солдатнинг хўрси ниши ва: «Ё раббим! Нима бўляпти ўзи?»— деб фўлдирагани эшитилади. Баъзан бирор ярадорнинг инграши ва: «Замбил!» деган қичқириқ қулоқни батанг қиласди. (Михайлов командирлик қилган ротада бир кечада фақат артиллерия ўти остида йигирма олти киши сафдан чиқди). Узоқ қоронғи уфқда чақмоқ чақилар, бастиондаги соқчи: «Тў-ўп!»— деб қичқирап, ядро рота устидан визиллаб учиб ўтиб ерни қўпорар ва тошларни осмонга иргитарди.

«Лаънатилар-ей! Мунча секин юришади-я,— деб ўйларди Михайловнинг ёнида кетаётган Праскухин ҳадеб орқасига аланглаб,— яхиси, ўзим олдинга ўтиб кета қолай-да, буйруқни бажардим-ку, ахир... Йўқ, бўлмайди, бу маҳлуқ кейин, ҳамма ерда мени қўрқоқ деб гап тарқатиб юради. Қеча мен ҳам уни шундай дедим-ку. Бор-е, бўлганча бўлар — ёнма-ён кетавераман».

«Нега энди мендан ажралмайди-я бу,— деб ўйларди Михайлов,— бу одам ҳамма вақт бахтсизлик келтиради, ана, яна биттаси учиб келяпти, тўппа-тўғри шу ёққа қараб учиб келаётганга ўхшайди».

Бир неча юз қадам юргач, қиличини шарақлатиб, генералнинг буйруғига биноан ишлар қандай бораётганини билиш учун тетик юриб ложементга кетаётган Калугинга дуч келишди. Лекин Михайловни учратган Калугин шу даҳшатли отишма пайтида ложементга бориб

юришдан кўра — бунинг устига бундай буйруқ олмаган ҳам эди,— ҳаммасини ўша ердан келаётган офицердан суриштириб олсан бўлади, деб ўйлаб қолди. Ҳақиқатан ҳам Михайлов ишлар ҳақида батафсил сўзлаб берди. Аммо ҳикоя қилар экан, ҳар гал снаряд отилганда снаряд ўзидан жуда узоқча келиб тушганда ҳам чўкка-лар, бошини эгар ва тўппа-тўғри шу ёқقا келяпти деб уқдирарди, унинг бу хатти-ҳаракати отишмага ҳеч қандай парво қилмаётгандек бўлиб кўринган Калугинга эрмак бўлди.

— Қаранг, капитан, буниси тўппа-тўғри шу ёқقا учиб келяпти,— деди Калугин, Праскухинни туртаркан, ҳазиллашиб. Улар билан яна бир оз юргач, Калугин блиндажга бориладиган траншеяга бурилди. «Бу капитани тушкур у қадар ботир эмас экан»,— деб ўйлади у, блиндаж эшигидан кираётиб.

— Хўш, нима янгилик бор?— деб сўради хонада ёл-ғиз овқатланиб ўтирган офицер.

— Ҳеч гап йўқ, энди ҳеч нима бўлмайди шекилли.

— Нега бўлмас экан? Аксинча, генерал ҳозир яна минорага қараб кетди. Яна бир полк келди. Ана, эшитяпсизми? Яна отишма бошланди. Бормай қўя қолинг. Нима бор сизга у ерда?— деб қўшиб қўйди офицер, Калугиннинг қимирилаганини кўриб.

«Чинакамига бир боришим керак,— деб ўйлади Калугин,— лекин бугун жуда кўп хавф остида юрдим. Фақат chair á capon¹ бўлиш учунгина яратилмаган-ман-ку».

— Рост айтасиз, уларни шу ерда кута қолганим маъқул,— деди у.

Ҳақиқатан ҳам беш минут ўтар-ўтмас генерал офицерлари билан бошлашиб кириб келди; улар ичida юнкер-барон Пест ҳам бор эди, лекин Праскухин кўринмади.

Ложемент қайтариб олинган, уни бизниклар эгалган эди.

Иш ҳақида батафсил маълумот олгач, Калугин Пест билан бошлашиб блиндаждан чиқди.

---

¹ Тўп еми. (*Франц.*)

— Шинелинг қон бўлипти: наҳотки, сен ҳам олишувда қатнашган бўлсанг?— деб сўради ундан Калугин.

— Ишлар жуда ёмон; оғайни! Ишонасанми, йўқми...— Пест ротани қандай бошлаб борганини, рота командирининг ҳалок бўлганини, бир французни найза санчиб ўлдирганини ва агар ўзи бўлмаганда ҳеч иш чиқмаган бўлишини ва ҳоказоларни ҳикоя қила бошлади.

Рота командирининг ҳалокати ва Пестнинг бир французни ўлдиргани рост эди; бу гапнинг таги бор эди; лекин тафсилотга келганда юнкер ёлғон-яшиқларни қўшиб мақтанаради.

Бутун иш давомида у қандайдир туман ичиди, хаёлот таъсирида бўлдики, бўлиб ўтган воқеалар унинг на зарида қаердадир, бошқа бир одамнинг бошидан кечгандек туюлар ва у, табиий, бу тафсилотларни ўзи учун фойдали қилиб кўрсатишга уриниб, беихтиёр мақтанаради. Аммо аслида иш мана бундай бўлган эди.

Юнкер атакада қатнашиши лозим бўлган батальон аллақандай бир девор ёнида икки соатга яқин ўқ ёмғири остида турди, кейин батальон командири олдинда алланарса деган эди, рота командирлари ҳаракатга келди, батальон йўлга тушди. Бруствердан чиқиб, юз қадамча юргач, рота колонналарга бўлинниб саф тортдида, тўхтади. Пестга 2-ротанинг ўнг қанотида туришни буюришиди.

Қаерда ва нима учун турганини яхши англамаса-да, юнкер айтилган жойга борди, беихтиёр нафасини ичига ютиб, қўрқувдан аъзойи бадани жунжикиб, узоқ қорон-ғиликка тикилганича қандайдир даҳшат юз беришини кута бошлади. Отишув тўхтагани сабабли у қадар қўрқмаса-да, қалъада эмас, ялангликда эканлигини ўйлаб кўриш унга ғалати туюларди. Батальон командири олдинда яна алланарса деди. Офицерлар яна шивирлашиб буйруқни такрорлай бошладилар. 1-ротанинг қораси йўқолди — пастга тушди. Ётишга буйруқ берилган эди. Йиккинчи рота қатори Пест ҳам ётган эди, қўлига тикан кириб кетди. Фақат 2-ротанинг командири ётмади; у яланғочланган қиличини силкиб, тўхтовсиз гапириб, рота олдида борарди.

— Иигитлар, бўш келманглар! Милтиқ отиш йўқ,

фақат найза билан... Мен «ура!»— деб қичқирганимда кетимдан югуринглар.. Энг муҳими, ҳамжиҳатлик бўлсин... ўзимизни бир кўрсатайлик, юзимиз ерга қараб қолмасин-а, йигитлар? Подшо учун, отахонимиз учун!— дерди у, сўз орасида сўкиниб, бетўхтов қўлини силкитар экан.

— Рота командиримизнинг фамилияси нима?— деб сўради Пест, ёнида ётган юнкердан.— Жуда ботир экану!

— Ҳа, ишга тушадиган бўлса, ҳамма вақт шунаقا — ўласи бўлади,— деб жавоб берди юнкер,— фамилияси Лисинковский.

Шу пайт бирдан ротанинг олд томонидан ўт чиқди, бутун ротанинг қулоғини батанг қилган даҳшатли қасир-қусур кўтарилди, тош ва бомба парчалари баланд осмонгача учди (орадан эллик секунд чамаси ўтгач, бир тош тепадан тушиб, бир солдатнинг оёғини майиб қилди). Бу элевацион станокдан¹ отилган бомба эди. Унинг тўғри ротага келиб тушиши французлар колоннани пайқаб қолишганидан дарак берарди.

Рота командири:

— Бомба отишми ҳали! Ит эмган... етиб олайлик-чи, ўшанда уч қиррали рус найзасининг мазасини татиб кўрасан, лаънати!— деб бақира бошлаган эди, батальон командири унга кўп шовқин солмай, жим туришни буюрди.

Шундан кейин биринчи рота кўтарилди, кейин иккинчиси турди — милтиқни олдинга қаратиб ушлашга буйруқ бўлди ва батальон илгари юрди. Пест шу қадар қўрқиб кетган эдик, кўп юришдими. Қаёққа боришид? Қим нима қилди? Ҳеч нарсани билмасди. Ў худди мастишидек борарди. Лекин бирдан ҳар тарафдан миллионлаб олов ярқираб кўринди, алланарса чийиллади, қарсиллади; ҳамма чопиб кетаётгани ва қичқираётгани учун у ҳам бақириб юборди ва аллақаёққа қараб югуриб кетди. Кейин қоқилиб кетди-да, алланарсанинг устига йиқилди — оёғи остидаги рота командири эди (у ротанинг олдида кетаётиб ярадор бўлганди, юнкерни француз деб ўйлаб, оёғидан ушлаб олди). Кейин у оёғини тортиб олиб, энди ўрнидан турган ҳам эдик, қо-

¹ Элевацион станок — миномётга ўхшаш улоқтирадиган асбоб.

ронғида аллаким унга орқаси билан урилиб кетиб йиқитиб юбораёзди, бошқа бир киши: «*Санч найзангни! Нега қараб турибсан?*»— деб қичқирди. Кимдир найзасини аллақандай бир юмшоқ нарсага санчди. «*A moi, camarades! Ah! sacré b... ...Ah! Dieu!*¹»— деб қичқириб юборди шунда аллаким даҳшатли, чинқирган овоз билан. Шундагина Пест французга найза санчганини англади. Аъзойи баданидан совуқ тер чиқиб, худди безгак тутгандай дир-дир қалтираб, милтигини ташлаб юборди. Лекин бу ҳол фақат бир дақиқа давом этди; шу ондаёқ миясига қаҳрамонлик-ку, бу, деган фикр келди. У милтиқни маҳкам ушлаганча оломонга қўшилиб: «ура», деб қичқира-қичқира, ўлдирилган французнинг этигини бир солдат ечиб олаётган жойдан узоқлашиб кетди. Йигирма қадамча югуриб, траншеяга етиб борди. У ерда бизникилар ва батальон командири бор эди.

— Мен биттасини санчиб ўлдиридим!— деди у батальон командирига.

— Баракалла, барон . . . . .

12

— Эшитдингми, Праскухин халок бўлипти,— деди Пест, уйига кетаётган Қалугинни кузатиб.

— Йўғ-е!

— Рост, ўз кўзим билан кўрдим.

— Хайр бўлмасам, мен тезроқ етиб ола қолай.

«Қандай яхши,— деб ўйларди Қалугин, уйига қайтаётиб,— навбатчилигимда биринчи бор омад келди. Иш жуда соз ўтди, ўзим эсон-омон қолдим, мукофотга тақдим этишади, олтин қилич бермай қўйишмайди. Ўзим олтин қиличга муносибман ҳам».

Генералга айтадиган гапларини айтиб бўлиб, хонасига келганда, князь Гальцин аллақачон қайтиб келган ва Қалугиннинг столидан топган «*Sptendeur et misères des courtisanes*²» китобини ўқиб ўтиради.

¹ Бу ёққа, ўртоқлар! Оҳ иблис! Оҳ худойим! (*Франц.*)

² «Ишратбозлар дабдабаси ва нотавонлиги»— Бальзак романни. Кейинги вақтларда кўпайиб кетган ва негадир ёшларимиз орасида машҳур бўлган китоблардан бири. (Л. Н. Толстой изоҳи.)

Калугин ўзининг уйда, хавф-хатардан йироқда эканлигидан ниҳоятда хурсанд эди. У кечаси киядиган либосини кийиб, ўрнига чўзилиб ётди-да. Гальцинга бўлган ишнинг тафсилотларини жуда табиий қилиб сўзлаб бера бошлади. Шундай қилиб ганириб бера бошладики, бу тафсилотлар Қалугиннинг жуда бамаъни ва ботир офицер эканлигидан далолат берарди. Назаримда, бунга ишора қилиш ҳам ортиқча бўлса керак, чунки буни ҳамма яхши билар, марҳум ротмистр Праскухинни ҳисобга олмаганда, эҳтимол, шубҳа қилишга ҳеч кимда ҳеч қандай хуқуқ ҳам, асос ҳам йўқ эди. Аммо марҳум ротмистр Праскухин Қалугин билан қўлтиқлашиб юришни бир баҳт деб ҳисобласа-да, кечагина бир оғайнисига Қалугиннинг жуда яхши одам эканлигини, лекин гап шу ерда қолсину бастонга боришни ўлгудек ёмон кўришини гапириб берган эди.

Михайлов билан ёнма-ён кетаётган Праскухин Қалугиндан эндигина ажралишган ва анчагина бехавотирроқ ерга яқинлашиб ўзига кела бошлаган ҳам эдикি, орқа томонидан ялтираб кетган чақмоқни кўрди. Соқчининг: «Маркела!» — деб қичқирганини ва орқа томонида келаётган бир солдатнинг: «Тўппа-тӯғри батальонга келиб тушади!» — деганини эшилди. Михайлов ўгирилиб қаради. Ярқираган нуқта бўлиб кўринаётган бомба бу вақтда тикка келган — қаёққа йўналаётганини аниқлаб бўлмайдигандек кўринарди. Лекин бу фақат бир дақиқа давом этди: бомба борган сайин тезлашиб, ҳамон яқинлашиб келар, трубкасидан чиқаётган учқунлар кўринар, машъум овози эшитиларди. Батальоннинг нақ ўртасига тушаётгани аниқ эди.

— Ёт! — деб қичқирди аллаким ваҳима билан.

Михайлов юзтубан тушиб ётиб олди. Праскухин беихтиёр ергача букилиб, кўзини чирт юмди; у бомбанинг жуда яқин бир жойда қаттиқ ерга шапиллаб тушганини эшилди. Бир соатдек туюлган бир дақиқа ўтди — бомба портламади. Праскухин бекор қўрқоқлик қилмадиммикин, деб хавотирлана бошлади,— бомба балки узоққа бориб тушгандиру трубкаси жуда яқин жойда пишиллаётгандек бўлиб туюлгандир, деб ўйлади. У кўзини очиб қаради ва унга ўн икки ярим сўм қарз берган Михайлов ундан анча пастда — нақ оёғи остида унинг пинжига тиқилиб, ерга юзтубан тушиб, қимир этмай ётганини кўраркан, зўр мамнуният ҳис қилди. Лекин шу

замоноқ ўзидан бир газ нарида айланаётган бомбанинг ёниб турған трубкасига кўзи тушди.

Даҳшат — бутун борлигини, барча фикр ва туйғуларни мустасно қилувчи даҳшат қамраб олди; у юзини қўли билан бекитиб, чўккалаб қолди.

Бир дақиқа ўтди, бу дақиқа ичидаги унинг хаёлидан дунё-дунё ҳиси ва фикрлар, умид ва хотиралар кечди.

«Кимни ўлдиаркин — меними ёки Михайловни? Ё икковимизни баравар ўлдиармикан? Агар менга тесса, қаеримга тегаркин? Бошимга теккудек бўлса, тамом; оёғимга тесса, кесиб ташлашади. Мен хлороформ бериб туриб кесишларини сўрайман, шунақада тирик қолишим ҳам мумкин. Эҳтимол, фақат Михайловни ўлдиар. Унда мен икковимиз ёнма-ён кетаётганимизни, унга бомба парчаси тегиб ўлганини, қони менга сачраганини гапириб юраман. Йўқ, менга яқинроқ — менга тегади». Шу вақт у Михайловдан ўн икки сўм қарздорлигини, Петербургда яна бир кишидан қарзи борлигини, уни аллақачон тўлаши кераклигини эслади; кечқурун хиргойи қилиб берган лўлилар қўшигининг куий миясими чулгади; тасаввурда ўзи севган аёл бошида сарандоз ва бинафшаралг лента таққан ҳолда пайдо бўлди; бундан беш йил муқаддам уни ҳақорат қилган кишини, лекин ундан ўч олмай қолганини эслади. Мана шу ва бошқа минглаб хотиралар билан бир қаторда ҳозирги туйғу — ўлим даҳшатини кутиш туйфуси — бир дақиқага бўлсин уни тарк этмади. «Балки портламас ҳам», — деб ўйлади у ва дадиллик қилиб кўзини очмоқчи бўлди. Лекин шу дақиқа, ҳали ёпиқ турған қовоқлари орасидан қизил алланга кўзига келиб урилди ва алланарса даҳшат билан қарсиллаб кўкрагига келиб тегди. У аллақаёққа қараб югуриб кетди, оёғига ўралашиб қолган қиличга қоқилди-да, ёнбошига йижилди.

«Худога шукур! Фақат майиб бўлибман», — деб ўйлади ўзига келган ҳамон ва кўкрагини ушлаб кўрмоқчи бўлган эди, қўлинини қимирлатолмади, аллақандай исканжаб билан боши қисиб қўйилгандек туюлди. Унинг кўз олдидан солдатлар лип-лип ўта бошлади. Беихтиёр уларни санай бошлади: «Бир, икки, уч солдат, анави қайтарма шинель кийгани офицер» — деб ўйларди у; кейин кўзида чақмоқ чақнаб кетди, у бўлса, нимадан

отишган экан: мортираданми ёки тўпданми?— деб ўйлай бошлади. Тўпдан отишган бўлса керак, ана, яна отишди, ана, яна солдатлар ўтишяпти — беш, олти, етти солдат, нуқул ёнимдан ўтиб кетишияпти. Бирдан босиб, оёқ ости қилиб кетишиса-я, деб ваҳимага тушди. Майнб бўлдим, деб бақирмоқчи бўлди-ю, тили шу қадар қуриб кетган эдики, таңглайига ёпишиб қолибди, уни ташниалик қийнай бошлади. Кўкрагининг олди ҳўл эканини ҳис қиларкан, бу унга сувни эслатарди. У кўкрагини ҳўл қилиб турган шу нарсанни ичиб юборишга ҳам рози бўлди. «Ёмон йиқилибман шекилли»,— деб ўйларди у. Қейин ёнимдан лип-лип ўтиб турган солдатлар босиб кетмасин тагин, деб нуқул ваҳима қила бошлади. Ниҳоят, бутун кучини йиғиб: «Мени ҳам олиб кетинглар»,— деб бақирмоқчи бўлди-ю, лекин бунинг ўрнига шу қадар қаттиқ инграб юбордики, ўз овози ўзинга даҳшатли туюлди. Қейин қандайдир қизил оловлар кўз олдида иргишлий бошлади. Назарида, солдатлар унинг устига тош қўяётгандай туюлди; бора-бора оловлар камроқ иргишлий бошлади, устига қўйилаётган тош эса борган сайин оғирлашиб, қаттиқроқ эза бошлади. У тошни олиб ташламоқчи бўлиб бир чиранди-ю, кейин ҳеч нарсани кўрмай, эшитмай, ўйламай ва ҳис этмай қолди. У кўкрагига бомба парчаси тегиб ўлган эди.

13

Михайлов бомбани кўриши биланоқ ўзини ерга отди ва худди Праскухин сингари кўзини чирт юмиб олди, худди ўшандай икки марта кўзини очиб-юмди ва бомба портламаган ана шу икки дақиқа ичида Праскухин каби мислсиз даражада кўп нарсаларни кўз олдига келтирди ва тўиди. У фикран худога сифинар ва: «Э худоё худовандо, ўзинг бандам дегин! Нега ҳарбий хизматга кирдим-а,— деб такрорларди-да,— бунинг устига кампанияда қатнашиш учун пиёдалар қисмига кўчишимнинг нима кераги бор эди,— деб қўшиб қўярди;— ундан кўра Т. шаҳридаги улан полкида қолиб, Наташа дўстим билан вақт ўтказиб юрганим яхши эмасмиди... ана энди, кўрган-кечирганим шу!» У агар бомба жуфт сонга етганда портласа, тирик қоламан, тоқ сонда портласа, ўлишим турган гап деганича: бир, икки, уч

169

тўрт... деб санай бошлади. «Тамом — ўлдим!»— деб ўйлади у бомба портлаганда (у жуфт сонда портладими, тоқ сонга келганида портладими, буни билолмай қолди). Алланарсанинг бошига қаттиқ келиб текканини хис қилди. «Э, худоё худовандо, гуноҳларимни ўзинг кечир!»— деб гўлдиради у, қўлларини бир-бирига уриб. Ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, юзтубан йиқилди.

Хушига келиб, биринчи ҳис этган нарсаси бурнидан оқаётган қон ва бошидаги борган сайин енгиллашиб бораётган оғриқ бўлди. «Жоним чиқиб кетяпти,— деб ўйлади у,— у ёқда нима бўларкин? Э худоё худовандо, ўзинг қўлла. Факат шуниси қизиқки,— деб ўйларди у,— ўлаётib ҳам солдатларнинг оёқ товуши ва ўқ овозларини шу қадар аниқ эшиятпман-а».

— Эй, замбил келтир, рота командири ҳалок бўлипти!— деб қичқирди аллаким тепасида. Бу овоз эгаси — барабанчи Игнатьев эканлигини беихтиёр таниб олди.

Аллаким елкасидан ушлади. У кўзини очишга интилди ва боши тепасида тўқ зангори осмонни, юлдузларни, бир-бирини қувиб келаётган икки бомбани, Игнатьевни, замбил кўтарган, милтиқ осган солдатларни траншея кўтармасини кўрди-да, тўсатдан ҳали нариги дунёга кетмаганига ишонч ҳосил қилди.

Унинг бошига тош тегиб, енгил яраланган эди. Биринчи таассуроти афсусланишга ўхшашиб бир ҳис бўлди: нариги дунёга кетишга шу қадар жўнгина, осонгина тайёр бўлиб қўйган эдики, бомбалар портлаб турган, атрофни траншея, солдат ва қон босган воқеликка ҳайтиш унга ёмон таъсир қилди; иккинчи таассуроти тирик қолганига беҳад қувончдан иборат бўлиб, учинчиси — қўрқув ва бастиондан тезроқ нари йўқолиш истаги эди. Барабанчи рўмолча билан командирнинг бошини бойлаб қўйди-да, қўлтиқлаганича яра боғлаш пунктига бошлаб кетди.

«Қаёққа ва нимага кетяпман ўзи?»— деб ўйлади штабс-капитан бир оз ўзига келгач. «Менинг бурчим олдинга кетиш эмас, рота билан бирга қолишидир, шуниси ҳам борки, кўп ўтмай рота жангдан чиқади,— деб шивирлагандек бўлди қандайдир бир овоз, унинг қулогига — ярадор бўлганингга қарамай жангдан чиқмасанг — мукофотланмай қолмайсан».

— Керак эмас, оғайнин,— деди у, шу баҳонада бу

ердан чиқиб кетишни мўлжаллагани илтифотли бара-
банчидан қўлинни тортиб олиб,— яра боғлаш пунктига
бормайман, рота билан қоламан.

Шундай деди-ю, орқасига қайтди.

— Ярангизни дурустроқ боғлатиб олсангиз бўларди,
жаноблари,— деди юраксизлик билан Игнатьев,— қи-
зиқ устида оғримагандай туюлади, яна зўриқтириб
юборманг, қаранг, борган сайнин қизиб кетяпти... ома-
ди гапни айтяпман, жаноблари.

Михайлов бир дақиқа иккиланиб турди, яқинда яра
боғлаш пунктида бўлиб ўтган бир воқеани эсламаган-
да, Игнатьевнинг маслаҳатига кирган ҳам бўларди:
қўли сал қирилиб кетган бир офицер ярасини боғла-
тишга келганда, докторлар унга қараб жилмайшиади,
ҳатто чакка соқол қўйган бир доктор — бундай ярадан
ҳеч ким ўлмайди, баъзан вилька билан ҳам бундан бат-
тар оғритиш мумкин,— деган эди унга.

«Балким менинг ярамга ҳам худди шундай шубҳа
билан қарашар, яна алланималар ҳам дейишар»,— деб
ўйлади штабс-капитан ва барабанчининг далилларига
қарамай, қатъият билан орқага, рота томонга қайтди.

— Мен билан бирга кетаётган ординарец Праску-
хин қани?— деб сўради у, ротага бошчилик қилаётган
прапоршчик билан учрашиб.

— Билмадим, ўлди шекилли,— деб истар-истамас
жавоб қайтарди прапоршчик. У штабс-капитаннинг қай-
тиб келгани ва уни ротада ёлғиз ўзимдан бошқа
офицер қолмади, дейишдан маҳрум қилгани учун жуда
норози эди.

— Ўлганми, ярадор бўлганми? Нега билмайсиз,
ахир биз билан кетаётган эди-ку. Нега уни олиб кел-
мадингиз?

— Олиб кетиб бўладими, ҳамма ёқни тўс-тўполони
чиқиб ётипти-ку!

— Шу ҳам гап бўлдими, Михайл Иванович,— деди
Михайлов, аччиғланиб,— тирик бўлса ташлаб кетиб
бўладими; ўлган тақдирда ҳам жасадини олиш керак-
ку,— ҳар қалай, генералнинг ординареци, балки тирик-
дир.

— Қаёқда тирик, ўзим ёнига бориб қарадим деяп-
ман-ку, сизга,— деди прапоршчик.— Ўзимиз эсон-омон
чиқиб кетсан ҳам катта гап. Ҳе, лаънати! Энди ядро
ота бошлади,— деб қўшиб қўйди у, чўккалаб ўтириб

Михайлов ҳам чўккалади ва қимирлаган сайн зирқираб оғриётган бошини чангллади.

— Йўқ, албатта бориб кўриш керак: балки ҳали тирикдир,— деди Михайлов.— Бу бизнинг бурчимиз, Михайло Иванич!

Михайло Иванич жавоб бермади.

«Агар у яхши офицер бўлгандайди, ўша замониёқ олиб чиққан бўларди, энди солдатларни юбориш керак; яна қандай юбориш денг? Шундай даҳшатли отишма пайтида бекордан-бекорга ўлиб кетиши мумкин»,— деб ўйларди Михайлов.

— Йигитлар, орқага қайтинглар, чуқурда яраланиб ётган офицерни олиб келиш керак,— деб буюрди, у паст товушда. Унинг овозида буйруқ оҳанги ҳам кам эди. Бу буйруқни бажариш солдатларга у қадар ёқмаслигини ҳис қиласди — ҳақиқатан ҳам у ҳеч кимга шахсан юзланиб гапирмагани учун ҳеч ким буйруқни бажаришга отланмади.

— Унтер-офицер, бу ёқقا кел.

Унтер-офицер эшитмагандек йўлида кетаверди.

«Балки ростдан ҳам алақачон ўлгандир, одамларни бекорга хавф-хатарда қолдиришга ҳам *арзимас*, вақтида ғамхўрлик қилмаганим учун ёлғиз ўзим айборман. Ўзим бориб хабар олиб келаман, тирикмикан-йўқмикан. Бу менинг *бурчим*»,— деди Михайлов ўзига.

— Михаил Иванич, сиз ротани бошлаб бора туинг, кетингиздан етиб оламан,— деди у бир қўли билан шинелини йифишириб, иккинчи қўли билан эса у қадар ишонмаса ҳам бўйнидаги санамни ушлаб-ушлаб қўяркан. У қўрқувдан дир-дир титраб эмаклагундай бўлиб траншея бўйлаб югуриб кетди.

Ўртоғи ўлганига қаноат ҳосил қилгач, Михайлов боягидек пишиллаб, чўккалаб ва тушиб кетаётган яраси боғланган латтани, оғрифи кучаяётган бошини ушлаб орқага қайтди. Михайлов етиб олганда батальон тепаликка, ўқ деярли етиб келолмайдиган жойга бориб қолган эди. Ўқ деярли етиб келолмайдиган ер деганинг сабаби шундаки, бу ерга ҳам аҳён-аҳёнда дайди бомбалар тушиб қоларди (шу кеча шундай бир бомба парчаси матрос ертўласида ўтирган бир капитанни ўлдирди).

«Ҳар ҳолда эртага яра боғлаш пунктига бориб ёзи-

либ қўйиш керак,— деб ўйлади штабс-капитан, фельдшер келиб ярасини боғлаётган маҳалда,— тақдим этиш вақтида фойдаси тегиб қолиши мумкин».

14

Икки соат муқаддам турли-туман, юксак ва майда умид-орзулар билан тўлган юзлаб одамларнинг қонга беланган аъзолари тўнғиб қолган таналари бастион билан траншея орасидаги шабнам тушган, гуллар очилиб ётган водийда ва Севастополдаги Ўликлар черковининг текис полида ётарди; юзлаб кишилар — баъзилари гуллаб ётган водийдаги жасадлар орасида эмаклаб юрар, бошқалари замбилларда, яра боғлаш пунктининг койкалари ва қонга беланган полида эмаклар, тўлғанар ва ингрардилар — уларнинг қақраган лабларидан қарғиши ва дуо учарди; Сапун-гора тепасида шафақ ҳар вақтдагидай яллиғланди, ярқираб турган юлдузлар хиралашди, қорайиб кўриниб шовқин солаётган денгиз томондан оқ туман сурилиб келди, шарқда қирмизи шафақ ёнди, қип-қизил, узун булатлар ложувард уфқ бўйлаб сузиб кетди ва ҳар вақтдагидек бутун жонланган оламга қувонч, севги ва баҳт ваъда қилиб буюк, ажойиб қуёш кўтарилди.

15

Эртасига кечқурун бульварда яна егерлар музикаси чалина бошлади, офицерлар, юнкерлар, солдатлар ва қиз-жувонлар павильон ёнида ва хушбўй оқ акас дарахтлари соя ташлаб турган пастки йўлларда яна сайр эта бошлашди.

Калугин, князь Гальцин ва аллақандай бир полковник павильон ёнида қўлтиқлашиб юрар ва кечаги иш тўғрисида гапиришарди. Одатдагидек суҳбатнинг асосий мавзуи бўлиб ўтган иш, яъни жанг эмас, ҳикоя қи́лувчининг бу ишдаги иштироқи, кўрсатган қаҳрамонлигига эди. Гўё кечаги талафотлар уларни жуда хафа қилгандек қиёфалари ва овозлари жиддий ҳамда ғамгин бўлса-да, ростини айтганда, уларнинг бирортаси ҳам бу ишда яқин одамини йўқотмаганидан (ҳарбий

173

ҳаётда жуда яқин кишилар бўлармиди?), бу зоҳирий расмий ифода бўлиб, улар ўзларини шундай кўрсатиш шарт деб ҳисоблардилар. Аксинча, Қалугин билан полковник ўзлари яхши одам бўлсалар-да, бундай ишнинг ҳар куни бўлиб туришига ҳам рози эдилар, уларга олтин қиличми, генерал-майорлик унвоними тегиб турса бас. Ўз шуҳрати учун миллионлаб кишиларни хонавайрон қиласидиган жаҳонгирни ваҳший дейишса тушуман. Праторщик Петрушов, поручик Антонов ва шunga ўхшашлар билан очиқасига гаплашиб кўринг, биласиз. Уларнинг ҳар биттаси кичик Наполеон, ўзига яраша ваҳший. Улар битта ортиқча юлдуз ёки ойлигининг тўртдан уч қисмини олиш учун ҳозирнинг ўзида уруш бошлашга, юзлаб одамларни ўлдиришга тайёр.

— Йўқ, кечирасиз,— деди полковник,— аввал чап қанотда бошланди. *Ўзим ўша ерда эдим-ку, ахир.*

— Балки шундайдир,— деб жавоб берарди Қалугин,— мен кўпроқ ўнг қанотда бўлдим; у ёққа икки марта бордим, бир марта генерални қидириб бордим, иккичи марта, шундай, ўзимча ложементларни кўриб келдим. *Тоза қизиди-да.*

— Тўғри, тўғри, Қалугин билади,— деди князъ Гальции, полковникка,— биласанми, бугун В... менга сени роса мақтади.

— Фақат, талафот кўп, талафот жуда кўп,— деди полковник, расмий маъюслик билан.— *Менинг полкимда тўрт юз киши ишдан чиқди. Ўзимнинг эсон-омон қолганимга ҳайронман.*

Шу вақт бу жанобларнинг рўпарасидан, бульварнинг нариги бошидан оёғида тўзиган этик, боши боғланган, кўкариб кетган Михайлов кўринди. Уларни кўриб Михайлов жуда хижолат бўлди: кеча Қалугиннинг олдида неча бор чўккалаб қолганини эслади. Миясига булар ўзини ярадор қилиб кўрсатяпти деб ўйлашмасин тағин, деган фикр келди. Агар бу жаноблар уни кўришмаганда, то яраси тузалиб, ечиб ташлаш мумкин бўлгунча ҳеч кимга кўринмаслик учун пастга тушиб, уйига кетиб қоларди-я.

— Il fallait voir dans quel état je l'ai rencontré hier sous le feu¹, — деди жилмайиб Қалугин, улар рўпарама-рўпара келишаётганда.

¹ Кечаканг пайтида уни қай алфозда учратганимни бир кўрсангиз эди. (Франц.)

— Тинчликми ўзи, ярадор бўлдингизми дейман, капитан? — деди Қалугин: «Кеча мени кўрдингизми? Қалай эканман?» — дегандек қилиб жилмайиб.

— Ҳа, сал, тош тегиб кетди, — деб жавоб берди Михайлов, қизариб. Унинг юзидағи ифода: «Сизни кўрдим ва жуда қойил қолдим, лекин ўзимнинг аҳволим чатоқ, ўзимнинг» деяётгандек бўларди.

— Est-ce que le pavillon est haissé défâ¹ — деб сўради князъ Гальцин, яна кеккайганича штабс-капитаннинг фуражкасига қараб ва бирор кишига ҳам юзланмай.

— Non pas encore², — деб жавоб берди французча гаплашишни кўрсатгиси келган Михайлов.

— Наҳотки сулҳ ҳали ҳам давом этаётган бўлса? — деди Гальцин, одоб юзасидан унга рус тилида мурожаат қилиб. Штабс-капитаннинг назарида, бу билан у французча гаплашиш сизга оғирлик қилса керак, ундан кўра соддагина гаплашганимиз яхши эмасми? — деяётгандай бўлди. Шундан кейин адъютантлар ундан нари кетишли.

Штабс-капитан, худди кечагидек ўзини жуда ҳам ёлғиз ҳис этди ва ҳар турли жаноблар билан саломлашиб — баъзиларига рўпара келишни истамай, бошқаларига яқинлашишга юраги дов бермай, — Қазарскийнинг ҳайкали ёнига бориб ўтириди-да, папирос чека бошлади.

Барон Пест ҳам бульварга келди. У сулҳ тузилаётган ерда бўлганини, французлар билан гаплашганини ҳикоя қила бошлади. Унинг айтишича, француз офицерларининг бири унга: «S'il n'avait pas fait clair encore pendant une demi heure, les ambuscades auraient été reprises³, — деган экан, Пест унга: «Monsieur! Je ne dit pas non, pour ne pas vous donner un dementi»⁴, — деб жавоб қайтариб тоза болаган эмиш ва ҳоказо.

Аслида у ҳақиқатан ҳам сулҳ тузилаётган ерга борган бўлса-да, французлар билан гаплашиш иштиёқи зўр беришига қарамай (ахир французлар билан гап-

¹ Байроқни аллақачон туширдими? (*Франц.*)

² Йўқ ҳали. (*Франц.*)

³ Агар яна ярим соат тонг отмай турганда, окопни иккинчи бор қўлга олардик. (*Франц.*)

⁴ Фақат сизларга эътироз билдириласлик учунгина йўқ демаялман. (*Франц.*)

лашиш жуда қизиқ-да), биронта ҳам оқилона сўз айтмаган эди. Юнкер барон Пест линияда анчагача ўралашиб юрди ва яқинроқда турган французлардан: «*De quel régiment êtes-vous?*¹ — деб сўрайверди. Унга жавоб қайтаришарди, вассалом. Аммо у линиядан анча ичкарига кириб кетганда эса, француз соқчиси, бу солдат французча билар, деб ўйлаб ҳам ўтирумай, уни учинчи шахсда боплаб сўкиб қолди. «*Il vient regarder nos travaux, ce sacré c...*²» деди у. Шундан кейин юнкер барон Пест сулҳ тузилаётган ерда юришдан бирон наф кўрмай уйига кетди ва йўл-йўлакай мана шу ҳозир сўзлаб бергани французча сўзларни ўйлаб топди. Бульварда қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган поручик Зотов ҳам, алланечук қиёфадаги капитан Обжогов ҳам, ҳеч кимга хушомадгўйлик қилмайдиган артиллерия капитани ҳам, ишқ-муҳаббатда омади келган юнкер ҳам, ҳамон ўша ёлғончилик, манманлик ва енгилтаклика бўлган майли ўчмаган кечаги одамларнинг ҳаммаси бор эди. Бу ерда фақат Праскухин, Нефердов ва яна баъзи бирорлар етишмасди, жасадлари ҳали ювилиб-саранжомланишга ва ерга кўмилишга улгурмаган бўлса-да, бу ердагиларнинг биронтаси уларни эсламасди ҳам, ўйламасди ҳам. Агар уларнинг ота-оналари, хотин, бола-чақалари бор бўлса-ю, ҳали унуганича йўқ бўлса, орадан бир ой ўтар-ўтмас улар ҳам унутиб юборадилар.

— Мен уни, чолни танимай қолдим,— дейди жасадларни йиғишириб юрган бир солдат, кўкрагидан ўқеган, боши шишиб, юзи қорайиб ярқираб кетган ва кўзлари олайган жасадни елкасидан кўтара туриб,— тузуроқ ушла, Морозка, узилиб тушмасин тағин. Фу, сассифи қурсин!

«Фу, сассифи қурсин!»— бу кишидан одамлар орасида колган нарса шу бўлди, холос. . . . .

16

Бизнинг бастионга ва французларнинг траншеясига оқ байроқлар илинган. Бу иккаловининг орасидаги гуллар ўсган водийда эса, кулранг ва кўк кийимдаги, этиги

¹ Қайси полкдансиз? (Франц.)

² Бизнинг ишларимизни кўрмоқчи бўлиб юрибди анави лаънати... (Франц.)

ечиб олинган, хунуги чиққан жасадлар ётади. Ишчилар уларни ташиб, аравага тахлайди. Ўлик гавданинг қўланса сассифи ҳавони тўлдирган. Севастополдан ва француз лагеридан одамлар тўда-тўда бўлишиб бу манзарани томоша қилишга чиққанлар ва зўр қизиқиш билан ютоқишиб бир-бирларига дуч келишга ошиқадилар.

Шу одамларнинг ўзаро гапларига бир қулоқ солинг.

Мана, атрофига тўпланган рус ва французлар ўртасида турган, ёмон бўлса-да, ҳар ҳолда гапини тушунтириш дарајасида французчани билган ёшгина офицер гвардия сумкасини кўздан кечиради.

— Э сеси пуркуя се уазо иси¹ — дейди у.

— Parce que c'est une giberne d'un régiment de la garde, monsieur, qui porte l'aigle impérial².

— Э ву де ла гард³?

— Pardon, monsieur, du monsieur, du sixieme de linge⁴.

— Э сеси у аш ге⁵ — деб сўрайди бир офицер, француз папирос олиб чекаётган саринқ ёғочдан ишланган сигаретдонни кўрсатиб:

— A Balaclava, monsieur! C'est tout simple — en bois de palme⁶.

— Жоли!⁷ — дейди офицер, суҳбатда ўз истаган сўзини тополмай билган сўзларини ишлатиб.

— Si vous voulez bien garder cela comme souvenir de cette rencontre, vous m'obligeriez,⁸ — деб одобли француз папиросини пулфаб туширади-ю, таъзим қилиб сигара қутисини офицерга узатади. Офицер ўзиникини унга беради. Шу ерда тўпланганларнинг ҳаммаси французлар ҳам, руслар ҳам жуда мамнун кўринадилар ва жилмаядилар.

Ана пушти кўйлак кийган, шинелини елкасига ташлаган дадил пиёда солдати, қўлини орқасига қилган,

¹ Бу ерида нега қуш бор? (*Франц.*)

² Нега деганда, бу гвардия полкнинг сумкаси: унда император бургути туширилган. (*Франц.*)

³ Сиз гвардияданмисиз? (*Франц.*)

⁴ Иўқ, олтинчи линейнийданман. (*Франц.*)

⁵ Буни қаердан сотиб олдингиз? (*Франц.*)

⁶ Балаклавадан. Бу оддий хурмо дарахти ёғочидан ясалган. (*Франц.*)

⁷ Чиройли экан!

⁸ Агар шу буюмни учрашувимиздан бир эсадалик сифатида қабул этсангиз, мени жуда хурсанд қилган бўлардингиз. (*Франц.*)

хушчақақ, синчков бир қиёфадаги бошқа солдатлар құршовида бир француз ёнига келди ва трубкасини тутатиб олиш учун ундан олов сүради. Француз трубкасина тутатиб, оловини олдиради-да, руснинг трубкасига ағдариб беради.

— Табак бун,— дейди пушти кўйлак кийган солдат. Томошибинлар жилемайшилади.

— Oui, bon tabac, tabac turs, — дейди француз, — et chez vous tabac russe? bon?¹

— Рус бун,— дейди пушти кўйлакли солдат. Атродини құршаб турғанлар қаҳ-қаҳ кулишади.— Франсे йўқ бун, бонжур, мусье,— дейди пушти кўйлакли солдат, бутун билган сўзларини ишлатиб, французнинг қорнига уриб қўяди ва кулади. Французлар ҳам кулишади.

— Ils ne sont pas jolis ces bêtes de russes,² — дейди французлар тўдасидаги бир зуав.³

— De quoi de ce qu'ils rient donc?⁴ — дейди итальянча талаффуз этаётган бошқа бир қорааси, бизникларга яқинлашаркан.

— Кафтан бу, — дейди эпчил солдат, зуавнинг этағидаги тикилган гулни кўздан кечирар экан, яна кулги кўтарилади.

— Ne sortez pas de la linge, à vos places, sacré nom...⁵ — деб қичқиради француз капрали⁶ ва солдатлар ошкор равишда истар-истамас тарқалишади.

Бошқа бир ерда бизнинг ёшгина отлиқ офицеримиз француз офицерлари доирасида французча кўча шевасида тўхтовсиз бидирларди. Сўз аллақайси бир comte Sazonoff, que j'ai beaucoup connu, monsieur,⁷ — устиди боради, — дейди битта эполетли рус офицери, — c'est un de ces vrais comtes russes, comme nous les aimons⁸,

— Il y a un Sazonoff que j'ai connu, — дейди кавале-

¹ Ҳа, яхши тамаки, турк тамакиси, сизда-чи, рус тамаксими? Яхшими? (*Франц.*)

² Хунуккина экан, бу рус ҳайвонлари. (*Франц.*)

³ Зуав — француз армиясидаги Жазоир полканинг солдати.

⁴ Нега кулишяти? (*Франц.*)

⁵ Чизиқдан ўтмаларинг, жой-жойингга борларинг, ярамаслар... (*Франц.*)

⁶ Капрал — баъзи чет, мамлакатлардаги армияларда жичик командир.

⁷ Мен яхши таниган граф Сазонов ҳақида. (*Франц.*)

⁸ У биз севган асл рус графларидан. (*Франц.*)

рист, — mais il n'est pas comte, a moins que le sache.
un petit brun de votre âge à peu près.¹

— C'est ça, monsieur, c'est lui. Oh, que je voudrais le voir ce cinqe comte. Si vous le voyez, je vous pris bien de lui faire mes compliments. Capitaine Latour², — дейди у таъзим қилиб.

— N'est ce pas terrible la triste besogne, que nous faisons? Ca chauffait cette nuit, n'est-ce pas?³ — дейди кавалерист, гапни давом эттирмоқ мақсадида ва жасадларни кўрсатиб.

— Oh, monsieur, c'est affreux! Mais quels gaillards vos soldats, quels gaillards! C'est un plaisir que de se battre contre des gaillards comme eux. — Il faut avouer que les vôtres ne se mouchent pas du pied non plus,⁴ — дейди кавалерист таъзим қилиб ва ўзини жуда ақлли гумон қилиб. — Энди бас қилайлик, шу кифоя.

Яхшиси бошига, отасиники бўлса керак, эски шапка, яланг оёғига бошмоқ кийган, сариқ дағал газламадан тикилган иштонини тасма билан тортиб илиб олган мана бу ўн яшар болага қаранг, сулҳ тузиш бошланган ҳамоно кўтармадан ўтиб, пастликда айланиб, французларни ва ерда ётган жасадларни беихтиёр қизиқиш билан кузатиб, бу машъум водийда очилиб ётган зангори дала гулларини териб юрган ўн яшар анави болага бир қаранг. Бир даста гул териб уйига қайта туриб, шамол келтираётган қўланса ҳидни сезмаслик учун бурнини қўли билан бекитиб, бир тўда йиғиб қўйилган жасадлар ёнида тўхтади ва ўзинга яқинроқ жойдаги бир калласиз, қўрқинчли жасадга узоқ тикилиб қолди. Анчагача қимир этмай тургач, яқинроқ борди-да, ўликнинг қотиб чўзилиб қолган қўлинини оёғи билан туртиб кўрди. Қўл тебраниб кетди. У яна қаттиқроқ туртди. Қўл яна тебранди-да, жойига қайтиб тушди. Бола бирдан қичқи-

¹ Мен бир Сазоновни танирдим,— дейди кавалерист,— лекин билишимча, у граф эмас, ўзи паст бўйли, қорамагиздан келган, бўйи сиздек келади. (*Франц.*)

² Худди шундай, ўшанинг ўзи. О, ўша дилкаш графни қани энди бир кўрсам. Агар кўриб қолгудек бўлсангиз, ўтиниб сўрайман, мендан салом айтинг: капитан Латур бўламан. (*Франц.*)

³ Қандай даҳшатли ва қайгули иш қиляпмиз-а, тўғрими? Утган кеча жуда иш қизиди-а, тўғрими? (*Франц.*)

⁴ О! Жуда даҳшат бўлди! Лекин солдатларингиз азamat йигитлар экан, жуда азamat экан! Бундай азamatлар билан жанг қилишининг ўзи роҳат.

— Лекин тан олишимиз керак, сизларники ҳам бўш келадиганлардан эмас. (*Франц.*)

риб юборди, юзини гуллар орасига яшириб олди ва жон ҳолатда қалъя томон ура қочди.

Ҳа, бастионда ҳам, траншеяда ҳам оқ байроқ илинган, гуллаган водий сассиқ жасадлар билан тўлган, порлоқ қуёш тиниқ осмондан кўк денгиз томон тушиб келмоқда, кўк денгиз эса қуёшнинг олтин шувълаларида жимиirlаб ялтирайди. Минглаб кишилар тўдалашиб томоша қилишади, гаплашишади ва бир-бирларига қараб жилмайишади. Ана шу одамлар — христианлар, севги ва фидойиликдек бир буюк қонунга эътиқод қиласдиган одамлар. Ана шулар қилиб қўйган гуноҳларини кўриб, ўзларини яратиб, ҳар бирининг дилига ўлим ваҳимаси билан бирга яхшилик ва гўзалликка муҳаббат ҳислари солганинг қаршисида бирдан тиз чўкиб, тавба-тазарру қилмайдиларми, қувонч ва баҳтиёрлик кўз ёши билан оға-инилардек қучоқлашмайдиларми? Иўқ! Оқ латталар яширилади — яна ўлим ва жафо қуроллари тилга киради, оҳ-воҳлар, қарғишилар янграйди.

Мана, мен ҳам айтмоқчи бўлганларимни айтиб олдим; лекин оғир хаёл мени қийнаб қўйди. Балки буларни гапиришнинг кераги ҳам йўқ эди. Винони бузиб қўймаслик учун тагида чўккан қуйқимини чайқаш лозим бўлмаганидек, ана шу мен айтган нарсалар ҳам заарали бўлиб кетмаслиги учун балки ҳар бир одамнинг дилида онгсиз равишда яшириниб ётиши, баён этилмаслиги лозим эди.

Ўзимизни четга олиб юриш лозим бўлган ёвузлик ифодаси қани? Бу қиссада ибрат бўладиган эзгулик ифодаси қани? Ёвуз куч киму қаҳрамон ким? Ҳамма яхши, шу билан бирга ҳаммаси разил.

На барча ишларини ботирлик ва шуҳратпараматлик қабилидан қиласдиган Калугин, на имон, таҳт ва ватан учун олиб борилган жангда ҳалок бўлган ношуд ва зарарсиз Праскухин, на юраксиз, ҳамма нарсага ҳам ақли етавермайдиган Михайлов, на қатъий маслаги ва тартиб-интизоми бўлмаган болага ўҳшаган Пест қиссанинг ёвуз кучи ёки қаҳрамони бўла олади.

Қиссанинг қаҳрамони — бутун борлиғим билан севганим, бор кучимни унинг бутун латофати билан тасвирлашга қаратганим, ҳамма вақт энг гўзал нарса ҳисобланиб келган, гўзал ҳисобланадиган ва гўзал бўлиб қоладиган нарса — ҳақиқатдир.

1855 йилнинг 26 июни

СЕВАСТОПОЛЬ 1855 ЙИЛНИНГ АВГУСТИДА

1

Августнинг охирлари эди. Севастополь йўлида даралар оралаб, Дуванка¹ билан Боғчасарой ўртасида қуюқ ва иссиқ чанг ичида бир офицер араваси ўтиб борарди (бошқа ҳеч қаерда учрамайдиган бу узунчоқ арава жуҳуд арава билан рус четан аравасига ўхшаб кетадиган хилидан эди).

Араванинг бош томонида дағал газламадан сюртук ва эскиб, юмшаб кетган офицер фуражкаси кийгани деншик тиз чўкиб, жиловни тортиб-тортиб ўтиради; орқада устига тўқим ёпилган тугун турар, юк устида эса енгил шинель кийган бир пиёдалар офицери ўтиради. Унга шу ўтирган ҳолда баҳо берилса, бўйи ўртача, лекин жуссали киши эди. Ўлгудек тарвақайланган кўкраги билан яғринининг ўртаси кифтларидан кенгроқ бир киши эди. У жуссадор ва яғриндор бўлиб, юзи билан бўйни пишиқ, пайдор эди. Гавдасининг ўрта қисмида камар боғланадиган жой — бел деган нарса кўринмас, қорни ҳам дўмпаймаган эди. Аксинча, уни озғин деса ҳам бўларди, сарғиш бўлиб қорайган юзи айниқса ориқ эди.

Агар бетидаги салқиганлик, афти ангорига умумий дағаллик бериб турувчи, юз бичимини йирик қилиб кўрсатувчи қарилликка хос бўлмаган йирик, майин ажинлар бўлмаганда, уни чиройли деб ҳисоблаш мумкин эди. Қисиқ қўй кўзлари ҳаддан зиёд дадил, ҳатто беорлик билан боқади, деса ҳам бўлади; мўйлови жуда қуюқ,

¹ Севастополь яқинидаги станция. (Л. Н. Толстой изоҳи.)

лекин юпқагина, учи тишлаб кемтилган; даҳани ва айниқса ёноқлари икки ҳафтадан буён олдирилмай ўсиб ётган қалин, қора соқол билан қопланган, 10 май куни бомба парчаси тегиб бошидан яраланган бу офицер ҳозиргача ярасини ечиб ташламаган ва бир ҳафтадирким, ўзини бутунлай соғайиб кетган ҳисоблаб, Симферополь госпиталидан чиқиб, ана шу ўқ овозлари эшитиләётгай томоннинг қаеригадир жойлашган полкига қайтиб кетаётир, лекин полкнинг қаердалигини — Севастополдами, Шимолий томондами ёки Инкермандами эканлигини у ҳали ҳеч кимдан дурустроқ суриштириб билолганича йўқ. Ўқ товушлари эшитилар, айниқса тоғ халақит бермай қолган маҳалда ёки шамол учириб келгандан жуда аниқ, тез ва жуда яқин бўлиб туюларди: гоҳ портлаш ҳавони ларзага солиб, беихтиёр чўчишиб юборарди, гоҳ барабанларнинг дамбир-думбур овозига ўхшаш бир-бирини қувалаган, кучсиз товушлар эшитилиб, зўр гулдирос ичидаги эшитилмай қолади, гоҳ шуларнинг ҳаммаси чақмоқ зўрайиб, ҳозиргина шаррос жала қўйиб ўтган вақтдаги момақалдироқнинг гулдирашига ўхшаш тасир-тусурга айланиб кетади. Одамларнинг айтишига қараганда ва эшитилиб турган товушларга қараб ҳукм қилганда, даҳшатли бомбардимон борарди. Офицер денщикни шоширади: ўша ёққа иложи бори-ча тезроқ етиб боргиси келаётгандек кўринарди. Рўпарадан Севастополга озиқ-овқат ташиб келтириб, энди кулранг шинелли касал ва ярадор солдатларни, қора пальтодаги матросларни, қизил феска¹ кийган грек кўнгиллиларини, соқоли ўсиб кетган халқ лашкарларини тўлдириб қайтаётган рус мужикларининг катта карвони чиқиб қолди. Офицер тушган арава тўхтаб, уларни ўтказиб юборишга мажбур бўлди. Шундай қилиб офицер йўлда қуюқ ҳаракатсиз булутдек кўтарилиган, кўз ва қулоқларини тўлдириб, терлаган юзига ёпишаётган чангдан кўзини қисиб, юзини буруштирганича ёнидан бирин-кетин ўтиб турган бемор ва ярадорларнинг юзига жаҳли чиқиб, аммо совуққонлик билан қараб ўтиради.

Денщик булар ёнидан ўтиб кетаётган ярадорлар тўлдирилган бир аравани кўрсатиб:

— Анави нимжон солдатча бизнинг ротадан,— деди хўжайинига ўгирилиб.

¹ Феска — баъзи Яқин Шарқ мамлакатларида бош кийими.

Араванинг бош томонида барра телпак кийган серсоқол рус ёни билан ўтирас ва билаги билан дастани қисиб туриб, қамчи тўқирди. Унинг орқасида, аравада бештacha солдат, турли вазиятда силкиниб борарди. Уларнинг бири, қўли аллақандай каноп билан бойланган, кир кўйлаги устидан шинелини ташлаб олган, ўзи ориқ ва рангиз бўлишига қарамай, араванинг ўртасида тетик ўтиради. Офицерни кўриб қолиб, бошидан шапкасини олмоқчи бўлди-ю, лекин ярадорлиги эсига тушиб қолди шекилли, ўзини бошини қашимоқчи бўлган кишига олди. Бошқаси, унинг ёнидагиси, араванинг тубида ётарди; унинг арава четини ушлаб турган икки ориқ қўли ва ҳар томонга чайқалаётган чиптага ўхша什 тиззасигина кўринарди. Учинчиси, юзи шишган ва бойланган бошига солдатча шапка қўндириб олгани, ён томондан ғилдирак устига оёғини осилтириб, қўлини тиззасига тираб мудраётгандек ўтиради. Йўловчи офицер худди шунисига юзланди.

— Должников!— деб қичқирди у.

Солдат кўзини очиб, бошидаги фуражкасини ола туриб:

— Ҳа-о,— деб жавоб берди. У шундай йўғон, дўриллаган овоз билан жавоб бердики, худди йигирматача солдат баравар қичқиргандек бўлди.

— Қачон ярадор бўлдинг, оғайним?

Солдатнинг шишган қалайи кўзлари жонланди: у, афтидан, ўз офицерини таниди.

— Соғ бўлинг, жаноблари!— деб қичқирди у боягидек йўғон, дўриллаган товуш билан.

— Полкимиз ҳозир қаерда?

— Севастополда эдик; чоршанбida бошқа ёққа ўтишмоқчийди, жаноблари!

— Қаёққа?

— Аниқ айттолмайман... Шимолга бўлса керак, жаноблари! Бугун кўчишмоқчи эди, жаноблари,— деб қўшиб қўйди у чўзиб, бошига шапкасини кияркан,— тинмай отиб ётибди, нуқул бомба отади, ҳатто бухтагача бориб етапти; ҳозир шундай отяптики, жуда...

Солдатнинг охирги сўзларини эшишиб бўлмади: лекин унинг юз ифодаси ҳамда вазиятига қараганда, бундай оғир нарсаларни уқубат чеккан кишидаги алам билан айтаётгани кўриниб турарди.

Йўловчи офицер, поручик Козельцов, ўткир одам

эди. У бошқалар шундай яшашади ва шундай қилишадиу деб, худди ўшандай яшаб, одамлар қилган ишни қилиб, қилмаганини қилмай юрадиган одамлардан эмасди: у ҳамма вақт истаган нарсасини қилас, бошқалар ҳам унга эргашар ва яхши иш қилганинига ишциониб юрардилар. Ўзи ҳам анча миришкор, қўлидан ҳар бало келадиган йигит эди; у бефаросат одамлардан эмас, қобилиятли, яхши куйладиган, гитара чалишни биладиган, шинаванда, ёзиш-чишиш ишларига уста, айниқса полк адъютанти бўлган даврида малака ортириб олганидан подшоликка хос қоғозларни ёзишни боцлайдиган йигит эди; лекин унинг серғайрат, иззатнафси зўр табиати ана шу майда қобилиятга асосланган бўлса-да, кескин ва жуда ажойиб эди. Унда ҳаёт билан шу қадар сингишиб кетган, фақат эркаклар ва айниқса ҳарбийлар доирасида авж оладиган иззатнафс ривожланган бўлиб, у ё биринчи бўлишни, ёки яксон бўлишни афзал кўрар ва ундаги иззат-нафс ҳатто ички майлларини ҳам ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланарди; у ўзи билан таққослаб юрган одамларидан ҳам олдинда бўлишни севарди.

Поручик ярадорларни ортган аравалардан ва солдатнинг сўzlаридан кейин юраги сиқилди, кўнгли ғаш бўлди-да:

— Шу Москванинг¹ валдирашига қулоқ солиб ўтирибман-а,— деб ғўлдиради ва лекин бомбардимоннинг гулдираб келаётган овози солдатнинг айтгандари ростлигини тасдиқларди.— Жуда қизиқ-да, бу Москва... Қимирла, Николаев, ҳайде деяпман... Нима, ухлаб қолдинми!— деб қўшиб қўйди денщикни уришиб, шинелининг барини тузатар экан.

Николаев жиловни тортиб, чух-чухлаб отни йўлга солди, арава ғилдираб кетди.

— Отга бир оз ем бериб оламизу, шу бугуноқ йўлга тушамиз,— деди офицер.

2

Татар ўйларининг вайронасидан қолган тош деворлар орасидан ўтган кўчага кириб келаётганда, Севас-

¹ Жуда кўп армия полкларида офицерлар солдатни бир оз жирканиб ва сал эркалаб Москва ёки қасам деб атайдилар. (Л. Н. Толстой изоҳи.)

тополга кетаётган, йўлда тўдалашиб қолган, бомба ва ядро ортган аравалар поручик Қозельцовни яна тутиб қолди. Арава тўхташга мажбур бўлди.

Икки пиёда солдат йўл ёқасидаги вайронга деворда чангга ботиб ўтирас ва тарвуз билан юн ейишарди.

Улардан бири ёнларига келиб тўхтаган, қопчиқ орқалаган солдатга:

— Йўл бўлсин, ҳамشاҳар? — деди нон чайнай туриб.

— Губернадан ротага кетяпмиз,— деб жавоб берди солдат, орқасидаги қопчиғини тўғрилар экан, тарвузга қарамасликка тиришиб.— Мана, уч ҳафтача бўлди, ротада эдик. Энди бўлса ҳаммамизни шу ёққа жўнатишиди. Полкимиз шу топда қаёқдалигини ҳам билмаймиз. Бизниkilар ўтган ҳафта Корабельнаяга киришди дейишган эди. Ҳеч нарса эшитганингиз йўқми, жаноблар?

Ҳом тарвузни маза қилиб қаламтарош билан қирқиб еяётган ҳарбий карvon хизматидаги кекса солдат:

— Шаҳарда ҳозир, оғайни, шаҳарда,— деди.— Ўша ердан чиққанимизга ярим кун бўлди. Шунақа даҳшатки, оғайним, қўяверасан, яхшиси бормай қўя қол, шу ерда похолга ағнаб бир-икки кун ёт,— шундай қилганинг маъқул қайтага.

— Нега ундаи дейсиз, жаноблар?

— Эшитмаясанми, ҳозир ҳамма ёқда отишув, битта бутун жой қолган эмас. Ўқ еб ўлганларнинг сон-санофи йўқ.

У қўлини силкитди ва шапкасини тўғрилаб қўйди.

Йўловчи солдат ўйчанлик билан бош чайқади, тилини тақилятиб қўйди, кейин қўнжидан трубкасини олди-ю, ичига тамаки солмасдан ковлаштириб, эски тамакисини чиқарди-да, чекиб ўтирган солдатдан бир парча пиликни ёндириб олди ва шапкасини бир оз кўтарди.

— Худонинг ўзи ярлақасин, жаноблар! Яхши қолинглар! — деди у ва орқасидаги қопчиғини силкиб, йўлга тушди.

— Эҳ, бир оз сабр қила қолсанг бўларди,— деди чўзиб тарвузни кавлаштириб ўтирган солдат.

— Барибир эмасми,— деб тўнғиллади йўловчи, тўпланиб турган араваларнинг ғилдираклари орасидан сиқилиб ўтар экан,— одамларининг гапига қараганда кечга бориб мен ҳам тарвуз олиб, еб ётадиганга ўхшайман.

Қозельцов стиб келганда, станцияда оломон тўла эди. Пиллапояда уига биринчи дуч келган киши, орқасидан эрганиб юрган икки офицер билан жанжаллашаётган ориқдан келган, ёш йигит, назоратчи бўлди.

— Лозим бўлса, уч кеча-кундуз эмас, ўн кеча-кундуз ҳам кутасиз! Генераллар ҳам кутишяпти, тақсир,— деярди назоратчи, йўловчиларга тегизиб,— нима, ўзими от қилиб қўшиб бераманми сизларга.

— От йўқ бўлса, ҳеч кимга ҳам бермаслик керак... Нега юк кўтарган аллақандай малайга от бердинг?— деб қичқиради офицерлардан бири — каттаси, у қўлида бир стакан чой кўтарниб юрар ва, кўринишидан, сўзида олмош ишлатмасликка атайлаб уринар, шу билан назоратчига сенсираб юборишим ҳам чўт эмас, демоқчилигини билдиromoқчи бўларди.

— Танангизга бир ўйлаб кўринг, жаноб назоратчи,— дерди иккинчи ёшгина офицер тутилиб,— биз харалатарала қилгани кетаётганимиз йўқ-ку. Бизни чақиртирган эканлар, демак керак эканмиз у ерда, йўқ эса генерал Крамперга айтаман. Нима деган гап бу ўзи... бундан чиқди, сиз офицер унвонини сира ҳурмат қилмас экансиз-да.

— Доим ишни бузасиз!— деб унинг сўзини бўлди каттаси аччиқланиб.— Ҳамма вақт менга халақит берасиз; улар билан гаплашишни билиш керак. Ҳурматни биладими булар. Қани, ҳозир от тайёр бўлсин!

— Жон деб топиб берардим, тақсир, лекин қаердан оламан?

Назоратчи бир оз жим турди-да, бирдан қизишиб кетди ва қўлларини силкитиб гапира бошлади;

— Тақсир, мен ҳам яхши тушунаман, ҳаммасини биламан, аммо иложим қанча! Мени ўз ҳолимга қўйиб туринг, (офицерларнинг юзида умидланиш ифодаси кўринди)... шу ойнинг охиригача ўз ҳолимга қўйиб туринг, кейин бу ердан соямни ҳам топмайсиз. Бу ерда қолгандан кўра Малаҳ қўргонига кетганим яхши. Ҳудо ҳаққи! Фармойишлари шу бўлгандан кейин қўлларидан келганини қилишсиз: бутун бошли станцияда бирорта дурустгина арава топилмайди, от бечоралар уч кундан буён бир боғ пичан кўрмади.

Шундай деди-ю, назоратчи дарвозага кириб ғойиб бўлди.

Козельцов офицерлар билан бирга хонага кирди.

— Начора,— деди бир дақиқа муқаддам бениҳоя дарғазаб кўринган катта офицер, кичигига жуда хотиржамлик билан,— уч ойдан буён йўлдамиз, яна бир оз кутсак кутармиз. Ҳечқиси йўқ — етиб оламиз.

Тутун босган, ифлос хона офицерлар ва чамадонлар билан шу қадар лиқ тўлган эдики, Козельцов ўзига деразадан зўрға жой топиб ўтири; у одамларга разм солиб, гапларини диққат билан тинглаб, папирос ўрай бошлади. Эшикнинг ўнг томонида, устида турли қоғозларга қанд қўйилган ва баъзи-баъзи жойида миси кўкариб кетган самовар турган, ёғ босган қийшиқ стол атрофида асосий гуруҳ жойлашгач эди: аёллар капотидан бузиб тикилганга ўхшаб тушган янги яктак кийган мўйловсиз бир ёш офицер чойнакка сув тўлдирмоқда, худди шунга ўхшаш тўртга яқин офицер хонанинг ҳар қаерида жойлашган; улардан бири боши тагига пўстин қўйиб олиб, ухлаб ётарди, бошқа бири стол ёнида тикка туриб, стол ёнида ўтирган қўлсиз офицерга қўй гўшти тўғраб бермоқда. Бири адъютант шинелида, иккинчиси тоза матодан пиёдалар шинели кийиб елкасига сумка осган икки офицер сўри ёнида ўтиришар ва бошқаларга қарашларидан, сумка осганининг сигара чекишидан, уларнинг фронтда хизмат қилиб келган офицерлар эмаслиги, бундан эса ўзлари мамнун эканликлари кўриниб турарди. Уларнинг қилифида жирканиш кўринмас, балки қисман пулга ва қисман генераллар билан яқиндан алоқада бўлганликларига асосланган қандайдир ғуур, осойишталик бор эди. Улар ўзларининг бошқалардан кўра устунликларини англагандек, ҳатто буни яширишга урингандек кўринардилар. Ёшгина лаби дўрдоқ доктор ва немисбашара артиллериست диванда ухлаётган ёш офицернинг оёғи ёнида ўтириб пул санашарди. Тўртга яқин деншикнинг бири мудрар, бошқалари эшик ёнида чамадонлари ва тугулари ёнида уймаланишарди. Козельцов шунча одам орасида бирорта таниш учратмади; лекин шунга қарамай уларнинг гапига қизиқсиниб қулоқ сола бошлади. Козельцов ёш офицерларнинг кўринишидан тўппа-тўғри корпусдан келаётганликларини сезди. Ёш офицерлар унга ёқиб қолди, муҳими шундаки, улар укасини эслат-

ди. Унинг укаси ҳам корпусдан чиққан, бугун-эрта Севастополь батареяларидан бирига етиб келиши керак. Сумка осгани офицерни аллақаерда кўргандек бўлди. Унинг туриш-турмушидан жирканч ва беор одам бўлиб кўринди. У ҳатто: «Бирор нарса дейдиган бўлса, адабини бериб қўяман», деган фикрда деразадан тушиб, сўрига келиб ўтириди. Козельцов умуман яхши ва ҳақиқий жанговар офицер бўлганидан штаб офицерларини ёқтиромаслик билангина чекланмай, бир қарашдаёқ мана шу икки офицернинг штаб одамлари эканликларини англаб, уларга нисбатан нафрати қўзғаган эди.

4

— Ҳар ҳолда, жуда алам қилар экан,— дерди ёш офицерлардан бири,— шунча яқин келганда етиб боромай ўтиранг-а. Балки бугун иш бошланар, биз эса иштирок этолмаймиз.

Унинг чийиллаган овозида, гапираётганда юзига югурган доғсимон қизилликда бирор ўринсиз сўз айтиб қўймадиммикин, деб ҳамма вақт ташвишланадиган одамнинг уятчанлиги сезилиб турарди.

Қўлсиз офицер унга жилмайиб қараб қўйди.

— Ҳали улгурасиз, шошилманг,— деди у.

Ёш офицер тўсатдан пайдо бўлган табассум-ла қўлсизнинг ориқ юзига зўр эҳтиром билан қаради-да, жим қолиб, яна чой билан машғул бўлди.

Ҳақиқатан ҳам қўлсиз офицернинг юз ифодасида, вазиятида ва айниқса шинелининг бўш турган енгига осойишта бепарволик акс этиб турарди. Бу ифодани шундай деб тушуниш мумкин эди: ҳар қандай иш ёки гап бўлаётганда у, буларнинг ҳаммаси жуда соз, буни мен биламан, агар истасам, ҳаммасини бемалол қиламан, деяётгандек кўринарди.

— Нима қиласми энди,— деди ёш офицер, яктак кийған ўртоғига,— шу ерда тунаймизми ёки ўз отимизда йўлга тушамизми?

Ўртоғи йўлга тушишини рад қилди.

— Ўзингиз ўйлаб қаранг, капитан,— деб сўзини давом эттириди чой қуяётгани қўлсизга мурожаат қилар экан, у тушириб юборган пичоқни ердан олиб,— бизга

Севастополда от жуда қиммат дейишган эди, икковимиз бир бўлиб Симферополда от сотиб олдик.

— Роса қўлга тушган бўлсангиз керак?

— Тўғрисини айтсам, билмадим, капитан; араваси билан тўқсон сўмга олдик. Жуда қимматми?— деб сўрайди у ҳаммадан, шу қаторда унга қараб турган Козельцовга ҳам юзланиб.

— Той бўлса қиммат эмас,— деди Козельцов.

— Ростданми? Бизга қиммат дейишаётган эди... Фақат сал оқсоқроқ, тузалиб кетади, дейишганди. Лекин ҳали бақувват.

— Қайси корпудансиз?— деб сўради Козельцов, укаси ҳақида бир хабар топиш мақсадида.

— Биз ҳозир Дворян полкиданмиз, олти кишимиз, ҳаммамиз ҳам Севастополга ўз ихтиёrimиз билан келяпмиз,— деди сўзамол офицер йигитча,— лекин батареямизнинг қаердалигини билмаймиз: бирор Севастополда дейди, анавилар бўлса Одессада, дейишади.

— Симферополда билиб олишнинг иложи бўлмадими?— деб сўради Козельцов.

— Билишмайди... Ишонасизми-йўқми, оғайнимиз бир маҳкамага кирган эди; тоза қўпол муомала қилишди... ишонасизми-йўқми, жуда алам қилас экан. Тайёр папирос керак эмасми?— деди у, шу вақт сигара қутисини олмоқчи бўлиб турган қўлсиз офицерга.

У сермулозаматлик билан унинг хизматига тайёр турарди.

— Сиз ҳам Севастополданмисиз?— деб давом этди у.— Оҳ, худойим-ей, қандай яхши! Биз ҳаммамиз Петербургда сиз тўғрингизда, барча қаҳрамонлар тўғрисида ўйлардик!— деди у, Козельцовга ҳурмат ва меҳрибонлик билан қараб.

— Ҳали, қайтиб кетиш ҳам тўғри келиб қолар?— деб сўради поручик.

— Ана шундан қўрқамиз-да. Ўзингиз ўйлаб кўринг, от сотиб олдик, ҳамма керакли нарсаларни — спиртли кофейник ва турли зарур майдо-чуйдаларни сотиб олдик,— энди пулимиз ҳам қолмади,— деди у паст товуш билан ва ўртоғига ўгирилиб қаради,— энди қайтишга тўғри келиб қолса, нима қилишимизга ҳам ҳайронмиз.

— Йўл пули олмадингларми?— деб сўради Козельцов.

— Йўқ,— деб жавоб қайтарди у шивирлаб,— шу ерда беринин ваъда қилишган эди.

— Гувоҳномаиглар борми?

— Энг муҳими — гувоҳнома эканлигини биламан. Лекин Москвада ўйига оборганимда бир сенатор — ўзимнинг амаким, менга шу ерда беришларини айтганди, бўлмаса ўзи ҳам берарди-я. Энди гувоҳномасиз ҳам беришарникан-а?

-- Албатта беришади.

— Мен ҳам, балки гувоҳнома бўлмаса ҳам беришар деб ўйлайман,— деди у. У шундай оҳангда гапирдики, бундан ўттизлаб станцияда тақрор-тақрор сўрайвериб, ҳамма ерда турлича жавоб олаверганидан энди ҳеч кимга ҳам ишонмай қўйгани кўриниб турарди.

5

— Нега бермас экан,— деди бирдан, шу вақт гаплашаётганлар олдига келиб қолган, боя пиллапояда назоратчи билан фижиллашиб юрган офицер. У тингловчилар ичидаги мўътабарлари деб яқинроқда ўтирган штаб офицерларига ҳам қисман мурожаат қилиб гапиради.— Мен ҳам худди ўша жаноблар сингари, иссиққина ўрнимни ташлаб, ҳаракатдаги армияга, ҳатто худди Севастополнинг ўзига юборишларини сўраб арз қилдим. Менга П. дан чиқиб, бу ерга етиб олишимга ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз олти сўм беришиди, холос, унинг ёнига ўзимнинг бир юз эллик сўмдан ортиқ пулим кириб кетди. Уч ойдан бери йўл юриб, саккиз юз чақирим босибман-а. Яхши ҳамки, ёнимда пул бор экан. Бўлмаганда нима қилардим?

— Наҳотки уч ой йўл юрган бўлсангиз?— деб сўради аллаким.

— Нима қиласай бўлмаса,— деб давом этди офицер.— Агар келишин истамасам яхши жойимни ташлаб чиқармидим, йўлда кунимни ўтказиб овора бўлармидим, қўрққанимдан йўлимни узайтираётганим йўқ-ку... ноиложликдан. Мана, масалан, Перекопда икки ҳафта турдим; назоратчиси сиз билан гаплашгиси ҳам келмайди,— қачон хоҳласангиз кетаверинг, куръерларнинг гувоҳномаси бир тўп бўлиб уйилиб ётиби. Тақдир шу экан-да... менга қолса-ку, аллақачон етардим-а, лекин

тақдир экан; бомбардимон бўлаётгани учун тўхталиб турганим йўқ, лекин шошилсанг ҳам, шошилмасанг ҳам барибир, менга қолса-ку...

Бу офицер йўлда тутилиб қолгани сабабли ўзини оқлаётгандек шу қадар тиришиб тушунтирадиқи, кишида беихтиёр қўрқоқлик қилмаяптимикан, деган фикр туғиларди. У ўз полки турган жойни ва у ер хатарлими-йўқми, деб суриштирганда гап айниқса равshan бўлди. Ҳудди ўша полкдан келаётган қўлсиз офицер, кейинги икки кун ичида фақат офицерларнинг ўзидан ўн етти киши ҳалок бўлганини айтганда, унинг ранги бўзариб, нафаси ичига тушиб кетди.

Ҳақиқатан ҳам бу офицер олти ой муқаддам анча довюрак бир киши бўлишига қарамай, ҳозир ўтакетган қўрқоқ бўлиб қолганди. Бу офицерда унгача ҳам, ундан кейин ҳам кўпларнинг бошидан ўтгани каби кескин ўзгариш юз берди. У кадет корпұслари жойлашган губернияларимиздан бирида яшарди, иссиққина, осойишта ўрни ҳам бор эди. Лекин газеталарда ва хатларда Севастополь қаҳрамонларининг, бир вақтдаги ўртоқларининг ишлари ҳақида ўқиб, тўсатдан шуҳратпастликка учди, ватанпарварлиги тутиб кетди.

У ўзининг шу ҳисси деб жуда кўп нарсани қурбон қилди — ўрганиб қолган жойидан, саккиз йил тиришиб орттирган юмшоқ мебелли квартирасидан, таниш-билишларидан, бадавлат хонадоннинг қизига ўйланиш умидидан,— шуларнинг ҳаммасидан воз кечиб, шоншуҳрат қозониш ва генералликка кўтарилиш умидида февраль ойидаёқ ҳаракатдаги армияга жўнатишни сўраб ариза берди. Орадан икки ой ўтгач, у команда орқали расмий хат олди; бунда ҳукуматдан нафақа талаб қиласидими-йўқми деб, сўралган эди. У нафақа сўраслигини айтиб жавоб ёзиб юборди, шу икки ой ичида ватанпарварлик туйғуси анча совиб қолган бўлса-да, сабр-қаноат билан бирор жойга белгиланишини кута бошлади. Икки ойдан кейин яна, масонлар¹ жамиятига мансуб эмасми ва шунга ўхаш расмиятчиликлар сўралган хат келди. Бунга ҳам мансуб эмаслигини ёзиб юборгач, беш ой деганда ишга белгиланди. Шу орада

¹ Масон — XVIII асрда пайдо бўлган ва «ахлоқни камолотга «етказишни» мақсад қилиб олган, мистик маросимлар ўтказадиган махфий диний-фалсафий жамият.

огайнилари, ҳаммадан ҳам кўра вазият ўзгарганда кишида пайдо бўладиган бу янгиликдан норизолик ҳисси, уни ҳаракатдаги армияга кириб катта аҳмоқчилик қилиб қўйганига ишонтиридилар. Чангга ботиб, меъда қайновига гирифтор бўлиб, бешинчи станцияга етгандан ва у ерда Севастополдан қайтаётган куръер билан учрашиб, ундан уруш даҳшатларини эшитгандан, ўша ерда ўн икки соат от кутишга мажбур бўлгандан кейин ўзининг сингилтаклик қилганига пушаймон эди, ўзи кетаётган жой ҳақида ўйласа, юрагини ваҳима босиб, қурбонликка кетаётган одамдек ихтиёrsиз йўлида давом этди. Бу ҳис станцияма-станция саргардон бўлиб кечирган уч ой давомида ҳар станцияда Севастополдан қайтаётган офицерлар учрар ва у ердаги даҳшатларни ҳикоя қилиб берардилар — борган сайин ўсиб, ниҳоят бечора офицерни шу даражага етказдики, П. даги Дуванкада ўзини ҳар қандай жонбозлитика тайёр деб тасаввур этган бир одамни аянч қўрқоққа айлантириб қўйди. Шундай қилиб, бир ой муқаддам корпусдан келаётган ёшлар билан топишиб олиб, бу кунларни ғанимат билиб, иложи борича секин йўл босишга тиришар ҳар станцияда кроватини йиғишириб яна саранжомлар, вино дўконидан бери келмас, преферанс ўйнаб вақт ўтказар, шикоят дафтарига вақт ўтказувчи манба деб қарап ва от бермаганларида эса бениҳоя қувонарди.

Агарда у П. дан чиқиб, тўғри бастионга етиб келса, ҳақиқатан ҳам қаҳрамон бўларди. Энди бўлса, меҳнатда ҳам, хавф-хатарда ҳам чидамли, хотиржам рус кишиси бўлиб олиши учун жуда кўп руҳий азоблардан ўтиши керак эди. Аммо ундаги ғайрат ва иштиёқни энди тирилтириш жуда қийин.

6

— Қим карам шўрва деган эди? — деди бир товоқ карам шўрва кўтариб хонага кирган қирқ ёшлар чамасидаги, семиз, исқирт меҳмонхона бекаси.

Гурунг шу замоноқ тинди, хонадагиларнинг ҳаммаси ошпаз хотинга тикилди. П. дан келаётган офицер ёш офицерга бекани имо қилиб кўрсатиб, кўзини қисиб қўйди.

— Ҳа, Козельцов сўраган эди,— деди ёш офицер,— уни уйғотиш керак.— Тур, овқатингни е,— деди офицер диванда ётган йигитнинг ёнига келиб, уни елкасидан туртар экан.

Ўн етти ёшлар чамасидаги икки бети қип-қизил ўс-пирин ирғиб дивандан турди ва ўйноқи қора кўзларини ишқалаб келиб уйнинг ўртасида тўхтади.

— Вой, кечирасиз,— деди у докторга қўнғироқдек жаранглаган товуш билан, йигит тураётib уни бехос туртиб юборган эди.

Поручик Козельцов дарров укасини таниб, унинг ёнига борди.

— Танимаяпсанми?— деди у жилмайиб.

— А-а-а-а— деб қичқириб юборди укаси.— Ана холос!— деди-ю, акасини ўпа кетди.

Улар уч бор ўпишишди, лекин учинчи гал гўё иккавининг миясига баравар: нега энди албатта уч бор ўпишиш керак, деган фикр келгандек, тўхтаб қолишиди.

— Жуда хурсандман,— деди каттаси, укасига тикилиб.— Юр, ташқарига чиқайлик, гаплашайлик.

— Юр, юр. Қарам шўрвани энди ичмайман... Сен ича қол, Федерсон,— деди у ўртоғига,

— Қорним оч девдинг-ку.

— Йўқ, ичмайман.

Ташқарига чиқишгач, укаси акасидан: «Хўш, аҳволлар қалай, гапир?»— деб аҳвол суриштирас, кўриб жуда севинганини айтарди-ю, ўзи ҳеч нимани гапирмасди.

Орадан беш минутча ўтди. Бу орада улар бир оз жим ҳам қолишиди. Кейин акаси ундан нега бизникилар кутганидек гвардияга чиқмадинг, деб сўради.

— Ҳа-ҳа,— дея жавоб берди укаси, фақат эслашнинг ўзидаёқ қип-қизариб,— бу мени ерпарчин қилди. Бундай бўлишини сира кутмаган эдим. Ўзинг ўйлаб қара, битириш олдидан биз уч киши бўлишиб бир чеккага чиқдик, дарвозабон турадиган хонанинг нариги ёғидаги ўй бор-ку, сизларнинг вақтингизда ҳам шундай эди шекилли,— муттаҳам қоровул кўриб қолгану, навбатчи офицерга чақишга юргурган (яна у қоровулга неча бор ароқ пули ҳам берганимиз-а), у ҳам пусиб етиб келган; биз уни кўриб қолишимиз билан шерикларим папиросни ташлаб, ёндаги эшикларга ўзларини уриб қочиб қолишиди — мен бўлсан турган жойимда қолавердим. У ҳар хил бўлмағур гапларни қилди, мен

ҳам албатта, индамай қўя қолмадим. Кейин у инспекторга чақди, шу билан алғов-далғов бошланиб, хулқимга ўрта баҳо қўйиши, бўлмаса-ку, ҳаммаси аъло бўлиб келаётган эди-я. Фақат механикадан ўн икки, ана шундай гаплар. Армияга узатиши. Кейин гвардияга ўтказмоқчи ҳам бўлишган эди-ю, лекин ўзим хоҳламадим, урушга юборишларни сўрадим.

— Шундай де!

— Рост, тўғриси ҳам шу, кўзимга ҳеч нарса кўринмай қолди, тезроқ Севастополга етиб бора қолсан деб шошилдим. Шуниси ҳам борки, бу ерда ишим ўнгидан келиб қолса, гвардиядан ҳам кўпроқ фойда қилишим мумкин: у ерда ўн икки йилда полковник бўлсанг, бунда Тотлебенни икки йилда полковникликдан генералликка кўтаришибди. Ҳалок бўлиб кетсанг, нима ҳам қиласдинг!

— Үҳу, сени қара-ю,— деди акаси жилмайиб.

— Энг муҳими, биласанми нимада, ака,— деди укаси, жилмайиб ва бирор жуда уятли нарсани айтмоқчи бўлгандай қип-қизариб,— булар-ку, аҳамиятсиз нарсалар-а; муҳими шундаки, бу ерда кўплар ватан учун жонини Фидо қилиб турган бир пайтда Петербургда яшашга но-мус қиласан киши. Ундан ташқари, сен билан бирга бўлгим ҳам келди,— деб қўшиб қўйди у аввалгидан ҳам ийманиб.

— Жуда қизиқсан-а!— деди акаси, папиросдонини оларкан укасидан кўзини узмай.— Афсуски, бирга бўлмаймиз-да.

— Менга қара, ростингни айт, бастион қўрқинчлими?— деб сўраб қолди тўсатдан укаси.

— Аввал қўрқасан, кейин ўрганиб кетасан, борганингда ўзинг кўрасан.

— Яна шуни ҳам айтсанг: Севастополни олишарми-кан? Бунга нима дейсан? Мен сира ҳам олишолмайди деб ўйлайман.

— Худо билади.

— Шуниси алам қиласники, ишонасанми-йўқми: йўлда бир тугунимизни ўгирилатдик. Ичидаги киверим¹ бор эди. Энди бир алғозда қандай қилиб боришимга ҳайронман. Биласанми, бизда ҳозир янги кивер чиққан, хуллас, янгилик кўп; яхши томонга ўзгариш катта. Ҳам-

¹ Кивер — баъзи ҳарбий қисмларда кийиладиган баланд бошкайими.

масини гапириб бераман... Москвада бормаган жойим қолмади...

Кичик Қозельцов Владимир акаси Михайлга жуда ўхшарди. Лекин янги очилаётган фунча гулини тўккан наъматакка қанчалик ўхшаса, уларнинг ўхшашлиги ана шу қабилда эди. Владимирнинг ҳам сочи худди акасиники сингари сариқ, лекин қалин ва чаккалари қўнфироқ эди. Оппоқ, нозик бўйнида сариқ сочи, энагаларнинг айтишича, баҳт аломати бор эди. Нозик оппоқ юзи қизарип турмас, балки унинг бутун руҳий ҳолатини намоён қилиб гоҳ ёниб, гоҳ сўниб турарди. Худди акасиникига ўхшаган кўзлари каттароқ ва тез-тез намланиб тургани учун ҳам порларди. Ёноқларида ва қизил лаблари устида малла мўй кўринарди. Тортинчоқлик билан тез-тез жилмайганда оппоқ садафдек тишлари ярқираб кетарди. Қадди-басти келишган, ягрини кенг, тугмалари солинмаган шинели тагидан қийиқ ёқали қизил кўйлаги кўриниб турган, қўлида папирос ушлаган бу йигитча зинапоянинг қанотига суюнганича акасидан кўз узмай турарди. Бу ёқимтой ва келишган боланинг юзи ва ҳаракатларида қувонч ифодаси барқ урар, у акасини учратганига беҳад хурсанд эди. Акасини қаҳрамон деб ҳисоблагани учун ҳурмат қилас ва фахрланарди; лекин баъзи масалаларда, французыча гапириш, эътиборли одамлар ичиде ўзини тута билиш, танца қилиш ва ҳоказоларга келганда, ростини айтганда, бундай илм унинг ўзида ҳам йўқ эди, умуман, юқори табақалардагиларга хос илм мулоҳазасига келганда, акаси учун бир оз уялар, юқоридан туриб қарап, агар иложи бўлса ўргатмоқчи ҳам бўларди. У ҳамон Петербург таассуротида, келишган йигитларни яхши кўрадиган ва байрам кунлари чақириб турадиган хонимнинг ҳамда бир вақт Москвадаги сенатор уйидаги катта балда танца қиласкан, балдан олган таассуроти таъсири остида эди.

7

Деярли тўйиб гаплашгач, бир-бирингни севганинг билан кўпинча бўладигандек орада ҳеч қандай умумлик йўқлигини ҳис қилишгacha бориб етгач, оға-ини анчагача жим бўлиб қолишиди.

— Нарсаларингни йиғиштири энди, бирга кетамиз,— деди акаси.

Укаси тўсатдан қизариб кетди, дудуғланиб қолди.

— Тўппа-тўғри Севастополгами?— деб сўради у, бир дақиқа сукутдан сўнг.

— Ха, юкинг оздир, жой топамиз, деб ўйлайман.

— Жуда яхши, жўнаймиз,— деди укаси хўрсиниб, сўнг ичкари кириб кетди.

Лекин даҳлизда эшикни очмасданоқ, бошини қўйи этганича хомуш ўйлаб қолди.

«Тўппа-тўғри Севастополга, ўша жаҳаннамга жўнаш — даҳшат-ку! Лекин барибир бир кун эмас, бир кун ахир борамиз-ку, ўша жойга. Ҳозир бўлса, ҳар ҳолда акам ёнимда бўлади...»

Гап шундаки, ҳозир аравага ўтиргач, тўғри Севастополга етиб боришини, энди ҳеч қандай тасодиф уни йўлда тутиб қолмаслигини ўйлаганда, ўша ўйлаб юрган хавф-хатарлар кўз олдида аниқ намоён бўлди, унинг яқинлиги ҳақидаги фикр юрагига ғулғула солди. Ўзини бир оз босиб олиб хонага кирди; лекин орадан чорак соат ўтса ҳамки, чиқавермагач, акаси уни чақириш учун эшикни очди. Кичик Козельцов пилик офицер ёнида гуноҳкор ўқувчи вазиятида туриб, нима тўғридадир ганингарди. Акаси эшикни очганда, у ўзини бутунлай йўқотиб қўйди.

— Ҳозир, ҳозир чиқаман!— деди у, акасига қўлини силкиб.— Ўша с尔да бир оз кутиб тур.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас у ҳақиқатан чиқиб келди ва чуқур хўрсиниб, акасига яқинлашиди.

— Сен билан кетолмайдиган бўлиб қолдим, ака,— деди у.

— Нега? Шу ҳам гап бўлди-ю!

— Ростини айтсан, ҳеч қайсимизда пул йўқ. Ҳаммамиз П. дан келаётган анави штабс-капитандан қарздормиз. Жуда уятли бўлдик!

Акаси қовоғини солди ва анчагача индамай турди.

Кейин укасига ер тагидан қараб:

— Кўп қарзмисан?— деб сўради у.

— Кўп... йўқ, унча кўп эмас; лекин жуда уятли бўлдим. Уч станцияда нуқул мен учун чиқимдор бўлди, ҳар гал унинг қантини сеник... билмадим энди... ундан ташкари преферанс ўйнадик... ундан озгина қарздор бўлиб қолгандим.

— Яхши эмас, Володя! Мен учраб қолмасам нима

қиласдинг?— деди акаси қатъийлик билан, укасига қараласдан.

— Севастополда йўл пулинин оламану дарров тўлайман деб ўйлаган эдим, ака. Ахир шундай қилсан бўлади-ку; яхшиси эртага у билан бирга кета қоламан.

Акаси ёнидан ҳамёнини олди ва титраётган бармоқлари билан иккита ўн сўмлик ва битта уч сўмлик қофоз пул чиқарди.

— Бор-йўқ пулим шу,— деди у.— Қанча қарзсан?

Козельцов пулимнинг бор-йўғи шу деб ёлғон гапирган эди: у ҳар эҳтимолга қарши тўртта тиллани енгининг қайтармасига чатиб қўйган эди-ю, лекин унга тегмасликка аҳд қилганди.

КенжА Козельцов қанд ва преферансга ютқизгани бўлиб П.лик офицерга саккиз сўм қарздор экан. Акаси унга шу пулни берди-ю, лекин бундай қилиш ярамаслигини, пул йўғида преферанс ўйнаш ортиқчалигини айтди.

— Нимадан ўйнадинг?

Укаси жавоб бермади. Акаси бу саволни унинг тўғрилигидан шубҳаланиб бергандек туюлди. Севган акаси шундай шубҳа билан қарашига ва таҳқиrlанишга олиб келган бу қилигидан изза торти, у йигитчага шундай оғир таъсир қилдики, ўпкаси тўлиб келаётганини ҳис қилди ва овозда йифи оҳангига эшитилишидан қўрқиб, жавоб бермади. У қарамасдан пулни олди-да, ўртоқлари олдига кириб кетди.

8

Дуванкада, кўприк устида ароқ сотаётган солдатдан икки стакан ароқ олиб ичган Николаев от жиловини тортиб ўтиради, арава Бельбек ёнидан Севастополга қараб чўзилган тош йўлда дукур-дукур иргишлаб боради, оёғи оёғига тегиб турган оға-ини, ҳар дақиқа бир-бирини ўйлашаётган бўлса-да, индамай ўтиришади.

«Нега мени ҳақорат қилди,— деб ўйларди кичиги,— шуни айтмаса бўлмасмиди? Худди мени ўғри деб ўйлаётгандек. Ҳозир ҳам ачиқланган кўринади, энди орамиз бутунлай бузилди-қўйди. Севастополда икковимизга қандай яхши бўларди-я. Бир-бири билан иноқ оға-ини, иккови душманга қарши урушади: бири кексайиб қолган, унча ўқимишли бўлмаса ҳам ботир жангчи, иккин-

197

чиси ёш, лекин у ҳам бўш келмайди... Бир ҳафтадан кейин мен ҳам у қадар ёш эмаслигимни кўрсатиб қўярдим! Қизарадиган одатим ҳам йўқолади, юзимда мардлик ифодаси пайдо бўлади, унгача мўйловим ҳам ўсиб чиқади,— у лаблари тепасидаги мўйни чимдид қўйди.— Балким бугун етиб борамизу, шу замоноқ акам икковимиз ишга тушиб кетармиз. Акам ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ботир бўлса керак — бунақа одам кўп гапирмайди-ю, лекин ишини билиб қиласди. У мени араванинг четига қисяпти,— деб ўйларди у,— атайлаб қиляптими буни, ҳайронман. У менинг ўнрайсизланиб ўтирганимни созаётгандири, лекин ўзини билмаганликка соляпти. Мана, бугун етиб борамиз,— деб мулоҳаза юргизарди у, ўнрайсиз ўтирганини акасига сездирмаслик учун қимирлашга ҳам қўрқиб, арава чеккасига баттар қисилиб,— бирдан тўғри бастионга жўнатишса-я: мен замбараклар олдида бўламан, акам рота билан боради — бирга жангъя кирамиз. Бирдан француслар ҳужум қилиб қолади. Мен отавераман, отавераман: жуда кўпини қириб ташлайман; лекин улар барибир тўппа-тўғри ёпирилиб келишаверади. Отишнинг ҳам иложи қолмайди, нажот кўринмайди: шу пайт бирдан қилич яланочлаб акам келиб қолади, мен ҳам қўлимга милтиқ оламану солдатлар билан биргалашиб югуриб кетаман. Француслар акамга ташланишади. Мен ёнига югуриб бораман, бир французни ўлдираман, иккинчисини ўлдираман ва акамни қутқазаман. Бир қўлимни ярадор қилишади, мен милтиқни иккинчи қўлимга олиб, қувиб кетавераман; бирдан акамга ўқ тегиб, ёнимда ҳалок бўлади. Мен бир дақиқа тўхтаб, унга маъюс боқаман, ирғиб тураман-у: «Менинг орқамдан, қасосга! — деб қичқираман.— Акамни дунёда ҳамма нарсадан ҳам ортиқ кўрардим,— дейман,— энди ундан жудо бўлдим. Душмандан ўч оламиз, уни яксон қиласдиз ёки ҳаммамиз қурбон бўламиз!» Ҳамма қичқиради, орқамдан эргашади. Шу пайт францусларнинг бутун қўшини бизга қарши чиқади,— уларнинг бошида Пелиссьенинг ўзи. Биз уларни қириб ташлаймиз; лекин ниҳоят мени яна ва яна ярадор қилишади, оғир ярадор бўлиб йиқиламан. Шунда ҳамма ёнимга югуриб келади, Горчаковнинг ўзи ҳам келади-да, нима исташимни сўрайди. Мен унга ҳеч нарса истамаслигимни, фақат акамнинг ёнига қўйишларини, у билан ёнма-ён ўлишни хоҳлашимни айтаман. Мени акамнинг қонга беланганди жасади

ёнига қўйишиади. Мен бошимни кўтариб: «Ватанини жонидан ҳам афзал кўрган икки кишининг қадрига етмадинглар; энди иккови ҳам ҳалок бўлди... худо ярлақасин сизларни!»— дейману, жон бераман».

Бу хаёллар қай даражада рўёбга чиқишини ким билади дейсиз!

Володя акасига гапирмасликка аҳд қилганини унубтиб:

— Сира қўл жангига кирганмисан?— деб сўради акасидан.

— Йўқ, сира,— деб жавоб беради акаси,— полкимизда икки минг киши нобуд бўлди, ҳаммаси ишда; мен ҳам ишда ярадор бўлдим. Уруш сира ҳам сен ўйлагандек олиб борилмайди, Володя!

«Володя» сўзи укага қаттиқ таъсир қилди: у Володяни таҳқирладим, деб хаёлига ҳам келтирмаган акаси билан очиқчасига гаплашиб олмоқчи бўлди.

— Мендан хафамасмисан, Миша?— деди у бир озжимликтан сўнг.

— Нега хафа бўлай?

— Шундай ўзим. Бояги ишларга-да. Хайр, майли.

— Йўқ, сира,— деб жавоб берди акаси, унга ўгирилиб ва укасининг оёғига шапатилаб уриб қўйди.

— Агар сени хафа қилиб қўйган бўлсан, кечир мени, Миша.

Укаси жиқ тўла кўз ёшларини яшириш учун юзини ўгириб олди.

9

Улар тепаликка кўтарилиб, рўпараларида кема мачталари кўриниб турган бухта, узоқда душман флоти кўзга чалинаётган денгиз, оппоқ қирғоқ батареялари, казармалар, водопроводлар, доклар ва шаҳар иморатлари, шаҳарни қуршаган ва зангори осмонгача бўй чўзган сарғиш тоғ тепасига кўтарилаётган оқ ва кўкиш тутун ҳамда уфққа ботаётган қўёшнинг пушти нурлари акс этган денгиз кўринганда, укаси:

— Наҳотки Севастополга етиб келган бўлсак?— деб сўради.

Володя жуда кўп ўйлаган ана шу даҳшатли жойни кўрганда ҳатто сесканмади ҳам; аксинча, ярим соатдан

кейин ўзи ҳам ўша ерда бўлишини ўйлар экан, қаҳрамонлик ҳисларига тўлган ҳолда зўр ҳузур ила ана шу ҳақиқатан ҳам ажойиб бир манзарани томоша қила бошлиди. У то Шимолга, полк ва батареянинг қаерда жойлашганинг аниқ билиб олишадиган жойга, акасининг полки карвони турган ерга етиб боргунларича бу манзарадан кўз узмади.

Карвонга бошлилик қилаётган офицер янги шаҳарча деб аталган жойга, матрос оиласлари томонидан қурилган тахта баракларга яқин ерда, ҳали яхши қуrimаган эман дарахти новдаларидан тўқилган каттагина чайла билан туашган палаткада яшарди.

Оға-ини кириб боришганда, офицер ичига папирос кули тушган бир стаканга совуқ чой, ароқ, қуруқ икра ва нон ушоқлари сочилиб ётган патнис турган тахланадиган стол ёнида, сарғиш кир кўймакда каттакон чўт қоқиб, бир тўп пулни санаб ўтирган эди. Лекин офицер ва унинг муомаласи ҳақида гапиришдан аввал унинг чайласини яхшилаб бир кўздан кечириш, бир оз бўлсада унинг ҳаёт кечириш тарзи ва хунарини билиб олиш керак. Ажриқдан тўқилган столчалар ва скамейкалар қўйилган янги чайла генерал ёки полк командирларига мослаб катта қилиб, пишиқ-пухта тўқилгандек эди; деворлари ва шифтига барг тўкилмаслиги учун, хунуккина бўлса ҳам, лекин янги ва кўринишидан қимматбаҳо гиламлар қоқилган эди. Чавандоз хотин тасвир этилган гилам тагидаги темир каравотда қизил духоба кўрпа, йиртиқ чарм ёстиқ ва ёнут пўстин ётарди; столда кумуш ромли кўзгу, кир босган кумуш чўтка, ёғ босган ва соч ўралашиб ётган синиқ суяқ тароқ, кумуш шамдон, каттакон зарҳал ёрлиқ ёништирилган ликер шишиси, Петр I тасвир этилган олтин соат, икки олтин узук, аллақандай пистонлар солинган қути, ноннинг чети ва эски карталар сочилиб ётар, каравот остида эса портер виноси ва бўш шиshalар кўринарди. Бу офицер полк карвонбошига бош эди, отларниң ем-хашагидан хабардор бўлиб турарди. Аллақандай савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланувчи даллол ошнаси у билан бирга турарди. Оға-ини палаткага кирганда, у ухлаб ётарди; карвонбоши офицер эса ой охирлаб қолгани учун подшолик пулларини ҳисобкитоб қилмоқда эди. Карвонбоши офицернинг ташки кўриниши жуда чиройли ва жанговар эди: бўйи баланд, мўйлови узун, семиз. Тер босиб кетган юзи, кичик кул-

ранг қўзларини қисиб юборар даражада салқиб тушгани ва ўтакетган даражада ифлослиги — ёғ босган сийрак соchlаридан тортиб қандайдир оқ сичқон терисидан тикилган туфли илиб олган катта яланг оёқларигача беўхшов, ёқимсиз эди.

— Вой-бўй, пулнинг кўплигини!— деди катта Қозельцов, чайлага кира туриб. У даста-даста бўлиб турган пулга беихтиёр очкўзлик билан тикилиб қолган эди, қани энди ярмини қарзга бериб турсангиз, Василий Михайлич.

Карвон бошлиғи меҳмонни кўриб, худди ўғирлик устидаги қўлга тушгандек ранжиди ва пулни йиғиштира туриб, ўрнидан турмасдан саломлаши.

— Оҳ, қани энди ўзимники бўлса... Подшоликники, тақсирам! Ёнингиздаги ким?— деди у, пулни ёнида турган қутичага яшиаркан, Володяга тик қараб.

— Укам, корпусдан келяпти. Полкнинг қаердалигини билиш учун кирган эдик.

— Ўтиргилар, жаноблар,— деди у ўрнидан туриб ва меҳмонларга парво қилмай палаткага кириб кета туриб,— озгина ичасизларми? Порттердан қуйиб берайми?— деди у ичкаридан.

— Ёмон бўлмас эди, Василий Михайлич!

Карвон бошлиғининг савлати, илтифотсизлиги ва акасининг унга ҳурмат билан қараши Володяни ҳайрон қолдирди.

«Ҳамма иззат-ҳурмат қиласиган энг яхши офицерлардан бўлса керак; ўзи ҳам соддадил, ботир ва меҳмондўстга ўхшайди»,— деб ўйлади у, тортинибгина диванга ўтираётби.

— Полкимиз қаерда ҳозир?— деб сўради акаси, бу ёқдан.

— Нима?

У саволни тақрорлади.

— Бугун Зейфер келган эди; айтишига қараганда, кеча бешинчи бастионга ўтишибди.

— Ростданми?

— Мен айтганимдан кейин рост бўлади-да; яна ким билади дейсиз! У ёлғон гапиришдан ҳам тоймайди. Нима дейсизлар, портер ичасизларми?— деди карвон бошлиғи палаткадан туриб.

— Ичсак, ича қолайлик,— деди Қозельцов.

— Сиз ҳам ичасизми, Осип Игнатьевич?— деб давом

этди палаткадан, у ухлаб ётган комиссционерга мурожаат қилаётган эди.—Хадеб ухлайверарканда, одам, соат саккиз бўлай деб қолди.

— Э, қўйсангиз-чи! Ухлаётганим йўқ,— деб жавоб берди комиссционер эринибгина ингичка овоз билан, у, л ва р ҳарфларини чучук қилиб талаффуз этаркан.

— Туринг, туринг, сизсиз зерикиб қоляпман.

Карвоибоши меҳмонлар ёнига чиқди.

— Портердан келтири. Симферополникидан!— деб қичқирди у.

Володянинг назарида, мағрур бўлиб кўринган деншик чайлага кириб келди, офицерни туртиб юбориб қаравот тагидан портерни олди.

— Шундай, тақсир,— деди карвоибоши, стаканларга вино қуяётиб,— ҳозир полк командиримиз янги. Ҳар хил нарсалар сотиб оляпти, пул керак.

— Буниси жуда бошқача бўлса керак, янги авлод,— деди Козельцов, одоб билан стаканинг қўлига олиб.

— Ҳа, янги авлод! Хасисликда аввалгидан қолишмайдиган бўлади. Батальонга командирлик қилганда шундай бақирадики, энди бошқача тили чиқиб қолди. Иложи йўқ, тақсирам.

— Тўғри айтасиз.

Укаси уларнинг гапидан ҳеч нарса тушунмади, лекин назарида акаси кўнглидаги гапни айтмаётганидек, ана шу офицернинг портерини ичаётгани учунгина шундай деяётандек туюлди.

Чодирнинг пардалари очилиб, попукли кўк шоҳи халат, қизил гардишли ва кокардали¹ фуражка кийган ўрта бўйли, норғил киши чиқиб келганда, шишадаги портер ичилиб бўлиб, суҳбат бояги вазиятда анчадан буён давом этаётган эди. У қора мўйловини силай-силай, гиламнинг қаеригадир тикилганича чиқиб келди, офицерларнинг саломига елкасининг сезилар-сезилмас ҳаракати билан жавоб қилди.

— Қани, бер-чи, мен ҳам бир стакан ичай!— деди у, стол ёнига ўтираётиб.— Петербургдан келяпсизми, яхши йигит?— деди у, Володяга очиқ юз билан мурожаат қилиб.

— Шундай, Севастополга боряпман.

¹ Кокарда — расмий фуражкага қадаладиган нищон.

- Ўз ихтиёриңиз билан-а?
- Шундай.
- Жаноблар, нимага бунга орзиқасизлар, ҳайронман!— деди гапини давом этдириб комиссionер.
- Агар Петербургга юборсалар, пиёда кетишга ҳам рози эдим. Бу ит ётиш, мирза туриш, худо ҳаққи, жонга тегди!
- Бу ернинг сизга нимаси ёмон?— деди катта Козельцов унга юзланиб.— Ҳузур, ҳузур сизники-ку, бу ерда!
- Комиссионер унга қараб қўйди ва юзини чапга ўгириди.
- Бу хавф-хатар («Шимол томонда ўтириб қанақа хавф-хатарни гапиради-я?»— деб ўйлади Козельцов), муҳтоjлиқ, ҳеч нарса топиб бўлмайди,— деб давом этди комиссionер, ҳамон Володяга қараб.— Нимага бунча орзиқасизлар, шунга жуда ҳайронман, жаноблар! Бирор фойда бўлса ҳам майли эди. Сизнинг ёшингизда умрбод майиб бўлиб қолишининг нимаси яхши?
- Бирор даромад қидирса, бошқа бирор шараф учун жанг қиласди!— деб жаҳл билан сўзга аралашди катта Козельцов.
- Комиссионер карвон бошига юзланиб:
- Ейишига нон топилмайди-ю, шон-шарафларга бало борми!— деган эди нафратомуз кулиб, у ҳам кулиб юборди.— «Лучия»дан чал-чи; бир эшитайлик,— деди комиссionер, музикали қутини кўрсатиб,— жуда яхши кўраман...
- Қоронги тушгач, чайладан чиқиб Севастополга йўл олганларида Володя акасидан:
- Ҳалиги Василий Михайлич қанақа ўзи, яхши одамми?— деб сўради.
- Ёмон эмас, фақат ўлгудек хасис, қўяверасан! Ойига кам деганда уч юз сўм туширади-ю, чўчқадан баттар ифлос яшайди, ўзинг кўрдинг-ку. Бояги комиссionерни бўлса, кўргани кўзим йўқ, бир кун эмас бир кун тутиб олиб, бир дўппослашим турган гап. Бу фирибгар Туркиядан ўн икки мингни топиб келди...— Козельцов балоҳўрлик ҳақида гапира кетди, (ростини айтганда) балоҳўрлик — ёмон бўлгани учун эмас, балки ундан фойда кўрадиган одамларнинг борлиги алам қилаётгани учун қоралаётган киши сингари аччиқ билан гапиради.

Кечаси бухта устига солинган катта кўприкка етиб келишганида, Володяниг кайфи бузуқлигидан ташқари негадир юраги гаш ҳам эди. Бутун кўрган-кечирганлари, эшигларни яқиндагина бошидан кечган хотиротлардан жуда йироқда қолганди: паркет ётқизилган каттакон, ёруғ имтиҳон залидаги ўртоқларининг хушчақчақ меҳрибон товушлари ва кулгилари, янги мундир, етти йилдан буён кўравериб ўрганиб қолгани, улар билан йиғлаб хайрлашаётуб, болаларим, деб атаган севикли подшоҳ — бутун кўрганлари унинг ажойиб, қувончли ва олижаноб хаёлларига сира ўхшамас эди.

— Ана, етиб ҳам келдик! — деди акаси улар Михайловская батареясига етиб келиб, аравадан тушганларидан кейин. — Агар кўприкдан ўтказиб юборишса, тўғри Николаевская казармасига борамиз. Сен эрталабгача ўша ерда қоласан, мен эса полкка бориб, батареянини қаерга жойлашганини билиб келаман-да, эртага келиб сени олиб кетаман.

— Нима кераги бор? Яхшиси бирга борамиз, — деди Володя. — Мен ҳам бастионга бораман. Энди барибир эмасми: кўнишиш керак. Сен борадиган бўлсанг, мен ҳам боравераман.

— Бормаганинг маъқул.

— Йўқ, ҳар ҳолда кўриб келаман, унда...

— Бормай қўя қолганинг маслаҳат, балки...

Осмон тиниқ ва қоронги эди; юлдузларнинг, бетўхтои визиллаб учайтган бомба ва ўқларнинг ёруғи тун қорон фисини ёритарди. Батареянинг катта оқ биноаси ва кўпrikning боши қоронфиликдан чиқиб турарди. Ҳар секунд да бир неча бор тўп отилар, бомба тортлар, гоҳ бирин кетин, гоҳ баравар гулдираб ҳавони ларзага соларди. Шу гулдурос орасида, гўё унга жўр бўлаётгандек бухтанин шовуллаши эшитиларди. Оға-ини кўприкка яқинлашдилар. Аллақандай лашкар милтигини ўнгайсизлик билан шарақлатиб қўйди-да:

— Ким у? — деб қичқирди.

— Солдат!

— Ўтказишга рухсат йўқ!

— Қўй-е, унақа дема! Ўтиб кетишимиз керак.

— Офицердан сўранглар.

Лангар устида мудраб ўтирган офицер ўрнидаи қўз-
ғалди-да, ўтказиб юборишини буюрди.

— У ёққа ўтиш мумкин, бу ёққа қайтиш мумкин
эмас. Нега ҳамманг баравар тиқиласан!— деб қичқирди
у, кўприкка кираверишда тўдалашиб турган, баланд қи-
либ тур ортган, полк араваларига қараб.

— Оға-ини биринчи поントнга¹ тушиб кетаётиб, ўша
томонда қаттиқ-қаттиқ гаплашиб келаётган солдатлар-
га дуч келишди.

— Йўл жабдуғини олдими, тамом, ора очиқ дея-
вер — шундай...

— Эҳ, оғайнилар!— деди бошқа бирп.— Ўтдинг де-
гунча, худо ҳаққи, ёруғ дунё ҳам кўрина қолади! Ҳаво
ҳам бутунлай бошқача.

— Гапира-гапир!— деди биринчиси.— Боя лаънати-
нинг биттаси ўша ёққача учиб келди, иккита матроснинг
оёғини учириб кетди, яхиси оғзингни очмай қўя қол.

Оға-ини арава кутиб, биринчи поntonдан ўтиб ке-
тишди ва ҳар ер-ҳар ерини сув босган иккинчи поnton
ёнида тўхташди. Далада кучсиз бўлиб туюлган шамол
бу ерда аинчагина зўр ва шиддатли эди; кўприк чайқа-
лар, тўлқинлар шовқин билан келиб ёғочларга, лангар
ва арқонларга урилиб, тахталарга сув саҷратарди. Ўиг
томонда, юлдузлар чарақлаб ётган оч кулранг уфқдан
чексиз текис қора чизиқ билан ажralиб турган денгиз
ғанимларча шовқин солар ва қорайиб кўринарди; узоқ-
да душман флотида чироқлар кўринарди. Чапда бизнинг
бир тўда кемаларимиз қорайиб турар, тўлқинларнинг
кема бортларига келиб урилгани эшитиларди. Шимол
томондан тез ва шовқин солиб келаётган пароход кўзга
чалинарди. Пароход ёнида портлаган бомбанинг ёруғи
палубага баланд қилиб уйилган турларни, унинг тепаси-
да турган икки одамни, оқ кўпикни ва пароход кесиб
ўтаётган кўкимтири тўлқинларни ёритди. Эгнига кўйлак
кийган бир матрос оёғини сувга осилтириб, кўприк чети-
да болта билан алланарсани чопиб ўтиради. Олдинда,
Севастополь устида ҳамон ўша хилдаги оловлар учиб
ўтар, даҳшатли товушлар борган сайин қаттиқроқ гум-
бурларди. Денгиздан отилиб келган тўлқин кўприкнинг
ўнг томонига келиб ёйилди-да, Володянинг оёғини ҳўл
қилди; икки солдат сувни шапиллатиб унинг ёнидан

¹ Понтон — сузуви кўприк.

ўтиб кетди. Тўсатдан аллашарса шатирлаб кўприкни, кўирикдан ўтиб келаётган аравани ва отлиқни ёритди-ю, парчалари сувга тушди ва ҳуштак чалгандек чийиллаб сув томчиликнин атрофга соғди.

— Сизмисиз, Михаил Семёнич! — деди отлиқ отини катта Козельцов ёнида тўхтатиб. — Соғайиб кетдингизми?

— Тузукман. Қаёққа кетяпсиз?

— Шимол томонга, ўқ-дори келтиргани кетяпман; ҳозир полкка адъютантлик қилянман... соат сайин штурм бўлишини кутяпмиз-у, сумкамизда бештадан ҳам ўқ топилмайди. Ажойиб фармойишлар!

— Марцов қани?

— Кечако оёгини учирив кетди... шаҳарда, уйда ухлаб ётган эди... Ҳозир яра боғлаш пунктида, ҳали кўриб қолсангиз ҳам ажаб эмас.

— Полк бешинчидаги, шундайми?

— Ҳа, М... ларнинг ўрнини эгаллашган. Яра боғлаш пунктига киринг: бизникилар бор — кузатиб қўйишади.

— Морскаядаги квартирам қалай, бутунми?

— Э, тақсирим, бомба тушиб портлаб кетганига анча бўлди. Энди Севастополии танимайсиз ҳам; аёл зоти қолгани йўқ, на қовоқхона, на музика бор; кечако охиргиси кўчиб кетди. Энди жуда ҳувиллаб қолди... Хайр!

Офицер отини йўрттириб, ўз йўлига кетди.

Володяни тўсатдан ваҳима босди: назарида ядро ёки бомба парчаси учив келиб, тўппа-тўғри бошига тегадигандек туюларди. Бу заҳ қоронгилик, ана шу товушлар, айниқса тўлқинларнинг шовуллаши унга, нарига ўтма, у ёқда ҳеч қандай яхшилик кутмайди сени, оёғинг бухтанинг бу томонидаги рус ерини энди сира босмайди, яхшиси ана шу даҳшатли ажалхонадан узоқроққа кет деётгандек бўларди. «Балки ҳозироқ вақт ўтгандир, аллақачон масала ҳал бўлгандир», — деб ўйлади у, қисман шу фикрдан, қисман этигидан силқиб оёғигача ўтган сувшинг совуғидан сесканиб.

Володя чуқур хўрсинди ва акасидан сал чеккароққа бориб турди.

— Э, худо! наҳотки ўлиб кетсан, худди мен ўлсам-а? Худоё худновандо, ўзинг асра! — деди у шивирлаб ва чўқиниб олди.

— Юр, энди Володя, — деди акаси арава кўприкка ўтгач. — Бомбани кўрдингми?

Оға-ини кўприкда ярадорлар тушган, четан ортилган араваларга дуч келишди, аллақандай хотин мебель ортган араванинг олдида ўтириб боради. Кўприкнинг нариги бошида уларни ҳеч ким тўхтатмади.

Оға-ини ихтиёrsиз суратда Николаев батареясининг деворларини ушлаб, бошлари устида портлаётган бомба овозига ва тепадан тушаётган бомба парчаларининг гувиллашига қулоқ солиб, индамай батареянинг санам ўрнатилган жойига етиб боришиди. Шу ерга келганда, Володя тайинланган бешинчи енгил батарея Корабельнаяда тўхтаганидан хабар топишди-да, хавф-хатарга ҳам қарамай Володя акаси билан 5-бастионга бориб туайди, у ердан эрталаб батареяга чиқиб кетади деган қарорга келишиди.

Йўлакка бурилиб, батарея девори тагида қаторлашиб ухлаб ётган солдатларнинг оёғи устидан ҳатлаб ўтиб, улар ниҳоят яра боғлаш пунктига етиб бордилар.

11

Қатор қилиб қўйилган койкаларда ярадорлар ётган ва госпиталга хос ёқимсиз ҳид сингиб кетган биринчи хонага кирганларида, рўпараларидан икки шафқат ҳамшираси чиқиб қолди.

Эллик ёшлар чамасидаги, бинт ва латта-путта кўтариб келаётган қора кўз, жиддий аёл орқасидан келаётган фельдшер болага буйруқ берарди; иккинчиси оқ чепчик тагидан кўриниб турган юзи ёқимтойгина, ёши йигирмаларга борган рангпар қиз қўлини фартугининг чўнтағига тиқиб, каттасининг ёнида ерга қараб, худди ундан қолиб кетишдан қўрқаётандек келарди.

Козельцов улардан кеча оёғини бомба учирниб кетган Марцовнинг қаердалигини билиш-бilmасликларини сўради.

— П. полкидан шекилли?— деб сўради каттаси.— Қариндошингизми?

— Йўқ, ўртоғим.

— Ҳм! Қўрсатиб қўйинг,— деди у, француз тилида ёш ҳамширага,— мана бу ёққа,— деди-ю, ўзи фельдшер билан ярадор ёнига кетди.

— Юрсанг-чи, нега анқайиб турибсан!— деди Козельцов қошини чимириб аллақандай аламзада қиёфада

ярадорларга тикилиб, кўз узолмай турган Володяга.— Йоп.

Володя акасининг кетидан эргашди, лекин ҳамон ўтирилиб қарап ва беихтиёр:

— Э худойим-сий! Э худойим-ей!— деб такрорларди.

— Яқнида келганга ўхшайдилар-а?— деб сўради ҳамшира Козельцовдан, ҳамон ҳайрон бўлиб, хўрсиниб улар кетидан келаётган Володяни кўрсатиб.

— Ҳозир келиб турибди.

Хушрўйгина ҳамшира Володяга қаради-ю, бирдан йиғлаб юборди.

— Эй худойим-еъ, худойим-ей, қачон тамом бўлар экан-а, булар!— деди у куюниб.

Улар офицерлар палатасига киришди. Марцов томирлари ўйнаб чиқсан енги билагигача шимариб қўйилган қўлини бошининг тагига қўйиб чалқанча тушиб ётарди. Унинг сарғайиб кетган юзига қараб, оғриқдан қичқириб юбормаслик учун тишини-тишига қўйиб ётганини кўриш мумкин эди. Пайпоқ кийгазилган бутун оёғи кўрпа тагидан чиқиб тураг, оёқ бармоқларини жон аччиғида қимирлатарди.

— Хўш, аҳволингиз қалай?— деб сўради ҳамшира, ингичка ва нозик бармоқлари билан ярадорнинг сийрак соч бошини бир оз кўтариб ёстиғини тузатаркан. Володя унинг бармоқларидан биринга олтин узук тақилганини кўрди.— Ана, сизни кўргани ўртоқларингиз келишди.

— Оғрияпти албатта,— деди у жаҳл билан.— Мени ўз ҳолимга қўйинг, дурустман,— пайпоқ ичидаги бармоқлари яна тезроқ қимирлаб кетди.— Салом! Кечирасиз исмингиз нима,— деди у, Козельцовга юzlаниб.— Ҳа-я, кечирасиз, бу ерда ҳамма нарсани ҳам унтаркансан,— деди у, Козельцов фамилиясини айтгач.— Сиз билан бирга турган эдик-а,— деб қўшиб қўйди сира севинмасдан у ва Володяга савол назари билан қаради.

— Менинг укам бугун Петербургдан келди.

— Ҳм! Мана, мен бўлсам, тўла-тўқис хизмат қилиб бўлдим,— деди у, юзини буриштириб.— Вой, вой, оғриб кетяпти!.. Ундан кўра тезроқ тинчиганим яхши эди.

У оёғини тортди ва алланарса деб ўкириб, юзини қўли билан бекитиб олди.

— Уни ўз ҳолига қўйяйлик,— деб шивирлади кўзига жиқ ёш тўлган ҳамшира,— аҳволи жуда оғир.

Оға-ини Шимол томондаёқ 5-бастионга бирга бориши-

га қарор қилишган эди; лекин Николаев батареясидан чиқиб келаётиб, худди ўзларини бекорга хавф-хатарга дуч қилмасликка ва якка-якка кетишга олдиндан келишиб қўйғандай эдилар.

— Кандай топиб борараксан, Володя,— деди катаси,— ҳа-я, Николаев сени Корабельнаяга кузатиб қўяди, мен ёлғиз кетаман, эртага олдингга бораман.

Ана шу охирги хайрлашув пайтида ака-ука бир-бира га бошқа ҳеч нарса демади.

12

Тўплар аввалгидек гумбурлар, лекин миқ этмай эр-гашиб бораётган Николаев билан Володя келаётган Екатеринская кўчаси бўм-бўш ва тинч эди. Қоронғида кенг кўча, вайрон бўлган катта биноларнинг оқ деворлари ва тош йўлка кўринарди; аҳён-аҳёнда солдатлар ва офицерлар учради. Адмиралтействонинг ёнидан, чап томондан ўтиб кетаётиб у девор орқасида ёнаётган аллақандай ёруғ оловнинг нурида йўлка чеккасида кўк тирагич қўйиб ўтказилган акас кўчатларини, унинг чанг босган баргларини кўрди. Ўзининг ва оғир нафас олиб орқасидан келаётган Николаевнинг оёқ товуши равshan эшитиларди. У ҳеч нарсани ўйламасди: хушрўй ҳамшира, Марцовнинг пайпоқ ичида қимирлаётган бармоқлари, қоронғилик, бомбалар ва турли одамларнинг қиёфаси тасаввуррида фира-шира гавдаланаарди. Хавф-хатар остида қолган бир пайтда қисматига парво қилувчи одамнинг йўқлигини, ўзининг яккалигини ҳис этиш таъсирида унинг ёш, таъсирчан юраги қисилди ва зирқиради. «Ўлдиришади, тоза қийналамаи, азоб чекаман, йиғлайдиган одам ҳам тошилмайди!» Шунча вақтдан бери хаёл қилиб юрган, гайрат билан тўлган, қаҳрамонликлар билан безанган ҳаёт ўрнига топгани шу бўлади энди. Бомбалар борган сайин яқинроқда визиллар ва портларди, Николаев кўпроқ хўрсинар ва овозини чиқармасди. Малий Корабельний кўпригидан ўтиб кетаётиб, у алланарсанинг нарироқдан визиллаб учиб кетганини, бухтага тушганини, бинафшаранг тўлқинларни қип-қизил қилиб ёритиб йўқолганини ва тўфон бўлиб кўтарилиб, томчинларни ҳар ёққа сочганини кўрди.

— Қара, қолиб кетмади-ку!— деди Николаев.

— Ҳа,— деб жавоб берди у, ўзи учун ҳам кутилмагаңда иигичка чийиллаган овоз билан.

Ярадорлар ётқизилгани замбиллар, турлар ортилган полк аравалари яна учради; Корабельнаяяда аллақандай полк учради; биндаи отлиқлар ўтиб туришарди. Бир марта казак билан офицер ўтди. У отини йўрттириб келаетгаң эди. Лекин Володяни кўриб, отини унинг ёнида бир оз тўхтатди-да, йигитчанинг юзига тикилиб қаради, тескари ўғирилди-да, отига қамчи уриб жўнаб кетди. «Якка-ёлгизман», дунёда борманми-йўқманми, бу билан ҳеч кимининг иши ўйўқ»,— деб ўйлади даҳшат ичидаги бечора йигитча, унинг жуда ҳам йиғлагиси келиб кетди.

Қандайдир баланд оқ девор ёнидан тепага кўтарилгач, бомбалар тўхтовсиз ёритиб турган кичик-кичик уйлар қаторлашган кўчага чиқиши. Бир эшикдан бир матрос билан бошлишиб чиқиб келаётган маст-аласт хотин унга тўқиниб кетди.

— Ор-номуси бор одам бўлгандаям майлийди,— деб гўлдиради у,— пардон, жаноб офицер.

Бечора йигитнинг юраги борган сайин сиқиларди; қора уфқда борган сайин кўпроқ чақмоқ чақилар, бомбалар борган сайин кўпроқ чийиллар ва тобора яқинроқда портларди. Николаев чуқур хўрсиниб қўйди ва Володянинг назаридаги, бирдан қандайдир мадорсизлик билан гапира бошлиди:

— Губернадан кетгунча тоза шошган эдилар. Кетамиз, кетамиз, деб қўймагандилар. Шошилганга арзидиган жой бўлса ҳам гўрга эди! Ақлли одамлар сал-пал яраланди дегунча ошпиталдан чиқмай ётади. Шундан яхшиси борми.

— Акам соғайиб кетган-ку, энди,— деб жавоб қайтарди Володя, ўзини қамраб олган ҳисни ҳеч бўлмагандага гап билан ёзиш учун.

— Соғайган эмиш! Қаёқда соғаяди, фирт касал-ку! Сопна-соғ одамлар ҳам, ундан кейин ҳамма ақли расолар бундай вақтда ошпиталда ётишади. У ерда нима роҳат кўради? Қўлинин узиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас! Фалокат бўлиши қийин дейсизми! Бундан ортиб қаерга борарди! Тағин ҳам булар баксион эмас, шаҳарнинг ичи, шундаям даҳшатини қаранг. Ҳар қадамда калима келтирасан. Қаранг лаънатини, қулоқ тагидан визиллаб ўтади-я!— деб қўшиб қўйди у, яқин гумбурлаган бомба парчасининг товушига қулоқ солиб.— Энди, келиб-келиб,—

деб давом этди Николаев,— сиз жанобларини кузатиб қўйиши буюрди. Бизнинг ишимиз маълум: бўйруқни бажариш, вассалом, аммо лекин аравани аллақандай бир солдатга ташлаб келдик, тутун ҳам очиқ эди. Бор, бор, дейди-ю, лекин бирор нарса йўқолса, Николаев жавобгар.

Яна бир неча қадам юргач, майдонга чиқдилар. Николаев индамас ва хўрсинарди.

— Ана, артиллериянгиз турибди, жаноблари! — деди у тўсатдан. — Соқидан сўрасангиз, кўрсатиб қўяди. — Володя бир неча қадам юргач, орқада Николаевнинг хўрсинган товуши эшитилмай қолди.

У тўсатдан ўзини бутунлай кимсасиз, ёлғиз ҳис қилди. Хавф-хатар, ўлим олдидаги бу ёлғизлик, унинг назарида жуда оғир эди, совуқ тошдек бўлиб юрагига ботарди. У майдон ўртасида тўхтади, бирор кўрмаётган-микан, деб атрофга аланглаб қаради-да, бошини чангллаганича даҳшат ичида: «Ё раббим, наҳотки мен номард бўлсан, қабиҳ, тубан, ярамас қўрқоқ бўлсан? Яқиндагина ватан учун, подшо учун жон беришгача тайёрман, деб хаёл қилиб юрган бўлсанму энди соф виждан билан ўлиб кетолмасам? Иўқ, мен бебаҳт, тубан махлукман!» — деб ғўлдиради ва шундай деб ўйлади.

Шундай қилиб, Володя ўзидан-ўзи умидсизланган ва ҳафсаласи пир бўлган бир аҳволда соқчи ёнига бориб, батарея командирининг уйи қаердалигини сўради ва ўша томонга кетди.

13

Соқчи кўрсатиб қўйғап батальон командири турадиган жой, ҳовлидан кириладиган икки қаватли уй эди. Қоғоз ёпишириб қўйилган деразалардан бирида шамнинг хирагина нури кўринарди. Пиллапояда бир денщик трубка чекиб ўтиради. У батарея командирига хабар бериш учун ичкари кириб кетди ва Володяни хонага бошлаб кирди. Хонада, икки дераза ўртасида, синган кўзгу тагида подшоликка хос қоғозлар уйилган стол, бир неча стул ва ёнига кичкинагина гиламча солинган, озодагина кўрпа-ёстиқ тўшалган темир каравот турарди.

Узун мўйловли, крест ва венгер медали тақилган шинель кийган, ханжар қистирган чиройли киши —

211

фельдфебель эшнининг пақ ёнгинасида турарди. Юпқа эски шинель кийган, қирқ ўшлар чамасидаги, ўрта бўйли, юзи шиншиган штаб-офицери хона ўртасида у ёқдан-бу ёққа юрарди.

— Бешинчи батареяга командировка қилинган пра-порчиник кенжак Козельцов хузурингизга келдим,— деб ёдлаб олган гапларини такрорлади Володя, хонага кириб.

Батарея командири унинг саломига қуруққина жавоб берди, қўл олишиб сўрашиб ҳам ўтиrmай, Володяни ўтиришга таклиф этди.

Володя ёзув столи ёнидаги стулга тортинибгина ўтириди ва қўлига тушиб қолган қайчини ўйнай бошлиди, батарея командири бўлса ҳамон қўлини орқасига қилиб, бошини эгиб, ахён-ахёнда қайчи ўйнаётган йингитчанинг қўлига қараб-қараб қўйиб, алланарсани эслашга уринаётган киши қиёфасида индамай, хонада у ёқдан-бу ёққа кезарди.

Батарея командири семизгина, тепакал, оғзининг атрофини бекитиб турган шоп мўйловли, катта ва ёқимили қўй кўз киши эди. Унинг қўллари чиройли, тоза ва дўмбоққина, оёғи эса келишган эди. У ишонч ва ҳатто бир оз олифтагарчилик билан қадам ташлардики, бу батарея командири тортинчоқ одамлардан эмаслигини кўрсатарди.

— Хўп,— деди у, фельдфебелнинг рўпарасида тўхтаб,— артиллерия аравасини тортадиган отларга эртадан бошлаб бир гарнецдан¹ қўшиб берса бўлади, бўлмасам отлар жуда ориқлаб кетибди. Сен нима дейсан бунга?

— Қўшиб берса бўлади, жаноб олийлари! Ҳозир сули анча арzon бўлиб қолган,— деб жавоб берди фельдфебель, икки ёнига қилиб турган қўлларининг бармоғини қимирлатиб. Гапиргандада қўлини қимирлатиб сўзлашга ўрганиб қолгани кўриниб турарди.— Фуражир² Франшук кечакарвон билан менга хат бериб юборибди, жаноб олийлари, у ердан албатта филдирак ўқи сотиб олишимиз керак дебди, жуда арzon эмиш, шунга нима дейсиз?

— Майли, сотиб олаверсин, унда пул бор-ку.— Ба-

¹ Гарнек — революциядан илгариги Россияда 3,28 литрга тенг келадиган дон ўлчови.

² Фуражир — ем-хашак етказиб берувчи киши.

тарея командири хонада яна у ёқдан-бу ёққа юра бошлиди.— Нарсаларингиз қани?— деб тўсатдан Володядан сўраб қолди у, йигитча рўпарасида тўхтаб.

Қўрқоқ эканман, деган фикр бечора Володяни шу қадар ганг қилган эдики, у ҳар бир боқишда, ҳар бир сўзда ўзига нисбатан разил бир қўрқоққа қаратилган нафрат ўқирди. Назарида, батарея командири унинг сирини билиб олгандай ва мазах қилаётгандай туюларди. У хижолат тортиб, нарсалари Графскаяда эканлигини ва акаси эртага етказиб беришга ваъда қилганини айтди.

Лекин полковник унинг сўзини охиригача эшитиб ўтирумай, фельдфебелга юзланиб:

— Прапорщикни қаерга жойлаштиrsак экан-а?— деб сўради.

— Прапорщикни дейсизми?— деди фельдфебель, Володяга кўз қирини ташлаб. Бу қарашда: «Шу ҳам прапорчик бўлди-ю, бирор жойга жойлаштириб ўтиришга ҳам арзирмикан?» деган савонни ўқигандек бўлган Володя аввалидан баттар хижолат тортди.— Ростдан ҳам, жаноб олийлари, бу жаноблари пастда, штабс-капитаннинг ўринларига жойлашсалар бўлади,— деб гапида давом этди, у бир оз ўйлаб олгач,— штабс-капитан ҳозир баксиондалар, койкалари ҳозир бўш турибди.

— Ҳозирча ўша ерда жойлаша турасизми?— деди батарея командири,— чарчаган бўлсангиз керак, эртага дурустроқ жойлаштирамиз.

Володя ўрнидан туриб, таъзим қилди.

— Чой ичмайсизми?— деди батарея командири, Володя эшикка яқинлашганда.— Самовар қўйдирсак бўлади.

Володя таъзим қилиб, чиқиб кетди. Полковникнинг деншиги уни пастга бошлаб тушди-да, бўм-бўш, бир чеккада турли латта-лутталар ётган ва кўрпа-тўшаксиз темир каравот турган ифлос бир хонага бошлаб кирди. Каравотда пушти кўйлак кийган қандайдир киши қалин шинелга бурканиб ётарди.

Володя уни бирор солдат бўлса керак деб ўйлади.

— Пётр Николаевич!— деди деншик ухлаб ётган кишининг елкасига туртиб.— Бу ерга прапорщик ётадилар... Бизнинг юнкеримиз бу киши,— деб қўшиб қўйди у, прапорщикка юзланиб.

— Кераги йўқ, овора бўлманг!— деди Володя; лекин каравотдан бўйдор, кенг яғринли, чиройликкина бўл-

са-да, жуда беақллиги кўриниб турған бир киши турди, шинелни елкасига ташлади-да, ҳали яхши уйғонмагандек кўрниса-да, хонадан чиқиб кетди.

— Заарни йўқ, ҳовлида ёта қоламан,— деб ғўлди-ради у.

14

Володя ўз фикрлари билан ҳоли қолгач, биринчи ҳис қилган туйғуси, кўнглининг бу қадар сиқилгани ва ғашлигига нисбатан нафрат туйғуси бўлди. Унинг ухлагиси ва бутун борлиқни, энг муҳими, ўз аҳволини унугиси келарди. У шамни ўчирди, ўрнига ўтиб ётди-да, қоронғиликдан қўрқиш ташвишидан қутулиш учун шинелини ечиб, боши билан унга бурканиб олди. У болалик чоқларидан бери қоронғиликдан қўрқарди. Лекин қўққисдан миясига бомба тушиб, шифтни тешиб ўтади-ю, ўлдиради қўяди деган фикр келди. У дикқат билан қулоқ сола бошлиди; бошининг нақ тепасида батарея командирининг оёқ товушлари эшитиларди.

«Айтгандай, агар бомба тушгудек бўлса ҳам,— деб ўйларди у,— аввал тепадагиларни ўлдиради, кейин мени; ҳар ҳолда фақат мени ўлдирмайди-ку». Бу фикр унга анча далда берди; у ухлаб қолаёзди ҳам. «Тўсатдан Севастополни олишса-ю, француслар бу ерга бостириб киришса-я? Мен ўзимни нима билан ҳимоя қиласман?» У яна ўрнидан турди ва хонада у ёқдан-бу ёққа юрди. Ҳақиқий хатар ташвиши қоронғиликдан қўрқиш ташвишидан устун чиқди. Хонада эгар ва самовардан бошқа бирорта ҳам қаттиқ нарса йўқ эди. «Мен ярамас, мен қўрқоқ, разил қўрқоқман» деб ўйлади у қўққисдан ва уни яна нафрат ҳисси, ҳатто ўз-ўзига нисбатан нафрат туйғуси қуршаб олди. У яна ётди ва ҳеч нарса ўйламасликка ҳаракат қила бошлиди. Шунда тинимсиз бир бомбардимондан хонадаги яккаю ягона деразанинг зириллашидан кундузги таассуротлар унинг хаёлида яна гавдалана бошлиди ва яна хавф-хатарни эсига солди: унинг хаёлига гоҳ ярадорлар ва қон, гоҳ бомбалар ва хонага учиб кираётган бомба парчалари, гоҳ ўлим тўшагида ётган Володянинг ярасини боғлаб, тепасида йиғлаб турган чиройли шафқат ҳамшираси, гоҳ уезд шаҳарчасида уни кузатиб қолган ва йиғлаб туриб бут ёнида тоат-ибо-

дат қилган онаси кўзига кўринарди, яна уйқу қочиб кетгандек туюларди. Лекин тўсатдан миясига ҳар нарсага қодир, ҳар нарсанинг иложини қила оладиган, қудратли худо ҳақидаги фикр келди. У тиз чўкиб, қўлини қовуштириди. Унга ёшлигида ибодат вақтида шундай қилишни ўргатишган эди. Бу ҳаракат унга аллақачон унутилган ёқимли ҳисни эслатди.

«Агар ўлим лозим бўлса, йўқ бўлишим лозим бўлса, шундай қил, худо,— деб ўйларди у,— шуни тезроқ қил; аммо менда йўқ бўлган ботирлик керак бўлса, қатъийлик керак бўлса, шуларни бер менга, номуссизлик ва шармандаликтан ўзинг асра. Мен беномуслик ва шармандалика чидай олмайман. Амрингни жойига келтириш учун нима қилишим кераклигини ўргат ўзинг».

Кенг ҳаётий тажрибага эга бўлмаган, қўрқиб-писиб турган ёш қалб бирдан балоғат топди, янги, кенг, ёрқин уфқлар кўрди. Бу ҳис қалбida жўш урган ўша пайтда, кўп нарсаларни яна бошқатдан ўйлаб, яна бошқатдан ҳис қилиб чиқди, лекин ҳали-ҳали тинмаган тасир-тусирлар бомбардимон гулдуроси, ойналарнинг зинғир-зингири остида дарров бегам-бепарво ухлаб кетди.

Ё раббий, маъсумлик, дудмал пушаймон ва изтиробининг оддий, лекин қизғин ва жўшқин илтижоларини ёлғиз ўзинг эшийтдинг, ёлғиз ўзинг биласан; бу ёлвориш ва илтижолар даҳшатли ажалгоҳдан кўтарилимоқда, бу ёлвориш ва илтижолар бир зумгина аввал зиёфатни ва бўйнига Георгий ордени тақилишини ўйлаб, сенинг яқинлигингни бир қўрқув билан сезиб турган генералдан тортиб, Николаев батареясининг яйдоқ ерида йиқилиб ётган ва ноҳақ тортаётган барча азобу уқубатлари учун шуурсиз ҳис этаётган мукофотни тезроқ тарқатсанг, деб қақшаётган мазлум, оч, битлиқи солдат қилмоқда! Ҳа, сен бандаларингнинг илтижоларини эшитишдан чарчамагансан, юракларга сабру тоқат, бурч ҳисси ва орзу қувонч бахш этувчи сабр фарштасини уларга ҳар ерда юбориб турасан.

15

Катта Қозельцов кўчада ўз полки солдатини учратиб, у билан бирга тўғри 5-бастионга кетди.

— Девор таги билан юринг, жаноблари! — деди солдат.

215

— Нега?

— Хавотирли, жаноблари, қаранг, визиллаб келяпти, — деди солдат, хунтак чалиб келиб кўчанинг нариги бетига, йўлга тушиган ядро товушига қулоқ солиб.

Козельцов солдатининг гапига қулоқ солмай, кўчанинг ўртасидан дадил юриб кетди.

Кўчалар ҳам ўша-ўша, отишувлар ҳам, товушлар, полалар, ярадорлар билан учрашувлар ҳам ўша-ўша, ҳатто кўпроқ батареялар ҳам, брустверлар ҳам, траншеялар ҳам аввалгидек, баҳорда, у Севастополда эканлигида қандай бўлса, ўшандай; лекин ана шуларниң ҳаммаси энди негадир маҳзун ва шу билан бир қаторда жонлироқ эди, уйларининг ўпирилган ерлари кўнайған, Күшчини уйи (госпиталь)ни ҳисобга олмаганда, бошқа бирорта деразада чироқ кўринимасди, бирорта бўлсии аёл учрамайди — энди ҳамма нарсадан бурунгидек одат ва бепарволик аломатлари эмас, балки алла-қандай ҳорғинлик, зўр интизорлик нишонаси акс этади.

Мана, у охирги траншеяга етиб келди, мана собиқ рота командирини таниган. П. полки солдатининг овози янгради, мана, ўқ отилганда ўқтин-ўқтин ёришаётган қоронгиликда деворга суюниб турган З-батальон кўринади, солдатларининг гўигир-гўнгир сўзлашлари ва яроқ-аслаҳаларининг жаранглаши эшитилди.

— Полк командири қаерда? — деб сўрайди Козельцов.

— Флотчилар блиндажида, жаноблари! — деб жавоб берди солдат ҳурмат билан. — Марҳамат, кузатиб қўяман.

Солдат Козельцовни траншеяма-траншея олиб ўтиб, траншеядаги зовурга бошлаб келди. Зовурда бир матрос трубка чекиб ўтиради, унинг орқасидан бир эшик кўриниб турарди. Бу эшикининг тирқишидан ёруғ тушиб турибди.

— Кирсан мумкими?

— Ҳозир кириб хабар берай, — деди матрос ва ичкари кириб кетди.

Эшик ортида икки кишининг гаплашаётгани эшитиларди.

— Агар Пруссия ҳамон бетараф бўлиб тураверса, — дерди бири, — у тақдирда Австрия ҳам...

— Австрия нима бўпти, — дерди иккинчиси, — славян ерлари... Майли, чақир.

Қозельцов илгари бу блишдажга ҳеч қаочон көлмаған эди. Блиндажнинг дабдабали қилиб безатилганлиги уни жуда ҳайрон қолдирди. Поли паркетли, эшикни парда пана қилиб туради. Девор тагига иккита каравот қўйилган, бурчакда Момо Ҳавонинг олтин ромга солинган иконаси осилган, унинг ёнида пушти лампа ёнмоқда. Каравотлардан бирида бир денгизчи бутун эгни-боши билан ухлаб ётибди, иккинчисида, ичила бошланган икки шиша вино турган стол ёнидагисида, янги полк командири билан адъютант гаплашиб ўтиришарди. Полковник шу қадар мутакаббирлик билан ўрнидан турди ва унинг сўзларини кибр билан тингладики, Козельцов қўрқоқлардан бўлмаса ҳам на давлат, на полк командири олдида ҳеч қандай айбор бўлмаса-да, яқиндагина ўртоғи бўлган бу полковникка рўпара келганда анча чўчиди, ҳатто титрай бошлади. Бунинг устига, шу ерда ўтирган адъютант: «Мен полк командирингизнинг ўртогиман холос: сиз менинг олдимга келган эмассиз, шу сабабли мен сиздан ҳеч қандай иззат-икром талаб қила олмайман ҳам, талаб қилишини истамайман ҳам», деяётгандек боқишилари билан анчагина хижолат қиласади. «Қизиқ,— деб ўйларди Козельцов, командирига қараб,— полкни қабул қилганига атиги етти ҳафта бўлипти-ю, туриш-турмушида, кийинишида, ўзини тутишида полк командирига хос салобат — ёшининг улуғлиги, хизмат даражасининг юқорилиги, ҳарбий фазилатлардан ҳам кўра полк командирининг бойлигига асосланган салобат ҳукм суради. Мана шу Батришев,— деб ўйларди у,— яқиндагина биз билан учфатчилик қилиб, кир кўтарадиган чит кўйлакни ҳафталаб ечмай, котлет билан чучварани ҳеч кимга кўрсатмай еб юрмасми? Энди-чи! Кенг енгли драп камзул тагида голландча кўйлаги кўринади, қўлида ўп сўмлик сигара, столда ўн сўмлик вино — буларнинг ҳаммаси квартирмейстер¹ орқали Симферополда гоят қимматга сотиб олинган — кўзларида бўлса бадавлат аристократга хос мағрурлик ифодаси. Бу боқишилар сизга: мен янги мактабнинг полк командири сифатида сенга ўртоқ бўлсан-да, шуни унутмаки, ойлигингнинг учдан бири олтмиш сўм бўлса, менинг қўлимдан ўн минг сўмлаб пул ўтиб туради.

¹ Квартирмейстер — аскарий қисмларни уй-жойга ўрнаштирувчи ва озиқ-овқат билан таъминлаб турувчи офицер.

Үндаи ташқари менинг ўрнімда бўлиш учун ярим умрииғин қурбон қилишга ҳам ҳозирлигингни яхши биламан, дер эди».

— Аничагина даволандингиз,— деди полковник, Козельцовга совуққина қараб.

— Қасал эдим, полковник, ҳали ҳам ярам яхши битиб кетганий йўқ.

— Бекор келибсиз бўлмасам,— деди полковник, ишонқирамай офицернинг бақувват гавдасига қараб.— Лекин хизматни ўтай оласизми?

— Бўлмаса-чи, ўтай оламан.

— Жуда хурсандман. Ундаи бўлса прaporщик Зайцевдан тўққизинчи ротани — ўзингизнинг аввалги ротангизни қабул қилиб оласиз; ҳозирнинг ўзидаёқ буйруқ бераман.

— Хўп бўлади.

— Малол келмаса, кетаётганингизда полк адъютантини айтиб юборсангиз,— деб гапини тугатди полк командири ва қабул тугади, деган маънода енгилгина таъзим қилиб қўйди.

Блиндаждан чиққач, Козельцов бир нима алам қилган, ўнгайсизланган ёки аччиқланган кишидек тўнғиллаб-тўнғиллаб, елкасини қисиб-қисиб қўйди. У полк командирларидан аччиқланганий йўқ (бунга ўрин ҳам йўқ эди), у ўзидан ва атрофдаги бутун ишлардан норозидек кўринарди.

Тартиб-интизом ва унинг шарт-шароитлари — субординация¹ барча қонунлаштирилган муносабатлар каби — унинг зарурлигини ҳар иккала томон эътироф этишидан ташқари, паст мартабалилар томонидан юқори мартабалиларнинг тажрибаси ортиқлиги, ҳарбий эътиборининг зўрлиги ёки ҳатто маънавий жиҳатдан ҳам устунлигини тан олинишига асосланган; аммо лекин тасодиф ёки пул асосига қурилган ана шу интизом жорий этилгандан кейин (бизда бунақа нарсалар кўп учрайди), у бир томондан такаббурликка, иккинчи томондан эса — пинҳона ҳасад ва аламга айланади, оммани бир бутун қилиб жислаштириш ўрнига бутунлай аксинча таъсир қиласди. Ўзининг эътибори билан

¹ Субординация — хизматда кичик увонларнинг катта увонлilarга бўйсуниш қоидаси.

обрў қозонишига ақли етмаган одам қўл остидагилари билан яқинлашишдан чўчиди, ўзининг савлати билан танқиддан сақланиб қолишга уринади. Бундай бошлиқнинг қўл остидаги кишилари ўзларини таҳқирловчи ана шу ташқи сабабни кўриб, кўпинча ноҳақ бўлса-да, бу одамдан ҳеч қандай яхшилик кутмайдилар.

16

Козельцов офицерлар ёнига боришдан олдин, ўз ротасидагилар билан сўрашиб келишга ва рота қаерда жойлашганини кўришга борди. У ёнидан ўтиб бораётган траншеялар, турлардан ясалган брустверлар, тўпплар, ҳатто йўл-йўлакай ўзи қоқилиб-суқилиб бораётган бомбалар ва бомба парчалари — тинимсиз отишма пайти ёруғида кўринаётган ана шу нарсаларнинг ҳаммаси унга жуда таниш эди. Мана шуларнинг ҳаммаси уч ой муқаддам худди шу бастионда икки ҳафта гача узлуксиз турган пайтда миясида қаттиқ ўрнашиб қолган эди. Бу хотираларда даҳшат кўп бўлса-да, ўтмишнинг қандайдир латофати бунга омихта бўларди, у таниш жойларни ва нарсаларни шу ерда ўтказилган икки ҳафта гўё кўнгилли ўтгандек зўр қониқиши билан таниб оларди. Рота мудофаа девори бўйлаб, то б-бастионга бориб тақаладиган маррага жойлашган эди.

Козельцов киравериши томони бутунлай очиқ бўлган узун билиндажга кирди. 9-рота шу ерда жойлашган деийшган эди. Блиндажда оёқ қўядиган жой йўқ; кираверишдан тортиб солдатлар билан лиқ тўлганди. Бир томонда ётиб олган бир солдат ушлаб олган қийшиқ шам липиллаб турарди. Бошқа бир солдат аллақандай китобни шамга жуда яқин тутиб ҳижжалаб ўқириди. Аччиқ тутун босган яrim қоронғи блиндажда китобхонни қизиқиб тинглаётган, кўтарилилган каллалар кўринарди. Бу алифбе бўлиб, Козельцов блиндажга кириб келганида қўйидаги сўзларни эшилди:

«Улим...дан... қўр-қиши ин-сонга туг-ма ҳис-сиётдир».

— Шамни тозаласаларинг-чи,— деди аллаким.— Жуда қизиқ, китоб экан.

«Худо-йим...»,— деб давом этди китобхон.

Козельцов фельдфебелни сўраганида, китоб ўқиёт-

219

гап солдат жим бўлди, солдатлар бир оз жимликдан сўнг бўладиганидек ҳаракатга келишди, йўталишди, бурунларини тортишиди; китоб ўқиётган солдат ёнидаги тўда орасида ётган фельдфебель тутмаларини қадай-қадай ўриндан турди, оёқлари устидан ҳатлаб ва оёғини қўйинига жой тополмаганларнинг оёғини босиб ўтиб офицер ёнига чиқди.

— Салом, оғайни! Ротамизнинг бори шуми?

— Соғ бўлинг! Хуш келибсиз, жаноблари!— деб жавоб берди фельдфебель Козельцовга хушчақчақлик ва дўстона қараб.— Соғайиб кетдингизми, жаноблари? Худога шукур, келибсиз. Сизсиз зерикишиб қолдик.

Ротада Козельцовни яхши кўришлари кўриниб турарди.

Блиндаж ичкарисидан: «Ярадор бўлиб кетган аввалги рота командиримиз — Козельцов Михаил Семёнич келибди» ва ҳоказо деган овозлар эшитилди; баъзилари ҳатто унга яқинроқ сурилишди, барабанчи эса саломлашди.

— Салом, Обанчук!— деди Козельцов.— Саломат мисан? Салом, йигитлар!— деди у, кейин овозини кўтариб.

— Соғ бўлинг!— дейишди баравар блиндажда.

— Аҳвол қалай, йигитлар?

— Ёмон, жаноблари: французлар ҳолимизни ҳароб қиляпти,— окопдан туриб шундай уряптики, асти қўяиз, аммо ўзи майдонга чиқмаяпти.

— Зора, менинг бахтимдан бўлиб, майдонга чиқиб қолса, йигитлар!— деди Козельцов.— Сизлар билан энди жанг қилишим эмас-ку: яна бир додини берардик.

— Тириншамиз, жаноблари!— деб жавоб берди бир неча киши.

— У кини ҳақиқатан ҳам довюрак, жаноблари, жуда ҳам ботирлар!— деди барабанчи оҳиста, лекин эшитса бўладиган қилиб. Бу сўзларни у бошқа бир солдатга юзланиб, гўё унинг олдида рота командирини оқламоқчи бўлаётгандай, унинг гапи ҳеч ҳам мақтансулоқлик ёки ҳавойи гапдан иборат эмас деб ишонтирмоқчидай гапиравди.

Солдатлар олдидан Козельцов мудофаа казармасига, офицер ўртоқлари олдига кетди.

Казарманинг катта хонасида одамнинг сон-саноғи йўқ: денгиз, артиллерия ва пиёда қисм офицерлари. Баъзилари ухлаб ётишибди, бошқалари аллақандай яшикда ёки истеҳком тўпининг лафетида¹ ўтириб олиб, суҳбат қуриб ўтиришибди, яна бировлар катта сершовқин бир гуруҳда, равоқнинг нариги томонида иккита бурканни ерга ёзиб, устида портер ичиб ва карта ўйнаб ўтирибди.

— Ҳа! Козельцов, Козельцов! Яхши келдинг, яша!.. Яранг қалай?— деган овозлар эшилди ҳар тарафдан. Бу ерда ҳам йигитлар уни яхши кўриши ва келганига хурсанд бўлишгани сезилиб турарди.

Танишлар билан қўйли олишиб кўрилгач, Козельцов карта ўйнаётган сершовқин офицерлар гуруҳига қўшилди. Булар орасида унинг ўртоқлари кўп эди. Узун, суякдор бурунли ва ёноқларигача чўзилган узун мўйловли, ориқдан келган, чиройли қорамагиз йигит банк қўйган, оппоқ чиройли бармоқлари билан карта ташларди. Унинг бармоқларидан бирида гербли катта олтин узук кўринарди. У картани тез ва бетартиб ташларди. Унинг алланарсадан ҳаяжонланаётгани, лекин ўзини бепарво кўрсатишга уринаётгани сезилиб турарди. Унинг ёнида, ўнг томонида, анчагина ичиб олган мўйсафи бир майор тирсагига таяниб ётар ва ўзини совуққонликка солиб, гардкамига ярим сўмдан тикар ва пулни нақд тўларди. Чап тарафида юзи қип-қизариб, терлаб кетган бир офицер тиз чўкиб ўтирас, картасини уриб олганларида зўрма-зўраки жилмаяр, ҳазиллашар ва бир қўли билан шалворининг бўш чўнтагини тинимсиз тимискиларди. У катта пул тикарди-ю, лекин энди нақдана тўламаётган бўлса керакки, бу ҳол чиройли қорамагиз кишини гижинтиради. Оғзи катта, ориқ, рангпар ва тепакал, мўйловсиз офицер бир тўп пул гижимлаганича хонада у ёқдан-бу ёққа кезиб юрас, нуқул нақд пул билан банкага урас ва ютиб оларди.

Козельцов ароқ ичиб олди-да, карта ўйнаётганлар даврасига кирди.

— Гардкамига бир тикинг, Михаил Семёнич,— деди унга банкомет. Пулни роса босиб келгандирсиз.

¹ Л а ф е т — тўп ўрнатилган станок.

Менда шул нима қилсии! Қайтага бор-йўғимни шаҳарда совуриб келдим.

— Кўйинг-е! Симферополда битта-яримтани тоза қўлга туниргандирсанз.

— Бунақа ишилар кам бўлди,— деди Козельцов. Лекин гапнга ишонишларини истамади, тугмаларини ечиб, қўлига эски карталарни олди.

— Бахтимни бир синааб кўрсаммикан: ютиб қолсам ажаб эмас! Ол, қулим, деб юборса, ҳеч гапмас. Фақат дадилроқ бўлиш учун ичиб олиш керак.

Бирпасда яна уч руюмка ароқ ва бир неча стакан портер ичиб олиб гуруҳдагилар руҳига тушиб олди, яъни боши айланиб, борлиқни унуди ва сўнгги уч сўмини ютқиза бошлади.

Терлаб кетган кичкина офицернинг гарданига бир юз эллик сўм ёзилди.

— Йўқ, омадим келмади,— деди у бепарволик билан яна карта оча туриб.

— Бериб юборинг,— деди банкомет бирпас карта ташлашдан тўхтаб ва унга қараб.

— Мумкин бўлса, эртага берсам,— деб жавоб берди терлаган офицер, ўрнидан туроётуб ва зўр бериб бўш чўйтагини титкилаб.

— Ҳи!— деб тўнгиллади банкомет ва даврани айлантириб ўнг ҳам сўлдагиларга карта улашиб чиқди.— Аммо бундай қилиш ярамайди,— деди у, картани қўйиб,— мен ўйнамайман. Бундай қилиш ярамайди, Захар Иванич,— деб қўшиб қўйди у,— сиз билан нақдана га ўйнадик, насия қилиш йўқ.

— Нима, мени бермайди деб ўйлайсизми? Қизиқсиз-а.

— Пулни кимдан оламан энди?— деб ғўлдиради шу орада, жуда маст бўлиб қолган саккиз сўмга яқин пул ютган майор.— Йигирма сўмдан ортиқ пул бериб юбордим, ютдим ҳам, лекин қўлимга бир тийин теккани йўқ.

— Мен ҳам қаердан олиб тўлайман,— деди банкомет,— столда пул бўлмаса?

— Менинг ишим йўқ!— деб қичқирди майор, ўрнидан туроётуб.— Мен улар билан эмас, сиз билан, ҳалол одамлар билан ўйнаюман.

Терга пишган офицер бирдан қизишиб кетди:

— Эртага тўлайман, деяпман-ку: мён билан бунақа қўпол гаплашишга қандай ҳаддингиз сиғди?

— Қандай хоҳласам, шундай гаплашаман! Виждони бор одам бундай қилмайди, шуни билиб қўйинг!— деб қичқиради майор.

— Қўйинг энди, Фёдор Фёдорич,— деб ўртага тушди ҳамма, майорни тўхтатиб,— қўйсангиз-чи!

Лекин майор баттар шовқин кўтариши учун шуни кутиб турган экан шекилли, тўсатдан иргиб ўринидан турди-да, гандираклай-гандираклай терга ботган офицер томонга юрди.

— Мен қўпол гапирияпманми? Ўзингиздан катта одамга-я, шундай дейсизми, ўз подшосига йигирма йиллаб хизмат қилаётган киши-я,— қўполлик эмиш-а! Тирранча!— деб чийиллаб юборди у тўсатдан, овозининг борган сайин баланд чиқаётганидан жазаваси тутиб.— Аblaҳ!

Яхшиси, бу анчайин хунук манзаранинг олдини парда билан тўсиб қўяқолайлик. Мана шу одамларнинг ҳар бири эртага, эҳтимолки, шу бугуноқ тап тортмай ўлимга тик қараб бораради, хотиржам ва қаҳрамонона ҳалок бўлади; одамгарчиликдан асар бўлмаган, ҳар қандай совуққон одамни ҳам даҳшатга соладиган бундай вазиятда ва бундан қутулишга умид бўлмаган шароитда бирдан-бир қувонч — ҳамма нарсани унутиш ҳам фикр юргизишдан воз кечишидир. Ҳар бир киши қалбининг терапилигида пайти келиб уни қаҳрамонликка ундовчи олижаноблик учқуни топилади: бу учқун ёрқин нур сочишдан чарчайди, лекин маълум бир пайтда бу учқун аланга олади-да, буюк ишларни ёритади.

Эртасига бомбардимон аввалгидай давом этди. Эрталаб соат ўн бирларда Володя Козельцов батарея офицерлари орасида ўтиради. Володя уларга бир оз кўни-киб ҳам қолганди, энди у янги танишларни диққат билан кўздан кечиради, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ҳам қўярди. Артиллерия офицерларининг илмий мавзуга оид ҳам соддагина суҳбати унда ҳурмат уйғотар, жуда ёқарди. Володянинг хушрўй ва содда қиёфаси, уятчанлиги офицерларни унга мойил қиласади. Батареядаги чаккаси яс-

си, сочи ҳурпайиб турган ўрта бўйли, малла киши эски тўйичилар таълимнин олиб, тарбияланган батареядаги старший офицернинг қадим ривоятлари бўйича кавалер ва бир оз ўқимнишли қилиб тарбияланган капитан Володядан артиллериядан нималар билиши, янги ихтиrolар ҳақида суриштирар, унинг ёшлиги ва хушрўйлигидан гап қотиб тегажаклик қилас, хуллас, у билан худди ўз ўғлидек сўзлашарди. Бу Володяга ёқарди. О ҳарфини чўзуб, хохолча талаффуз этаётган йиртиқ шинель кийган, сочи ҳурпайган ёш офицер, подпоручик Дяденко жуда қаттиқ гапириб, бирор нарса тўғрисида аччиқ-тиззиқ сўзлаб, тортинишга ҳадеб баҳона қидирса, ва хатти-ҳаракатлари қўпол бўлса-да, барибир Володяга ёқарди. Володя унинг зоҳиран қўпол бўлишига қарамай аслида ажойиб, кўнгилчан йигит эканини ҳис этарди. Дяденко ҳадеб Володяга хизматингга тайёрман, деб такрорлар, Севастополдаги барча тўплар қоидага биноан қўйилмаганигини исбот этарди. Володяга фақат бир киши, янги бўлмаса-да, лекин яхшилаб ямалган тоза камзул кийган, ялтироқ шоёми нимчасининг чўнтагидан тилла занжирнинг учини чиқариб қўйган, қошлари чимирилган поручик Черновицкий ёқмади. У нуқул Володядан подшоҳ ва ҳарбий министр нима қилишаётганини сўрар, Севастополда кўрсатилган қаҳрамонликлар, жасоратлар ҳақида сунъий завқ билан сўзлар, ватанпарварлар камлигидан, қаёқдаги бўлмағур бўйруқлар берилишидан афсусланарди ва ҳоказо, умуман, ўзини ақлли, билимдон ва олижаноб киши қилиб кўрсатарди; лекин буларнинг ҳаммаси Володяга негадир ёдлаб олинган ва сунъий гапдек туюлди. Энг муҳими шўндаки, у бошқа офицерлар Черновицкий билан деярли сўзлашмасликларини сезди. Қеча Володя кириб уйғотган юнкер Вланг ҳам шу ерда эди. У ҳеч нарса тўғрисида гапирмас, лекин бир бурчакда жимгина ўтириб, ўрни келганда кулар, бирор нарсани унтиб қўйганларида эсга туширас, ароқ беришни буюрас ва барча офицерларга папирос ясади. У билан ҳам худди офицерлар сингари камситмай музомала қилаётганими ёки Володянинг ёқимтойлигими, Влангни ўзига мафтун этган эдики, ҳар нечук у катта-катта кўзларини янги офицернинг юзидан узмас, унинг ҳар бир ҳаракатидан хабардор, унга маҳлиё бўлиб ўтиради. Буни пайқаб қолган офицерлар, албатта уни кулгига олишди.

Тушда бастиондаги штабс-капитан навбатчиликдан бўшаб, уларга келиб қўшилди. Штабс-капитан Краут сариқдан келган, қизғиш мўйловли ва чакка соқол қўйган чиройли, эпчил офицер эди; у рус тилида жуда яхши гапиради, лекин руслардан кўра чиройлироқ ва соф рус тилида сўзларди. Тили қандай соф, яхши бўлса, ўзи хизматда ҳам, турмушда ҳам худди ўшандай эди: жуда яхши хизмат қиласар, ўртоқликни ўрнига қўяр, пул масаласида эса энг ишончли киши эди; ана шуларнинг ҳаммасида жуда яхши бўлганидан, оддий одам сифатида унда нимадир етишмасди. Энг яхши немисларнинг акси ўлароқ, у барча рус немислари сингари, ўлгудек ишбильармон одам эди.

— Ана, бизнинг қаҳрамонимиз ҳам келиб қолди!— деди капитан, хонага Краут қўлларини силкиб, шпорларини жиринглатиб хушчақчақлик билан кириб келаётганда.— Фридрих Крестьянич, кўнглингиз нима истайди: чойми, ароқ?

— Чой қўйиб юборишни буюриб келяпман,— деди у,— ҳозирча кўнгилни жойига тушириш учун озгинагина ароқдан тортсак ҳам бўлади. Танишганимга жуда хурсандман,— деди у, ўрнидан туриб таъзим қилган Володяга,— мен штабс-капитан бўламан. Бастионда фейерверкер сизнинг кеча келганингизни айтиб эди.

— Кўрпа-тўшагингиз учун раҳмат: сизнинг жойин-гизда тунадим.

— Тинчгина ётолдингизми? Бир оёғи синиқ эди; тузатадиган одам йўқ — қамал шароити дегандек, тагига нарса қўйиш керак эди.

— Ҳўш, навбатчилик тинч ўтдими?—деб сўради Дяденко.

— Ёмон эмас, фақат Скворцов тоза кунини кўрди, кечадан битта лафет тузатдилар ҳам. Станипани чил-чил қилиб юборишганди.

У ўрнидан турди-да, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Эндиғина хавф-хатардан қутулган кишининг ёқимли ҳиссиёти таъсирида эканлиги кўриниб турарди.

— Ҳўш, Дмитрий Гаврилич,— деди у капитаннинг тиззасига туртиб,— аҳволларингиз қалай, отахон? Такдимингиз нима бўлди, ҳали ҳеч нарсадан дарак йўқми?

— Йўқ, ҳеч нарса йўқ.

— Бўлмайди ҳам,— деди Дяденко,— бошда ҳам айтудим-ку, сизга.

— Нега бўлмас экан?

— Нега деганингизда тавсиянома тўғри ёзилмаган.

— Сизга баҳслашиш бўлса бўлгани, баҳсчи,— деди Краут хушчақчақ жилмайиб,— ҳеч кимга гап бермайдиган хохолиниг ўзисиз-а. Қараб туринг, қасдма-қасдликка сизга бир поручиклик чиқиб қолади ҳали.

— Чиқмайди дедим, чиқмайди.

— Вланг, трубкамга тамаки тўлдириб келинг,— деди у, юнкерга ўгирилиб. Юнкер трубкани олиб келишга жон-дили билан югорди.

Краут ҳаммани жонлантириб юборди, у бомбардимон ҳақида ҳикоя қилас, ўзи йўғида нималар бўлганини суриштирас, ҳамма билан гаплашарди.

19

— Хўш, ишлар қалай? Жойлашиб олдингизми?— деб сўради Краут Володядан.— Кечирасиз, исми фамилиянигиз нима? Бизда, артиллерияда, ўзи одат шундай. От ҳам олдингизми?

— Йўқ,— деди Володя,— нима қилишимга ҳайронман. Капитанга айтдим: отим ҳам йўқ, то йўлкира ва бир йўла ёрдам пулларини олгунимча пулим ҳам йўқ. Ҳозирча батарея командиридан отини сўраб турмоқчи эдиму, яна йўқ демасмикин, деб қўрқиб турибман.

Бундай бўлиши даргумон дегандек:

— Аполлон Сергеич-а!— деди-да, капитанга қараб қўйди.— Эҳтимолдан узоқ!

— Йўқ деса, дер,— деди капитан,— ростини айтганда, бу ерда аслида отнинг кераги ҳам йўқ, аммо сўраб кўриш мумкин, шу бугун бир сўраб боқаман.

— Нима! сиз уни билмайсиз,— деб гапга аралаши Дяденко,— бошқа нарсани рад қиласа ҳам, бу кишига йўқ демайди... Гаров ўйнамайсизми?

— Сизнинг одатингиз маълум, ҳамма вақт тескарисини гапирасиз.

— Яхши биламан-да, шунинг учун ҳам қаршилик

қиласман. Бошқа нарсасини қизғанса ҳам отини беради, нега деганда ундан манфаат йўқ.

— Ем-хашаги саккиз сўмдан тушиб турипти-ку, нега энди манфаат бўлмасин!— деди Краут.— Ортиқча от тутмасликдан манфаат бор-ку, ахир!

— Сиз Скворецни сўранг, Владимир Семёнич!— деди Краутнинг трубкаси билан қайтиб кирган Вланг.— Ажойиб от.

— Сорокида сизни ариққа иргитиб урган отми? А? Вланга?— деб кулиб юборди штабс-капитан.

— Нега энди ем-хашаги саккиз сўмдан дейсиз,— деб қаршилик кўрсатаверди Дяденқо,— ўн ярим сўмдан деб ёзилган справкасини ўз кўзим билан кўрдим-ку, албатта манфаат йўқ.

— Бўлмасам-чи, ҳеч қандай фойда йўқ-да! Агар сизни батарея командири қилиб қўйишгудек бўлса, шаҳарга миниб тушишга ҳам бермасдингиз!

— Мен батарея командири бўлганимда, отахоним, отлар бир тўрвадан ем ейдиган бўлади, қўрқманг, фойда кетидан юрмайман.

— Улмасак кўрармиз,— деди штабс-капитан,— сиз ҳам фойда оласиз, батарея командири бўлиб қолсалар, бу киши ҳам фойдани чўнтақка урадиган бўладилар,— деб қўшиб қўйди у, Володяни кўрсатиб.

— Фридрих Крестьянович, сиз нега улар ҳам фойдаланиб қолади деб ўйлайсиз?— деб гапга аралашди Черновицкий.— Балки у кишининг давлати каттадир; шундай бўлса, фойдаланиб нима қиладилар?

— Ундай деманг, мен... афв этасиз, капитан,— деди Володя, қулоқларигача қизариб,— буни мен яхши иш эмас деб ҳисоблайман.

— Войбў! Бу кишининг баланддан келишини қаранг!— деди Краут.— Капитанликкача кўтарилинг-чи, оддин, ўшанда бошқача гапириб қоласиз.

— Гап унда эмас: мен шундай деб ўйлайман: пул менини бўлмагандан кейин, мен унга қўл теккизолмайман.

— Менинг гапимни эшитинг бўлмасам, йигитча,— деб гап бошлади штабс-капитан, жиддий оҳангда.— Биласизми, батареяга командирлик қилганингизда, агар яхши ишласангиз, тинчлик вақтида албатта беш юз сўм, уруш вақтида эса фақат отларнинг ўзидан — етти-саккиз минг сўм қолади. Хайр, майли. Батарея командири сол-

дитлар озиқ-овқатига аралашмайды: артиллерияда азалдап одат шу; агар хўжайнлик қилишни уddyалай олмасаңгиз, қўлингизда ҳеч нарса қолмайди. Энди бу ёғини эшитниг: қоидадан ташқари чиқимлар сизнинг гарданингизда бўлади, отларни тақалатасиз — бир (у бир бармогини бўкди), дори-дармон олдирасиз — икки (у иккичи бармогини бўкди), маҳкамага сарф қиласиз — уч, ҳамиша керак бўлиб турадиган отларга беш юз сўлкавойдан тўланади, тақсир, ҳолбуки от сотиб оладиган комиссияда баҳоси эллик сўм. Бунинг устига-устак бир эмас, тўртта сотиб олинади. Қоидада кўрсатилмаганлигидан қатъи назар солдатлар ёқасини айирбошлаб туришингиз керак, ўтин-кўмирга ҳам чиқим бўлиб туради, офицерларни меҳмон қилиб турасиз. Батарея командири бўлганингиздан кейин ўзингиз ҳам савлатли бўлишингиз керак: коляска тутасиз, поча-пўстин киясиз, у қиласиз, бу қиласиз ва ҳоказо, ва ҳоказолар... гапириб ўтиришинг нима ҳожати бор...

— Энг муҳими шуки, Владимир Семёнич,— деб гапира кетди шу вақтгача жим турган капитан, менга ўхшаб юз сўм мояна билан доимо чор-ночор ҳаёт кечириб, йигирма йилдан бери хизмат қилаётган одамни мисолга олайлик: комиссирлерлар ҳар ҳафтада ўн минг сўмлаб даромад қилиб турганда, ўша бечора, қилган хизматлари учун қариган чоғида бир бурда нонга зор бўлмайдиган қилиб қўйилса, нима бўлибди!

— Гапираман десангиз гап кўп! — деб яна гапга аралашди штабс-капитан. — Фикр юргизишга шошилманг, бу ерда яшаб, хизмат қилиб кўринг аввал.

Володя ўйламай гапириб қўйгани учун жуда уялди ва алланималар деб ғўлдиради-да, Дяденконинг зўр бериб баҳслаша бошлаганини ва шу гапларнинг акси ни исботлашга уринаётганини индамай тинглай бошлиди.

Полковникнинг денишиги келиб овқатланишга таклиф қилиши билан баҳс тўхтатилди.

— Борганимиздан кейин Аполлон Сергеичга айтинг, вино қўйсин,— деди Черновицкий, тугмаларини қадай туриб капитанга.— Мунча зиқналик қилади? Үлдиришса, барибир қолиб кетади-ку!

— Ўзингиз айта қолинг,— деб жавоб берди капитан.

— Иўқ-йўқ, сиз старший офицерсиз: ҳар ишда тартиб бўлади ахир.

Кеча Володя полковникка учрашган хонадаги стол девор четига сурилиб, устига кир дастурхон ёзиб қўйилган эди. Батарея командири бугун у билан қўл олишиб кўришди, Петербург ҳақида, сафари тўғрисида суриштириди.

— Қани, жаноблар, ароқ ичадиганлар бўлса, марҳамат. Пррапорщиклар ичмайди,— деб қўшиб қўйди у, Володяга жилмайиб.

Умуман, батарея командири бугун кечагидан баджаҳл эмасди; аксинча, сахий, меҳмондўст мезбон ва яхши биродардек кўринарди. Лекин шунга қарамай кекса капитандан тортиб баҳсчи Дяденкогача, барча офицерлар командирнинг кўзига зўр эҳтиром билан боқиб ароқ ичиш учун бирин-сирин девор тагидан юриб келаётганилари унга бўлган ҳурматнинг зўрлигини кўрсатарди.

Меҳмондорчилик яхлит-яхлит кесилган ёғлиқ мол гўшти, анча-мунчагина қалампир билан хушбўй дафна барги солиб пиширилган бир тогора қарам шўрва, ханталли полякча зрази¹ ва бир қадар эскириб қолган ёғ солинган сомсалардан иборат эди. Салфетка йўқ эди, ёғоч ва темир қошиқларда овқат ейиларди. Стакан эса фақат иккитагина бўлиб, столда сув солинган, лаби учган кулранг графин турарди; лекин шунга қарамай, ҳамма хушчақчақ эди: суҳбат қизигандан қизиб борди. Аввал Инкерман жангига ҳақида гапиришди. Батарея ўша жангда қатнашган бўлиб, ҳар ким ўз таассуротини, муваффақиятсизликнинг сабаби ҳақида ўз мулоҳазаларини гапиради, батарея командири сўзлай бошлаганда эса жим бўлиб қолишарди; кейин суҳбат табиий равишда енгил тўпларнинг етишмаслигига, янги такомиллаштириб, енгиллаштирилган тўпларга кўчди. Бу орада Володя ўзининг артиллерия ҳақида кўпгина нарса билишини кўрсата олди. Аммо ҳеч ким Севастополнинг ҳозирги оғир аҳволи устида тўхтамади. Гўё уларнинг ҳар бири бу ҳақда ўшу қадар кўп ўйлардиларки, ҳозир яна гапириб ўтиришга ўрин йўқдек эди. Гўё Володя Севастополга

¹ З р а з и — ичига тухум солиб пиширилган котлет.

тўйларнинг такомиллаштирилгани ҳақида сұхбат қургани, батарея командириникида меҳмон бўлгани келгандек. Бу ерда унинг вазифаси ва қиласидиган иши ҳақида ҳам гап бўлмади. Володя бунга бир томондан, жуда ҳайрон қолган бўлса, иккинчи томондан, анча хафа бўлди. Зиёфат пайтида улар ўтирган уйдан сал нарироққа бомба тушди. Пол ва деворлар худди зилзила вақтидагидек ларзага келди, деразаларни порох тутуни қоплади.

— Петербургда бундай нарсаларни кўрмаган бўлсангиз керак, деб ўйлайман, бундай кутилмаган воқеалар тез-тез бўлиб туради,— деди батарея қомандири.— Вланг, қаерда портлаганини кўриб келинг.

Вланг бориб қаради-да, майдонга тушганини айтди. Шундан кейин бомба ҳақида ортиқ сўз бўлмади.

Зиёфат тугаш олдида хонага муҳрланган учта конверт кўтариб кекса батарея котиби кириб келди-да, қўлидагиларни батарея командирига берди. «Мана буниси жуда зарур, шу топда казак артиллерия бошлиғидан олиб келди». Барча офицерлар беихтиёр тоқатсизланиб, конверт очишга жуда уста бўлиб кетган батарея командирининг печатни синдириб, ичидан жуда зарур қофозни олаётган қўлидан кўз узишмасди. «Нима бўлса экан-а?»— деб ўйлашарди ҳар бири. Дам олиш учун Севастополдан бутунлай чиқиб кетиш тўғрисидаги буйруқ бўлиши ҳам мумкин, бутун батареяни бастионга тайинлашга буйруқ бўлиши ҳам мумкин.

— Яна ўша!— деди батарея командири жаҳл билан қофозни столга иргитиб.

— Нима дейилибди, Аполлон Сергеич?— деб сўради старший офицер.

— Яна аллақандай мортира батареясига тўпчилар билан офицер юборишни талаб қилишибди. Ўзи тўрттагина офицерим қолган,— деб жаварди батарея командири,— булар яна талаб қилишади. Лекин барibir ким бўлмасин, бориши керак, жаноблар,— деди у, бир оз жим тургандан кейин.— Соат еттида Рогаткага етиб бориш буюрилган... Фельдфебель юборилади! Жаноблар, ким боради, ҳал қилинглар,— деб такрорлади у.

— Мана булар ҳали ҳеч қаерда бўлганлари йўқ,— деди Черновицкий, Володяни кўрсатиб.

Батарея командири жавоб бермади.

— Мен розиман,— деди Володя орқаси ва юзини совуқ тер босганини ҳис қилиб.

— Йўғ-е, нима кераги бор!— деб гапни бўлди капитан.— Ҳеч ким бош тортмайди албатта, орзуманд бўлиб боришнинг ҳам кераги йўқ; Аполлон Сергеич ўзимизга қўйиб берган эканлар, худди ўтган галгидек чек ташлаймиз.

Ҳамма рози бўлди. Краут қоғоз қирқиб, най қилиб ўради-да, фуражкага солди. Капитан ҳизиллашар, ҳатто юракка далда берсин учун полковнидан бир оз вино қўйиб беришни ҳам ботиниб сўради. Дяденко қовоғини солиб ўтирарди, Володя нимагадир жилмаярди. Черновицкий чек албатта менга чиқади, деб ишонтирарди, Краут бутунлай хотиржам эди.

Чек олиш имконияти энг олдин Володяга берилди. У узунроқ қилиб ўралган найни олди, лекин шу тобдаёқ миясига уни алмаштириб олиш фикри келди,— у аввалгисидан кўра кичикроқ ва йўғонроқ найни танлаб олди, очиб қаради-да: «Боради» деган ёзувни ўқиди.

— Мен борар эканман,— деди у хўрсиниб.

— Худо йўлингизни берсин. Биратўла отишмада иштирок қилиб келадиган ҳам бўлдингиз,— деди батарея командири, хижолат тортган праپоршчикнинг юзига мулойимгина жилмайиб қараб.— Фақат асбоб-анжомларингизни тезроқ йиғиширинг. Зерикиб қолмаслигинги учун Влангни сизга тўп фейерверкери қилиб бераман, сиз билан боради.

Вланг бу янги топшириқдан жуда хурсанд эди. У ҳозирлик кўриш учун югурди ва кийиниб қайтиб келди, Володяниг койкасини ҳам, пўстинини ҳам, эски «Отечественные записки» журналини ҳам, спирт солинадиган кофейникни ва бошқа кераксиз нарсаларнинг ҳаммасини ўзи билан олиб кетишга унатмоқчи бўларди. Капитан Володяга аввал мортиralардан отиш тўғрисидаги «Руководство»ни¹ ўқиб чиқишини ва баландлик бурчаклари

¹ Артиллерия офицерлари учун Безак томонидан нашр этилган қўлланма. (Л. Н. Толстой изоҳи).

жадвалини кўчириб олишни маслаҳат берди. Володя дарҳол ишга кириши ва хавф-хатар ташвиши, қўрқоқлик қиласман, деган ҳиссиёт анча енгиллашиб қолганини, кечагидан кўра анчагина камайганини сезиб ҳам ҳайрон бўлди, ҳам ўзида йўқ хурсанд бўлди. Бунга қисман кундузги ишлар сабаб бўлса, қисман ва асосий сабаб: қўрқув ҳам бошқа ҳар қандай кучли ҳиссиёт сингари бир даражада узоқ давом этмаслиги бўлди. Хуллас, Володя қўрқа-қўрқа бўлган эди. Соат еттиларда, қуёш эндингина Николаевская казармаси ортига яширина бошлаганда фельдфебель кириб келди ва одамлар тайёр бўлиб, уни кутиб туришганини айтди.

— Мен *Вланга* рўйхат бердим... Влангдан сўрасангиз бўлади, жаноблари!— деди у.

Дудама осган, асбоб-анжомсиз йигирмага яқин артиллериячи солдатлар уйнинг нариги томонида туришарди. Володя юнкер билан бирга улар ёнига борди. «Қисқагина нутқ сўзласаммикан ё соддагина қилиб: «Салом, йигитлар!» деб қўя қолсаммикан! Еки ҳеч нарса демай қўя қолайми?»— деб ўйларди у.— Салом, йигитлар!»— деб қўя қолай. Гапирмай бўлмас». Володя ўзининг жарангдор товуши билан: «Салом, йигитлар!»— деб қичқирди. Солдатлар хушчақчақлик билан жавоб қайтардилар: ёш офицернинг жарангдор овози солдатларнинг қулогига ёқимли эшитилди. Юраги худди бир неча чақирим жойни жони борича югуриб ўтган одамнидек дукиллаётган бўлса ҳам Володя солдатларнинг олдида тетик ва шахдам қадам ташлаб борарди, унинг чеҳрасида ҳам шодлик аломатлари бор эди. Малах қўрғонига яқинлашиб, тепаликка кўтарилаётганда, у бир қадам ҳам кетидан қолмай келаётган ва уйда жуда ботир бўлиб кўринган Вланг ҳадеб ўзини чеккага тортаётганини, бу ерда айниқса кўпроқ визиллаб учиб турган бомба ва ядролар гўё тўппа-тўғри унга қараб келаётгандек бошини энгаштираётганини кўрди. Солдатларнинг ҳам баъзилари худди шундай қилишарди. Умуман, уларнинг кўпчилигининг қиёфасида қўрқув бўлмаса-да, ташвиш акс этарди. Бу ҳол Володяни бутунлай тинчлантириди, далда берди.

«Мана мен Малах қўрғониданман, шунча вақтдан буён беҳудага шундай даҳшатли деб хаёл қилиб юрган эканман! Ядроларни кўриб энгашмаяпман, бошқаларга қараганда юраксизлик қилмаяпман-ку! Демак, қўрқоқ

эмас эканман-да»— деб ўйларди у завқланиб, ҳатто бир қадар мағрурлик билан.

Аммо у қош қорайганда бастион бошлигини қидириб Қорнилов батареясига бориб қолганда, устидан чиқиб қолган бир манзара ундаги бу ботирлик ва мағрурлик ҳиссини йўқотиб юборай деди. Тўрт матрос бруствер ёнида яланг оёқ ва яланғоч бир одамнинг қонга белан-ган жасадини оёқ ва қўлларидан ушлаб бруствернинг нариги томонига итқитмоқчи бўлиб силкитиб туришарди. Бомбардимоннинг эртасига бастионлардаги жасадларни йифиб улгуришмас ва батареяларда халақит бер-маслиги учун жарликка улоқтиришарди). Володя жасад бруствернинг тепасига урилиб, оҳиста жарга қулаганини кўриб, қути учеб кетди: лекин баҳтига шу пайт бастион бошлиғи кўриниб қолди-ю, иш буюрди-да, батареяга ва команда учун белгиланган блиндажга бошлаб борадиган йўл бошловчи қўшиб берди. Мен қаҳрамони-мизнинг шу оқшомда қанчадан-қанча даҳшатлар ва хавф-хатарларни бошидан кечирганини, неча-неча ҳаф-саласи пир бўлганини гапириб ўтирумайман: Бўри да-ласида кўргандек аниқ ва мўлжалга тўғри урадиган отишмалар ўрнига бу ерда иккита мажақ, мўлжалсиз мортиркани кўрганини, бу мортиркалардан бирининг оғзи пачоқ бўлиб, иккинчиси абжағи чиқиб кетган платформада турганини айтиб ўтирумайман; платформани тузаттириш учун эрталабгача ҳам ишчи топа олмаганини, ўқлардан бирортасининг оғирлиги қўлланмада кўрса-тилганига тўғри келмаслигини; командасидаги икки солдатнинг ярадор бўлганини ўзининг неча-неча марталаб ўлимдан қолганини сўзлаб ўтирумайман. Баҳтидан бўлиб, унга ёрдам бериш учун баланд бўйли, қамал бошланганидан бўён мортиралар олдида хизмат қила-ётган бир комендор матрос тайинланганди. Ана шу комендор уни мортираларни хизмат қилиши мумкин-лигини ишонтири ва фонаръ кўтариб бастионда худди ўз полизида юргандек уни бошлаб юрди, ҳаммасини эртагача тахт қилиб қўйишга ваъда берди.

Кузатувчи бошлаб келган блиндаж шағал ердан икки куб саржин чуқурлиқда қилиб кавланган чўзинчоқ ўра бўлиб, усти йўғон-йўғон ходалар билан ёпилган эди. Вланг блиндажнинг бир саржин келадиган пастак-кина эшигини кўриши биланоқ ҳаммадан бурун, отилиб ичкари кириб кетди ва ўзини бурчакка урди-ю, шу жой-

лашиб олганича қайтиб ташқари чиқмади. Володя бўлса, ҳамма солдатлар девор тагига жойлашиб олиб, баъзилари трубка чека бошлагандан кейингина каравотини бир бурчакка жойлашириди, шамни ёқди ва папирос тутатиб, койкасига ётди. Блиндаж тепасида тинимсиз отишма товуши эшитилиб турар, лекин у қадар қаттиқ гумбурламасди. Фақат яқин жойда турган бир мортирадан отилган ўқ блиндажни шу қадар ларзага солардики, ҳатто шипдан тупроқ тўкиларди. Блиндажнинг ўзи жимжит, солдатлар янги офицердан тортинишар, аҳён-аҳёнда бири иккинчисидан йўл беришини ёки трубкасини тутатиб олиш учун ўт беришини сўраб, сўз қотиб қўйишарди, аллақаерда, тош орасида каламуш бир нимани қиртиллатади ёки теварак-атрофга олайиб қараётган, ҳали ҳам ўзига келмаган Вланг тўсатдан қаттиқ-қаттиқ хўрсиниб қўяди. Володя оломон билан тўлган бурчакда, ёқкан шамининг ёруғида каравотда ётарди. У ўзини шундай ҳис қиласиди, бу ҳис ёшлик чоғида бекинмачоқ ўйнаган вақтларда баъзан шкафга ёки онасининг этагига кириб яшириниб, нафасини чиқармай турган пайтларда бир томондан қоронфидан қўрқса, иккинчи томондан нимадандир лаззатланганидаги каби ҳузур қиласиди. У бир оз чўчирил ва хурсанд эди.

22

Орадан ўн минутга яқин вақт ўтгаč, солдатлар анча дадиллашиб, гапга тушиб кетишиди. Мартабаси баландроқлар — икки фейерверкер чироққа,— офицер каравотига яқинроқ жойлашидилар: уларнинг бири Георгий крестидан ташқари барча медал ва крестларни тақиб олган мўйсафид, иккинчиси — ўраб ясалган папирос чеқаётган ёшгинаси кантонистлардан¹. Ҳар вақтдагидек офицерга хизмат қилишни барабанчи ўз устига олди. Бомбардирлар² ва ордендорлар яқинроқда ўтиришар,

¹ Кантонист — XIX асрнинг биринчи ярмида крепостной Россияда солдатларнинг ўғиллари шундай деб аталарди, улар туғилган кундан бошлаб крепостной тузуми асосида ҳарбий бошқарма қарамоғига ўтар эдилар.

² Бомбардир — артиллерияда солдат даражаси.

нарида эшикка яқин қоронгироқда *итоаткорлар* жойлашган эди. Худди ана шулар орасидан гап бошланди. Гап очилишига блиндажга шовқин билан отилиб кирган бир киши сабаб бўлди.

— Ҳа, оғайни, ташқарида ўтира қолсанг бўлмасмиди? Ёки қизлар шўх-шўх куйламаяптими?— деди бир киши.

— Шундай ажойиб қўшиқ айтишяптики, бунақасини қишлоқда сира эшитмагансан,— деди блиндажга отилиб кирган киши кулиб.

— Васин бомбаларни ёмон кўради, шундай ёмон кўрадики, асти қўясиз!— деди бирор, тўрдаги зодагон бурчагидан.

— Рости ҳам шу! фойдали нарса бўлса бошқа гап эди!— деди Васин шошилмасдан, у гапирганда бошқалар жим бўлиб қолишарди.— Йигирма тўртингчидан шундай отишдики, у ёқ-бу ёғи йўқ; бекордан-бекорга мана шу ифлос жойларда ўлиб кетганимиздан нима фойда, барибир бошлиқлар раҳмат демайди.

Васиннинг бу сўзига ҳамма кулиб юборди.

— Мельников-чи, у ҳали ҳам ҳовлида ўтирган бўлса керак,— деди аллаким.

— Бу ёққа айтиб юбор ўша Мельниковни,— деб қўшиб қўйди кекса фейрверкер,— ростдан ҳам бекорга ўлиб кетмасин тагин.

— Мельников деганингиз ким?— деб сўрайди Володя.

— Шундай бир тентак солдат бор, жаноблари. У ҳеч нарсадан тап тортмайди, ҳозир ҳам ташқаридан бери келмай юрибди. Ўзингиз бир кўринг; ўзи ҳам айиққа ўхшайди.

— Афсун қилишни билади,— деди бошқа бурчакдан Васин.

Блиндажга Мельников кириб келди. У семиз (солдатлар орасида бунақаси жуда кам учрайди), малла соч, дўнг пешона, оч зангори кўзи ўйнаб чиққан қипқизил одам эди.

— Нима, сен бомбадан қўрқмайсанми?— деб сўради ундан Володя.

— Бомбадан қўрқишининг нима кераги бор!— деб жавоб берди Мельников, буришиб ва қашиниб.— Мен бомбадан ўлмайман, биламан.

— Шу ерда қолдирсак, туармидинг?

— Туардим, албатта, очиғи-да! Бу ерда зे-рикмайсан киши!— деди у, тўсатдан хоҳолаб кулиб юбо-риб.

— Уҳӯ, сени ҳужумга олиб бориш керак экан-ку! Нима дейсан, хоҳлайсанми, генералдан сўраб бера-ман?— деди Володя, бу ерда бирорта генерални тани-маса ҳам.

— Нега хоҳламас эканман! Хоҳлайман!

Шундай деди-ю, Мельников бошқаларнинг орқасига яшириниб олди.

Кейин унинг шошиб-пишиб:

— Иигитлар, бурун чертардан ўйнаймиз! Кимнинг картаси бор?— дегани эштилди.

Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай, нариги бурчакда ўйни қизиб кетди,— бурунга чертишлар, кулги ва кузир ташлашлар бошланиб кетди. Володя барабанчи қўйиб келган самовардан тўйиб чой ичди, фейерверкерларни меҳмон қилди. У кўпчилик орасида обрў орттириш учун улар билан ҳазиллашар, гап ташлар ва уларнинг кўрсатган ҳурматидан мамнун эди. Солдатлар ҳам бариннинг соддагиналигини сезиб гапга тушиб кетишиди. Улардан бирининг ҳикоясига қараганда, кўп ўтмай Севастополда қамал ҳолати тамом бўлиши керак эди. Унинг айтишича, денгизчилардан бири унга подшонинг укаси, Кистентин, Мерикан флоти билан ёрдамга келаётганини айтибди. Кўп ўтмай икки ҳафта ўқ узмасликка ва дам беришга шартнома тузилармиш, бу шартномага биноан ўқ узган одам ҳар бир ўқ учун етмиш беш тийиндан штраф тўлармиш.

Володя кўздан кечириб чиққан Васин катта-катта мулойим кўзли, чакка соқоллари ўсган кичкинагина бир киши эди. Васин отпускага қайтганида аввал жуда севинишганини, кейин отаси уни ишга чиқараверганини, ўрмон хўжалигининг мудири бир поручик хотинига арава юборганини ҳикоя қиласр экан, аввал ҳамма унинг гапига жимгина қулоқ берди, кейин хоҳолаб кулиша бошлади. Буларнинг ҳаммаси Володянинг кўнглини очарди. У блиндаждаги бу тиқилинчдан ва оғир ҳаводан ҷўчимас ҳам, норози ҳам эмас эди, аксинча, у ўзини жуда енгил ҳис қиласрди.

Солдатларнинг кўпчилиги аллақачон хуррак торта бошлади. Володя ташқарида нималар бўлаётганини бир кўриш учун блиндаждан чиқмоқчи бўлиб қолганда.

Вланг ерда чўзилиб ётар, кекса фейерверкер шинелини ёзиб ибодат қилар, уйқу олдидан айтадиган дуоларни ўқирди.

У ўрнидан эми туриб ҳам эдики:

— Оёфингни торт! — деб қичқиришди солдатлар бирбирига ва оёқларини тортиб унга йўл беришди.

Ухлаб ётгандек кўринган Вланг бирдан бошини кўтариб, Володяниң шинели барига ёпишди.

— Қўйинг, чиқманг, нима кераги бор! — деб гапира кетди у йифламсираган товуш билан.

— Ахир сиз ҳали билмайсиз, у ёққа ядролар тўхтовсиз тушиб туради: яхшиси, шу ерда...

Лекин Влангнинг илтимосларига қарамай, Володя блиндаждан чиқиб остонаяга ўтириди. У ерда Мельников этигини қайта кийиш билан банд эди.

Ҳаво тоза ва соғ эди — айниқса блиндаждан чиққандан кейин, кеча ойдин ва сокин эди. Отишмаларнинг гулдураши орасида тур олиб келган арава ғилдиракларининг ғижири, қўрхонада ишлаётган кишиларнинг ғўнғир-ғўнғир гаплашганлари эшитиларди. Тепада, бомбаларнинг олов тасмаси тўхтовсиз учиб ўтиб турган, баланд осмонда юлдузлар чарақларди; чап томонда, бир газча наридан бошқа бир блиндажга кириладиган туйнук бўлиб, ўша ерда яшайдиган матросларнинг оёқлари ва елкалари кўринар, маст матросларнинг овозлари эшитиларди; олдинда ёнидан одамлар букчайиб ўтиб турган қўрхонанинг тепалиги кўринарди, унинг тепасида, шу жойда тўхтовсиз равишда визиллаб учиб ўтасетган ўқ ва бомбалар остида қора пальто кийган, қўлини чўнтагига солган қандайдир баланд бўйли бир киши бошқа одамлар қоплаб ташиб келтираётган тупроқларни дессиб турарди. Кўпинча бомба қўрхонанинг ёнгинасида учиб ўтар ва яқингинасида портларди. Тупроқ ташиётган солдатлар энгашар, ўзларини четга тортардилар; қора пальтоли киши эса пинагини бузмас, хотиржамлик билан тупроқ тепиб турар, бояги-бояги туришида ўша сурдан нари кетмасди.

— Анави қора ким? — деб сўради Володя, Мельниковдан.

— Билмадим, ҳозир бориб билиб келаман.

— Борма, кераги йўқ.

Лекин Мельников унинг гапига қулоқ солмай, ўрнидан турди, қораси кўриниб турган кишининг ёнига бориб

анчагача худди ўшандай бепарволик билан қимир этмай, унинг ёнида турди.

— У қўрхоначи экан, жаноблари!— деди қайтиб келиб.— Қўрхонани бомба тешиб кетган экан, пиёдалар шунга тупроқ ташишяпти.

Аҳён-аҳёнда бомбалар тўппа-тўғри, худди блиндажга қараб учиб келаётгандек туюларди.

Шунда Володя бурчакка биқинар ва шу ёққа учиб келмаяптимикан, деб яна мўраларди. Вланг блиндаждан туриб бир неча марта уни чақирди, қайтиб киринг, деб ёлворди ҳамки Володя остоңада уч соатга яқин ўтириди. У ўз қисматини синаб кўришда ва бомбаларнинг учиб ўтиш йўлини кузатишда қандайдир бир лаззат ҳис этди. Шу кеча охиригача у қайси томондан неча тўп ўқ отаётганини уларнинг снарядлари қаерларга бориб тушаётганини билиб олди.

23

Эртасига, 27-да, ўн соатли уйқудан кейин Володя эрта тонгда тетик, бардам бўлиб блиндаж остоңасига чиқди. Вланг ҳам унинг кетидан чиқсан эди, лекин ўқ товуши эшитилган ҳамоноқ боши билан йўл очиб, жонини ҳовучлаганича ўзини блиндажга урди. Ташқарига чиқсан кўпчилик солдатлар буни кўриб хоҳолаб кулиб юбордилар. Фақат кекса фейерверкер, Васин ва бир неча бошқа солдатлар траншеяга кам чиқишарди: бошқаларни ичкарида тутиб туриб бўлмади: ҳамма сассиқ блиндаждан тонгги соф ҳавога чиққанди. Қечагидан ҳам қолишмайдиган қаттиқ бомбардимон бўлиб туришига қарамай баъзилар остона ёнига, баъзилар бруствер тагига жойлашиб олган эдилар. Мельников тонг ёриша бошлиши билан батареяма-батарея айланиб юрар, бепарволовик билан тепага қараб-қараб қўярди.

Остона ёнида икки кекса ва бир ёш, жингалак соч солдат ўтиришарди, кўринишдан у яхудий эди. Бу солдат ерда ётган ўқлардан бирини олиб, тошга қўйиб уриб яссолади, пичоқ билан худди Георгий крестига ўхшатиб кресть ясади; бошқалар гаплашиб ўтириб, унинг ишини кузатишарди. Кресть ҳақиқатан ҳам чиройли чиқди.

238

— Бу ерда яна бир оз турсак,— дер эди улардан бири,— уруш тугагунча ҳаммамизнинг истеъфога кетадиган вақтимиз бўлиб қолади.

— Бўлмасам-чи! Менинг ҳам бўшаб кетишимга атиги тўрт йил қолган эди, мана, Севастополда турганимга ҳам беш ой бўлди.

— Бўша什 учун бу ҳисобга ўтмайди, билдингми,— деди бошқаси.

Шу соқ гаплашаётганлар тепасидан ядро визиллаб учиб ўтди-да, траншеядан ўтиб булар ёнига келаётган Мельниковдан бир газ нарига бориб урилди.

— Мельниковни ўлдиришига сал қолди-я,— деди солдатлардан бири.

— Ўлдириб бўпти,— деб жавоб берди Мельников.

— Ма, қаҳрамонлигинг учун мана бу крестни олиб қўй,— деди крест қилаётган ёш солдат, Мельниковга крестни узатиб.

— Йўқ, оғайни, бир ой бир йилга ҳисоблансин, деган буйруқ бўлган,— деб давом этади бояги суҳбат.

— Нима десанг де, аммо лекин уруш тамом бўлгандан кейин Аршавада подшо кўриги бўлади. Истъефо бўлмаса ҳам бутунлай жўнатиб юборишар.

Шу вақт бир ўқ уларнинг боши тепасидан визиллаб ўтиб, тошга бориб тегди.

— Қараб тур, ҳали кечгача тамом ишдан чиқмасанг,— деди солдатлардан бири.

Ҳамма кулиб юборди.

Кечгача эмас, икки соатлардан кейин улардан иккитаси тамом сафдан чиқди, бештаси ярадор бўлди; лекин қолганлари бояги-боягидек ҳазил қилишарди.

Ҳақиқатан ҳам эрталабгача икки мортирка тузатилиб, отишга ярайдиган ҳолга келтирилган эди. Соат ўнларда Володя бастион бошлигидан олинган буйруққа мувофиқ командасини тўплади-да, батареяга жўнади.

Одамларда кечаги қўрқувдан асар ҳам қолмаганди. Улар дарҳол ишга киришдилар. Фақат Вланг ўзини қўлга ола олмади: ҳамон аввалгидек яширинар, энгашарди. Васин ҳам осойишталигини йўқотиб югур-югурга тушиб қолди, тўхтовсиз тиз чўкарди. Володя эса жуда завқланиб кетганди: хавф-хатарни сира эсламасди. Вазифасини яхши адo этаётганидан, қўрқоқ эмаслиги, ак-

синча мард эканлигидан қувониши, командирликни ҳис этиши ва ўзига қизиқсениб қараётган йигирма кишининг борлиги уни ҳақиқий мардимайдонга айлантириб юборди. У ўзининг ботирлиги билан мағурурланар, солдатлар олдида олифтагарчилик қилиб, банкетга чиқар ва ҳар томондан кўриниб туриш учун атайлаб шинелининг тугмаларини ечиб ташлаганди. Шу орада ўз хўжалигини айланиб юрган бастион бошлиғи, ўзининг айтишича, саккиз ой ичида мардликнинг ҳар турини кўриб, кўзи пишган бўлса ҳам бу чиройли йигитчанинг олди очиқ шинели ичидан оппоқ нозик бўйини қучиб турган қизил кўйлаги кўриниб туар, юзи ва кўзи ёнар, чапак чалиб, жарангдор товуш билан қўмондонларга хос: «Биринчи, иккинчи!»— деб команда берар ва бомбанинг қаерга тушганини кўриш учун брустверга сакраб чиқарди. Соат ўн бир яримда отишма икки томонда ҳам тинди. Роппа-роса соат ўн иккита Малах-қўрғонига, 2, 3 ва 5- бастионларга штурм бошланди.

24

Бухтанинг бу томонида, Инкерман билан Шимол томон ўртасида, телеграф тепалигида, туш пайтида икки денгизчи турарди. Уларнинг бири офицер бўлиб, трубада Севастополни кўздан кечиради, иккинчи офицер ҳозиргина бир казак билан катта қозиқ ёнига етиб келганди.

Қуёш бухта тепасида баланддан нур сочарди. Унинг илиқ нурлари бухтадаги кемалар, сузуб юрган қайиқлар ва елканларда ўйнарди. Енгил шамол телеграф ёнидаги қуриётган буталарнинг япроқларини силкитар, қайиқларнинг елканларини юлқар ва тўлқинларни мавжлантиради. Севастополь ҳамон ўша-ўша, қурилиб битмаган черков, денгиз бўйлари, тепаликда кўм-кўк яшнаётган хиёбонлар ва кўркамгина кутубхона биноси; шинамгина ложувард бухталари ҳамон мачталар билан тўла, водопроводнинг кўркам тоқлари ҳам ўша-ўша, ҳаводаги зангори пороҳ тутунлари ўқ узилганда баъзан пайдо бўладиган қизил аланга билан ёришиб туради; бир томонидан тутаб ётган сариқ тепаликлар, иккинчи то-

монидан — бухтанинг нариги томонида кўринаётган, офтобда мавжланаётган зангори денгиз билан қуршалган Севастополь ҳамон аввалгидек чиройли, байрамдагидек гўзал ва мағрур. Денгиз уфқида аллақандай пароходнинг қора тутуни сузиб юрган ерда, шамол бўлишидан дарак бериб, узун оқ булутлар ўрмалайди. Истеҳкомлар чизиги бўйлаб, айниқса чап томондаги тепаликларда, бир нечтадан бараварига, тўхтовсиз равишда, чақмоқ тезлигига кўтарилаётган, баъзан кун ёруғида ҳам ярқираётган, ўт аралаш пайдо бўлаётган оппоқ тутунлар тарқалар, турли шакллар олиб кўтарилар ва осмонда кўкиш тусга киради. Душман батареясидан отилаётган ўқдан ҳосил бўлган бу тутунлар гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда кўринар, баъзан шаҳарда, баъзан баланд осмонда пайдо бўларди. Гумбурлаган портлаш овозлари тинмас, борган сайин қаттиқ гумбурлаб ҳавони ларзага келтиради...

Соат ўн иккига бориб тутунлар камроқ кўрина бошлиди, ҳаводаги гумбурлашлар ҳам камайди.

— Иккинчи бостион сира жавоб қайтармаяпти-ку,— деди от мингандан гусар офицер,— яксон бўлибди! Даҳшат-а!

— Малах қўрғонидагилар ҳам уч марта зўрга бир марта ўт очиб жавоб қайтаряпти,— деб жавоб берди трубадан қараётган киши.— Уларнинг жим турганига жоним чиқяпти. Мана, яна тўппа-тўғри. Корнилов батареясига тушди, у бўлса жавоб ҳам қайтармайди.

— Қара, айтувдиму соат ўн иккida улар бомбардимонни тўхтатишади, деб. Мана, ҳозир ҳам худди шундай бўлди. Юр, ундан кўра нонушта қиласиз... Бизни аллақачондан бери кутишаётиди... қарашдан фойда йўқ.

— Шошма, халақит бермал— деб жавоб берди трубадан қараётган киши, Севастополга айниқса ташналик билан тикилар экан.

— Нима гап? Нима?

— Траншеяларда ҳаракат сезиляпти, зич колонна бўлиб келишяпти.

— Шундай ҳам кўриниб турибди,— деди денгизчи,— колонна бўлиб келишяпти. Сигнал бериш керак.

— Қара, қара! траншеядан чиқишиди.

Ҳақиқатан ҳам қора доғлар тепаликдан балка орқа-

ли ўтиб, француз батареяларидан бастион томон келишшаётгани оддий кўз билан ҳам кўриниб турарди. Бу доғларнинг олдида, бизнинг истеҳкомларимиз яқинида қора тасмалар кўринарди. Бастионларнинг ҳар ер-ҳар ерида, худди бир жойдан бошқа бир жойга сакраб кўчаётгандек, отишмаларнинг оқ тутуни кўринди. Шамол милтиқ отишмасининг худди ёмғир деразага ёққандаги сингари тасир-тусур товушини олиб келди. Қора тасмалар тутун орасида ҳамон илгарилаб борарди. Отишмалар кучайгандан кучайиб бориб, давомли узлуксиз гумбурлашга айланди. Тутун борган сайин кўпроқ кўтарилавериб, истеҳкомда тез тарала борди-да, ниҳоят йигилиб ва таралиб турган яхлит булутга айландики, унинг баъзи жойларида ўт ва қора нуқталар кўзга чалиниб қоларди. Барча овозлар эса бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрган узлуксиз гулдуросга айланди.

— Штурм!— деди рангпар офицер, трубкани денгизчига бера туриб.

Иўлдан от чоптириб казаклар ўтди, офицерлар отда, бош қўмондон аравада мулозимлари билан ўтиб кетди. Ҳамманинг юриш-туришида зўр ҳаяжон ва даҳшатли бир нарсани кутгани сезилиб турарди.

— Бўлмаган гап-е, олмагандир-е,— деди от минган офицер.

— Худо ҳаққи, байроқ кўриняпти! қара! қара!— деди бошқаси ҳарсиллаб, трубадан нари кета туриб,— Малах қўрғонида француз байроби кўринди!

— Йўғ-е!

25

Турли овозларда такрорланган «Тревога!..» деган машъум қичқириқ янграганда, кечаси ютқизган пулини қайта ютиб олиб, кейин яна ҳаммасини, ҳатто енгининг қайтармасига тикиб қўйган олтинларигача ютқизиб юборган катта Қозельцов, тонг отарда 5-бастионнинг мудофаа казармасида нотинч, лекин қаттиқ уйқуда ётарди.

— Нима қилиб ухлаб ётибсиз, Михайло Семёнич!
Штурм!— деб қичқирди аллаким...

— Бирор янги келган солдатdir,— деди Козельцов, кўзини очиб ҳамон бунга ишонмай.

Аммо шу чоқ у тўсатдан, ҳеч қандай мақсадсиз у бурчакдан-бу бурчакка югуриб юрган, қўрқанидан ранги қув ўчиб кетган бир офицерни кўриб қолди-да, гапнинг нимадалигини англади. Шундай оғир пайтда рота олдида бўлишни истамаган, қўрқоқ деб ўйлашлари мумкин, деган фикр унга қаттиқ таъсир қилди. У жони борича ротаси олдига югорди. Тўп отишмалари тингган бўлса-да, милтиқларнинг қарс-қурслари авжика эди. Милтиқ ўқлари битта-битта визиллаб ўтмас, балки одамлар боши устидан қушлар галаси сингари ғувиллаб учиб ўтарди. Кеча унинг батальони турган ерни бошдан-оёқ тутун қоплаган, ундан ҳар хил яккам-дуккам қичқириқлар ва хитоблар эшитилади. Йўлда тўда-тўда ярадор бўлган ва ярадор бўлмаган солдатлар дуч келарди. Яна ўттиз қадамча югуриб бориб, у девор тагига қисилиб турган ротасини ва ранги оппоқ оқариб, қўрқиб кетган солдатларидан бирини кўриб қолди. Бошқаларнинг аҳволи ҳам худди шундай эди.

Қўрқув ҳисси беихтиёр Козельцовга ҳам ўтди: эти жунжикиб кетди.

— Шварцни эгаллашди,— деди тиши-тишига тегмаётган ёш офицер.— Иш расво!

— Бўлмаган гап,— деди Козельцов аччиқ билан. У ҳаракат билан ўзини жонлантириш мақсадида кичкина ўтмас темир қиличини қинидан сугурди-да:

— Олға, йигитлар! Ўра-а!— деб қичқирди.

Овози жарангдор ва қаттиқ чиқди; овозидан Козельцовнинг ўзи ҳам жонланди. У траверс¹ бўйлаб олға қараб югуриб кетди; элликка яқин солдат қичқиришиб унинг кетидан югорди. Улар травесдан ўтиб очиқ майдонгача чиқишганда, ўқлар ёмғирдек ёғилди; иккитаси унга келиб тегди. Лекин ўқ қаерига тегди, унга нима қилди, майиб бўлдими, ярадор бўлдими, буни аниқлашга вақти йўқ эди. У олдинда, тутун орасида кўк мундир қизил шим кийган одамларни кўрди, русча бўлмаган бегона тилдаги қичқириқларни эшилди; бир француз бруствер тепасида турар, шапкасини силкитар ва алланималар

¹ Траверс — ён томондан отилган ўқлардан сақланиш учун окоп ва истеҳкомлар олдига уйилган тупроқ.

деб қичқиради. Козельцов ўзини ўлдиришларига амин эди; бу фикр уни дадиллаштириб юборди. У ҳамон олға қараб югуради. Бир неча солдат ундан ўзиб кетди; ён томондан ҳам бошқа солдатлар пайдо бўлишди, улар ҳам югуриб боришарди. Кўк мундирлilar ҳамон боягина масофада, ундан ўз траншеялари томонга қочиб боришарди, лекин оёқ остида ярадорлар ва ўлганлар учарарди. Ташқи зовурга етиб борди-ю, Козельцовнинг кўзи тиниб кетди. У кўкрагида оғриқ ҳис қилди ва банкетга ўтириб, кўк мундирдагиларнинг тумтарақай бўлиб, ўз траншеялари томон қочишаётганини, майдонда қизил шим ва кўк мундир кийган ўликлар ётганини, ярадорлар эмаклаётганини амбразурадан кўриб ўзида йўқ қувонди.

Ярим соатдан кейин у Николаев казармаси ёнида замбилда ётар, ярадор бўлганини биларди-ю, лекин оғриқни деярли ҳис этмасди: у фақат бирор муздек нарсани ичгиси ва тинч ётгиси келарди.

Узун, қора чакка соқолли, семиз, пакана доктор унинг ёнига келиб, шинелининг тугмаларини ечди, Козельцов доктор ярасини нима қилаётганига ва докторнинг башарасига, даҳани устидан қарап, лекин ҳеч қандай оғриқ сезмасди. Доктор ярасини кўйлаги билан ёпиб қўйди, бармоқларини пальтонинг этагига артди-да, ярадорга қайрилиб боқмай, бошқасининг ёнига ўтиб кетди. Козельцов бу ерда қилинаётган ишларни беихтиёр кўздан кечириб ётарди, 5-бастионда бўлиб ўтган воқеани эслаб, ўз бурчини яхши адо этганини ўйлаб ўзида йўқ қувонди. Шунча йил хизмат қилиб, хизматини биринчи бор иложи борича яхши бажарганидан хурсанд бўлди, ўзидан ўпкаланишга ўрин қолмабди. Доктор бошқа офицернинг ярасини боғлай туриб, крест ушлаб турган, узун, қизғиш соқолли руҳонийга Козельцовни кўрсатиб, алланима деди.

— Нима, ўламанми??— деб сўради Козельцов руҳонийдан, у ёнига келганда.

Руҳоний жавоб бермай ибодат қилди ва ярадорга крест узатди.

Козельцов ўлимдан қўрқмади. У мадорсиз қўллари билан крестни олиб, лабига босди-да, йиғлаб юборди.

— Хўш, французлар ҳамма ердан суриб чиқарилди-ми?— деб қатъий сўради руҳонийдан.

— Ҳамма жойда ғалаба биз томонда,— деб жавоб берди у, о товушини чўзиб гапирадиган бу руҳоний. У ярадорни хафа қилмаслик учун Малаҳ қўргонида француз байроби ҳилпирай бошлаганини ундан яширди.

— Худога шукур, худога шукур,— деди ярадор, кўз ёши юзидан оқиб тушаётганини сезмай. У мардонавор иш қилганидан беҳад қувонган эди.

Укаси ҳақидаги фикр миясидан ўтди. «Унга ҳам шундай баҳт насиб қилсин илоҳим»,— деб ўйлади.

26

Лекин Володяниңг ўзмиши бутунлай бошқача бўлди. «Француздар келяпти!» деб қичқиришганда, у Васин ҳикоя қилаётган эртакни тинглаб ўтиради. Йорагига қон қўйилди ва юзининг муздек бўлиб кетганини, ранги ўчганини ҳис қилди.

У бир он қўнимир этмай турди; лекин теварагига ўгирилиб қараб, солдатларнинг шинель тугмаларини хотиржамлик билан қадаётгандарини ва бирин-кетин чиқиб кетаётгандарини кўрди; ҳатто улардан бири — Мельников бўлса керак:

— Нон билан туз кўтариб чиқинглар, йигитлар!— деб ҳазиллашиб ҳам қўйди.

Володя ўзидан бир қадам ҳам кейинда қолмай келаётган *Вланг* билан бирга блиндаждан чиқди ва батареяга югорди. На у томонда, на бу томонда артиллерия отишмасидан дарак йўқ эди. Солдатларнинг хотиржамлигидан ҳам бурун юнкернинг аянч, очиқдан-очиқ қўрқоқлик қилаётгани уни жоплантириди. «Наҳотки мен ҳам унга ўҳшаб қолсам?» деб ўйлади у ва хушчақчақлик билан мортиркалари турган бруствер ёнига югуриб борди. Француздарнинг очиқ далада бастионга қараб югуриб келаётгандари, бир тўда француздар милтиқларининг найзасини офтобда ярқиратиб, яқин ердаги траншеяларда гивирлашаётгани унга равшан кўриниб турарди. Уларнинг бири — зуавлар мундиридагиси — қилич яланғочлаган, кенг яғринли, миқтидан келгани чуқурлардан ҳатлай-ҳатлай олдинда югуриб келарди.

245

«Картечъ билан отилсин!»— деб қичқирди Володя, банкетдан сакраб тушиб; лекин солдатлар ундан аввалроқ тўпни ишга солиб юборган эдилар. Аввал бир мортирадац, кейин бошқасидан картечъ билан отилгани снарядлар унинг боши тепасидан визиллаб учиб ўтди.

«Биринчи- Иккинчи!»— деб команда берарди Володя, тутун ичиди бир мортира олдидан иккинчиси ёнига югуриб юрар экан. У хавфни бутунлай унубиб қўйганди. Ён томондан, ҳимоячиларимиз ётган жойдан қарс-қурс мильтиқ отилар, бақириқ-чақириқлар эшитиларди.

Тўсатдан чап томондан: «Айланиб ўтишяпти! Айланниб ўтишяпти!» умидсизланиб айтилган даҳшатли қичқириқлар эшитилди. Володя ўгирилиб қаради. Орқа томонда йигирмага яқин француз кўринди. Улардан бири, қора соқолли, бошига қизил феска кийган, чиройли киши ҳаммадан олдинда келарди. Лекин батареяга етишига ўн метр қолганда тўхтади-да, ўқ узди, кейин яна олға югурди. Володя бирпас кўзларига ишонмай, тошдай қотиб турди. Ўзига келиб, ўгирилиб қараганда, олд томондаги брустверда кўк мундирларни кўрди. Уларнинг бири ҳатто траншеяга тушиб тўпни парчинлаётган эди. Теварак-атрофида, ёнида ўқ еб ўлган Мельниковдан ва негадир қўл пулемётини чанглаб олган, афт-башараси қўрқинчли тусга кирган, кўзлари чақчайиб, олдинга отилган Влангдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

«Юринг кетимдан Владимир Семёнич! Юринг кетимдан! Ўлдик!»— деб жон ҳолатда қичқирауди Вланг, орқа томондан айланиб ўтган французларга қўл пулемётини силкитиб. Юнкернинг қўрқинчли тусга кирган қиёфаси уларни шошириб қўйди. Вланг улардан бириниг, олдиндагисининг бошига туширди, бошқалари беихтиёр тўхтаб қолишиди. Шу чоқ Вланг орқасига ўгирилиб, жон ҳолатда: «Юринг кетимдан, Владимир Семёнич!»— деб бақира-бақира пиёда қўшинларимиз французларга қараб отаётган траншеямиз томонга югурди. Траншеяга тушиб олган, у суюкли прапорчиги нима қилаётганини кўриш учун яна бошини чиқариб қаради. Володя турган ерда аллаким шинелда мукка тушиб ётарди, ўша жойни бошдан-оёқ, бизникиларга қарата отаётган французлар эгаллаган эди.

Вланг ўз батареясини иккинчи мудофаа линиясидан топди. Мортира батареясига юборилган йигирмата солдатдан фақат саккизтаси омон қолган эди.

Кечки соат тўққизларда Вланг батарея билан биргаликда солдатлар, тўплар, отлар ва ярадорлар билан тўла пароходда Шимол томонга кўчиб борарди. Ҳеч қаерда ўқ узилмасди. Осмонда худди ўтган кечадаги сингари юлдузлар чаракларди; кучли шамол денгизни тўлқинлатади. 1 ва 2-бастион жойлашган ерларда чақмоқ чақиларди; портлашлар ҳавони ларзага солар, атрофдаги аллақандай қора, фалати нарсаларни ва осмонга учайдиган тошларни ёритарди. Доклар¹ ёнида алланарса ёнар, алангаси сувда акс этарди. Николаев батареясидаги ёлқин халойиқ билан тўлган кўприкни ёритарди. Александровская батареяси жойлашган узоқ буруннадаги катта аланга сув бетини тутгандек туюлар ва сув юзида сузиб юрган тутунларнинг пастки қисмини ёритарди. Денгизда душман худди кечагидек хотиржам, безбетлик билан ёниб турган чироқлари узоқда митиллаб кўринарди. Енгил шамол бухтани мавжлантиради. Ёнгинлар ёғдуси ёруғида чўккан кемаларимизнинг аста-секин сувга чуқурроқ ботаётган мачталари кўриниб турарди. Палубада ҳеч кимнинг сўзлашгани эшишимасди: буг ва пароход ёриб ўтаётган тўлқиннинг бир меъёрдаги товуши орасида шаландадаги² отларнинг пишқириши ва тепиниши, капитаннинг командаси ва ярадорларнинг инграшлари эшитиларди. Кун бўйи оч юрган Вланг чўнтағидан бир бурда нон олиб, кавшай бошлиди, лекин тўсатдан Володяни эслаб йиғлаб юборди. Унинг йиғлаганини ёнида турган солдатлар ҳам эшитишди.

— Влангимизни қара, ҳам нон еяпти, ҳам йиғляйти,— деди Васин.

— Асти куяверасан! — деди бошқаси.

— Кўряпсанми, казармамизни ҳам ёндириб юбориши,— деб гапини давом эттирди у хўрсиниб,— биз-

¹ Д о к — кемалар тузатиладиган корхона.

² Ш а л а н д а — кичкина ясси кема.

та ўхшанигаплардан озмунчаси қирилдими у ерда; фран-
пузга осонгина ўтиб кетди-да!

— Ҳар ҳолда ўзимиз омон чиқдик-ку, шунга ҳам шу-
кур,— деди Васин.

— Шундайм алам қиларкан!

— Нега алам қилади? Бу ерда у яйрармиди? Туши-
ни сувга айтсии! Қараб тур, бизларники қайтиб олиша-
ди. Биздақалардан қанчаси қирилиб кетсаямки, импе-
ратор буюрса — қайтариб олишлари аниқ. Бизнилар
шундай қўйиб кетармиди? Бизниларнинг ҳам билгани
билган! Мана сенга керак бўлса ол, ана қуруқ деворлар-
ни; асбобларининг ҳаммасини портлатиб юборишди...
Қўргонга белгисини қўйгандири шаҳарга бош суқишига
юраги бетламайди. Шошмай тур, ҳали сен билан ҳисоб-
китоб қилишамиз,— деб сўзини якунлади у, французлар-
га қарата гапириб.

— Албатта ҳисоблашамиз!— деди бошқаси ишонч
 билан.

Севастополь бастионларининг барча линияларида, не-
ча ойлаб жонли, жўшқин ҳаёт қайнаган, неча ойлаб би-
рин-кетин ўлиб кетган қаҳрамонларни кўрган, неча ойлаб
душманда даҳшат ва нафрат уйғотган, сўнг ниҳоят уни
қойил қолдирган Севастополь бастионларидаги ҳеч ким
йўқ эди. Яқиндагина портлаган, тупроқ босган ерлар-
да — ҳамма жоїдан мажақланган лафетлар, одамлар-
нинг — рус ва душманнинг мурдаларини босиб тушган,
огир, умрбод овози ўчган чўян тўплар; даҳшатли бир куч
 билан чуқурларга итқитилган, ярмигача тупроққа қо-
ришган бомбалар, ярадорлар, яна мурдалар, чуқурлар,
хода бўлаклари, блиндаж парчалари, яна кулранг ва
кўк шинелли тилсиз мурдалар ётади. Ҳамон ҳавони лар-
зага солиб турган портлашларнинг қизғиши алангаси ана
шуларнинг ҳаммасини ёритиб туради.

Душман даҳшатли Севастополда аллақандай анг-
лаб бўлмайдиган ишлар ҳозирланадиганини кўриб ту-
тарди. Мана шу портлашлар ва бастионлардаги жим-
житлик уларни даҳшатга соларди; кундузги шиддатли
ва ҳотиржам берилган зарбадан кейин улар сабот-мато-
натли душманлари ғойиб бўлиб қолганига ишонмас ва
жимгина, қимир этмай, зир-зир қўрқиб қоронги туннинг
охирини кутишарди.

Севастополь қўшини қоронғи кечада мавжланаётган
денгиз сингари гоҳ бирлашиб, гоҳ ажралиб, бутун бор-

лиги билан тебраниб бухта ёнидаги кўприкда ва Шимол томонда фивирлаб, зим-зиё қоронфиликда сиқилиб, шунча ботир оға-инилари қолган жойдан узоқлашиб борарди. Улар оғайниларининг қони мўл-кўл тўкилган жойдан, ўн бир ой бадалида икки ҳисса зўр душмандан ҳимоя қилган жойдан узоқлашиб борарди. Ана шу жойни жангсиз ташлаб чиқишга буйруқ берилганди.

Бу буйруқ ҳар бир рус кишиси учун олдин жуда оғир таъсир қолдирди. Йиккинчи туйғу таъқибдан қўрқиш ҳисси бўлди. Одамлар курашишга ўрганиб қолган жойларини ташлаб чиққанлари ҳамоно ўзларини ожиз ҳис этиб, зим-зиё қоронфиликда, кучли шамол чайқалтираётган кўприкка кираверишда хавотирланиб уймаланишарди. Милтиқларининг найзаларини жаранглатиб, полк-полк, экипаж-экипаж¹ ва кўнгиллilar тўда-тўда бўлиб боришар, пиёдалар сиқилишар, отлиқ офицерлар тиқилиб буйруқ олиб ўтишар, тугуни билан ўтқизилмагани учун хит бўлаётган аҳоли ва деншиклар йиғлашар, ялиниб-ёлворишарди; жўнаб қолишга шошилаётган артиллерия ғилдиракларини гулдуратиб кўрфазга ёриб ўтарди. Ҳар хил шошилинч ишлар билан овора бўлишига қарамай, ўз жонини сақлаб қолиш, ўлим ҳукм сурган бу даҳшатли ердан тезроқ нари кетиш истаги ҳар бир кишининг дилида бор эди. Павловская набережнаясида тош ерда худди ўзи сингари беш юзта ярадор орасида худдан ўлим тилаб ётган оғир ярадор солдатнинг дилида ҳам, отда ўтиб кетаётган генералга йўл бериш учун четлашиб, кучининг борича тиқилишиб турган оломонга қисилиб олган кўнгилли лашкарнинг дилида ҳам, кўприкдан ўтишни назорат қилаётган ва шошилаётган солдатларни тартибга солиб турган генералнинг дилида ҳам, ҳаракатдаги батальон ўртасига тушиб қолган, тиқилинчда нафаси тиқилиб қолаёзган матроснинг дилида ҳам, тўрт солдат замбилга солиб кўтариб кетаётib, халойиқ, тиқилиб кетгани учун тўхтаб, Николаев батареяси ёнида ерга қўйишган ярадор офицернинг дилида ҳам, ўн олти йилдан бери бир тўпда хизмат қилган, бошлиқларнинг тушуниб бўлмайдиган буйруғига биноан ўртоқлари ёрдами билан тик қирғоқдан тўпини кўрфазга ағдарган

¹ Бир кемада хизмат қилувчи барча ҳарбийлар бир экипажни ташкил қиласиди.

артиллериачининг дилида ҳам, кемаларни бузиб, баркасларда тез-тез эшкак тортиб сузиб кетаётган денгизчиларнинг дилида ҳам шу истак бор эди. Кўприкнинг нариги томонига ўтиб олгач, ҳар бир солдат албатта шапкасини очиб, чўқинарди. Лекин бу ҳисдан ташқари яна бошқа бир оғир, юрак-бағрини ўртайдиган, ундан ҳам чуқур ҳис бор эди: бу афсусланишга, уят ва аламга ўхшаш бир ҳис эди. Деярли ҳар бир солдат ташлаб чиқилган Шимол томондан Севастополга қараб, юрак-бағри ўртаниб чуқур хўрсинар ва душманларга дағдаға қиласарди.

Петербург, 27 декабрь

ҚИССАЛАР

ПОЛИҚУШҚА

I

— Сиз нима десангиз шу бўлади, хонимойим! Факат Дутловларга ачинасан киши. Бирни биридан яхши йигитлар; хизматкорлардан ҳеч бўлмагандан биттаси берилмаса, улар кетиши муқаррар,— дерди приказчик,— ҳалиям ҳамма шуларни гапиради. Тағин ўзингиз биласиз.

У икки қўлини қовуштириб, бўйнини қисди ва бошини қийшайтириди, юпқа лабларини чапиллатгудек бўлиб кўзини олайтириди-да, айтган гапига хонимойим берадиган бемаъни жавобни охиригача сўзсиз эшитишга аҳд қилгандек жим бўлиб қолди.

Бу соқоли қирилган, алоҳида приказчиклар бичимида узун сюртук кийган киши, хизматкорлардан чиққан приказчик бўлиб, куз оқшомларидан бирида бекаси олдида ҳисоб берарди. Беканинг тушунишича, ҳисобот, ўтган хўжалик ишларининг ҳисоботини эшитиб, кейинги қилинадиган ишлар ҳақида кўрсатма беришдан иборат эди. Приказчик Егор Михайловичнинг тушунишича эса, ҳисобот, бурчакда юзини диван томонга қилиб қаққайиб туришдан, ишга сира алоқаси бўлмаган сафсатани тинглашдан ва қандай бўлмасин, тезроқ беканинг тоқатини тоқ қилиб ҳамма таклифларига: «маъқул, дуруст» деган жавобларни олиб жўнаб қолишдан иборат эди.

Хозир гап аскарга юбориш ҳақида борарди. Покровский қишлоғидан уч кишини юбориш лозим эди. Иккитаси онлавий, маънавий ва иқтисодий шарт-шароитларга кўра тақдирнинг ўзи томонидан белгилаб қўйилган эди. Булар ҳақида на эл-юрт томонидан, на бека томо-

шундай ва на жамоат томонидан тараддуд ёки баҳс бўйини мумкин. Учинчиси — жанжалли эди. Приказчик шима қилиб бўлса ҳам уч оғайни Дутловларни қолдириб, уларнинг ўринига ёмон ном чиқарган, бир неча бор қоп, жилов ва пичан ўғирлаб қўлга тушган бола-чақалик хизматкорлардан Поликушкани юбормоқчи эди. Поликушканинг жулдуурвоқи болаларини тез-тез эркалаб турадигаи, инжил оятлари таъсирида Поликушкани тузишига уриниб юрган бека эса уни юборгиси келмасди. Шу билан бирга бека, бир умр сира кўрмаган-бilmagan бўлса ҳам Дутловларга ёмонликни раво кўрмас эди. Лекин бека Поликушка бормаса, Дутловлардан бири кетиши лозимлигини негадир сира тушунмас, приказчик эса буни упинг бетига айта олмас эди... «Мен асло Дутловларга ёмонликни раво кўрмайман», дерди бека ачиниб. Унинг бу гапига-ку: «Ёмонликни раво кўрмасангиз битта рекрут¹ учун уч юз сўм тўланг», — дейиш керак эди-я! Лекин бундай демоқликни сиёsat кўтармасди.

Шундай қилиб, Егор Михайлович сездирмай эшик пешбурунига суняниб, юзида итоатгўйлик акс этгани ҳолда беканинг лабларининг шивирлаши, чепчигининг бурмалари девордаги сурат тагига тушаётган сояси билан бир вақтда ликиллашини хотиржам кузатиб тураверди. Лекин бекаси айтиётгани гапнинг маъносига етишни хаёлига ҳам келтирмас эди. Бека эзмаланиб узоқ гапирди. Приказчикни эсноқ босиб қулоғининг орқаси тортишиб кетди; лекин у қўли билан оғзини беркитиб, ёлғондакам томоқ қириб бу титроқни усталик билан йўталга айлантириди. Мен яқинда оппозиция аъзоси министрликнинг астар-аврасини ағдариб турган бир пайтда лорд Пальмерстоннинг шляпани бостириб кийиб ўтирганини, ке йин тўсатдан туриб рақибига уч соатлик нутқ ўқиб, моддама-модда жавоб берганини кўрганман; шу ҳолни кўрганимда сира ҳайрон бўлганим йўқ, чунки худди шунга ўхшаш ҳолатни Егор Михайлович ва унинг бекаси ўтасида минг марталаб кўрганман. Егор Михайлович ухлаб қоламан, деб қўрқдими ёки бекасини гапга берилиб кетди, деб ўйладими, ҳарқалай, оғирлигини чап оёғидан ўнг оёғига олди-да, ҳар вақтдатидай муқаддас муқаддима билан гап бошлади:

¹ Рекрут — чор Россиясида аскарликка янги олинган аскар.

— Үзингиз биласиз, хонимоим, лекигин... лекигин ҳозир ҳамма идорам ёнига йифилган, бир жавоб қилиш керак. Буйруқда Покров¹гача рекрут шаҳарга етказилсин дейилган. Деҳқонлардан бўлса ҳамма Дутловларни кўрсатиб ётиби, бўлак кўрсатадиган хонадоннинг ўзи йўқ-да. Жамоа сизни ўйламайди; Дутловларни абор қилиб қўйишимиз билан иши йўқ. Дутловларнинг не кунларни кўрганини мен яхши биламан. Неча йилдан бери ишлайману рўшнолик кўрганларини билмайман. Чол энди кичик жиянига етишганида яна хонавайрон қиласизми. Шуни билиб қўйингки, мен фақат сизнинг гамингизни ейман. Уларга жуда ачинаман, лекин яна ўзингиз биласиз! Улар менинг аммаваччам ҳам, холаваччам ҳам эмас, улардан ҳеч вақо олганим ҳам йўқ...

— Мен бир нима деяпманми, Егор,— деб уълинг сўзини бўлди хонимоим, лекин ўзича, приказчигини Дутловларга сотилган деб ўйлади.

— ...Фақат бутун Покровскийда энг дуруст хонадон шу демоқчиман. Художўй, меҳнаткаш мужиклар. Чол ўттиз йилдан бери черковда старосталик қиласди, на ичкиликини билади, на бир ёмон сўзни, худога сифонишни канда қиласмайди. (Приказчик бекасининг нозик тесменини яхши биларди). Сизга айтсан, яна шунисиям борки, ўғли атиги иккитагина, қолганлар жиянлари. Жамоа шуларни кўрсатиб ётиби, лекигин ҳақига кўчилса булар икки каррадан чек ташлаши керак эди. Бошқалар уч ўғиллик бўла туриб, азбаройи бемаъниликларидан бўлак бўлиб олишган, тағин ўзларини ҳақ билишади, булар эса ҳимматлари туфайли жабр чекишади.

Шу ерга келганда бека ҳеч нарсага тушунолмай қолди,—«икки каррадан чек ташлаш» ва «ҳиммат» деган гапларни нима маънода гапираётганини тушунмас эди; беканинг қулоғига приказчигининг овозигина кирадар, ўзи эса унинг сюртугидаги сариқ рандаги дағал ип газламадан ясалган тугмасини кузатиш билан машғул эди: тепа тугмасини кам қадаса керақ, зич ёпишиб турар, ўртасидагиси эса чўзилиб осилиб қолган бўлиб, бунисини аллақачон пухталаб чатиб қўйиш керак эди. Лекин ҳаммага маълумки, гаплашганда, айниқса, иш юзасидан гаплашганда, сизга нима деяётганларини ту-

¹ Покров — черков байрами.

шунини шарт эмас, бундай пайтларда, ўзингиз нима демоқчилигигизни яхши билсангиз бас. Бека ҳам худди шу йўсимида иш тутарди.

— Нега ганимни тушунгинг келмайди-я, Егор Михайлов? — деди у, — мен Дутловнинг солдатликка боришини исло истамайман. Мени қанчадан бери билсанг, ўзингга майтумки, деҳқонларимга ёрдам бериш учун ҳамма нақт имамки лозим бўлса қилиб келганман, уларнинг бахти қора бўлишини асло истамайман. Хоҳ Дутловни бўлсин, хоҳ Хорюшкини жўнатишдек оғир заруриятдан қутулиш учун бутун бор-будумни тикишгача тайёрлигимни биласан-ку ўзинг. (Бу оғир заруриятдан қутулиш учун бутун бори буддан ажралишга ҳеч қанақа эҳтиёж йўқлиги, уч юз сўм бўлса иш битиб кетиши приказчикнинг эсига келдими йўқми билмадим; лекин бу фикр эсига келиши турган гап.) Лекин шуни яхши биллиб қўйки, Поликейни асло юбормайман. Анави соат воқеасидан кейин ўзи келиб қилмишини тан олди, йифлаб, иккинчи қилмайман, деб қасам ичди, у билан бафуржа гаплашиб, астойдил тавба қилганини тушундим. («Чакаги очилиб кетди энди!» — деб ўйлади Егор Михайлович ва бекасининг стаканидаги мураббони кўздан кечира бошлади: апельсин мураббосимикан ёки лимон мурабобси? «Нордонгина бўлса керак», деб ўйлади у). Мана, ўшандан буён орадан саккиз ой ўтди, лекин бирон марта бўлсин, маст бўлганини кўрмадим, ўзиям одам бўлиб қолди. Хотини айтди, жуда бошқача одам бўлиб қолди, деди. Мана шунақа тузалиб, одам бўлиб қолганда, қайси юз билан жазоланг дейсан? Беш болалик одамни солдатликка бериш инсофданми, ахир? Бунинг устига, ундан бўлак рўзгор тебратадиган одам ҳам йўқ. Яхиси, бу тўғрида менга қайтиб гапирма, Егор...

Шундай деди-ю, бека чойдан ҳўплади.

Егор Михайлович бекасининг томоғидан сувнинг лиқ этиб ўтишини кузатиб турди-да, қисқа ва қуруққина қилиб эътиroz билдириди:

— Бўлмаса, Дутловлар юборилсинми?

Бека қўлларини ёйди.

— Нега гапимга тушунгинг келмайди-я? Мен Дутловларга ёмонликни раво кўраманми ё уларга қаршиманми? Худо шоҳид, улар учун ҳар нима қилишгаям тайёрман. (Бека бурчакдаги суратга қараб қўйди-да, унинг худо сурати эмаслигини эслади: «Ҳай, барибир,

эмасми, гап бунда эмас-ку», деб ўйлади у. Яна шуниси қизиқки, уч юз сўм пул хаёлига ҳам келмади.) Лекин начора? Нима қилиш кераклигини мен қаёқдан билай? Билмайман-да, буни. Ҳай, сенга ишонаман, нима демоқчилигимни биласан ўзинг. Шундай қилгинки, ҳамма мамнун бўлсин, қонуний бўлсин. Начора? Кўпга келган тўй. Бундай мушкул кунлар ҳамманинг бошида бор. Фақат Поликейни юбора кўрма. Агар у жўнатиладиган бўлса, жуда қабиҳ ишга йўл қўйган бўламан, тушунгин шуни.

Бека яна узоқ гапириши мумкин эди,— у жуда руҳланиб кетган эди; лекин шу маҳал хонага оқсоч қиз кирди.

— Нима дейсан, Дуняша?

— Бир мужик келиб, Егор Михаличдан сўра, йифиндагилар кутиб турсинми, деб сўраяпти,— деди Дуняша ва Егор Михайловичга жаҳл билан қаради. («Сандақа приказчикни қара-ю!— деб ўйлади оқсоч,— бекани безовта қилиб ўтирибсан; энди соат иккигача ухлатмайди...»)

— Ҳай, бора қол энди, Егор,— деди бека,— қандай қилсанг дуруст бўлса, шундай қил.

— Хўп бўлади. (Энди у Дутлов ҳақида ортиқ ҳеч нима демади). Боғбондан бориб пул олиб келишга кими юборай?

— Петруша шаҳардан қайтиб келгани йўқми ҳали?

— Йўғ-а.

— Николай-чи, бориб келомайдими?

— Дадамлар беллари оғриб ётиби,— деди Дуняша.

— Эртага ўзим бориб кела қолайми?— деб сўради приказчик.

— Йўқ, сен бу ерда кераксан, Егор. (Бека ўйланниб қолди). Неча пул эди?

— Тўрт юз олтмини икки сўм.

— Поликейни юбор,— деди бека Егор Михайлов-нинг бетига тик қараб.

Егор Михайлов оғзини очмай жилмайган каби лабини бурди, лекин чеҳрасини ўзгартмади.

— Хўп бўлади.

— Поликейга айт, ёнимга келсин.

— Хўп бўлади,— деди Егор Михайлович ва идора томонга кетди.

Поликей ўзи арзимаган, ёмон ном чиқарган, бунинг устига бошқа қишлоқлик одам бўлгани учун уни на калитдор, на буфетчи, на приказчик ва на оқсоқ қўллаб-қувватларди. Хотин, бола-чақасидан бўлак кимсаси йўқ бечора эди, яшайдиган *бўлмаси* ҳамманикidan ёмои эди. У турган *бўлмани* мархум барин қурган эди: ўн газли гиштин уйнинг ўртасида рус печи турар, атроф (хизматкорлар тили билан айтганда) *калидордан* иборат бўлиб, ҳар бурчакда тахта билан тўсиленган *бўлма* бор эди. Бундан кўриниб турибдики, жой айниқса Поликей турадиган эшикка яқин *бўлма* жуда тор эди. Эр-хотиннинг қавилган кўрпа тўшалиб, чит авралик ёстиқ қўйилган тўшаги, бола ётган беланчак, устида овқат тайёрланадиган, кир ювиладиган, рўзгорнинг бутун лаш-лушлари қўйиладиган, Поликейнинг ўзи ҳам ишлайдиган (у ўтачи эди) уч оёқлик стол, бочка, кўйлак, товуқ, бузоқ ҳамда оиланинг етти аъзоси қўшилиб бўлмани шундай тўлдириб юборишардикি, агарда умумий печнинг тўртдан бир қисми улар хизматида бўлиб, унда одамлар ҳам, буюмлар ҳам ётмагандан ё пиллапояга чиқишининг иложи бўлмагандан жуда сиқилишиб қолишарди. Очигини айтганда, пиллапояга чор-ночор чиқишарди, чунки октябрь ойи совуқ, иссиқ кийимдан етти жонга биргина пўстиндан бўлак ҳеч нима йўқ эди, лекин шуниси бор эдики, болалар югуриб юриб, катталар ишлаб, улари ҳам, булари ҳам 40 дараҷа иссиқ бўладиган пеътепасига чиқиб, исий олар эди. Бундай шароитда яшаш даҳшатдек кўринар, лекин улар нолимасдан, бир амаллаб яшаб келишарди. Акулина болалари билан эрини ювиб-тарар, ямаб-ясқар, ип йигирар, бўз тўқир, тўқиган бўзини оқартирас, умумий пеътда овқат пишириб, нон ёпар, қўшнилари билан уришар, фийбат қилишарди. Ойлик озиқ-овқат болаларгагина эмас, ҳатто сигирга солишга ҳам етарди. Утин ҳам, молга солинадиган ем-хашак ҳам бемалол эди. Пичани отхонадан олишарди. Бир парча полизлари бор эди. Соғин сигир, товуқлари бор эди.

Поликей отхонада ишлар, икки айғирга қарап, отлардан ва қорамолдан қон олар, түёфини тозалар, ҳаром қонини чиқарар, ўзи кашф этган дори-дармонлар берар, шу ишлари учун қўлига чойчақа ва ем-хашак тушиб турар.

ди. Хўжайнинг пичанидан ортиб ҳам турарди. Қишлоқда бир мужик бор эди, ҳар ой икки ўлчам пичанга, йигирма қадоқ қўй гўшти берарди. Дилгирлик бўлмаса, умуман, яшаш мумкин эди. Бутун оиласда дилгирлик ошиб-тошиб ётарди. Поликей ёшлигидан бошқа қишлоқдаги от заводида ишлаган. У шогирдлик қилган отбоқар бутун даҳага номи чиққан ўғри эди: кейин уни сургун қилишган, Поликей ана шу отбоқарга шогирд бўлиб юриб, ёшлигига бориб ўшанақа *ими-жими* ишларга ўрганиб кетган, кейин ташлайман деб ҳарчанд урингани билан ташлаёлмаган. Ўша маҳалда ёш бўлган, қаёққа эгса, шу ёққа эгилган, ота-онаси, ақл ўргатадиган кимсаси бўлмаган. Поликей ичишни яхши кўрар, лекин бирон жойда бирон нарсанинг қаровсиз ётишини ёқтирмасди. Хомут боғи дейсизми, эгарча дейсизми, қулф дейсизми, гупчак дейсизми ё бирон бошқа қимматроқ нарса дейсизми,— Поликей Ильич ҳаммасининг жойини топарди. Ҳамма жойда бу нарсаларни олиб, ўрига ўрин ўзининг розилиги билан ё вино, ёки пул билан ҳақ тўланадиган одамлар топиларди. Бу халқ тили билан айтганда, мўмай пул топиш йўли. Бунинг учун на билим, на меҳнат — ҳеч нарса керак эмас, бир марта қилиб кўрсанг бас — бошқа ишга қўлинг бормай қўя қолади. Бундай пул топишнинг битта ёмон томони бор: бу йўлда осон ва қулайгина пул топилгани, оламда яшаш қаймоқдаккина бўлгани билан вақти келиб, бу ҳунар учун ёмон одамлар шундай кунини кўрсатишадики, ҳаммаси учун бирваракайига жавоб беришга, дунёга келганингга минг марта пушаймон бўлишга тўғри келади.

Поликейнинг аҳволи шундай бўлди. Поликей уйланди, худо баҳтини берди: хотини, молбоқар қизи, забараст, ақлли, меҳнаткаш хотин чиқди, бири биридан яхши болалар туғиб берди. Поликей бўлса ҳамон ўша касбини ташламас, иши ўнгидан келиб юраверарди. Тўсатдан иш чаппа кетди-ю, қўлга тушиб қолди. Қўлга тушганда ҳам арзимаган нарса билан илинди: бир мужикнинг тизгинини беркитиб қўйган эди. Топиб олишди, калтаклашди, бекапинг ёнига судраб боришли, шуши унга кўз-қулоқ бўлиб юрадиган бўлишди. Яна бир бор тутишди, учинчи марта қўлга туширишди. Халойик изза қилди, приказчик солдатликка жўнатиб юбораман деб дўқ урди, бека койиди, хотини йиглаб-сиқтади; иш-

лар чаниасига кетди. Ўзи очиқкўнгил, яхши одам эди-ю, бир камчилиги бор эди, ичкиликни яхши кўрарди, шундай ўрганиб қолган эдики, сира ташлай олмасди. Мааст бўлиб келганида хотини уришар, ҳатто урган пайтлари ҳам бўларди, у бўлса юм-юм йиғларди, холос. «Бахти қароман,— дерди у шундай пайтларда,— энди шима қиласай? Энди ташлайман, кўзим чиқсин агар ичсам». Қарабисизки, орадан бир ойга яқин фурсат ўтгач, яна уйдан чиқиб кетади, ўласи мааст бўлиб, икки кун гойиб бўлиб юради. «Бунаقا ичиш учун бирон жойдан шул топиш керак-ку», деб фикр юргизишиди одамлар. Энг кейинги иши конторадаги соатни ўғирлаш бўлди. Конторада эски осма соат бор эди; юрмай қўйганига ҳам кўп бўлган эди. Бир куни Поликей очиқ турган конторага ёлғиз кириб қолгану соат кўзига яхши кўриниб, шаҳарга олиб тушиб сотган. Аксига юриб дўкондор, Поликей соат сотган одам, оқсоchlардан бирининг қариндини чиқиб қолган, ҳайит қилиб қишлоққа келгану соат воқеасини гапириб берган. Гўё бировга зарурати бордек сўраб-суринтириб кетишган. Айниқса приказчик Поликейни ёмон кўрган. Уни топишган. Бекага бориб айтишган. Бека Поликейни чақиртирган. Поликей дарҳол ўзини унинг оёғига ташлаган, хотини ўргатганидек қилиб тавба-тазарру қилган, ялиниб-ёлворган. Ҳаммасини жуда ўринига қўйган. Бека панд-насиҳат қилган, худо ҳақида, яхшилик ҳақида, нариги дунё ҳақида, хотини, бола-чақа ҳақида хўп гапирган, ахири йиғлатган. Кейин:

— Сени кечираман, фақат бундан кейин асло бу йўлга юрмайман деб ваъда берасан,— деган.

— Оғзимга олмайман! Ер ютсин агар, қорним ёрилсин агар!— деган Поликей ва таъсирли қилиб йиғлаган.

Поликей уйига қайтиб келган, уйида ҳам кечгача пеккада бузоқдек ўкириб ётган. Ӯшандан буён Поликейнинг шу йўлга юрганини ҳеч ким билган эмас. Фақат шумшук бўлиб қолган: халойиқ унга бир ўғри деб қарар, рекрутликка одам юборини пайти келди дегунча, бир оғиздан уни кўрсата бошларди.

Поликейнинг ўтчилигини юқорида айтган эдик. Унинг тўсатдан қандай қилиб ўтаки бўлиб қолганини ҳеч ким билмас, ҳатто ўзи ҳам билмас эди. От заводидаги отхонада у гўнг тозалаш, баъзан от тозалаш

ва сув ташиш каби ишлардан нари ўтмаган эди. Шундай бўлгач, у ерда ўрганишнинг иложи йўқ. Кейин у тўқувчилик қилган; боғда ишлаган, йўлкаларни тозалаган, сўнг бир гуноҳи учун фишт майдалаш билан шуғулланган; кейинчалик оброк бўйича юриб савдогарга қорувулликка ёлланган. Бундан кўриниб турибдики, бу ерда ҳам тажриба орттиришнинг иложи бўлмаган. Аммо уйида яшаб турган сўнгги вақт ичиде унинг файритабий ажойиб ўтачилиги ҳақида овозалар тарқала бошлади. У бир гал қон чиқарди, иккинчи гал чиқарди, кейин отни ётқизиб, сонини титкилади, кейин отни кундага боғлашни талаб қилди-да, отнинг типирчилашига, ҳатто чинқиришига қарамай, туёғини қон чиқаргунча кесди ва буни «туёқ тагидаги қонни чиқариш» деб атади. Кейин мужикка дарди енгиллашсин учун» иккала томирдан қон чиқариш зарурлигини уқтириди, сўнг шақилдоқ билан ўтмас ништарни ура бошлади; кейин хотинининг рўмоли ҳошиясини қоровул отининг қорни тагидан ўтказиб боғлади. Хуллас, у ҳар хил яраларга тўтиё сепадиган, шишалардаги суюқликларни суртадиган, баъзан тўғри келган нарсани ичирадиган бўлди. У отларни қанча кўп қийнаса ва қанча кўп ўлдирса унга шунча кўп ишониб кўпроқ от келтирас эдилар.

Мен ўзимча Поликейни мазах қилиш бизнинг «оға»-ларимиз-жаноблар тоифасига ярашмайди деб ҳисоблайман. Ишонч уйфотиши учун у қўллаган усул, ота-бувалиримиз ва ўзимизга ўз таъсирини кўрсатган, болачақаларимизга ҳам кўрсатади. Мужик кунига яраб турган, оиласининг бир аъзосидек бўлиб қолган биттаю битта биясининг бошига қорникини тираб уни ушлаб, Поликейнинг енгини шимириб, чиллакдек қўллари билан отнинг айни оғриётган жойини босиб: «девонанинг ишини худо ўнгласин» қабилида ўзини қон, эт, пай, томир қаердалигини жуда яхши биладиган одамдек кўрсатиб, жонли танани шарт-шурт кесишига қараб турар экан, тишида дорилик латта ёки тўтиё солинган шиша тишлаб олган Поликейнинг ҳеч балога ақли етмай, шу ишларни қилаётганини хаёлига ҳам келтирмасди. Мужикнинг ўзи асло шундай қилолмасди. Отнинг танаси кесилгандан кейин эса у бекор кестирдим деб ўзини ҳеч қачон койимайди албатта. Сизнинг қандайлигингизни билмайману, лекин мен илтимосимга кўра доктор юрагимга яқин кишиларни қийнаганда ўзимни худди

шундай ҳис қилганиман. Ништар, симоб солингган сирли оқиши шиша ва: чилчак, почетчуй, қон чиқариш, эт ва шу каби сўзлар, асаб, бод, организм ва шунга ўхашлар дегани эмасми? Waqe du zu iгgen und zu träumten¹— бу шоирлардан ҳам кўра кўпроқ докторлар ва ўтчиларга қаратада айтилган гап эмасмикан.

III

Октябрнинг совуқ қоронғи кечаси контора ёнида тўпланган оломон аскарликка кимни юборишини масла-ҳатлашиб ғала-ғовур кўтарган пайтда, Поликей каравот четига ўтириб, столда ҳар хил нарсаларни шиша билан эзиб, отнинг қандай касалига даво бўлишини ўзи ҳам билмаган дори тайёрларди. Бу ерда хром симоби, олтингугурт, глаубер тузи, шунингдек, Поликей бир вақтлар ўзича жўткирув касалига даво деб билиб йигиб юрган, бу бошқа касалликларни даволашда ҳам ортиқ-чалик қилмайди, деб ҳисоблаган кўкат бор эди. Болалар ётиб қолишган эди: иккитаси печда, иккитаси каравотда, биттаси беланчакда ётар, Акулина эса, беланчак ёнида ип йигириб ўтиради. Хўжайнинг қарашли очиқ-сочиқ ётган ёғоч шамдондаги шам қолдиги деразада турар, Акулина эса эри муҳим ишидан қолмаслиги учун ўқтин-ўқтин ўрнидан туриб қўли билан шамнинг учини тўгрилаб қўярди. Поликейни бемаъни ўтачи, бемаъни одам деб ҳисобладиганлар ҳам бор эди. Бошқа бирлари, яъни кўпчилик уни ўзи ёмон одам бўлса ҳам ўз ишининг устаси деб ҳисобларди. Акулина бўлса, эрини кўпинча уришиб, ҳатто уриб турса ҳам уни ҳеч сўзиз уста ўтачи ва оламда энг яхши одам ҳисобларди. Поликей аллақандай доривордан бир сиқим тўкди. (У тарози ишлатмас, тарози ишлатадиган немисларни ўзича мазах ҳам қилиб қўярди.) «Нима, бу аптекамиди!» деб қўярди у. Поликей дорини қўлида чамалаб кўрди-да, силкитди; ўзича кам деб ўйлади шекилли, яна ўн карра шунча қўшди. «Ҳаммасини соламан, тезроқ тузалади», деди у ўзига ўзи. Ҳукмдорининг овозини эшитган Акулина буйруқ кутгандай дарҳол ўгирилиб қаради; лекин

¹ Хато ва орзу қилмоққа интил! (Немисча.)

ишининг ўзиға алоқаси йўқлигини кўриб, елкасини қисди: «Оббо, билағон-э! Қаёқдан биларкин-а!» деб ўйлади-да, яна ип йигиришга тутинди. Доривордан бўшаган қофоз стол тагига тушди. Акулина буни ҳам шу ҳолда қолдирмади.

— Аюнта,— деб қичқирди у,— дадангнинг қофози тушиб кетди, кўрдингми, ол дарров.

Аюнта устига ёпиб қўйилган капот остидан ингичка яланг оёқларини чиқарди-да, мушук боладек стол тагига тушиб, қофозни олди.

— Мана, адажон,— деди у ва муздек оёқлари билан яна ўрин ичига шўнғиди.

— Нега ғимиллайсан,— деб чийиллади синглиси уй-ку аралаш тилини ясилаб.

— Хап, сенларними!— деб қўйиган эди Акулина иккала боланинг боши капот остига кириб ғойиб бўлди.

— Уч сўлкавой беради,— деди Поликей шишанинг оғзини беркитаркан,— отни тузатаман. Тағинам арzon оляпман,— деб қўшиб қўйди у.— Бошингни бир қотириб қўр-чи; осон эмас! Акулина, Никитадан тамаки олиб кел. Эртага бераман.

Поликей шундай деди-да, қачонлардир бўялган арғувон ёғочдан қилинган, мундштук ўрнида сўрғич қўндирилган трубкани иштонининг чўнтағидан олиб, чекишига ҳозирлай бошлади.

Акулина урчуғини қўйди-да, ҳар вақтдаги ҳолатига хилоф ўлароқ, этаги ҳеч қаерга илинмай, чиқиб кетди. Поликей шкафчани очиб шишани олди-да, оғзига қўйди; ароқ йўқ эди. Поликей юзини буриштириди, хотини тамаки олиб келгач эса, трубкани тўлдириб чекиб юборди-да, каравотга ўтириди, унинг чеҳрасида кунлик меҳнатини тугатган киши баҳтиёрги ва фурури намоён бўлди. У эртага отнинг тилини тортиб туриб шу ажойиб дорини унинг оғзига қўйишини эсладими ёки керакли одамга ҳеч ким ҳеч нарсани йўқ демайди, мана Никита ҳам йўқ демабди, тамаки бериб юборибди, деб ўйладими, ишқилиб, кўнгли ёзилди, ўзини жуда хуррам ҳис этди. Шу пайт яккаю ёлгиз ошиқ-мошиққа илиниб турган эшик тўсатдан очилди-да, уларнинг бўлмасига юқорининг қизи, иккинчиси эмас, учинчиси, югурдакликка боққанлари кириб қолди. Ҳаммага маълумки, ўзи пастга жойлашган бўлса ҳамbekанинг уйини ҳамма юқори деб атарди. Аксютка деб аталган бу югурдак қиз эса,

ҳамма вақт ўқдек учар, юрганида қўли букилмай худди соат капгири каби икки ёнида эмас, балки олд томонида ҳаракати тезлигига мос равишда чайқаларди; ёноқлари ҳамма вақт пуштиранг кўйлагидан ҳам қизил бўларди; тили ҳам ҳар доим оёғи сингари тез ҳаракат қиласарди. Аксютка хонага отилиб кирди-да, негадир печни ушлаб туриб чайқала бошлади, бир гап бошлаганида бирданига икки, уч сўздан айтиб солиши ниyat қилгандек, Акулинага мурожаат қилиб туриб шуларни айтди:

— Бека буюрдиларки, Поликей Ильич дарров юқорига келсин, деб буюрдилар... (Аксютка тўхтаб чуқур тин олди.) Егор Михалич беканинг олдига келган эдилла, некрутлардан гапирдила, Поликей Ильчиниям гапирдила... Авдотья Миколавна дарров кесин деб буюрдила... (Яна чуқур тип олди) дарров кесин, деб буюрдила.

Аксютка Поликейга Акулинага, кўрпа тагидан бошлирини чиқариб мўралётган болаларга бир дам қараб қолди, кейин печда ётган ёнгоқ пўчоқни олиб Аниоткага отди-да, яна бир бор: «дарров кесин деб буюрдила» деб такрорлаб, шамолдек отилиб хонадан чиқди, капгирга ўхшаш қўллари эса одатдаги тезликда унинг юргани йўлига кўндаланг равишда чайқала бошлади.

Акулина ўриидан турди, эрига яна этигини олиб берди. Бу солдатларнинг этиги бўлиб, йиртиқ ва расво эди. Печдан кафтанни олиб, эрига қарамай туриб узатди.

— Ильич, кўйлагингни алмаштирумайсанми?

— Йўқ,— деди Поликей.

Эри этиги билан кўйлагини кийиб бўлгунча Акулина бир марта ҳам унинг юзига қарамади, қарамагани яхши бўлди. Поликейнинг ранги ўчиб кетган, пастки жаги титрар, кўзида эса фақат кўнгилчан, бўш ва гуноҳкор одамларда бўладиган йифлоқилик, итоаткорлик ва баҳтсизлик аломати ўйнарди. Поликей тараниб, энди чиқиб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, хотини уни тўхтатди-да, кўйлагининг чакмон устида осилиб ётган бофичини тузатди, бошига шапкасини кийдириб қўйди.

Шу пайт тўсиқ ортидан дурадгор хотинининг:

— Ие, Поликей Ильич, бека чақирирган эканларда сизни?— деган овози эшитилди.

Шу бугун эрталаб Поликейнинг болалари тувакдаги ишқорни тўкиб юборгани туфайли дурадгорнинг хотини Акулина билан қаттиқ айтишиб қолган эди. Шунинг учун ҳам Поликейни бека чақиртирганини эшитган заҳоти яхшиликка чақирмаган-ку, албатта, деб севиниб кетди. Ўзи ориқ, тадбирли ва заҳар хотин эди. Ҳеч ким одамни бу хотинчалик гап билан янчиб ташлаёлмас эди; дурадгор хотини ўзи ҳақида шундай деб ўйларди.

— Шаҳарга харид қилгани юборишмоқчириб-да,— деб давом эттириди гапини у.— Ишончли одамни қидириб, сизни танлашганга ўхшайди, шунинг учун ҳам сизни юборишмоқчи бўлган. Агар шаҳарга тушсайиз, менга бир чорак чой ола келинг, Поликей Ильич.

Акулина кўз ёшини зўрға тийиб қолди, аламидан лаби буришиди. Қани энди, дурадгорнинг бу абраҳ хотинининг сочини битталаб юлса. Лекин болаларига кўзи тушиб, шуларнинг етим, ўзининг эса бева-солдат хотини бўлиб қолиши мумкинлиги эсига тушиб, дурадгор хотинининг аччиқ-тиззиқ гапини унутди, қўли билан юзини тўсиб ўрнига ўтириди-да, бошини ёстиқقا ташлади.

Қизалоқ пальтосини онасининг тирсаги тагидан тортиб олар экан:

— Ойизон, мени кисиб тўйдиз,— деди тилини яссилантириб.

— Үлиб кетмайсанларми ҳамманг! Сенларни туғиб бошимга бало орттиридим-ку!— деб қичқирди Акулина ва эрталабки ишқор воқеасини унутмаган дурадгор хотинини севинтириб, бутун хонани тўлдириб йиглаб юборди.

IV

Орадан ярим соат вақт ўтди. Бола йиглаб уйғонди, Акулина ўрнидан туриб уни эмизди. Акулина энди йифламас, лекин ҳамон чиройли, ориқ юзига қўлини тираганича ёниб тугаётган шамга тикилар, нега эрга теккани, нега шу қадар кўп аскар кераклиги ва яна дурадгор хотинидан қандай қилиб аламини олишини ўйларди.

Эрининг оёқ шарпаси эшитилди; Акулина кўз ёшларини яхшилаб артди-да, унга йўл бериш учун ўрнидан турди. Поликей кеккайиб кирди, шапкасини каравотга ташлади, чуқур нафас олди-да, ечина бошлади.

— Ҳа, нима гап? Нега чақиришибди?

— Ҳм, нимага бўларди! Поликушканни ёмон дейдиллару иш чиқиб қолса кунларига ким ярайди, Поликушка ярайди.

— Қанақа иш?

Поликей жавоб беришга шошилмасди; у трубкасини чекди-да, сўнг тупурди.

— Савдогарникига бориб пул олиб келишни буюрдилар.

— Пул олиб келишни?— деб сўради Акулина.

Поликей кулимсиради-да, бошини силкиди.

— Жуда гапга чечан-да! Ёмон номинг чиққан одамсан, лескин мен, бошқалардан кўра сенга кўпроқ ишонман, дейди. (Қўшнилар эшитсиз деб Поликей атайлаб қаттиқ-қаттиқ гапиради). Тузаламан, деб менга ваъда берган элинг, дейди: сенга ишонишимнинг биринчи исботи шу: савдогарникига бориб пул олиб келасан. Мен бўлсам, хонимойим, биз ҳаммамиз сизнинг қулингизмиз, дедим, худо хизматига қанчалик тайёр бўсак, сизгаям шундай хизмат қиласми. Шундай бўлгандан кейин, сиз нимаики иш буюрсангиз ҳаммасига розиман, бўйин товламийман; нима буюрсайиз ҳаммасини қиласман, ахир сизнинг қулингизман-да. (Поликей яна заиф, кўнгилчан ва айбордор киши табассуми билан жилмайиб қўйди.) Шундай қилиб, бажо келтираман дегин, деб сўради бека. Тақдиринг шунга боғлиқлигини тушунсанми? Буйруқни бажо келтириш қўлимдан келишига наҳотки ақлим етмаса? Мени ёмонлаган бўлсалар, бунақа қилиб ҳамманиям қораласа бўлади, мен бўлсам, ҳали ҳеч қачон гапизни икки қилган эмасман, буни хаёлimgаям келтирмаганман. Шундай ийдириб юбордимки, бека жуда юмшаб кетдилар. Сен мен учун энг ишончли одамсан, дедила. (У жим бўлиб қолди, боягидақа табассум чеҳрасида яна намоён бўлди.) У билан қандай гаплашиш кераклигини яхши биламан. Солиқ ундириб юрган пайтларимдаям шундай ишлар бўлардик! Фақат ўзим рўпара келиб бир гаплашсам бўлди, мойдек эриб кетарди.

— Кўп эканми нул?— деб сўради Акулина.

— Ярим мингликдан учта,— деб бепарво жавоб берди Поликей.

Акулина бош чайқаб қўйди.

— Қачон бориш керак?

— Эртага борасан, дедилар. Хоҳлаган отингни олиб, конторага кириб учраш-да, йўлга чиқ, худо оқ йўл берсин, дедилар.

— Ўзингга шукур, худо!— деди Акулина ўрнидан туриб чўқинаётиб.— Худо мададкор бўлсин, Ильич,— деб қўшиб қўйди у тўсиқ ортидагилар эшитмасин, деб шивирлаб ҳамда эрининг кўйлаги енгидан ушлаб туриб.— Ильич, менга қара, йўлга чиқмасингдан аввал крестни ўпид, бир қултум ҳам оғзингга олмасликка онт ич.

— Шунча пул билан йўлга ичиб чиқармидим бўлмасам!— пўнфиллади Поликушка.— Беканикда алла-ким чунонам усталик билан фортельяно чалдики, қўяврасан!— деб қўшиб қўйди у бир оз жим тургач, сал жилмайиб.— Ойимча бўлсалар керак. Бир куни шунаقا уйларида бека билан гаплашиб турсам, ичкарида ойимча чунонам чалдиларки, қўявверасан. Шунақаям чалдиларки, эҳ, нимасини айтай! Қани энди менам чалсам. Қойил қилворардим. Жуда қойил қилардим. Мен бунақа ишларга чечанман. Эртага тоза кўйлак бер.

Шундай қилиб улар баҳтиёр ётиб ухладилар.

V

Бу орада контора ёнига тўпланган йифин ғала-ғовур кўтармоқда эди. Масала жиддий эди. Йигинда музикларнинг деярли ҳаммаси бор эди, Егор Михайлович бекага бориб учрашиб келганда улар бош кийимларини кийишган, тобора қизишиб қаттиқ-қаттиқ гапиришаётган эди. Ер-кўкни тутиб кетган вағир-вуғур қий-чув овозлар денгиз гувиллашига ўхшаб эшитилиб, бека деразасигача етиб келар, бека эса бундан қаттиқ момақалдироқ гумбурлаган вақтдагидек ваҳимага тушар эди. Унга даҳшатли кўринган, фашини келтирган бу эмас. У олаговур кучайиб, бир бало бўлмаса гўргайди, деб жони ҳалак эди. Шу ишларни тинчгина, хотиржамгина, баҳсиз, бақириқ-чақириқсиз,—«христианлик йўли билан, биродарлик ва беозорлик қонуни билан битириб бўлмайдигандек», деб ўйларди бека.

Чувир-чувир қилиб ҳамма баб-баравар гапирад, лекин Фёдор Резун деган дурадгор ҳаммадан қаттиқ бақиради. Уларнинг оиласида иккита ишга яроқли одам бўлгани учун¹ Дутловларга ҳужум қиларди. Кекса Дутлов ўзини-ўзи ҳимоя қиларди; у оломон орқасида турган жойидан олдинга чиқиб ютиниб-ютиниб қўлларни кепг ёйиб, соқоли титраб, шу қадар манқаланиб гапиради, нима деяётганини ўзи ҳам зўрга тушударди. Унинг болалари билан жиянлари бири биридан кўркам йигитлар, унинг орқасида сиқилишиб туришар, кекса Дутлов эса, калхат ўйинидаги онабошини эслатарди. Резун эса, фақат Резунгина эмас, оиласига қарайдиган икки одами ёки бир одами борларнинг ҳаммаси, Дутловга ҳужум қилаётган жами йифин, калхат бўлмоқда эди. Нимага деганда Дутловнинг акаси ўттиз йил муқаддам солдатликка берилган бўлиб, эндиликда Дутлов оиласида ишга яроқли учта одами борлар қаторида бўлишини хоҳламас, акасининг ўша хизматини ҳисобга ўтказишларини ва уни оиласида ишга яроқли иккита одами борлар қатори умумий қуръага қўшишларини, шулар қаторигина учинчи рекрут олишларини истарди. Дутловдан ташқари оиласида ишга яроқли уч киши борлардан яна тўртта эди: лекин улардан бири староста бўлиб, бека уни ҳисобга киритмаган эди; иккичи оиласидан бўлса ўтган гал рекрут берилган; қолган икки оиласидан икки кини белгиланган бўлиб, уларнинг бири ҳатто йигинга ҳам келмаган, хотини бўлса, бир худодан бўлиб, баҳтим кулиб боқармикан, деган умид билан ҳамманинг орқасида турарди; қолган икки кишидан бири, ўзи камбағал бўлмаса-да, йиртиқ чакмони кийған малла Роман бўлса, пиллапоя ёнида суюниб, бошини қўйи солиб жим турар, фақат аҳён-аҳёндагина ким қаттиқроқ гапирса шунга қараб қўярди-да, яна бошини қўйи соларди. Унинг туриш-турмуши бебахтлигидан дарак берарди. Кекса Дутлов шундай одам эдики, уни озгина бўлса-да, билган ҳар қандай одам унга ишониб юз, ҳатто минг сўмини ҳам бериб қўяверарди. У сипо, художўй, давлатманд одам эди; бунинг устига у черков старостаси ҳам эди. Шунинг учун ҳам унинг ҳозир бу қадар бўғилиб гапиришига ҳамма ҳайрон эди.

¹ Илгариги замонда қонунга кўра, тўнғич ўғил ва рўзгор тебратиб турган ёлғиз киши аскарликка олинмас эди.

Дурадгор Резун, аксинча, бўйдор, қорадан келған, жанжалкаш, бадмаст, довюрак ва айниқса йиғинларда, бозорларда хизматкорлар, савдогарлар, мужиклар ёки жаноблар билан тортишувларга, баҳслашувларга суяги йўқ эди. Ҳозир, у хотиржам, ачитиб-ачитиб гапирав, баланд бўйи, жарангдор овози ва нотиқлик қобилияти билан қизишиб кетиб ўзининг кимлигини унугиб қўйган черков мутасаддисини изза қилиб қўярди. Баҳслашаётганинг бири: кулча юз, афтидан ёш кўринувчи, хумкалла, соқоли жингалак, норгул Гарасъя Копилов эди, у Резундан кейинги ёш авлод ичидагонлардан ҳисобланар, ўткир гаплари билан йигинда обрў қозонган эди. Баҳсчиларнинг иккинчиси Фёдор Мельничний эса ранги сариқ, ориқ, новча, буқчайган мужик бўлиб, ҳали ёш, кўсароқ, митти кўз, тажанг, бадқовоқ, ҳамма нарсадан қиийқ топадиган, кутилмаган ва узуқ-юлуқ саволлари ҳамда мулоҳазалари билан йигинни ҳайратга соладиган одам эди. Бу иккала гапдон Резун тарафдори эди. Булардан ташқари яна иккита маҳмадона ҳам аҳён-аҳёнда гапга аралашиб қўярди. Уларнинг бири: соддадил, қалин,mall соқол Храпков бўлиб, яккаш: «Биродари азиз» деб гап бошлар, иккинчиси кичкинагина, қушбашара Жидков ҳам ўрни келса-келмаса: «Гап бундоқ, биродарлар», деб қўяр, ҳаммага мурожаат қилиб, силлиқ гапирыса-да, бирор тоғдан келса ўзи боғдан келарди. Улар тоҳ бирининг, тоҳ иккинчисининг тарафини олар, лекин ҳеч ким уларнинг гапига қулоқ солмас эди. Шунақалардан яна бор эди-ю, лекин бу иккаласи халойиқ орасида зир югуришар, уларнинг гапига парво қилишмаса ҳам ҳаммадан кўп қичқириб, бекани ваҳимага солишар, шовқин-суронда жазавалари тутиб, зўр бериб тил қайрашар, валақлашар эди. Жамоат ичидаги феъл-атвори турлича бўлган яна анчагина одам бор бўлиб: бирлари гамгин, бошқалари одамшаванд, бегам, юрак олдириб қўйган эдилар, таёқ ушлаган мужиклар орқасида эса хотин-халаж турарди; лекин буларнинг ҳаммаси ҳақида, худо хоҳласа, бошқа гал ҳикоя қиласа. Оломон асосан мужиклардан иборат бўлиб, улар бу йигинда ўзларини худди черковдагидек тутишар, орқадагилари уй ишлари ҳақида, дарахтзорда қачон кўчат экиш тўғрисида шивирлаб гаплашишар, олаговур тугаб қолармикан, деб кутишар эди. Булардан ташқари бу йигинга шунчаки келиб қолган давлатмандлар ҳам бор эди. Давлатманд-

лиги туфайли мужиклар: «қоринбой» деб аташадайгаň, баркандек юзи ийлтиллаб туралган Ермил шунақалардан эди. «Оғизлариннга сиққанча гапираверинглар, барибир менга ҳеч ким тегмайди. Тўрт ўғлим бор, лекин биронтасини ҳам олинимайди», деяётгандек гердайиб турган Старостин ҳам шу тахлит одамлардан эди. Гоҳ-гоҳ Қонил билан Резунга ўхшаган шаккоклар уларга теккизib гапиришса, улар хотиржам, дахлсизликларига ишонч билан шартта-шартта жавоб қайтарардилар.

Дутлов қалхат ўйинидаги онабошига ўхшаб кетсада, унинг ўғиллари сира қуш боласига ўхшамас: ўзларини у ёқдан-бу ёққа урмас, чирқилламас, оталари орқасида хотиржамгина турар эдилар. Каттаси, Игнат ўттизда эди; иккинчиси, Василий уйланган, лекин рекрутликка ярамас эди; учинчиси: куни кеча уйланган, оппоққина, бетлари қип-қизил, чиройли пўстин кийган (у ямшиклик қиласарди) жияни эса, халойиққа қараб-қараб қўяр, бу ишнинг ўзига алоқаси йўқдек шляпасини кўтариб, бошини қашир эди, ваҳоланки, калхатлар худди ана шуни илиб кетмоқ пайида эдилар.

— Бунақа дейдиган бўлсак, менинг бувам ҳам солдатликка борган,— дерди Резун,— бунақада мен ҳам қуръани таи олмаслигим мумкин. Бунақа қонун йўқ, бирордар. Амакин ҳали қайтиб келмасидац, ўтган гал Михенчини олиб кетнишиди-ку.

— Сенинг отанг ҳам, амакинг ҳам подшога хизмат қилган эмас,— дерди Дутлов унинг гапи адo бўлмай,— ўзинг бўлсанг, на жамоага хизмат қилгансан, майхўрликдан бошинг чиқмаган, ёмонлигингдан болаларинг ҳам ажralиб чиқиб кетишган. Ҳеч ким билан чиқишолмайсану, яна бошқаларининг гийбатини қиласан, мен неча йил юзбоши бўлдим, старосталик қилдим, икки марта уйим ёниб кетди, ҳеч ким ёрдам бергани йўқ; эндилиқда уй-жойлардан тиниб, ҳалол кун кўраётганимда мени хопавайрои қилиш керакми? Аввал акамни қайтариб беришглар. Ким билади, у тирикми. Ҳақ йўл билан, худо йўли билан ҳукм қилинглар, православлар, аллақандай бир мастиинг гапига қулоқ солманглар.

Герасим бўлса Дутловнинг гапини бўлиб:

— Акангни гапирмасанг ҳам бўлади, уни яхшилик билан беришгани йўқ, ёмонлигидан хўжайинлар рекрутликка жўнатишган; уни баҳона қилмасанг ҳам бўлади,— дерди.

Герасимнинг гапи тугамасдан сарик, новча Федор Мельничний олдинга чиқиб ғамгин гап бошлади:

— Хўжайнинг кимни хоҳласалар, шуни юборишадида, кейин жанжални бир ёқли қилиш жамоанинг гарданига тушади. Жамоа сенинг ўғлинг борсин дедими, бўлди, хоҳламасанг, бекадан илтимос қил, у балким менга сен бор дер, хотиним йўқ, бола-чақамни ёлғиз ташлаб, соч олдириб жўнаб кетарман. Шуям қонун бўлди-ю,— деди у зарда билан. Кейин яна қўлини силтаб, жойига бориб турди.

Ўғлининг кетиши белгиланган малла Роман бошини кўтариб:

— «Ат-танг а!»— деб қўйди-да, аламига чидолмай пиллапояга ўтириб қолди.

Лекин булар, бараварига гапираётган овозларнинг ҳаммаси эмас эди. Орқада ўзаро гаплашиб турганлардан ташқари, фурсат ғаниматлигидан фойдаланиб қолишга бел боғлаган эзмалар ҳам бор эди.

— Худди шундай, православлар,— дерди кичкина Жидков Дутловнинг сўзларини такрорлаб,— христианлик йўли билан ҳал қилиш керак. Шундай, биродарлар, христианлик йўли билан ҳал қилиш лозим.

— Виждон билан ҳал қилиш керак, биродари азиз,— дерди кўнгилчан Храпков Копиловнинг сўзларини такрорлаб, Дутловнинг пўстинидан тортар экан,— хўжайнинг амри билан бўлган, жамоа сўзи билан эмас.

— Тўғри! Рост гапирияпти!— дейишарди бошқалар.

— Ким мастилик билан валдираяпти?— деб зарда билан сўради Резун.— Менга ичирибмидинг ёки йўлларда юмалаб қоладиган ўғлинг ичирганми, майхўрлигимни юзимга соласизлар? Бир қарорга келиш керак-да, ахир. Дутловни қолдирадиган бўлсангиз, оиласида ишга яроқли икки кишиси борларга ҳам тегмай, рўзгор тебратиб турган ёлғиз одамларни белгиланг-да, кулги бўлинг.

— Дутлов боради! Гап битта!

— Бўлмаса-чи! Оиласида ишга яроқли учта одами борлар олдин чек олиши керак,— деган овозлар янгради.

— Ҳали бека нима дер эканлар. Егор Михалич, хизматкорлардан юборсалар керак, деган эди,— деди аллаким.

Бу хабар баҳсни бир оз тўхтатди, лекин кўп ўтмай

Баҳс яна қизигаидан қизиб, одамлар бир-бирларидан аламларини ола бошладилар.

Боя Резун йўлларда юмалаб қолади деган — Игнат, ўткинчи лурадгорларнинг арасини ўғирлаб қўйганини, мастилик билан хотинини уриб, ўлдириб қўяёзганини Резуннинг юзига сола бошлади.

Резун бўлса хотинини мастилигига ҳам, ҳушёргида ҳам барибир уришини, шунда ҳам кўнгли тўлмаслигини айтиб ҳаммани кулдирди. Аппа масаласига келганда эса у тўсатдан хафа бўлди, Игнатга яқинроқ бориб:

— Ким ўғирлади? — деб ўшқира кетди.

— Сен ўғирладинг, — деб дадил жавоб қайтарди забардаст Игнат ва унга яна ҳам яқинроқ келди.

— Ким ўғирлади? Ўзинг эмасми? — деб қичқирди Резун.

— Йўқ, сен! — деб қичқирди Игнат.

Аррадан кейин гап ўғирланган отга, бир қоп сулига, Селишчедаги бир парча еру яна аллақандай мурдагача бориб етди. Икки мужик бир-бирига шунақсанги туҳмат қилдикли, гапларнинг юздан бири рост бўлганда ҳам қонун бўйича иккови шу замоноқ Сибирга кўчириб юборилиши керак эди.

Кекса Дутлов бу орада бошқача бир ҳимоя йўлини ташлади. Ўглинииг шовқин солишини ёқтирмай тинчилишга уринар: «Қўй энди! Сенга айтяпман», деб қўяр, ўзи эса учала ўғли билан турадиганларгина эмас, бўлак бўлиб чиқиб кетиб, алоҳида яшайдиганлар ҳам оиласида учта ишга яроқлилар қаторига киришини исботларди. Бу гапи билан у Старостинларга шама қилди.

Старостин жилмайди, томоқ қирди, бадавлат музыклардақа соқолини силади-да, худонинг хоҳиши шу экан, деган маънода жавоб берди. Унга тегилмасин, дейилган экан, бундан чиқди, ўғли худо ярлақаганлардан экан.

Бўлак бўлиб чиқиб кетган оилалар масаласига келганда Герасим ҳам Дутловнинг далилларини бир пул қилди, эски хўжайинининг вақтидагидек бошида бўлак бўлишга ижозат бермаслик керак эди, тўйдан кейин ноғара чалишга ўрин йўқлигини айтиб эндиликда ёл-физқўлликларни юборишмайди деб уқтириди.

— Бўлак бўлиб чиқсан бўлсак, бекордан-бекор бўлак бўлибмизми? Нима, энди бизни хонавайрон қилиш

керакми?— дейишди бўлак бўлиб чиққанлар, эзмалар уларга қўшилишди.

— Хоҳламасанг рекрут сотиб ол. Кучинг етади!— деди Резун Дутловга.

Дутлов жаҳл билан чакмонига ўраниб олди-да, бошқа мужикларнинг орқасига ўтиб кетди.

— Чўнтағимдаги пули санагандек гапирасан-а,— деди у жаҳл билан.— Қани, Егор Михалич беканинг ёнидан келсинлар-чи, ҳали нима деркинлар.

VI

Дарҳақиқат, Егор Михайлович шу тобда уйдан чиқди. Одамлар шапкаларини бирин-кетин бошларидан олишиди, приказчик яқинлашган сайин, тепакал ёки пешонасидаги соchlари тўқилиб кетган, баъзиси оппоқ, баъзиси ярим оқарган, қизғиш, қора, малла сочли бошлар ялан-гочланди, овозлар аста-секин типа бориб, ахiri жимлик чўкди. Егор Михайлович зинапояга чиқди-да, гапирмоқчилигини айтди. Узун сортугининг олдинги чўнтағига қўлини ноқулай тиқиб олган, фуражкасини пешонасига бостириб кийган Егор Михайлович баландликда оёқларини кериб турар ва нима дейишини кутиб турган мана шу, кўпчилиги кекса, кўпчилиги чиройли, серсоқол одамлар қаршисида боя бека олдида тургандагидан бутунлай бошқа қиёфада турарди. У савлат тўкиб:

— Беканинг гаплари шу, йигитлар: хизматкорлардан биронтасини беришни истамайдилар, ораларингиздан кимни жўнатишни белгиласангиз, ўша боради. Бу гал уч киши бориши керак. Аслида-ку, икки яримта тушган-а, яримтаси олдиндан бора қолади. Барibir бу гал бормаса, кейинги гал бориши керак,— деди.

Одамлар:

— Тўғри! Шундай бўлиши керак!— дебчуввос кўтарди.

— Менинг фикримча,— деб давом этди Егор Михайлович,— Хорюшкин ва Митюхинларнинг Васькаси бориши керак,— бу иш худога ҳам хуш келади.

— Худди шундай, тўғри,— деб чувиллади одамлар.

— Учинчисига ё Дутловни, ёки оиласида ишга яроқли иккита одами борлардан биттасини юбориш лозим. Сизлар нима дейсизлар?

— Дутловлардан бири юборилсин,— деб шовқин солишиди одамлар,— Дутловларнинг оиласида учта ишга яроқли одам бор.

Яна аста-секин галва кўтарилиди, масала яна аравадан тортиб, Селишчедаги бир парча ергача ва бека ҳовлисидан ўғирланган аллақандай сургача бориб тақалди. Егор Михайлович йигирма йилдан буён ер-мулкка бошиқарувчилик қилар, ўзи ақлли, тажрибали одам эди. У чорак соат чамаси индамай қулоқ солиб турди, сўнг тўсатдан ҳаммага жим бўлишни, Дутловларга эса уч оғайнидан қайси бири кетиши ҳақида қуръя ташлашни буюрди. Қуръя тайёрлашди, Храпков силкитиб турган шляпадан қуръани ола бошлади, қўлига Илюшанинг қуръаси чиқди. Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Меникими? Қани, кўрсат-чи,— деди Илья синиқ товушда.

Ҳамма жим эди. Егор Михайлович эртагача рекрутлик пулини, етти тийиндан ўлпон келтиришни буюрдида, масала тугаганини айтиб, йигинни тарқатди. Оломон ҳаракатга келди, муюлишга етганда шапкасини кийиб, гўлдир-гўлдир гаплашиб, дукур-дукур юриб узоқлаша бошлади. Приказчик тарқалётганларни кузатиб, зинапояда турарди. Дутловнинг ўғиллари муюлишдан қайрилиб кетганда приказчик ўз-ўзидан тўхтаб қолган кекса Дутловни ёнига чақирди-да, бошлашиб конторага кирди.

— Сенга ачинаман, қария,— деди Егор Михайлович стол ёнидаги креслога ўтираётиб:

— Навбат сенга келди. Жиянинг ўрнига рекрут сотиб оласанми, йўқми?

Чол жавоб қайтармасдан Егор Михайловичга маънодор қараб қўйди.

— Бошқа иложи йўқ,— деди Егор Михайлович унинг боқишига жавобан.

— Жон деб сотиб олардикку-я, лекин сариқ чақамиз ҳам йўқ-ла, Егор Михалич. Ёзи билан икки отдан айрилдик. Жиянимни уйлантирдим. Ҳалол кун кўрганимиз учун пешонамизга шу ёзилган экан-да. Бирор ўлай деса, у кулай дейди. (У Резуннинг гапини эслади.)

Егор Михайлович қўли билан юзини ишқалади-да, эснади. Бу гап жонига теккани, чой ичадиган пайти бўлгани кўриниб турарди.

— Шу кекса ёшинг билан гуноҳга ботма!— деди у.—

Ертўлангни бир титиб кўр, ажаб эмас, эски червонлардан тўрт юз сўм топилиб қолса. Талабгорлардан сенга шунақасини топиб берайки. Боя бир одам талабгор бўлиб турувди.

— Губернияданми? — деб сўради Дутлов, губерния дейиш билан шаҳарни назарда тутиб.

— Хўш, сотиб оласанми?

— Жон дердим-а, лекин худо ҳаққи...

Егор Михайлович уни гапиртирмади:

— Ҳам у қулогинг билан, ҳам бу қулогинг билан яхшилаб эшишиб ол, чол: Илюшка ўзини бир нима қилиб қўймасин тағин; бугунми, эртами, айтишим билан олиб борасан. Олиб борадиганам ўзингсан, жавобгарам ўзингсан, худо кўрсатмасин, бирон ҳодиса рўй бериб қолгудек бўлса, каттангчи жўннатаман. Эшидингми?

— Иккита ўғли борлардан олишнинг иложи йўқми, Егор Михалич, одамга жуда алам қиларкан,— деди у бир оз жим тургач,— акам солдатликда ўлиб кетди, энди келиб-келиб ўғлини олишяпти, худога нима ёзган эканман? — деди, у йиғламсираб, приказчикнинг оёғига ўзини ташлашга тайёр ҳолда.

— Бўлди, энди бор, бор,— деди Егор Михайлович:— иложи йўқ, тартиб шунақа. Илюшкага кўз-қулоқ бўл: сен жавобгарсан.

Шундай қилиб, Дутлов хаёл суриб, ҳассаси билан йўлнинг дўнгликларини тўқиллатиб уйнга қараб кетди.

VII

Эртасига саҳарлаб хизматкорлар пиллапояси ёнида, негадир Барабан деб аталган суюкдор жийрони қўшилган арава тўхтади, унда приказчик юрар эди.

Поликейнииг катта қизи Анютка дўланадек-дўланадек ёгаётган ёмғир ва совуқ шамолга қарамай, жийроннинг калласи томонида қўрқа-писа бир қўли билан жиловини тутиб, бир қўли билан эса бошига ёпиниб олган, оиласда кўрпа, пўстин, қалпоқ, гилам, Поликейга пальто ва яна жуда кўп вазифаларни ўтовчи сарфимтиришшил кацевейкани ушлаб турарди. Қулбада сафар ҳозирлигини кўришаётган эди. Ҳали қоронги эди; ёмғирли куннинг тонгги ёғдуси, ҳар қаер-ҳар қаерига қоғоз ёпиш-

тирилгани деразадаи гўра-шира тушиб турарди. Печь ёнида ионушта тайёрлаётган Акулина қилаётган ишини ва совқотган болаларини қўя туриб (Акулина ҳали ўрнидан турмаган кичкитойлари устидаги адёлни елкасига ташлаб, улар устига рўмолини ёпиб қўйган эди), эрини йўлга тайёрлаш билан овора эди. Қўйлак тоза эди. Таг чарми кўчиб кетган этик Акулинани айниқса овора қилиб қўйган эди. Дастрраб у бисотидаги бирдан-бир қалин жун пайпогини ечиб эрига берди; ундан кейин, отхонада очиқ-сочиқ ётган, бундан уч кун бурун Ильич уйга олиб келган терликдан патак кесиб этикнинг тешигини беркитди ва шу йўл билан Ильичнинг оёгини зах ўтишдан сақлаб қолди. Ильич бўлса, каравотга чиқиб ўтириб олган, белбоғим кир арқонни эслатмасин, деб унинг тоза томонини ўгириб боғлаш билан овора эди. Боши билан баравар қилиб пўстин кийган, тилини чучук қилиб бидирлаб оёғи остида ўралашаётган инжиқ қизчани Никитанинг шапкасини сўраб олиб кел, деб уникига юборишиди. Ильичнинг ёнига, менга шаҳардан игна, менга чой, менга ёғоч мойи, менга тамаки олиб кел деб илтимос қилиб келаётган хизматкорлар говур-гувур қилиб унинг бошини қотирардилар. Шаҳардан қанд ола келишини илтимос қилган дурадгор хотини эса Ильичнинг кўнглини овламоқ учун дарров самовар қўйиб юбориб, ўзи чой деб атаган суюқликни кружкада олиб келиб берди. Никита шапкасини бермади, шунинг учун Поликушка ўзиникини бир амаллаб эпақага келтирди; осилиб ётган паҳталарини жойжойига тиқди, йиртиқ жойларини жуволдиз билан ямади, шундан кейин кигиз патак солинган этигини киймоқчи бўлган эди, сигмай роса хуноб қилди, бу орада Аюнта совқотиб Барабанни қўлидан чиқариб юбораёзди, шундан кейин унинг ўрнига пўстин кийган Машка келиб отни ушлаб турди, охири Машка пўстинини Акулинага ечиб берган эди, у келиб жийронга қараб турди, хуллас, шунча оворагарчиликдан кейин ниҳоят Ильич, кацевейка билан *тухлисинигина* қолдириб, оиласининг деярли барча кийимини кийди-да, йифиштириниб аравага ўтириди ва ўраниб олди, пичанин тўғрилади, сўнг яна бир бор ўраниб қўлига жиловни олди, сипо одамлардек яна қаттиқроқ ўранди-да, аравани ҳайдаб кетди.

Пиллапояга югуриб чиқсан ўғли Мишка аравага чи-

қаман деб хархаша қилди. Тилини чучук қилиб бидиллаётган Маска ҳам: «Манам алавага тусай, пўстин тий-масамам совимайман», деб ялина бошлади. Сўнг Поликей Барабанин тўхтатиб майин табассумини намоён этиб жилмайди. Акулина бўлса болаларни аравага ўт-қазаётиб энгашди-да, Поликейга қасамни унутмасликни, йўл-йўлакай ичиб-нетиб юрмасликни тайнинлади. Поликей болаларини темирчилик ишхонасигача олиб бориб тушириб қолдирди. Сўнг яна ўраниб, шапкасини яна тўғрилади-да, отни оҳиста йўрттириб дўнгликларда кўтариб ташлагандада лунжи дириллаб оёғи билан арава тубини дукур тепиб йўлга тушди. Машка билан Мишка эса яланг оёқликларича шу қадар чинқиришиб уйга югуришдики, уларни кўрган кучукча думини қисиб, ангиллаб уйга қочиб қолди, бундан, Поликейнинг меросхўрлари яна бешбаттар чинқиришди.

Ҳаво ёмон эди, шамол юзга урар, ёмғирми, қорми ё дўллигини билиб бўлмайдиган алланарса Ильичнинг юзига жилов билан қўшиб чакмонининг енги орасига тиқаётган яланғоч қўлига, бўйинчанинг чарм қопқоfigа ва қулоғини қисиб, кўзини юмаётган Барабанинг кекса бошига келиб уриларди.

Кейин бирдан тиниб қолар, бир дақиқа ҳаво ёришгандек бўлар; оқиш зангори булутлар равшан кўринар, қуёш Поликейнинг табассуми каби дудмал ва ғамгин мўралай бошларди. Лекин шунга қарамай Ильич ёқимили фикрлар билан банд эди. У, кўчириб юборишлоқчи бўлган, солдатликка жўнатамиз, деб пўписа қилган, тўғри келган ҳар қандай одам уриб-сўккан, ҳамма вақт ишнинг энг ёмонига рўпара қилинган бир одам эди. Энди уни *пул* олиб келишга, анчагина *пул* олиб келишга юборишиди. Бека уйга ишонади, энди у приказчикнинг Барабан қўшилган, беканинг ўзи юрадиган аравасида бир дарбон сингари боради. Поликей шу хаёллар билан банд экан, жойлашиб ўтириб олар, шапкасининг пахталарини тўғрилаб қўяр, сўнг яна ўранарди. Аммо Ильич ўзини давлатманд дабонга ўхшатиб катта хато қиласади. Тўғри, қайиш абзалли аравада ўн минглаб пул билан ўйнайдиган савдогарларгина юришини ҳамма билади; аммо бунинг бир лекини ҳам бор-да. Кўк ёки қора чакмон кийган соқолдор бир одам, тўқ от қўшилган аравани ўзи ҳайдаб кетяпти дейлик: шундай бир қарайсизу оти тўқми, ўзи тўқми, қандай ўтириби, оти қан-

дай қўшилган, араваси қай даража озода, белбоғини қандай бойланганини кўришингиз билан мужикнинг қўлида неча пул ўйнашини, минг сўмлаб савдо қиладими ёки юз сўмлаб биласиз-кўясиз. Поликейга — унинг қўлига, юзига, яқинда қўйган соқолига, белбоғига, яшикка юзагина солинга пичангга, ориқ Барабанга, филдиракнинг ейилиб кетган резинасига яқинроқдан туриб бир қараб қўйган ҳар қандай тажрибали одам аравада кетаётган кишининг савдогар ҳам, молжаллоб ёки дарбон ҳам эмас, балки оддий бир қарол эканлигини, қўлида минг ёки юз сўм у ёқда турсин, ўн сўм ҳам ўйна маслигини билиб оларди. Лекин Ильич бундай деб ўйламас, адашарди бу адашуви қўнгилли эди. У қўйнига бир ярим мингни солиб қайтади. Хоҳласа, Барабанни уй томонга эмас, Одестага қараб ҳайдиши, кўнгли тилаган ишни қилиши мумкин. Лекин у асло бундай қилмайди, пулни тўла-тўкис бекасига олиб бориб беради ва бундан кўп пулларни ҳам олиб келиб юрганмиз, дейди. Майхонага етганда Барабан чап тизгинни тортиб тўхтай бошлиди; лекин Поликей, ёнида харид қилишга берилган пули борлигига қарамай, Барабанга бир қамчи урди-да, йўлини давом эттирди. У бошқа майхона ёнида ҳам худди шундай қилди, куи пешинга етганда аравадан туниб, бекасининг одамлари тўхтайдиган савдогар уйининг дарвозасини очиб аравасини олиб кирди, отни бўшатиб охурга боғлади, савдогарнинг хизматкорлари билан бирга овқатланиб, қандай муҳим иш билан келганини ҳикоя қилиб берди, сўнг шапкасидаги хати билан боғбон ёнига кетди. Поликейни биладиган боғбон хатни ўқигач, шубҳаланди ва ростдан пул олиб келишини буюришганмиди, деб ундан суриштирди. Ильич хафа бўлмоқчи эди-ю, лекин буни уддалай олмади, фақат ўша табассуми билан жилмайиб қўя қолди. Боғбон хатни яна бир ўқиб чиқди-да, пулни берди. Поликей пулни олиб қўйнига солди, сўнг қўнглан уйига қараб кетди. На пивохона ва на майхоналар уни йўлдан оздиролди. Поликей аъзойи баданида қандайдир ёқимли титроқ ҳис этди, ҳавасни келтирувчи ҳар хил моллар, этиклар, чакмонлар, шапкалар, читлар, озиқ-овқатлар қалашиб ётган дўконлар ёнида неча бор тўхтаб-тўхтаб қолди. Ҳар гал бир оз тўхтаб тураг ва ҳамма нарсани сотиб олишим мумкину, лекин олмайман, деган ёқимли ҳис билан нари кетарди. Қўни-қўшнилари илтимос қилган нарса-

ларни сотиб олиш учун Поликей бозорга борди, буюрилган нарсаларнинг ҳаммасини олди, кейин йигирма беш сўмга сотаман, деб турган ишланган пўстинни савдолашди. Пўстиннинг эгаси Поликейга қараб қўйди, пўстинни сотиб олишига ишонмагандай кўринди; Поликей бўлса унга қўйнини имо қилиб, истаса бутун дўконини сотиб олишга қурби етишига шама қилди, пўстинни кийиб кўришни талаб этди. Пўстинни эзиз кўрди, жунига пуфлади, ҳатто ҳидини ўзинга сингдириб ҳам олдидা, ахири бир хўрсиниб қўйиб ечди. «Жуда қиммат-ку. Ун беш сўм камига бер», деди Поликей. Савдогар пўстинни зарда билан столга ташлади, Поликей бўлса, кайфи чоф бўлиб қўнган уйига қараб кетди. Кечки овқатни еб, Барабанни сугориб, олдига сули солди-да, печга чиқиб қўйнидан конвертни олди, анчагача томоша қилиб ўтиргач, саводли қоровулдан адреси ва: «Минг олти юз ўн етти сум қоғоз пул солингган» деган ёзувини ўқиб беришни сўради. Конверт оддий қоғоздан ясалган бўлиб, лангар сурати туширилган қўнгир *сўрғичдан*: ўртага каттакон, четларида тўртта печать босилган, ён томонига эса сўрғич томган эди. Ильич шуларни бир-бир кўздан кечириб, ёд қилиб олди, ҳатто қоғоз пулнинг қиррали четларини ушлаб ҳам кўрди. Қўлида шундай катта пул борлигига иқрор бўлиш унга қандайдир, болаларга хос ҳузур баҳш этарди. У конвертни шапкасининг йиртиғига тиқди, шапкасини эса боши тагига қўйди-да, ётди; лекин у кечаси ҳам тинч ухлай олмади, бир неча бор уйғониб, жойидалигига ишонч ҳосил қилмоқ ниятида шапкани ушлаб-ушлаб қўйди. Конвертнинг жойидалигига ишонч ҳосил қилганда ҳар гал унда ёқимили бир ҳис уйғонар, у ўзи, яъни шармандаси чиққан, ҳамма хафа қилган Поликей шундай катта пулни олиб кетаётганидан ва бу пулнинг бир тийинини камайтиrmай, приказчикдан ҳам кўра бут элтиб топширажагидан ўзида йўқ хурсанд эди.

VIII

Савдогарнинг хизматкорлариям, Поликей ҳам яrim кечага яқин мужикларнинг дарвозани тақиллатиб қичқиришлари билан уйғониб кетишли. Булар Покровскийдан келтирилган рекрутлар эди. Улар ўнтача эдилар: Хорюшкин, Митюшқин ва Илья (Дутловнинг жияни),

ёлланганилардан икки киши, оқсоқол кекса Дутлов ва кузатувчилар. Қулбада жинчироқ ёнар, ошпаз хотин са-иам тагидаги сўрида ухларди. Ошпаз хотин сакраб ту-риб шамии ёқа бошлади. Поликей ҳам уйфонаётган жо-йида исчдан энгашиб, кириб келаётган мужикларни кўздан кечира бошлади. Улар киришлари билан чўқи-нишиб сўрига ўтиришарди. Ҳаммалари шундай хотир-жам эдиларки, ким кимни жўнатгани келганини англаб бўлмасди. Улар саломлашар, ҳангомалашар, овқат сў-рашарди. Ичларида камгаплари, хомушлари ҳам бор эди; лекин бошқалари кайфлари бор шекилли, ҳаддан ташқари хушчақчақ эдилар, умри бино бўлиб оғзига ичимлик олмаган Ильянинг ҳам кайфи тарақ эди.

— Хўш, йигитлар, овқат еймизми, ухлаймизми?— деб сўради оқсоқол.

— Овқатланамиз,— деб жавоб берди Илья пўстини-нииг олдини очиб, сўрига ўтириб олиб.— Ароққа одам юбор.

— Бўлди, ароқдан гапирма энди,— деб жавоб қай-тарди оқсоқол, унга, кейин яна бошқаларга мурожаат қилиди:

— Нои билан тамадди қилиб қўя қолинглар, йигит-лар. Одамларни уйготиб юрамизми?

— Ароқ топ,— деб такрорлади Илья ҳеч кимга қа-рамасдан. У гапидан ҳали-вери қайтмайдиган оҳангда қатъий гапирди.

Мужиклар оқсоқолнинг маслаҳатига юришди, арава-дан нон олиб келиб ейишди, квас сўраб олиб ичишди, бирлари ерда, бошқалари печга чиқиб ётишди.

Илья аҳён-аҳёнда: «Ароқ топ деяпман, ароқ», деб такрорларди. Тўсатдан Поликейга кўзи тушиб қол-ди-ю:— Ильич, ҳей Ильич! Шу ердамисан, ошна? Мана, мени кўр, солдатликка кетяпман, ойим билан, хотиним билан хайрлашдим... Шундай ўкирдики! Солдатликка жўнатишияпти. Ароқдан қўй.

— Пулим йўқ,— деб жавоб берди Поликей.— Бир худодан бўлиб қайтарворишаам ажаб эмас,— деб қў-шиб қўйди Поликей уни юпатиб.

— Йўқ, бирордар, мен қайнандек мусаффоман, ҳеч қа-нақа касалим йўқ. Нимага қайтаришсин мени! Подшога қанақа солдатлар керак тағин?

Поликей бир мужикнинг докторга червон тутқазиб, шу билан озод бўлиб кетганини сўзлаб берди.

Илья печга яқин сурилиб гапга тушиб кетди.

— Йўқ, Ильич, энди тамом, ўзимам қолишини истамайман. Амаким жўнатди. Бўлмасам менинг ўрнимга бирорни ёлламасми? Йўқ, ўғлини ҳам юборгиси келмайди, пулни ҳам қизганади. Мени бўлса индамай жўнатади... Энди ўзимам асло қолмайман. (Илья ғамгинлик таъсирида ишонч билан оҳистагина гапиради.) Фақат ойимга раҳмим келади; бечора йиглай-йиглай адойи тамом бўлди. Хотинимни ҳам хароб қилишди; энди шўри қурийди; солдат беваси бўлиб юради. Уйлантиришмагани яхши эди. Нега уйлантиришди мени? Эртага келишади.

— Сизларни нега бунча эрта олиб келишди?— деб сўради Поликей,— боя ҳеч гап йўқ эди, тўсатдан...

— Ўзини бир нима қилиб қўймасин, деб мендан қўрқишаپти,— деб жавоб берди Йлюшка жилмайиб.— Нимаям қилардим ўзимни. Солдатликда ҳам бир куними кўриб кетаман, фақат ойимга раҳмим келади. Нега мени уйлантиришди?— дерди у секин ва ғамгин.

Эшик очилиб, тарақлаб ёпилди-да, доимо оёғига қайиқдай катта чориқ кийган кекса Дутлов шапкасини қоқа-қоқа кириб келди.

У чўқиниб олди ва қоровулга ўгирилиб:

— Афанасий, отга сули солмоқчи эдим; фонусинг йўқми?— деб сўради.

Дутлов жиянига қарамай хотиржамгина шам ёقا бошлади. У қўлқопи билан қамчисини белбоғига қистириб олган, чакмонининг устидан белини ихчам қилиб боғлаган эди; аравада келгандек кўринади; унинг чехраси кундагидек оддий, хўжалик ишлари билан банд ва осойишта эди.

Амакисини кўриб Илья жим бўлиб қолди, хомуш кўзларини сўрининг аллақаерига тикканича яна оқсоқолга мурожаат қила кетди:

— Ароқ топ, Ермила. Вино ичгим келянти.— Унинг овози зардали ва ғамгин эди.

— Яна қанақа вино?— деди оқсоқол товоқдаги овқатини ер экан:— кўряпсан-ку, одамлар ейдиганини еб-ичиб ухлаб қолди; сен бўлсанг фалва кўтарасан?

«Фалва» сўзи Ильяга фалва кўтаришни эслатди.

— Хой оқсоқол, ароқ бермайдиган бўлсанг, чатогингни чиқарип юбораман.

— Бундай жим қилсанг-чи,— деди оқсоқол фонусни

бәниб, энди шима бўлар экан деб қулоқ солиб, жиянинг болалигига ҳайрон қолгандек ачиниб қараб турган Дутловга мурожаат қилиб.

Илья кўзини ерга тикиб яна гап бошлади:

— Вино бер, йўғазам, чатоғингни чиқараман.

— Қўй энди, Илья! — деди оқсоқол мулойимгина.— қўй энди, бас қил.

Оқсоқол шу сўзларни айтиб улгурмаган ҳам эдикি, Илья иргиб турди-да, деразага муштлаб овози борича қичқирди:

— Гапимга қулоқ солмайсизми, мана бўлмасам! — У шундай деди-ю, иккинчи деразани ҳам уриб синдириш ниятида ўша ёққа ташланди.

Ильич икки юмалади-ю, печнинг бурчагига шундай тиқилиб олдики, суваракларни тумтарақай қилиб юборди. Оқсоқол қошигини ташлаб Илья ёнига югуриб келди. Дутлов фонусни оҳистагина ерга қўйди, камарини ечди-да, тилини тақиллатиб, бошини чайқай-чайқай Илья томонга юрди. Оқсоқол билан қоровул дераза ёнига йўлатмаслик учун маҳкам ёпишиб олган Илья бўлса улар билан олишиб ётарди. Улар Ильяга ёпишиб, қўлини маҳкам ушлаб турардилар; лекин амакисининг камар ушлаб келаётганини кўриши билан Ильяга ўп ҳисса куч қўшилгандай бўлди, бир силтаб қутулиб чиқди-да, қўзларини олайтириб, муштини дўлайтириб Дутловга қараб юрди.

— Яқинлаша кўрма, аглаҳ, ўлдириб қўяман! Мени хонавайрон қилдинг, босқинчи ўғилларинг билан сен хонавайрон қилдинг мени. Нега уйлантиришди? Яқинлашма, ўлдираман!

Илюшканинг қиёфаси даҳшатли эди. Юзлари қипқизил, қўзлари олма-кесак терарди; ёш, бақувват гавдаси безгак, тутгандек дир-дир қалтиради. Бундай қараганда у, ўзини тинчлатишга уринаётган учала музикни ўлдирмоқчи бўлаётгандек ва бу иш қўлидан келадигандек кўринарди.

— Аканганинг қонини сўрятсан-а, қонхўр.

Дутловнинг ҳамиша хотиржам юзида алланарса ярқ этиб кетди. У олдинга бир қадам ташлади:

— Кўрнамак,— деб дўнфиллади у ва тўсатдан қаёқдантир кучга тўлиб бир силтаб жиянини маҳкам ушлади-да, биргалашиб ерга қулади, оқсоқолнинг ёрдамида Ильянинг қўлини бурай бошлади. Улар шу алфозда

беш минутга яқин курашиб ётдилар; ниҳоят, Дутлов пўстинига маҳкам ёпишиб олган Ильянинг қўлини сидириб тушира-тушира мужиклар ёрдамида ўрнидан турди, ўзи туриб олгач, қўли орқасига бойланган Ильяни ҳам турғизди-да, бурчакдаги сўрига ўтқазиб қўйди.

— Яхши бўлмайди демабидим,— деди у ҳамон ҳарсиллаб ва кўйлагининг белбогини тузатиб:— ғалваннинг нима кераги бор? Ҳаммамиз ўламиз. Бошининг тагига чакмон қўй,— деб қўшиб қўйди у қоровулга,— бўйни қотиб қолади йўғасам,— шундай деди-ю, фонусни олди, белини чилвир билан боғлади-да, яна отлари ёнига чиқиб кетди.

Сочлари паҳмоқ бўлиб кетган, ранги ўчган, кўйлаги осилиб ётган Илья ўзининг қаердалигини англаш олмоқчи бўлгандек олазарак бўлиб хонани кўздан кечирарди. Қоровул ойна синиқларини йиғиштириди, совуқ кирмасин деб дераза синигига пўстин тиқа бошлади. Оқсоқол яна товоги ёнига бориб ўтирди.

— Эҳ, Илюха, Илюха! Жуда ачинаман сенга! Лекин начора! Мана, Хорюшкин ҳам уйланган: ҳамма пешонасига ёзилганни кўради-да.

— Лъяннати амаким дастидан шу алфозга тушиб ўтирибман,— дея такрорлади Илья алам билан.— Ўзиникига жони ачийди... Ойим айтдила, приказчик некрут сотиб ола қол, дебди. Йўқ, гўрни кўнадими бунга, қўлим калталик қилади, дейди. Акам билан менинг бу ўйга озмунча хизматимиз сингдими? Қонхўр!

Дутлов кулбага кирди, иконаларга қараб чўқинди, ечинди-да, оқсоқол ёнига бориб ўтирди. Хизматкор хотин унга квас билан қошиқ келтириб берди. Илья жим бўлиб қолди ва чакмонга ётиб кўзларини юмди. Оқсоқол Илья томонга имо қилиб, бошини чайқади. Дутлов қўл силкиди.

— Менда бўлса аярмидим? Туғишиган акамнинг ўғли. Юрагим ўртаниб кетяпти-ю, тағин унга қонхўр қилиб кўрсатишгани ортиқча. Бу гаплар ҳаммаси хотинидан чиққан, ёш бўлсаям ўлгудек айёр хотин экан. Буларнинг пули кўп, некрут сотиб олишгаям қурби етади, деб ўша ўргатган. Бу бўлса менга таъна қилади. Болага шундай ачинаманки!..

— Жуда яхши бола-да!— деди оқсоқол.

— Ҳол-жоним қолмади. Эртага Игнатни юбораман, хотиниям келмоқчи эди.

— Майли, кела қолсин,— деди оқсоқол, сўнг ўрнидан туриб, печга чиқди.— Пул нима деган нарса? Пул қўлниңг кири.

— Қани ўша пулнинг ўзи?— деди савдогар хизматкори бошини кўтариб.

— Эҳ, пул-а, пул! Нималар қилишмайди шу пул деб,— деди Дутлов.— Одамлар пул деб гуноҳга ботади, эски китобларда ҳам шундай дейилган.

— Тўғри,— деб такорлади қоровул.— Бир одамдан эшиитган эдим: бир савдогар бўлган экан, жуда кўп пул йигибди-ю, ҳеч нарсага сарф қилмабди; пулларини шундай яхши кўрарканки, уларни гўрига олиб кетибди. Улаётганида боши тагига кичкина бир ёстиқчасини қўйиб тобутга солишини васият қилибди. Ушанда ҳеч кимниңг ҳәёлига ҳеч гап келмабди. Кейин ўғиллари зир югуриб пулни қидиришибди-ю, қани энди топишса. Тўсатдан ўғилларидан бири, пуллар ўша ёстиқда бўлса керак, дебди. Тобутни кавлаб олишга ижозат олгани подшоҳгача боришибди, тобутни очишибди. Нима бўйти дегани? Очиб қарашса, ёстиқ бўм-бўш эмиш, тобутни қўнгиз босиб кетган эмиш; қайтиб кўмиб қўйишибди. Мана кўрдингми, пул одамини қандай ўйларга солмайди.

— Гуноҳга ботиради, бу турган гап,— деди Дутлов ва ўринидан туриб, худога сифина бошлади.

У сигиниб бўлгач, жиянига қараб қўйди. Илья ухлаб қолган эди. Дутлов унинг ёнига борди, қўлини ечди-да, ётди. Мужик бўлса ухлагани отлар ёнига чиқиб кетди.

IX

Ҳамма ёққа жимлик чўккач, Поликей, гуноҳкор одамдай оҳистагина пеҷдан тушди-да, йўлга ҳозирлик кўра бошлади. Рекрутлар билан бир ерда тунаш унга негадир даҳшатли туюларди. Хўроздлар дам-бадам қичқира бошлаган, Барабан эса сулисини еб бўлиб, энди ардобга ўтган эди. Ильич уни эгарлади-да, мужиклар араваси ёнидан олиб ўтди. Шапка ҳам, ичига яширилган нарса ҳам ўз ўринида эди, арава гилдираклари Покровский томонга бориладиган музлаган йўлда тарақатуруқ қилиб юриб кетди. Шаҳардан чиққандан кейингина Поликей ўзини енгил ҳис этди. Шунгача худди орқасидан

қувиб келишаётгандай, уни тўхтатиб, қўлини орқасига боғлаб, эртага Ильянинг ўрига штабга элтиб топширишайдандай бўлаверади. Совуқ еганиданми, қўрққаниданми, ишқилиб, эти увишар, ўзи эса зўр бериб Барабанга қамчи босарди. Поликейнинг бир кўзи кўр хизматкорини эргаштириб келаётган, қулоқчинли попни кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. Лекин шаҳардан чиққач, бу ваҳима секин-аста тарқалди. Барабаннинг юриши секинлашди, олдинда йўл кўзга ташланди; Ильич шапкасини ечиб пулни пайпаслаб кўрди. «Қўйнимга солиб олсаммикан?— деб ўйлади у:— белбоғни ечиш керак-да. Тепаликка етайлик, кейин аравадан тушиб тўғрилаб оламан. Шапканинг тепаси бутун, астаридан пастга тушиб кетмайди. Уйга етгунча шапкани ечмайман-қўяман». Тепаликка етганда Барабан ўзидан-ўзи йўртиб кетди. Барабан сингари уйга тезроқ етишни орзу қилган Поликей бўлса унга монелик кўрсатмади. Ишлар жойида эди; Поликейнинг назарида шундай қўринган эди, шу сабабдан ҳам у бекасининг миннатдор бўлиши, беш сўлкавой ҳадя қилиши, уйдагиларнинг севиниб-қувониши ҳақида хаёл суриб кетди. У шапкасини бошидан олди, яна бир бор хатни пайпаслаб қўйди-да, шапкасини қаттиқроқ бостириб кийди ва жилмайиб қўйди. Шапканинг ямоғи жуда чурук бўлиб, кеча Акулина йиртигини яхшилаб ямаган эса-да, иккинчи томони ситилиб кетган эди. Поликей қоронғида шапкани бошидан олиб пул билан хатни пахта тагига чуқурроқ итариб қўймоқчи бўлган эди, ямоқ сўқилиб кетиб, конвертнинг бир учи қўриниб қолди.

Тонг ота бошлади, кечаси билан мижжа қоқмаган Поликей эса мудраб кетди. У шапкасини пешонасига бостириб кийиб, бу билан хатни йиртиқдан яна кўпроқ чиқариб юборди, мудроқ аралаш бошини дўқ-дўқ арава тахтасига уриб ўтиради. Поликей уйига етгандагина уйғонди. Уйғонди-ю, жон ҳолатда шапкасига ёпишди: шапка бошида маҳкам турарди; конверт жойидалигига ишончи комил бўлган Поликей шапкасини ечмадиям. У Барабанга қамчи босди, пичанин тўғрилади-да, ўзига дарбон тусини бериб, теварак-атрофга мағрур боққанича, силкипа-силкина уйи томонга кетди.

Ана ошхона, ана уйлари, ана дурадгорнинг хотини бўз олиб келяпти, ана контора, ана bekанинг уйи. Ҳозир Поликей шу уйга боради, ўзининг ишончли, ҳалол

кини әканлигини «ҳар кимни ҳам бекорга бадном қи-
лишлари мумкинлигини» исбот қиласи, бека бўлса: «ум-
риигдан барака топ, Поликей, мана сенга уч...» дейди,
балким бени сўлкавой берар, ўн сўлкавой берворсаям
ажаб эмас, кейин Поликейга чой беришни, балким ароқ
қўйинб беринши буюрар. Совуқ еб келган одамга ароқ
ортиқчалик қилмайди. Ўн сўлкавойга эса ҳайитда ялло
қиламиш, этик сотиб оламиш, тўрт ярим сўлкавойини
Шикиткага бериб қарздан қутуламиш, сўрайвериб жуда
жондан тўйдириб юборди... Уйига юз қадамча қолганда
Полкей чакмонининг барини ёпди, белбоини тўғрилади,
шапкасини ечиб сочини текислади-да, қўлини бамайли-
хотир шапкасининг астари ичига тиқди. Пайпаслаб
кўрди, кейин шоша-пиша титкилай бошлади, иккин-
чи қўлини ҳам астар ичига тиқди; ранги докадек оқа-
риб кетди, бир қўли шапкани тешиб чиқди... Поликей
чўнқайиб олди, отини тўхтатди, аравани, пичанни, қил-
гани харидлари орасини титкилай кетди, қўйинни, чал-
ворини пайпаслади: ҳеч қаерда пул йўқ эди.

— Шўрим қурсин! Бу қандай гап?! Энди нима бўла-
ди!— ўкириб юборди у сочини юлиб.

Лекин шу замоноқ кўриб қолицлари мумкинлигини
эслаб, дарҳол Барабанинг орқага қайтарди, шапкасини
бостириб кийиб, ҳайрон қолган ва норизо Барабанин
келган йўлига ҳайдаб кетди.

Барабан:

«Шу Поликей билан юришни ёқтирумайман-да. Ум-
рида бир марта вақтида едириб-ичирди-ю, шундаям охи-
рига келиб мана мунақа алдади. Ўйга етиб ола қолай
деб ўлгудек югурдим-а! Чарчадим, пичанларнинг ҳиди
энди димоқقا урганда яна орқага ҳайдаб кетяпти»,—
деб ўйлаган бўлса ҳам ажаб эмас.

— Чуҳ, ҳаром қоттур!— деб қичқиради аравада
тикка туриб олган Поликей йиғламсираб. У зўр бериб
жиловни тортар, Барабан устига қамчи ёғдиради.

X

Шу куни кечгача Покровскийда ҳеч ким Поликейни
кўрмади. Тушликдан кейин бека уни бир неча бор сў-
ратди, Аксютка Акулина ёнига югуриб-елиб, келиб-кетиб
турди: Акулина бўлса, Поликей ҳали келгани йўқ, сав-

догар тутиб қолгандир ё отга бир нима бўлгандир деб жавоб берди: «Оқсоқланиб қолган бўлса-я?— дерди у:— ўтган гал Максим шу алфозда бир кеча кундуз юриб пиёда келган экан!» Бу жавобдан сўнг Аксютка яна моки сингари беканинг уйи томон югурап, Акулина бўлса эрининг ҳалигача келмаганига турли сабаблар ўйлаб топар, ўзини юпатишга уринар,— лекин бунинг уддасидан чиқа олмасди! Юраги шундай фаш эдики, эртанги ҳайитга тайёргарлик кўриш ниятида қилаётган иши сира юришмас, қўли ишга бормасди. Бунинг устига дурадгор хотини: «Ильичга ўхшаган бир одам қишлоқ чеккасигача келди-да, кейин аравасини орқага қайтариб кетди» деб ишонтирганидан кейин, айниқса, азобга тушиб қолди. Болалар ҳам ташвишланиб, сабрсизлик билан дадаларини кутардилар. Лекин буларнинг илинжи бошқа ёқда эди. Анютка билан Машка галма-гал бўлсада кийиб кўчага чиқиб келишадиган пўстин ва чакмондан айрилиб қолган ва шу сабабли, уй ёнида кўйлакчан югуриб-елишар, уйда яшовчи, кириб-чиқиб турган одамларга халақит беришарди. Бир гал Машка сув олиб келаётган дурадгор хотинининг оёғига келиб урилди, тиззага қаттиқ текканидан ўкириб юборди. У, социдан юлиб калтаклаган эди, бешбаттар бақириб йиглади. Ҳеч кимга урилмаган пайтида эса, тўппа-тўғри эшикка ўзини урар ва бочкачага оёқ қўйиб, печга чиқиб кетарди. Фақат бека билан Акулинагина Поликейдан ташвишланишарди; болалар эса унинг эгнидаги кийимининг ташвишини чекишарди. Егор Михайлович бўлса беканинг: «Поликей келгани йўқми, қаердайкин-а?»— деган саволига: «бilmадim», деб жавоб қайтарар экан, илжайиб қўйди, тахмини тўғри чиқаётганидан хурсандлиги кўриниб турарди: «Пешингача етиб келиши керак эди», деди у маънодор қилиб. Шу куни кечгача Покровскийда Поликей ҳақида ҳеч ким ҳеч нима билмади; фақат кейинчалик билсалар, унинг катта йўлда бош яланг югуриб юрганини, ким кўрингандан: «Хат топмадингларми?»— деб сўраганини қўшни мужиклар кўришган экан. Бошқа бир одам уни аравага қўшилган отини боғлаб қўйиб йўл ёқасида ухлаб ётганини кўрган экан, «Мен уни маст бўлса керак деб ўйладим,— дебди у одам,— отининг биқини ич-ичига кириб кетган эдики, бир-икки кун боқилмагандек кўринди». Акулина кечаси билан мижжа қоқмади, қулоғини динг қилиб ўтириб

чиқди, лекин Поликейдан дарак бўлмади. Агар ошпази, чўриси бўлганда гами ўн ҳисса ошарди; хўролар қичқириб, дурадгор хотини уйғониши билан Акулина чорночор ўриидан турди-да, печь ёнида ғивирлай бошлади. Байрам куни эди: тонг отгунча нонни ёпиб олиши, квас пиниришин, кулча ёпиши, сигир соғиши, кўйлак ва энгилбошларни дазмоллаши, болаларни ювиб-тараши, сув олиб келиши, қўшниси печни тамомила эгаллаб олмаслигининг ҳаракатини қилиши керак эди. Акулина ҳамон қулогини динг қилганича шу ишларни бажаришга киришди. Тонг ёришдиям, черков қўнғироғи чалиндиям, болалар уйғонишдиям, лекин Поликейдан ҳамон дарак йўқ эди. Бир куни аввал совуқ эди, далани, йўлни ва томларни қор босган эди; бугун эса, ҳайит учун атайин бўлгандек, ҳаво очиқ, қуёш порлар, лекин изгирин эсиб турарди, узоқ-узоқлар равшан кўринар, овозлар яхши эштиларди. Акулина печь ёнида уймаланишиб, кулча ёпиш билан шу қадар овора бўлиб кетган эдики, аравада Поликейнинг келганини билмай қолди, болалари бақириб-чақиришганидагина эрининг келганини билди. Аниотка, болаларнинг каттаси бўлганидан сочига мой суртди, ўзи кийинди. Бека берган яиги, пушти чит кўйлак кийган Аниотка суратга ўхшар, қўни-қўшиларниң кўзини кўйдиради; мой чапиб ташлаганидан соchlари ялтилларди; бошмоги яиги бўлмаса-да, ихчамгина эди. Машка эса ҳамон ўша мўйнали калта камзулида ифлослигича юрар. Аниотка эгнимни кир қилиб қўймасин, деб уни ёнига йўлатмасди. Отаси тугун кўтариб келганда Машка ҳовлида турарди. «Дадам келдилар», деб чинқириб юборди Машка ва Аниотка ёнидан физиллаб ўтиб кета туриб, унинг кўйлагини булғатди. Аниотка бўлса кўйлагининг кир бўлиб қолишига ортиқ парво қилмай Машкани дўппослай кетди, Акулина иш билан банд эди. У фақат: «Хап сенларними! Ҳаммангни дўппослайман!» деб қичқирди-ю, эшикка ўгирилиб қаради. Ильич қўлида тугун билан кириб келди-да, тўғри ўз бўлмасига ўтди. Акулинанинг назарида эрининг раиги ўчгандек, юзи эса йиғлаган каби ёки жилмаётган каби кўринди; лекин буни англаб олишга вақти бўлмади.

— Келдингми, Ильич, ишлар жойидами? — деб сўради печь ёнидан туриб.

Ильич алланима деб минифиллади, лекин Акулина уқиб ололмади.

— А?— деб қичқирди у.— Беканинг ёнига бордингми?

Ильич ўз бўлмасида, каравотда теварак-атрофга ёввойиларча боқиб, баҳтсиз бир қиёфада, гуноҳкорона жилмайиб ўтиради. У анчагача жавоб қайтармади.

— Нима гап, Ильич? Нега кечикиб қолдинг?— деди Акулина.

— Пулни бекага бердим, хўп миннатдор бўлди!— деди Поликей тўсатдан ва боягидан бешбаттар ташвишланиб аланглади, жилмайди. Унинг ташвиш ва саросимага тўлиқ кўзлари нуқул икки нарсага қадаларди; бу нарсалар беланчакка боғланган арқон ва гўдак эди. Поликей беланчак ёнига борди-да, ингичка бармоқлари билан шошқин бир суратда арқоннинг тугунини еча бошлади. Кейин кўзлари гўдакка қадалди; лекин шу маҳал тахтада кулча кўтариб Акулина кириб қолди. Ильич шошиб-пишиб арқонни қўйнига солди-да, каравотга ўтириди.

— Сенга нима бўлди. Ильич, безовта кўринасан?— деди Акулина.

— Уйқудан қолдим,— деб жавоб берди Поликей.

Тўсатдан дераза ортида бир нарса лип этди-да, бир зумдан кейин югурдак қиз Аксютка ўқдек отилиб кирди.

— Бека, Поликей Ильични дарров кесин дедила,— деди у.— Дарров кесин дедила Авдотья Миколавна... дарров.

Поликей бир Акулинага, бир қизга қаради.

— Ҳозир! Яна нима керак экан?— деди у. Поликей шу қадар бепарво гапирдики, Акулина тинчланди: бирон нарса ҳадя қилмоқчи бўлса керак, деб ўйлади.— Бориб айт, ҳозир бораман.— Поликей ўрнидан турди-да, чиқиб кетди; Акулина бўлса тогорани олиб сўрига қўйди-да, эшик ёнида турган чеълаклардан ва пеҷдаги қозонда қайнаётган сувдан солди, енгини шимариб сувга қўлини тиқиб иссиқ-совуқлигини билган бўлди.

— Кел, Машка, чўмилтираман.

Аламига чидомай турган қизалоқ ўкириб йиглаб юборди.

— Бўл тез, ярамас қиз, тоза кўйлак кийгизаман. Тез бўл! Ҳали укангниям чўмилтиришим керак.

Бу орада Поликей югурдак қиз кетидан бека ёнига эмас, тамомила бошқа ёқقا кетди. Даҳлизда, девор тагида чордоқча чиқиладиган тик шоти бор эди. Поликей

даҳлизга чиққач, ўгирилиб қаради, ҳеч ким кўринмагач, энгашди, юргандек бўлиб, эпчиллик билан шу шотидан тепага чиқиб кетди.

— Бу нима деган гап, ҳалигача Поликейдан дарак йўқ,— деди бека сочини тараб қўяётган Дуняшага тоқати тоқ бўлиб.— Поликей қани? Нега келмаяпти?

Аксютка яна хизматкорхонага юурди, яна даҳлизга отилиб кирди-да, Ильични бека чақираётганини айтди.

Машкани чўмилтириб бўлиб тоғарага чақалоқ ўғлини ўтқазиб, унинг чинқирганига қарамай, сийрак сочларини ҳўллаётган Акулина:

— Қачониди кетгани,— деб жавоб берди. Бола қичқирар, юзини буриштирап, заиф қўлчалари билан алланимани ушлаб олишга ҳаракат қиласади. Акулина битта қўли билан унинг биққагина, юмшоқ елкасидан ушлаб турар, иккинчи қўли билан юварди.

— Қарагин-чи, у ер-бу ерда ухлаб қолган бўлмасин тагин,— деди Акулина ташвишланиб алангларкан.

Шу маҳал соchlари пахмоқ, кўкраги очиқ дурадгор хотини юбкасини ушлаб, қурисин деб ёйиб қўйған кўйлагини олгани чордоққа чиқди. Тўсатдан чордоқда «войдод» деган қичқириқ эшитилди, ақлдан озган кишидек кўзларини юмган дурадгор хотини энгашиб шоша-пиша шотидан тушиб келди.

— Ильич!— деб қичқирди у.

Акулина қўлидан болани тушириб юборди.

— Ўзини осиб қўйибди!— деб ўкирди дурадгор хотини.

Акулина боланинг юзтубан коптоқдек юмалаганиньям, оёқларини типирлатиб боши билан сувга шўнғиганиньям сезмай даҳлизга отилиб чиқди.

— Тўсинда... осилиб ётибди,— деб ғўлдиради дурадгор хотини ва кўзи Акулинага тушиши биланоқ жим бўлиб қолди.

Акулина шотига қараб юурди, уни тутиб қолишга улгурмасларидан чопиб чиқиб кетди ва даҳшат билан қичқириб жонсиздек гупиллаб шотига йиқилди, барча бўлмалардан югуриб чиққан халойиқ ушлаб қолмаганда, чилпарчин бўлиши турган гап эди.

XI

Фала-ғовурда бир неча минутгача ҳеч нима англаб бўлмади. Ҳамма ёқни одам босиб кетган эди, ҳамма қирап, ҳамма гапирап, болалар билан кампирлар йиғ-

лар, Акулина беҳуш ётарди. Ниҳоят эркаклар, дурадгор ва етиб келган приказчик тепага чиқиб кетиши, дурадгор хотини эса кўрганларини йигирманчи бор сўзларди «ҳеч нимадан бехабар кўйлагимни олгани чиқсан эдим, бир одамга кўзим тушиб қолди: яна қарадим: ёнида шапкасининг астари ағдарилиб ётиби. Бундай қарасам, оёғи чайқалиб туриби. Аъзойи баданимни муз босди. Ҳанг-манг бўлиб қолдим, бирор ўзини-ўзи осиб қўйса-ю, шуни мен кўрсам-а. Ўзимни пастга отдиму нима бўлганини ўзимам билмайман. Худо ўзи бир асрани-да. Рост, худо бир асрани. Тавба! Шундай бир баланд жойдан йиқилсан-а! Тил тортмай ўлардим-да!»

Юқорига чиқсанлар ҳам худди шундай дейишди. Ильич кўйлак-лозимда, беланчакдан ечиб олган ўша арқонда, тўсинда осилиб ётарди. Астари ағдарилган шапкаси ёнида ётарди. Чакмон билан пўстин ечилиб, тартибли қилиб таҳлаб қўйилган эди. Оёғи ерга тегиб турар, лекин ҳаёт асари сезилмасди, Акулина ўзига келди-да, яна шотига қараб отилди, лекин уни ушлаб қолишиди.

— Ойижон, Сёмканинг оғзига сув тиқилиб қолди,— деб чийиллаб қолди бўлмадан қизалоқ.

Акулина яна отилиб чиқди-да, бўлмага қараб югурди. Гўдак тоғорада юзтубан тушиб қимир этмай ётар, оёғи ҳам қимирламас эди. Акулина жон ҳолатда боласини кўтарди, лекин бола нафас олмас, қимир этмас эди. Акулина болани каравотга отди, қўлини иягига тиради-да, қаҳ-қаҳ уриб шундай қаттиқ кулиб юбордики, аввалига онасига қўшилиб кулаётган Машка ахири қулоқларини беркитганича додлаб йиғлаб даҳлизга чиқиб кетди. Ҳалойиқ бақириб, йиғлаб-сиқтаб *кулбага* ёпирилди. Болани олиб чиқиб у ёқ-бу ёғини ишқалай бошлиди; лекин ҳамма уринишлар бекор кетди. Акулина тўшакда юмалар ва қаҳ-қаҳ уриб куларди, у шундай қаҳ-қаҳлардики, эшитган одам даҳшатга тушарди. Ҳозир даҳлизни тўлдирган чол-кампир, болача ва ҳар тоифа одамларни кўриб *хизматкорхонада* қанчалик кўп ва турли-туман одам яшанини тушуниш мумкин эди. Ҳамма ҳовлиқар, ҳамма гапиран, кўплар йиғлар эди-ю, лекин ҳеч ким тайин бир иш қилмас эди. Дурадгор хотини ҳамон бу воқеадан бехабарларни топиб, қўққисдан бундай кўргиликка кўзи тушиб нақадар чўчиганини, шотидан йиқилиб ўлай деганини, худонинг ўзи

асраб қолганини қайта-қайта сўзларди. Аёллар камзули кийиб олган буфетчи чол маҳрум бека ҳаёт пайтида бир хотин анҳорга чўкиб ўлганини ҳикоя қиласади. Приказчик становой билан попга одам юборди, қоровул тайинлади. Кўзлари косасидан чиқиб кетган югурдак қиз Аксютка чордоққа қараб бақрайиб қолган, лекин ҳар қанча тикилгани билан ҳеч нима кўрмаса-да, кўзи-ни чордоқдан узолмас, бекага бориб хабар бериши ке-рак бўлса-да, жойидан жилолмас эди. Кекса bekанинг собиқ оқсочи Агафья Михайловна ўзини босиб олиш учун чой беришларини талаб қиласади. Анна буви ёғоч мойи иси сингиб кетган меҳнаткаш, дўймбоқ қўллари билан кичкина мурдани столга ётқизарди. Бурчак-бур-чакка қисилиб олган болалар оналарига қараб-қараб қўйиб бўкиришар, кейин тинчишар, кейин яна қараб қўйиб аввалгидан баттар суқилишарди. Болалар ва мужиклар пиллапояда уймаланишар, ваҳима ичидан эшик ва деразадан мўралашар, ҳеч нимани кўрмай, ҳеч нимага тушунмай нима гаплигини бир-бирларидан су-риштиришарди. Биттаси, дурадгор хотинининг оёғини болта билан чопиб қўйибди, дерди. Бошқаси бўлса кир юувучи хотин уч эгизак туғибди, дерди. Учинчиси эса ошпазнинг мушуги қутуриб одамларни тишлаб олибди, дерди. Ахири ҳақиқат аста-секин ойдинлашди ва ни-ҳоят беканинг қулоғига бориб етди. Бу воқеани унга Егор томдан тараша тушгандек қилиб шундай гапир-дики, беканинг асаби бузилиб, анчагача ўзига келолма-ди. Оломон секин-аста тинчлана бошлади; дурадгор хотини самовар қўйиб, чой дамлади, бегоналарни чойга таклиф қилмади. Шунинг учун улар ортиқ туришни ўз-ларига эп кўрмай тарқала бошладилар. Пиллапояда ўғил болалар муштлаша кетдилар. Энди воқеадан ҳам-ма хабардор эди. Одамлар чўқинишиб аста тарқала бошлаган ҳам эдиларки: «Бека келяпти, бека келяп-ти!»—деган овозлар эшитилиб, ҳамма яна тўпланди. унга йўл бериш учун бир-бирларига қисилишди. Одам-лар беканинг нима қилишини кўрмоқчи эди. Рангига ўчган, ийғлаган бека оstonадан ҳатлаб даҳлизга, кейин Акулинанинг бўлмасига ўтди. Ўнлаб одамлар калла-ларини суқишиб эшик олдида сиқилиб уни кузатишли. Бир ҳомиладор аёлни шундай қисиб қўйишдик, у чин-қириб юборди, лекин шу замоноқ пайтдан фойдала-ниб олдинга ўтиб олди. Бека Акулинанинг бўлмасига

кирганини томоша қилмай бўладими! Бу — хизматкорлар учун томошадан кейин бўладиган мушакбозликтек бир гап эди. Мушаклар отилса соз бўлади, шоҳи ва тўрларга беланган бека Акулинанинг бўлмасига оёқ қўйгани нур устига ало нур бўлди. Бека Акулина-нинг ёнига борди-да, қўлидан ушлади; лекин Акулина юлқиниб қўлини тортиб олди. Кекса хизматкорлар норозилик билан бошларини чайқаб қўйдилар.

— Акулина! — деди бека. — Болаларинг бор, ўзингни койитма.

Акулина қаҳ-қаҳлаб кулди-да, ўрнидан турди.

— Болаларимнинг ҳаммаси кумушдан-а, кумушдан... Менда қоғоз бўлмайди, — деб бидиллади у. — Ильичга айтдувдим-а, қоғозни олма деб, мана, қора суртиб кетишиди, қорамой суртишиди. Қорамой билан совун суришди-я, хоним. Ҳар қанақа қўтири бўлса тўкилади. — Акулина шундай деди-ю, аввалгидан баттар қаҳ-қаҳуриб кулди.

Бека ўгирилди-да, фершел¹ чақиринг, хантал ола келсин деб, буюрди. «Совуқ сув беринглар», деди-да, ўзи сув ахтара бошлади; лекин Анна бувининг ёнидаги ўлик болага кўзи тушиб қолиб, шарт ўгирилди, юзини рўмолча билан тўсиб йирлаб юборганини ҳамма кўрди. Анна буви эса (афсуски, бека буни кўрмади: кўрсан учун атайин қилинган эди) болани бир парча мато билан ёпди-да, дўмбоқ, эпчил қўллари билан мурданнинг қўлчаларини тўғрилади, бошини чайқаб, лабларини чўччайтириб кўзларини қисди, шундай уҳ тортдики, унинг юмшоқкўнгиллиларини ҳамма билди. Лекин бека буларни кўрмади, кўролмас ҳам эди. Бека хўнграб юборди, асаби бузилди, уни қўлтиқлаб даҳлизга олиб чиқишиди, қўлтиқлаб уйга элтиб қўйишиди: «кўрсатган каромати шугина бўлди», деб ўйлашди кўплар ва тарқала бошлашди. Акулина ҳамон қаҳқаҳлар ва бемаъни гаплар гапиради. Уни бошқа хонага олиб чиқиб кетдилар, қон олдилар, горчишник қўйдилар, бошига муз қўйдилар, лекин у барибир ҳеч нарса тушунмас, йирламас, қаҳқаҳлаб кулар, гапирад ва шундай қилиқлар қиласи эдики, унга парвона бўлаётган меҳрибон одам-

¹ Фельдшер.

лар ўзларини тутолмай унга қўшилиб кулардилар.

XII

Покровский ҳовлисида байрам жуда кўнгилсиз ўтди. Ҳаво очиқ бўлса ҳам ҳеч ким сайдра чиқмади; қизлар қўшиқ айтиш учун тўпланишмади, шаҳардан келган фабрика йигитлари гармонь ҳам, балалайка ҳам чалишмади, қизлар билан ўйнашмади. Ҳамма уй-уйида ўтирас, гаплашиш тўғри келиб қолганда ҳам гўё битта-яримта ёмон эшишиб қоладигандек, шивирлаб гаплашишарди. Қундузи бир баҳарнав эди, лекин кечқурунга бориб, қоронғи тушиши билан итлар увлай бошлади, бунинг устига қаттиқ шамол туриб мўрилар ичидаги шундай гувилладики, хизматкорхонада яшовчиларнинг юраги ваҳимага тўлди, шами борлар икона тагига ёқиб қўйди; *кулбасида* ёлғиз ўтирганлар тунагани қўшилариникига, гавжумроқ жойга чиқиб кетди, молхонага чиқиши керак бўлганлар ҳам шу кеча молларнинг оч қолишига парво қилмади, чиқиб хабар олмади. Одамлар шишада сақлаб келган муқаддас сувини шу кечанинг ўзидаёқ сарфлаб қўя қолди. Шу кеча аллаким чордоқда оғир-оғир қадам босиб юрганини кўплар эшишган эмиш, темирчи бўлса бир илоннинг тўғри чордоққа қараб учганини кўрган эмиш. Поликейнинг кулбасида ҳеч ким йўқ эди; болалар ва телба бўлиб қолган хотин бошқа ёққа кўчирилган эди. У ерда фақат гўдак мурда билан икки кампир ва болага эмас, мана шу бахтсизлик туфайли ўз ҳолиша дуо ўқиётган тарки дунё қилган хотин бор эди, холос. Беканинг буйруғи шундай бўлган эди. Оят ўқилиб бўлиши билан тепада тўсин ларзага келиб, аллакимнинг инграб юборганини шу икки кампир билан дарвиш хотин аниқ-таниқ эшишган эмиш. «Худораҳмат қилсин», дейишган экан, ҳамма ёқ яна сув қўйгандек жимжит бўлиб қолган эмиш. Дурадгор хотини эгачисини чақириб келди ва шу кеча ухламади, бир хафтага мўлжаллаб олиб қўйган чойини у билан ичидугатди. Тепада тўсинлар ларзага келиб, қоп ағдарилигандай бўлганини улар ҳам эшитишди. Қоровул, муҗиклар хизматкорларга далда бериб турмаганда шу кеча ҳаммаларининг юраги ёрилиб ўлиши муқаррар эди. Шу кеча даҳлизда, пичан устида ётган мужиклар

ҳам чордоқда шундай шарпа эшитишганини айтишди, ваҳоланки ўзлари некрутлик ҳақида бамайлихотир суҳбатлашган, нон кавшаган, қашинишган, бунинг устига даҳлизни шундай саситиб юборишган эдик, дурадгор хотини улар ёнидан ўтиб кета туриб тупурди ва эркак-часига сўқди Хуллас, мурда ҳамон чордоқда осилиб ётар, шу кеча кулбани *жинлар* қуршаб олгандек одамларни ваҳимага солар эди. Ҳамма шуни ҳис этарди. Лекин буadolatdanmi, шунисини билмадим. Менимча,adolatdan bўlmasa kerak. Мен шундай деб ўйлайман, агарда бирон довюрак топилсайди-ю, шу даҳшатли кечада шам ёки фонаръ олиб, чўқиниб ёки ҳатто чўқин масдан чордоққа чиқса ва шам ёруғи билан тун даҳшатини оҳиста қувиб, тўсинлар, қумлар, ис босиб кетган мўри ва дурадгор хотини унугиб қолдирган кўйлакни ёритиб олдинга қараб юрса,— Ильич ёнига етиб борса-да, қўрқувни йигиштириб фонарни юзи баравар кўтариб қараса, ориқдан келган таниш гавданинг (арқон чўзилганидан) ерга оёқ қўйиб турганини, бу оёқлар ёнга букилганини очиқ кўкрагида крест йўқлигини, калласи кўкрагига осилиб қолганини, чеҳрасида мулоим, гуноҳкорона табассум қотганини, ҳамма ёқ, ҳамма нарса сокин ва осойишталигини кўрган бўларди. Ростини айтганда, соchlari ҳурпайган, қўрқув тўла кўзлари билан каравотининг бир чеккасига қисилиб, қопларнинг гурсиллаб ағдарилаётганини гапираётган дурадгор хотини, крести бўйнидан олиниб тўсинга қўйилган Ильичдан кўра даҳшатли эди.

Юқорида, яъни беканикida ҳам худди кулбадаги сингари, даҳшат ҳукм сурарди. Беканинг хонасида атира ва дори иси анқирди. Дуняша сариқ мум эритар ва мой дори тайёрларди. Мой дори нима учун тайёрланётганини билмайман, лекин шуни биламанки, бека қачон касал бўлиб қолмасин, ҳамма вақт мой дори тайёрланарди. Ҳозир бека куйиб касал бўлиб қолган эди. Дуняшага далда бериш учун холаси тунагани келган эди. Улар тўртовлон, қизалоқ билан бирга, қизлар хонасида оҳиста сўзлашиб ўтиришарди.

— Мойга ким боради?— деди Дуняша.

— Ўлсамам бормайман, Авдотья Николаевна,— деб қатъий жавоб берди иккинчи қиз.

— Жим, Аксютка билан бирга бориб кел.

Аксютка:

— Ўзим бориб келавераман, ҳеч нимадан қўрқмайман,— деди-ю, шу замоноқ юраги орқасига тортиб кетди.

— Бора қол бўлмасам, ўзим ўргилай, Анна бувидан стаканда бераркансиз дегин-да, дарров қайт, тўкиб юборма,— деди Дуняша.

Аксютка бир қўли билан этагини йиғиштириб олди, натижада иккала қўлини силкиёлмай қолди, бир қўлини тез-тез силкита-силкита, елиб кетди. Унинг юраги ваҳимага тўлди, назарида бирон нарсани кўриб ёки эшишиб қолгудек бўлса, ҳатто туққан онасига дуч келиб қолсаям, юраги ёрилиб ўладигандек эди. У кўзини чирт юмганича таниш сўқмоқдан югуриб-елиб борарди.

XIII

«Бека ҳали ухлаганлари йўқми?»— деб дўриллаб сўради қўйқисдан Аксютканинг нақ қулоғи тагида бир мужик. Аксютка чирт юмиб келаётган кўзларини очди-ю, аллакимнииг қадди-бастини кўрди. Назарида бу қад хизматкорхонадан ҳам баланд кўринди: Аксютка чин-қириб юборди ва оёгини қўлига олиб орқасига қочиб қолди. У бир иргиб пиллапояга чиқди, иккинчисида қизлар хонасига отилиб кирди-да, дод деб ўзини тўшакка отди. Дуняша, холаси ва ўша ердаги бошқа қиз қўрқанларидан қотиб қолиши; улар ҳали ўзларига келиб улгурмаган ҳам эдиларки, даҳлизда аллакимнииг кўрқа-писа аста қадам ташлаб келаётгани эшитилди. Дуняша қўлидаги мойини тушириб юбориб, бека хонасига отилди; иккинчи оқсоқ қозиқда илиғлиқ турган юбка орқасига яшириниб олди; бошқалардан кўра юраклироқларидан бўлган хола эшикни итариб турмоқчи бўлган эди, бўлмадаги эшик очилиб, хонага бир мужик кирди. Бу Дутлов эди. У қизларнинг қўрқувига парво қилмай, кўзи билан иконани излади, чап бурчакка илинган иконани топмай, идиш-товоқ турган шкафчага қараб чўқинди, шапкасини деразага қўйди-да, қўлтиғини қашимоқчи бўлгандай қўлини пўстини қўйнига тиқиб, лангар тасвирланган бешта қўнғир муҳр босилган хат чиқарди. Дуняшанинг холаси кўкрагини чангллади-да:

— Юрагими чиқариб юбординг-а, Наумич!— деди

жон ҳолатда.— Тил...им калимага бормай қолди-я.
Ажалим етдими деб ўйлабман.

— Шунақаям қиласидарми?— деди иккинчи қиз юбка орасидан калласини чиқариб.

— Бекани ҳам безовта қилдинг— деди Дуняша ичкаридан чиқар әкан:— қизлар хонасигаям сўрамасдан суқиласидарми? Мужиксан-да, мужик!

Дутлов кечирим ҳам сўраб ўтирумай, бекада иши борлигини айтди.

— Тоблари йўқ,— деди Дуняша.

Шу маҳал Аксюта шундай бир беўхшов пиқилладики яна кўрпасига бошини буркаб олишга мажбур бўлди. У шу алфозда бир соатча Дуняша ва холасининг пўписаларига қарамай бошини чиқарди дегунча шарақлаб кулиб ётди ва бу кулгидан унинг оппоқ сийнаси ва қирмизи ёноқлари ларзага келарди. Ҳамманинг қўрқиб кетгани унга шу қадар кулгили қўринардики, у бошини яна ёстиқقا буркаб, бошмоғини ликиллатар, бутун гавдаси билан силкинар эди.

Дутлов тўхтади, қизга нима бўлганини билмоқчи бўлгандек унга диққат билан қаради-да, нима гаплигига тушунмай орқасини ўғирди ва сўзини давом эттириди.

— Жа-а зарил иш билан келдим,— деди у,— мужик пул билан хат топиб олибди десайиз бўлди.

— Қанақа пул?

Дуняша бекага кириб хабар беришдан олдин конверт бетидаги ёзувни ўқиди, Ильич шаҳардан олиб келиши керак бўлган бу пулни қаердан ва қандай қилиб топганини суриштириди. Дуняша ҳаммасини билгач, ҳалиям пиқиллаб кулаётган югурдакни итариб даҳлизига чиқариб юборди-да, беканинг ёнига кириб кетди. Лекин бека уни қабул қилмади ва Дуняшага дурустроқ бир нима ҳам демади. Бундан Дутлов жуда ҳайрон қолди.

— Қанақа мужик, қандай пул,— деди бека:— ҳеч нима билмайман, билишни истамайман. Ҳеч кимни кўришга тоқатим йўқ. Айт, ўз ҳолимга қўйисин мени.

— Энди нима қиласидарми?— деди Дутлов конвертни айлантириб:— озмунча пулми бу. Уларга деб ёзилганими ахир?— деб сўради у конвертдаги ёзувни яна ўқиб берган Дуняшадан.

Дутлов ҳамон негадир ишонмас эди. У пул беканини бўлмаса керак, нотўғри ўқишиган бўлса керак, деб ўйларди. Лекин Дуняша бояги гапни яна такрорлади. Дут-

лов хўрсииди, конвертни қўйнига тиқди-да, чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Становойга элтиб берарканман-да,— деди у.

— Шошмай тур, яна бир гаплашиб кўрай-чи,— деб тўхтатди мужик конвертни қўйнига солаётганини дикқат билан кузатиб турган Дуняша.— Хатни бер-чи?

Дутлов хатни яна қўйнидан чиқарди-ю, лекин Дуняшанинг узатиб турган қўлига дарҳол тутқиза қолмади.

— Семён Дутлов йўлдан топиб олибди денг.

— Бу ёқقا бер.

— Мен хатнинг ўзидир деб ўйлаган эдим; аммо солдатга ўқитсам, ичида пули ҳам бор, деди.

— Қани, бер энди.

— Мен ҳатто уйгаям кирганим йўқ...— деди яна Дутлов қимматли конвертдан ажralолмай,— шундай деб айтинг.

Дуняша конвертни олди-да, яна бека ёнига кириб кетди.

— Оҳ, Дуняша-еў!— деди бека ўпкали товушда:— шу пулдан гапирма менга. Кичкинтой гўдак эсимга тушди дегунча...

— Мужик нима қилишга ҳайрон, хонимойим, уни кимга берсин,— деди яна Дуняша.

Бека конвертни очди, пулга кўзи тушиши биланоқ сесканиб кетди, хаёл суриб қолди.

— Даҳшатли пуллар, қанчадан-қанча алам келтиради-я!— деди у.

— Дутлов олиб келди, хонимойим, кетаверсинми ёки ёнига чиқасизми? Пуллар росамикан ўзи?— деб сўради Дуняша.

— Бу пулларни кўргани кўзим йўқ. Даҳшатли пуллар бу. Нималар қилмади-я? Чиқиб айт, агар рози бўлса, олиб кета қолсин,— деди бека Дуняшанинг қўлини ахтариб.— Ҳа, шундай де,— дея уқтириди бека ҳайрон қолган Дуняшага,— агар хўп деса, ўз-ўзига ола қолсин.

— Бир ярим минг-а,— деди Дуняша жилмайиб.

— Майли, ҳаммасини олаверсин,— деб такрорлади бека бетоқатланиб.— Гапимга тушунмаяпсанми? Бу пуллар бахтсизлик келтирди, бу ҳақда қайтиб менга гапирма. Топиб олган мужик ўзига ола қолсин. Чиқ, бориб айт!

Дуняша қизлар хонасига чиқди.

— Хўш?— деди Дутлов.

— Үзинг бир санаб кўр,— деди Дуняша конвертни узатаётиб сенга беришни буюрдилар.

Дутлов шапкасини қўлтиғига қистирди-да, сал букчайиб пулни санай бошлади.

— Чўт йўқми?

Дутлов, бека пул санашни билмагани учун санашни менга буюрган деб ўйлаган эди.

— Ўйингда санаб оласан! Сенга берди! Бу пул сенини энди,— деди Дуняша зарда билан.— Кўргани кўзим йўқ, олиб келган одамга чиқариб бер, деди.

Дутлов қадди букчайганича Дуняшага қараб анқаниб қолди.

Дуняшанинг холаси чапак чалиб юборди.

— Вой тавба-ей! Омадни қаранг-а! Вой тавба-ей!

Иккинчи оқсоч ишонмади.

— Йўғ-е, Авдотья Николаевна, ҳазиллашяпсизми?

— Ҳазилга бало борми! Мужикка бер деб буюрдилар... Ол энди пулларни, йўлингдан қолма,— деди Дуняша аламини яширмай.— Бирорнинг бахти қоро бўлар экан, бирорнинг бахти кулиб боқар экан.

— Бир ярим минг сўм-а, ҳазил гапми,— деди хола.

— Кўпроғам,— деди Дуняша.— Миколага ўн тийинлик шам ёқарсан,— дерди Дуняша истеҳзо билан.— Ҳа, мунча гангид қолдинг? Қамбағалга теккандаям майлиди-я! Ўзиники ачиб ётибди-ю.

Дутлов бу гапларнинг ҳазил эмаслигини ниҳоят тушунди-да, санамоқлик учун ёйиб ташлаган пулларни йиғиб конвертга жойлай бошлади; аммо қўллари қалтирас, калака қилишмаяпканмикан, деб ҳамон қизларга қараб-қараб қўярди.

— Севинганини қаранг — гангид қолди,— деди Дуняша мужикданам, пулларданам ҳазар қилишини кўрсатиб.— Қе, жойлаб берай.

Дуняша пулларни олмоқчи бўлди. Лекин Дутлов бермади; у пулларни ғижимлаб яна ичкарироқقا тиқди-да, шапкасини қўлига олди.

— Севиняпсанми?

— Нима десам экан? Ўзимам...

У гапини тутатмади, қўлини силкитди, тиржайиб чиқиб кетди.

Бека хонасида қўнғироқ жиринглади.

— Бердингми?

— Бердим.

— Жуда севиндими?
— Жиннига ўхшаб қолди.
— Бор, чақир. Қандай қилиб топганини сўрайман.
Шу ёққа кира қолсин, мен чиқолмайман.

Дуняша югуриб чиқди ва даҳлизда мужикка етиб олди.

Дутлов шапкасини киймасдан, ҳамёнини чиқарган ва буқчайиб уни очаётган эди, пулларни эса оғзида тишлаб турарди. Балким ҳамёнига солмагунича пул ўзиникилигига ишонмагандир. Дуняша уни чақирганда, жуда қўрқиб кетди.

— Нима, Авдотья... Авдотья Миколавна. Ё қайтариб олмоқчиларми? Бир оғиз гапириб қўйинг, қуруқ қўймасман, асал келтириб берарман.

— Ол-а! Олиб келиб бўпсан!

Яна эшик очилиб, мужикни бека ёнига олиб кириб кетдилар. Унинг юраги жуда ғаш эди. У негадир баланд ўсган кўкатлар орасида кетаётгандек хоналардан ўтаётганда чориини дўқиллатмаслик учун оёғини кўтариб босиб бораракан: «Оҳ, ҳозир қайтариб олиб қўяди!»— деб ўйларди. Атрофида нима бўлаётганини тушунмас, қўрмас эди. У ойна ёнидан ўтиб кетаётганида аллақандай гулларни, чориқ кийган аллақандай мужик оёғини кўтараётганини, бир бек суратини, аллақандай яшил бочкани ва оқ нарсани кўрди... Бундай қарасаки, шу оқ нарса тилга кирди: бу бека эди. Дутлов ҳеч нимага тушунмади, кўзи олаяверди, холос. У ўзининг қаердалигини билмас, ҳамма нарса туман ичидаек кўринарди.

— Дутловмисан?

— Шундай, хонимойим. Қандай бўлса, шундай олиб қелдим, қўл теккизганим йўқ,— деди у.— Севинганим йўқ, ёлғон гапирсам худо урсин! От жуда қийнаворди...

— Бахтли экансан,— деди бека истеҳзо аралаш мулоим жилмайиб.— Ол сенга бўла қолсин.

Дутлов кўзини олайтирганича турарди.

— Ўзингга насиб қилсин илоҳи! Ҳа, севинмаяпсанми?

— Нега севинмай! Жуда хурсандман, хонимойим! Умр бўйи дуойи жонингизни қиласман. Худога шукур, бекамиз сиҳат-саломатлар деб севинаман. Лекин бу ишда менинг асло гуноҳим йўқ.

— Қандай қилиб топиб олдинг?

— Бека учун доим жонимизни фидо қиласиз, бўлмасам...

— Тамом эсини йўқотди бу, хонимойим,— деди Дуняша.

— Жиянимни рекрутликка элтиб, қайтиб келаётган эдим, йўлдан топиб олдим. Поликей бехос тушириб қолдирган бўлса керак.

— Ҳай майли, бора қол энди. Хурсандмисан?

— Шундай хурсандман-да, хонимойим!..— дерди мужик.

Кейин у, миннатдорчилик изҳор, этмаганини, довдирраб қолганини эслади. Бека билан Дуняша жилмайди, у эса югуриб қолишдан ўзини зўрға тутиб, яна кўкат орасидан ўтаётгандек юриб кетди.

Назарида ҳамон яна чақириб қайтиб олишаётгандек бўларди...

XIV

Очиқ ҳавога чиққач, Дутлов йўлдан четроққа, арғувонлар тагига ўтди, ҳамённи олиш осон бўлсин деб белбоғини ҳам очди-да, пулларни жойлай бошлади. У бир оғиз гапирмаган бўлса-да, лаблари тоҳ чўзилиб, тоҳ ёйилиб шивирларди. Пулларни жойлаб, белбоғини боғлаб олгач, у чўқинди-да, мастрардек чайқала-чайқала йўлга тушди: у миясига қуишиб келаётган фикрлар билан банд эди. Тўсатдан у, олдинда унга томон келаётган бир одамнинг қорасини кўриб қолди. Дутлов чақирди: бу сўйил кўтариб флигель атрофини айланиб юрган қорув Ефимка эди.

— Э, Семён амаки,— деб қичқириб юборди севиниб кетганидан Ефимка яқинлашаркан. (Ефимка ёлғиз жуда қўрқаётган эди.)— Рекрутларни топшириб келдингизми, амаки?

— Топширдим. Сен нима қилиб юрибсан?

— Ўзини осиб қўйган Ильични қўриқлашни буюришди.

— У қаерда?

— Чордоқда осилиб ётибди, дейишади,— деб жавоб берди Ефимка сўйил билан қоронғида флигель томига ишора қилиб.

Дутлов қўл узатилган томонга қаради, ҳеч нима кўрмаган бўлса-да, юзини буруштириди, кўзини қисди ва бoshини чайқади.

— Становой келди девди кучер,— деди Ефимка,— Ҳозир бўшатиб олишармиш. Қечаси бўшатиш жуда даҳшат бўлса керак. Тепага чиққин деб, қолишиса, сираям кечаси чиқмасман. Егор Михалич ўлдирсаям чиқмайман.

Дутлов одамшавандалик учун шунчаки нима гапи-раётганини ўйлаб ҳам кўрмай:

— Гуноҳ-а, гуноҳ!— деб қўйди ва йўлига кетмоқчи бўлди. Лекин Егор Михайловичнинг овози уни тўхтатди.

— Ҳой, қоровул, бу ёқقا кел,— деб қичқиради Егор Михайлович пиллапоядан туриб.

Ефимка жавоб берди.

— Ёнингда турган ким?

— Дутлов.

— Ҳой, Семён, сен ҳам кел баққа.

Яқинроқ боргач Дутлов кучер кўтариб келаётган фонарь ёруғида Егор Михайловични ва қокардалик фурражка билан шинель кийган пакана чиновникни кўрди: бу становоӣ эди.

— Мана бу чол ҳам биз билан чиқади,— деди Егор Михайлович уни кўриб.

Чол ранжиди, лекин бошқа иложи йўқ эди.

— Сен-чи, Ефимка, ёшсан, қани, мурда осилиб ётган чордоққа чиққин-чи, шотини тўғрилаб қўйиш керак, жаноб олийлари чиқадилар.

Асло флигелга яқин йўламайман деб турган Ефимка чоригини дўқиллатиб югуриб кетди.

Становой чақмоқ тош билан трубкасини ёндириди-да, чека бошлади. У икки чақирим нарида яшар, бадмастлик қилгани учун ҳозиргина исправник ёнида таъзирини еб чиққан, шу важдан ҳозир жонбозлик кўрсатаётган: кечки соат ўнда етиб қелиб, дарҳол мурдани кўришга аҳд қилган эди. Егор Михайлович Дутловдан бу ерда нима қилиб юрганини сўради. Йўл-йўлакай Дутлов пул топиб олганини, кейин бека нима деганини приказчикка айтиб берди. Дутлов Егор Михайличнинг ижозатини олгани келганини айтди. Приказчик Дутловни даҳшатга солиб конвертни талаб қилган эди, Дутловнинг жон-пони чиқиб кетди. Приказчик конвертни кўриб бўлгач, становоӣ ҳам уни қўлига олди-да, тафсилотларни қисқа ва қуруққина қилиб сўради.

«Тамом, пулдан айрилдим», деб ўйлади Дутлов ва кечирим сўрай бошлади. Лекин становоӣ унга пулни қайтариб берди.

— Икки ўртада бу ишлаб қолди!— деди у.

— Иши ўнгидан келди,— деди Егор Михайлович,— ҳозиргина жиянини рекрутликка узатиб келди: энди пул тўлаб уни бўшатиб олади.

— А!— деди становой ва олдинга ўтиб кетди.

— Илюшкани бўшатиб оласанми?— деди Егор Михайлович.

— Қандай қилиб бўшатиб оламан? Пул етармикан? Балким вақти эмасдир.

— Ўзинг биласан,— деди приказчик, кейин иккови становой кетидан кетди.

Улар флигель ёнига бордилар, бу ерда, даҳлизда фонаръ кўтарган жулдуровоқи қоровуллар уларни кутиб туришарди. Дутлов улар кетидан кирди. Қоровуллар гуноҳкорлардек турардилар, улардан анқиётган қўланса ҳидни ҳисобга олмаганда, уларнинг бошқа ҳеч қандай гуноҳи йўқ эди. Ҳамма жим эди.

— Қаерда?— деб сўради становой.

— Шу ерда,— деди шивирлаб Егор Михайлович.— Ефимка деб қўшиб қўйди у,— сен ёшсан, фонарни кўтариб олдинга туш!

Ефимка юқорида ѡштини тузатиб, қўрқувни йўқотгандек эди. У икки-уч поғонадан бирданига ҳатлаб, чиройи очилиб олдинга юрди, фақат орқасига ўгирилиб фонари билан становойнинг йўлини ёритиб қўярди. Становойнинг кетидан Егор Михайлович келарди. Улар ичкари кириб кетгач, Дутлов бир оёғини шотига қўйган ерида хўрсинди-да, тўхтаб қолди. Орадан икки минутча ўтди, жасад ёнига етган бўлсалар керак, чордоқда уларнинг оёқ товуши тинди.

— Амаки! Сизни чақиряпти!— деб қичқирди Ефимка тешикдан.

Дутлов чиқа бошлади. Фонаръ ёруғида становой билан Егор Михайловичнинг фақат елка томони тўсин орқасидан кўриниб турарди; улар орқасида яна аллаким орқасини қилиб турарди. Бу Поликей эди. Дутлов тўсиндан ҳатлаб ўтди-да, чўқиниб тўхтади.

— Бу ёқقا ўғиринглар-чи, уни, йигитлар,— деди становой.

Ҳеч ким қимир этмади.

— Ефимка, сен азамат йигитсан,— деди Егор Михайлович.

Азамат йигит тўсиндан ҳатлаб ўтди-да, Ильичнинг

юзини бу ёққа ўгириб ёнида турди, у альбиноска ёки Юлия Пастранани¹ кўрсатаётгандек гоҳ томошабинга, гоҳ кўрсатаётган нарсасига қараб-қараб қўяётган, томошабиннинг барча истакларини бажо келтиришга тайёр турган одам қиёфасида хушчақчақ назар-ла гоҳ Ильичга, гоҳ бошқаларга қараб қўярди.

— Яна ўгир.

Яна Ильични ўгирди. У қўлларини силкиди, қумда оёғи судралди.

— Қани, тушир энди.

— Арқонни кесиб юбор деяпсизми, Василий Борисович?— деди Егор Михайлович.— Болтани узатворинглар, биродарлар.

Қоровуллар билан Дутловга икки марта айтмагунларича улар жойларидан жилишмади. Азamat йигит эса Ильичга худди қўй нимтаси каби муомала қиласади. Ниҳоят, арқонни қирқишиди, жасадни туширишди ва устини ёпиб қўйишиди. Становой эртага табиб келишини айтиб одамларни тарқатиб юборди.

XV

Дутлов лабларини қимирлатиб уйига кетди. Аввалига у жуда қўрқди, лекин қишлоққа яқинлашгани сайн, бу ҳис йўқолиб ўринини тобора қувонч ҳисси эгаллай бошлади. Қишлоқда қўшиқ янграр, мастрарнинг овозлари эшитиларди. Дутлов ҳеч қачон ичмас эди, шунинг учун ҳам тўғри уйига қараб кетди. У уйига кирганда вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Қампирин ухлаб ётарди. Катта ўғли билан набиралари печкада, иккинчи ўғли қазноқда ухларди. Илюшанинг хотинигина уйғоқ бўлиб, байрам қилиб ясанмаган, кир кўйлагида сўрида йифлаб ўтиради. Қелин амакисига эшик очгани чиқмади, у хонага кириши билан бешбаттар ўкириб, айтиб-айтиб йиғлай бошлади. Қампир эса ўзи ёш, тажрибасиз бўлишига қарамай, айтиб йиғлашга жуда уста экан, деган ўйга келди.

¹ Юлия Пастрана — ўз вақтида жуда уста раққоса бўлган, лекин шу қадар хунук бўлганки, башарасини кўрган одам қўрқиб кетган.

Кампир турди-да, эрига овқат ҳозирлай бошлади. Дутлов Илюшанинг хотинини стол ёнидан ҳайдади: «Бўлди, бўлди!»-деди у. Аксинья турди, сўрига ўтиб ётди-ю, лекин ўкиришдан тўхтамади. Кампир миқ этмай дастурхон ҳозирлади, кейин йиғиштирди. Чол ҳам миқ этмади. У худога сифинди, кекирди, қўлларини ювди ва қозиқдан чўтни олиб қазноққа кириб кетди. У ерда аввал кампир билан шивирлашди, кейин кампир чиқиб кетди, у эса чўт қоқа бошлади; ниҳоят сандиқнинг қопқоғи тақиллади, кейин у ертўлага тушиб кетди. Дутлов дам қазноққа кириб, дам ертўлага тушиб анчагача ивирсиди. У қайтиб чиққанда хона қоп-қоронғи, шам ўчирилган эди. Кундузи одатда чурқ этиб оғиз очмайдиган кампир сўрига ётиб, бутун хонани бошига кўтариб хуррак отарди. Илюшканинг шанғи хотини ҳам ухлар, жуда секин нафас оларди. У эгнидаги кийимлари билан қандай бўлса шундайлигича, ечинмай бошига ҳеч нима қўймай сўрида ухларди. Дутлов чўқина бошлади, кейин Илюшканнинг хотинига қаради, бошини чайқади, шамни ўчирди, яна кекирди-да, печкага чиқиб ўғил невараси ёнига ётди. Қоронғида чоригини тепадан ташлади-да, печка тепасидаги, боши устида фира-шира кўринаётган балиқ тўрига қараб, суваракларнинг деворда шитирлаб юришига, хўрсишишларга, хурракларга, оёқ билан оёқни ишқаб қичишишларга ва ҳовлидаги молларнинг қимирилаб чиқараётган товушларига қулоқ солиб чалқанча тушиб ётди. У анчагача ухлаёлмади; ой чиқди, ҳона ичи ёришди, бурчакда ётган Аксинья кўринди, лекин унинг ёнида нималар борлигини — ўғли чакмонини унугиб қолдирдими ёки хотинлар ёғоч бочка қўйишдими, ёки аллаким турибдими, аниқ билмади. Мудраб кетдими, йўқми, ҳар ҳолда у яна тикилиб қарай бошлади... Ильични бу даҳшатли ишга бошлаган, хизматкорларни шу кеча қўрқитган ўша ёвуз куч қишлоққача, ўзи Ильични ҳалок этиш учун восита қилган пуллар ётган Дутловнинг уйигача етиб келган бўлса керак. Хуллас, Дутлов унинг шу ердалигини ҳис этар, юраги фаш эди. У на ухлай олар, на тура оларди. Кўрган нарсаларининг нималигини равшан аниқлай олмагач, у қўли боғлиқ Илюхани эслади. Аксиньянинг юзини, унинг усталик билан айтиб йиғлаганини эслади. Ильичнинг шалвираб аста тебранаётган қўлларини эслади. Тўсатдан чолнинг назарида аллаким дераза тагидан ўтиб кетгандай бўлди. «Ким бу ё оқсо-

қол хабар бергани келяптими?»—деб ўйлади у. «Эшикни қаңдай қилиб очдийкин?»— деб ўйлади чол даҳлизда оёқ товуши эшитиб: «Ё ташқарига чиқиб кетгач кампир занжирлашни унуганмикин?» Ташқариди ит ҳура бошлали, у бўлса, чолнинг кейинча айтишига қараганди, эшик қидираётгандек даҳлизда деворни пайпаслаб у ёқ-бу ёққа юрибди, пақирга қоқилиб кетибди, пақир жаранглабди. Кейин у ҳалқани қидираётгандек яна пайпаслашга тушди. Мана ҳалқани топдиям. Чолнинг бутун вужуди жунжикиб кетди. Мана ҳалқани бир тортиб, одам қиёфасида кириб келяпти. Бу ўшалигини Дутлов биларди. Дутлов чўқинмоқчи бўлди, лекин қўлини қимирлатолмади. У дастурхон ёзиғлиқ стол ёнига келди, дастурхонни тортиб ерга туширди-да, печкага чиқа бошлади. Чол у Ильичнинг арвоҳи эканлигини кўрди. У иржайди, қўли шалвиради. У печкага чиқди-да, чолнинг устига ўзини ташлаб, уни бўға бошлади.

— Менинг пулларим,— деди Ильич.

— Қўйвор, олмайман,— демоқчи бўлди Семён, лекин дами чиқмади.

Ильич зил-замбилдек гавдаси билан кўкрагидан босиб, уни бўғарди. Дутлов агар дуо ўқингудек бўлса, у албатта қўйиб юборишини, қайси дуони ўқиш кераклигини биларди-ю, лекин тили калимага келмас эди. Ёнида невараси ухларди. Бола чинқириб йиғлаб юборди: буваси уни деворга қисиб қўйган эди. Бола чинқириғи чолнинг тилини бўшатди. «Ҳар балойи, ҳар қазоий...» деб бошлади Дутлов. У сал бўшатди. «Даф қилгин, парвардигор!» деб чайналди Дутлов. У печкадан тушди, Дутлов унинг икки оёғи ерга тегиб, дўқиллаганини эшитди. Дутлов ўзи билган дуоларни кетма-кет ўқийверди. У эшик томон юрди, стол ёнидан ўтди, эшикни шундай тарақлатиб ёпдики, уй ларзага келди. Аммо бува билан неварадан бўлак ҳамма ухларди. Бува дуо ўқир, бутун вужуди дир-дир қалтирас, невара уйқуга кетар экан, йиғлар, бувасининг пинжига тиқиларди. Ҳамма ёққа яна жимлик чўқди. Бува қимир этмай ётарди. Ҳўroz девор ортида, Дутловнинг қулоғини батангга келтириб қичқирди. Дутлов товуқларнинг уйғонганини, жўжа хўроз кекса хўротга ўхшатиб қичқирмоқчи бўлиб, эпломаганини эшитди. Чолнинг оёғида алланарса қимирлади. Бу мушук эди: у юмшоқ панжалари билан печкадан ерга сакраб тушди-да, эшик ёнига бо-

риб миёвлай бошлади. Дутлов турди-да, дарчани очди; кўча қоронғи ва ифлос эди; араванинг олд томони шундоққина дераза ёнида турарди. У чўқиниб сарпойчанлигича ҳовлига, отлар олдига чиқди: *хўжайнинг* келганилиги бу ерда ҳам кўриниб турарди. Бостирма тагида турган байталнинг оёғи жиловга ўралишиб қолибди, тўпонни тўкиб юборибди, оёғини кўтариб, бошини чайқаб эгасини кутиб турибди. Тойчоқ бўлса гўнгга ағанаб тушибди. Бува уни турғизиб қўйди, байталнинг оёғини чиқарди, олдига ем солди-да, уйга кириб кетди. Кампир уйғониб чўпчироқни ёқди. «Болаларни уйғот, шаҳарга бораман», деди у ва иконалар олдида турадиган шамни ёқиб ертўлага тушиб кетди. У ертўладан чиққандада фақат Дутловларникидагина эмас, балки ҳамма қўшниникда чироқ ёнарди. Болалар уйғонишган ва тўпланиб туришар эди. Хотинлар челак ва тоғораларда сут кўтариб кириб-чиқиб турардилар. Игнат аравани қўшди. Иккинчи ўғли бошқа аравани мойларди. Ёш келин энди ўкирмас, тараниб, рўмол ўраб шаҳарга, эри билан хайрлашишга жўнаш пайтини кутиб уй ичида, скамейкада ўтиради.

Чол жуда жиддий кўринарди. У ҳеч кимга бир оғиз бўлсин гапирмади, янги чакмон кийди, белини боғладида, Ильичнинг ҳамма пулини қўйнига солиб, Егор Михайлович ёнига кетди.

— Кўп имиллайверма!— деб қичқирди у кўтариб, мойлаб қўйилган ўқдаги фидиракни айлантираётган Игнатга.— Ҳозир келаман. Таҳт қилиб қўй!

Ҳозиргина ўрнидан турган приказчик чой ичиб ўтирас, шаҳарга бориб рекрутни топширишга отланган эди.

— Хўш?— деди у.

— Мен, Егор Михайлич, йигитни қайтариб олсам деган эдим. Бир яхшилик қилинг. Қеча, шаҳарда рекрутга борадиган бир одамни биламан деган эдингиз. Йўл-йўриқ кўрсатинг. Биз оми одам.

— Ўйлаб олдингми?

— Ўйлаб олдим, Егор Михалич, акамнинг фарзанди. Ҳар нима қилгандаям жигар, одамнинг жони ачийди. Пул гуноҳ келтиради, холос. Бир яхшилигинизни аяманг,— дерди у таъзим қилиб.

Егор Михайлович, бундай пайтларда ҳамма вақт қиласидиган одатига кўра чуқур ўйчанлик билан сукутга чўмиб, анчагача лабини чўпиллатди, бир оз муҳокама

қилиб кўргандан кейин иккита хат ёзиб бериб, шаҳарга боргач нима қилиш кераклигини уқдиради.

Дутлов уйига қайтиб келганида келинчак Игнат билан бирга аллақачон жўнаб кетган, бурул тус қориндор байтал аравага қўшилиб, дарвоза тагида тайёр турарди. У девордан хипчин синдириб, чакмонига ўралиб олди-да, араванинг олдига ўтириб отни ҳайдаб кетди. Дутлов байтални шундай тез ҳайдадики, бирпасда отнинг қорни ичига тортиб кетди. Дутлов бўлса раҳмим келиб қолмасин тағин, деб ортиқ унга қарамади. Штабга кечикиб қолиб, Илюшка солдатликка жўнатиб юборилади, жин теккан пуллар қўлимда қолиб кетади, деган фикр уни қийнарди.

Дутловнинг шу куни эрталабки бутун саргузаштларини гапириб ўтирмайман; шу куни жуда иши ўнгидан келганини айтиб қўя қоламан. Егор Михайлович хат ёзиб берган кишиникида йигирма уч сўлкавойни сарф қилиб қўйган, палата томонидан тасдиқланган талабгор одам бор эди. Хўжайнин унинг эвазига тўрт юз сўм сўрар, уч ҳафтадан бўён келиб юрган мешчан харидор бўлса, уч юз сўм бераман, дерди. Дутлов икки оғиз сўз билан ишни бир ёқли қилди-қўйди. У қўлини чўзиб «Учу чорак бераман», деди, у шундай қиёфада гапирдик, лозим бўлса яна қўшишга тайёрлиги кўриниб турарди. Хўжайнин қўлини тортиб, тўрт юз сўм сўрарди. «Учу чоракка кўнмайсанми?»—деди Дутлов чап қўли билан хўжайнининг ўнг қўлидан ушлаб, ўнг қўли билан «бор барака» қилишга чоғланиб. «Кўнмайсанми? Ўзинг биласан!»—деди у хўжайнининг қўлига шапиллатиб уриб, кейин шартта орқасини ўгириб олди. «Ҳай, майли, энди! Уч ярим бердим. Каптансани тўғрила. Йигитингни олиб бор. Мана, олдидан закалат олиб тур. Икки юз сўлкавой бўладими?»

Дутлов шундай деди-ю, белбоғини ечиб пулни ола бошлади.

Хўжайнин қўлини тортиб олмаса-да, ҳамон рози бўлмагандай закалатни олмай, ширинкома ва жўнайдиган йигитни зиёфат қилиш ҳақида гапиради.

— Гуноҳга ботма,—дэя такрорларди Дутлов унга пул тиқишириб,— ҳаммамиз бу дунёга меҳмонмиз,— у шундай мулойим, ибратли гапирадики, хўжайнин:

— Ҳай, майли,— деб юборишга мажбур бўлди. Ке-

йин яна бир бор Дутловнинг қўлига шапиллатиб уриб, чўқина бошлади.

— Ҳай, худо ёр бўлсин,— деди у.

Кечаки ичиб маст бўлиб ётганича ҳалиям ухлаётган талабгор йигитни уйғотдилар, негадир у ёғини-бу ёғини текшириб кўрдилар-да, ҳаммалари маҳкамага кетдилар. Талабгор йигит хушчақчақ эди, бош оғриғи қилиш учун Дутлов берган пулга ром келтиришларини талаб қиласди, лекин маҳкамама эшигидан кираётганларида юраги орқасига тортиб кетди. Қўқ сибирка кийган кекса хўжайин билан калта пўстин кийган, қошлари кўтарилиб, кўзини лўқ қилиб турган талабгор йигит даҳлизда узоқ туришди; анчагача шивирлашишди, қаёққадир кириб чиқишидди, кимнидир қидиришидди, негадир ҳар бир миরза ёнида шапкаларини олиб таъзим қилишидди, хўжайнинг таниш миразаси айтган гапларни диққат билан тинглашди. Ишнинг шу бугун битишига умид қолмай, талабгор йигит яна димоғи чоғ бўлиб шилқимлик қила бошлаганда, Дутлов Егор Михайловични кўриб қолди-да, унга маҳкам ёпишиб олиб, ялиниб-ёлвора кетди. Егор Михайлович шундай яхши ёрдам бердики, соат учларга бориб талабгор йигитни ҳайрон қолдириб, маҳкамага олиб кирдилар ва негадир ҳамманинг, қоровулдан тортиб раисгacha хушчақчақлиги остида ечинтиридилар, сочини олдилар, кийинтиридилар ва эшикдан чиқариб юбордилар. Беш минут ўтар-ўтмас Дутлов пулни санаб берди, квитанцияни олди, ҳам хўжайин билан, ҳам талабгор йигит билан хайрлашди-да, Покровскийдан келган рекрутлар қўнган савдогарникуга қараб кетди. Илья билан келин савдогар ошхонасининг бурчагида ўтиришарди, чол кириши билан улар жим бўлиб итоаткорлик ва аламзадалик билан унга тикилиб қолишидди. Чол ҳар вақтдагидек чўқинди, белбоғини ечди, қўйнидан аллақандай қофозни олди-да, катта ўғли Игнат билан Илюшканинг ҳовлида юрган онасини чақирди.

— Гуноҳга ботма, Илюха,— деди у жияни ёнига келиб.— Қечқурун менга шунаقا гаплар қилдингки... Нима, сенга ачинмайманми? Акам сени менга васият қилиб кетганларини ўлсам ҳам унутмайман. Қўлимдан келса, сени жўнатармидим. Ҳудо бериб қолган эди, ма-на аямадим. Мана, қофози,— деди-да, квитанцияни столга қўйиб, қийшиқ, қотиб қолган бармоқлари билан текислади.

Ховлида юрган покровскийлик мужиклар, савдогарчинг хизматкорлари, ҳатто бегона одамларгача хонага киришди. Одамлар нима гаплигини тушунган эдилар; чолининг тантанали нутқини ҳеч ким бузмади.

— Мана ўша қофоз! Тўрт юз сўлкавой тўладим. Амакингга таъна қилма.

Илюха ўрнидан турди, лекин нима дейишини билмай, индамас эди. Ҳаяжонланганидан лаблари титрарди, кекса она ўқсиб-ўқсиб йиғлаб унинг бўйнига ташланмоқчи бўлган эди; лекин чол қўли билан уни оҳиста, амирона итарди-да, гапини давом эттиради:

— Қеча менга бир сўз айтдинг,—деб такрорлади чол,— шу сўзинг билан юрагимга пичоқ санчгандек бўлдинг. Отанг ўлаётганда сени менга васият қилиб ташлаб кетган, мен учун сен бир ўғил эдинг, агар бирон нарса қилиб хафа қилиб қўйган бўлсан, бу фоний дунёда ҳаммамиз осий, гуноҳкор бандалармиз. Тўғри тапирдимми, православлар?— деб мурожаат этди у атрофда турган мужикларга.— Мана, олдингда туқсан онанг, ёш хотининг, мана сизларга капитанса. Пулни худо кўтарсин! Исо ҳаққи, мени кечиринглар.

У шундай деди-ю, чакмонининг барини қайириб, оҳиста чўккалади ва Илюшка билан хотини қаршисида тиз чўкди. Ёшларнинг уни тўхтатиш учун қилган уринишлари бекор кетди: чол пешонасини ерга тегизгандан кейингина ўрнидан турди, қоқиниб сўрига ўтиради. Илюшканинг онаси билан ёш келин севингланларидан ув тортиб йиғлашарди; оломон орасида маъқуллаган товушлар эшитилди. «Ҳаққоний иш, худога хуш келадиган иш, дуруст-дуруст», дерди бири. «Пул нима деган нарса? Пулга одам сотиб олиб бўлмайди»,— дерди бошқаси. «Шодликни қаранглар-а», дерди учинчиси: «ходил одам экан». Рекрутликка тайинланган мужикларгина ҳеч нима демай секин-аста ҳовлига чиқиб кетдилар.

Икки соатдан сўнг Дутловларнинг икки араваси шаҳардан чиқа бошлади. Биринчи, қорни тортилган, бўйни терлаган, бурул тусдаги байтал қўшилган аравада чол билан Игнат ўтиради. Араванинг орқа томонида тугунлар, декча ва ионлар силкинарди. Ҳеч ким ҳайдамаётган иккинчи аравада рўмол ўраган ёш келин билан қайнана мамнун ва баҳтиёр ўтиришарди. Келин парда тагида вино ушлаб ўтиради. Юзлари қип-қиза-

риб қетган Илюшка отга орқасини қилиб ўтириб силкиниб борар, кулчани закуска қилиб тинмай гапиради. Овозлар ҳам, ғилдиракларнинг тош йўлда қалдираши ҳам, отларнинг пишқириши ҳам, ҳаммаси бирга қўшилиб хушчақчақ товуш касб этарди. Отлар уйга қараб кетаётгандарини ҳис қилиб думларини силкитишар, борган сайн йўртишларини тезлатишарди. Ўткинчи ва йўловчилар бу баҳтиёр оиласа беихтиёр ўгирилиб қарашарди.

Шаҳардан чиқаришда Дутловлар рекрутлар тўдасига етиб олдилар. Бир гуруҳ рекрутлар майхона ёнида доира қуриб туришарди. Одамнинг сочи олинса ғалати бўлиб қолади, худди шундай бир рекрут кулранг фуражкасини орқага қилиб кийиб, зўр бериб балалайка чаларди; иккинчиси шапкаси қўлида бир шиша ароқ билан доира ўртасида ўйин тушарди. Игнат қайишни тортиб қўйиш учун отни тўхтатиб, аравадан тушди. Дутловларнинг ҳаммаси ўйин тушаётган одамга қизиқиб, маъқуллаб, қувонч билан қараб қолдилар. Рекрут ҳеч нарса кўрмаётгандек бўлса-да, анқайиб томоша қилаётган халойиқнинг кўпая борганини ҳис қилар, бу унга куч ва эпчилик бағишлиарди. Рекрут жуда чаққон ўйнарди. Унинг қошлари чимирилган, қип-қизил бети тунд, лабларида кулги излари қотиб қолган эди. Қалбининг бутун кучи бир оёғини иложи борича тезроқ иккинчи оёғи билан алмаштириш, гоҳ оёқ учида, гоҳ товонида туришга қаратилгандек эди. Баъзан у қўққисдан тўхтар, балалайкачига кўз қисар, у эса торларни аввалгидан баттар жангиллатиб, балалайка юзига бармоқлари билан дўқ-дўқ уриб қўярди. Рекрут баъзан таққа тўхтаб қолар, лекин қимир этмай турганида ҳам ўйнаётгандек туюларди. Бирдан у елкаларини қоқиб оҳиста ҳаракат қила бошлар, қўққисдан юқорига ирғишлиар, шу учиб тушишда чўккалар ва қийқирганича тиззалаб ўйнаб кетарди. Болалар кулар, хотинлар бош чайқар, эркаклар маъқуллаб жилмайишарди. Кекса унтер-офицер ўйинга тушаётгандек ёнида: «Сизларга ғалати кўринару, лекин менга буларнинг ҳаммаси аллақачондан маълум», деяётган қиёфада турарди. Балалайкачи чарчаган бўлса керак, эринчоқлик билан аланглади, қандайдир нотўғри оҳанг чиқарди-да, тўсатдан бармоқлари билан балалайка юзига дўқиллатиб урди, ўйин тугади.

— Хой! Алёха!— деди балалайкачи ўйинчига Дутловини кўрсатиб:— Тутинган отанг-ку!

— Қани? О, биродари азиз!— деб қичқирди Алёха. Дутлов сотиб олган ўша рекрут ҳоргин оёқлари олдинга букчая-букчая, шишадаги ароқни баланд кўтарганича арава томон юрди.

— Мишка! Стакан!— деб қичқирди у.— Хўжайин! О, биродари азиз! Шу хурсандчиликка!..— деб қичқирди у масти калласи билан аравага муккасидан тушиб, кейин мужикларни ва хотин-халажни ароқ билан сийлай бошлади. Мужиклар ичишди, хотин-халаж ичишдан бош тортди.— Оҳ, меҳрибонларим-а, сизларга нима ҳадя қўлсан экан-а?— дерди Алёха кампирларни қучоқлаб.

Оломон орасида закуска сотувчи хотин ҳам бор эди. Алёха уни кўриб қолди, қўлидан дўкончасини тортуб олди-да, аревага ағдарди.

— Қўрқма, пулини тўлайман,— деб қичқирди у мингиллаб, кейин чалвори чўнтағидан пул солинган халтача чиқариб Мишкага ташлади.

У аревага суюниб, ёшланиб турган кўзларини аравада ўтирганлардан узмай тикка турарди.

— Онанг қайси?— деб сўради у,— сизми? Онага ҳам жоним садақа.

У бир дақиқа ўйланиб қолди-да, чўнтағига қўлини тиқди, тахлоғлиқ янги рўмол, шинель тагидан сочиқ олди (уни белига боғлаб олган эди), бўйнидаги қизил рўмолни шошиб-пишиб ечди, ҳаммасини қўшиб ғижимлади-да, кампирнинг тиззасига ташлади.

— Шулар сизга садақа,— деди у борган сайин пасаймб бораётган овоз билан.

— Овора бўлиб нима қиласан? Раҳмат, жоним! Мунча очиқкўнгил йигит экан-а,— дерди кампир уларнинг ареваси ёнига келган Дутловга.

Караҳт бўлган Алёха жим бўлиб қолди, мудраётган-дек боши борган сайин қуий солинаверди.

— Сизлар учун кетяпман, сизлар учун жон бераман!— деб гўлдиради у.— Шунинг учун ҳам сизларга ҳадя қиласман.

— Бу бечоранинг ҳам онаси бордир,— деди оломон ичидан кимдир:— Жуда соддадил йигит экан! Шўринг қўрғур!

Алёха бошини кўтарди.

— Онам бор,— деди у.— Туғишган отам бор. Ҳам-

малари мендан кечишигандар. Қулоқ беринг, кампир,— деб қўшиб қўйди у Илюшканинг онасининг қўлидан чанглаб, кейин:— Сизга ҳадя бердим. Энди сиз ҳам Исо ҳаққи, бир галимга хўп денг. Водное қишлоғига боринг. Никонова деган кампирни топинг, туққан онам бўлади у, билдингизми, ўша кампирга, Никонова деган кампирга айтингки, чеккадан учинчи уй, янги қудуфи бор... Унга айтингки, ўғлингиз, сизнинг... музикачи! Бошли!— деб қичқирди у.

Шундай деди-ю, ғўлдирай-ғўлдирай ўйин туша кетди, қўлидаги шишани тагида қолган ароғи билан ерга урди.

Игнат аравага чиқди ва ҳайдаб кетмоқчи бўлди.

— Яхши бор, худа ярлақасин!..— деди кампир пўстинининг олдини ёпиб.

Алёха тўсатдан тўхтади.

— Шайтон олсин сенларни,— деб қичқирди у муштини дўлайтириб.— Онангни...

— Худоё тавба!— деди Илюшанинг онаси чўқиниб.

Игнат байтални ҳайдади, арава жилиб филдираклар яна дўқиллади. Рекрут Алексей кўчанинг ўртасида турар, муштини қисганича, юзида ғазаб ифодаси ёниб, оғзига келганини қайтармай, мужикларни сўкарди.

— Нега бақирасанлар?— Жўна! Ёвузлар, одамхўрлар!— деб қичқирди у.— Жўналаринг деяпман! Олчоқлар! Пандавақилар!..

Шу сўзларни айтди-ю, қўққисдан жим бўлди, тикка турган ерида гурс этиб йиқилди.

Кўп ўтмай Ҷутловлар далага чиқиб олишди, энди орқага ўгирилиб қараганлари билан рекрутлар тўдаси кўринмас эди. Беш чақиримча отни юргизиб борган Игнат аравадан тушди-да, (чол ухлаб қолган эди) Илюшканинг араваси билан ёнма-ён кетди.

Шаҳардан ола чиқкан бир шиша ароқни икковлан ичишиди. Бир оздан сўнг Илья қўшиқ бошлади, хотинлар унга жўр бўлишиди. Игнат қўшиқ оҳангига мослаб отларга қичқириб-қичқириб қўярди. Рўпарадан почта араваси шитоб билан тез ўтди. Ямшик икки аравадаги хушчақчақ одамлар билан ёнма-ён келганда, отларга бир қичқириб қўйди; почтальон ўгирилди ва шўх қўшиқ айтиб аравада силкиниб келаётган мужиклар билан хотинхалажнинг қип-қизарган юзларига қараб, кўз қисиб қўйди.

ҲОЖИМУРОД

Мен уйга дала билан қайтдим. Ёзинг қоқ ўртаси эди. Үт ўрилиб олинган ва қора буғдойни ўришга эндинга ҳаракат қилинмоқда эди.

Йилнинг бу пайтида ранг-баранг чиройли гуллар — қизил, оқ, пушти, хушбўй, момиқли чиннигуллар, сут сингари оқ, ўртаси оч-сариқ, ёқимли ҳид сочувчи «муҳаббат гуллари», бол ҳидли сариқ гулираънолар, гунафша рангли ва оқ лолага ўхшаш қоматдор карнайгуллар, чирмалиб ўсувчи нўхатгуллар, сариқ, қизил, пушти скабиазлар¹, гунафша рангли, оч пушти жигалик ва сезилар-сезилмас ёқимли ҳид берувчи отқулоқ-гуллар, қуёшда ва ёш ниҳоллигида тиниқ кўк, кечқурунлари ҳамда қариган вақтида кўкимтир ва қизғимтири бўлиб товланувчи ва латиф, бодом ҳидли, гули дарров сўлиб қоладиган чирмовгуллар — кўп бўлади.

Мен турли-туман гуллардан каттакон гулдаста ясад, уйимга қараб кетаётганимда зовур ичидағи ажойиб қизғиш рангли, чаман-чаман очилган, бизда қушқўнмас деб аталувчи, чалғичилар уни чопмасдан қолдириб ўтадиган, мабодо қўққисдан чопилиб кетган бўлса, қўлга кирмасин учун ўт ичидан олиб ташланадиган тиканакка кўзим тушди. Мен бу тиканакни юлиб олиб гулдастамнинг ўртасига қўймоқчи бўлдим. Зовурга тушдим-да, гулнинг ўртасига ёпишиб олиб, қаттиқ уйқига кирган тукдор арини ҳайдаб, уни узишга тутиндим. Аммо бу иш жуда қийин бўлди, гулнинг тиканаклари ҳар тарафдан, ҳатто қўлимга ўраб олган рўмол-

¹ Крим, Кавказда ўсувчи гулнинг нави.

дан ҳам ўтиб, найзадек санчиларди, бугина эмас,— у шу қадар чайир эдики, мен унинг дастасини титиб, ипла-рини бирма-бир узиш учун беш минутча овора бўлдим. Ниҳоят гулни узиб олган пайтимда унинг пояси тамом титилиб тўзғиган эди, гулнинг ўзи илгаригидек гўзаль кўринмасди. Бундан ташқари, у, ўзининг дағаллиги ва беўхшовлиги билан гулдастанинг нозик гулларига қо-вушмас эди. Мен, ўз тупида яшнаб турган гулни узиб-беҳудага жувонмарг қилганим учун ўкиндим, кейин уни-ерга ташладим. «Ажабо, ҳаётнинг нақадар ғайрат ва кучи бор,— дея мен гулни узаётганимдаги чеккан ма-шаққатимни хотирладим,— у ўз ҳаётини жуда зўр куч билан ҳимоя қилди ва осонликча жон бермади».

Үйга олиб борадиган йўл шудгор қилиниб, янгиги-на ҳайдалган қора тупроқли даладан ўтар эди. Мана шу қора тупроқли чанг йўлдан борардим. Ҳайдалган да-ла помешчик ери бўлиб, шу қадар катта эдики, ҳар икки тарафда ва тепаликка чўзилган олд томонда қора, теп-текис қилиб ҳайдалган, ҳали мола босилмаган шудгордан бўлак ҳеч нарса кўринмасди. Ер яхши ҳай-далган, даланинг ҳеч бир ерида биронта гиёҳ кўрин-мас, ҳаммаёқ қоп-қора эди. Мен, беихтиёр бу ўлик, қора дала ўртасидан бирор жон асарини ахтараркан-ман: «Одам — қандай емирувчи махлуқ, ўз ҳаётини сақлаш учун қанчадан-қанча ранг-баранг тирик мав-жуотларни, ўсимликларни маҳв этган»,— деб ўйла-дим. Олдимда, йўлнинг ўнг тарафида аллақандай бир бута кўринди. Мен, яқинроқ келиб қарасам, у ҳалиги мен гулини узиб ташлаганим «қушқўнмас» навидан экан.

Бутанинг учта новдаси бор эди. Унинг биттаси син-дириб олинган ва қолгани худди чопиб ташланган қўл сингари чўлтоқ эди. Қолган икки шохнинг ҳар бирида биттадан гул бор. Шохнинг бир банди синган ва унинг ярмиси, ифлос гули билан пастга осилиб, бошқа бири гарчи лойга беланган бўлса-да, ҳамон юқорига қараб диккайиб турарди. Бутун бутани фидирак босиб ўтган-лиги, сўнг яна кўтарилиганини маълум эди, худди унинг танасидан бир парчасини юлиб олганлар, ичак-човоғини ағдариб ташлаганлар, қўлини суғуриб, кўз-ларини ўйиб олганлар, лекин у ҳамон қаддини кўтариб турар ва атрофидаги барча биродарларини маҳв этган инсонга таслим бўлмас эди.

«Нақадар зўр қувват!— дея ўйладим мен,— инсон ҳаммасини енгибди, миллионларча ўт-ўланларни маҳв этибди, бу эса ҳамон таслим бўлмайди».

Шундан кейин, бундан анча илгари бўлиб ўтган бир Кавказ тарихи ёдимга тушди. Бу воқеанинг бир қисмини ўзим кўрганман, бир қисмини эса тасаввур қилдим. Менинг хотирамда ва тасаввуримда тартибга келган бу воқеа мана бундай эди.

I

Бу 1851 йилнинг охиirlарида юз берган эди.

Ноябрнинг совуқ бир оқшомида, русларга қарашли ерлардан йигирма чақиримча узоқликдаги, чеченларнинг тезак тутунига кўмилиб ётган нотинч Махкет овуллига Ҳожимурод кириб келди.

Сўфининг ўткир товуши эндигина тинган ва тезак ҳиди сингиб кетган тоғ ҳавосида, бир-бирови билан тортишаётган эркакларнинг шовқинлари, пастдаги булоқдан чиқаётган хотин-халаж ва болаларнинг овозлари, овулнинг тифиз, худди ари уяси сингари бир-бирига ёпишиб кетган уйларига тараалаётган сигир ва қўйларнинг мъэрashлари баралла эшитилмоқда эди.

Ҳожимурод, ўз қаҳрамонликлари билан донг чиқарган, бирор ёққа борганида туғ кўтарган, атрофида от ўйнатиб, уни кузатиб борувчи ўнлаб муридларсиз юрмайдиган Шомилнинг ноиби эди. Ҳозир у, остидан миллиқ туртиб чиқиб турган кигиз чакмонга ўралган, қулоқчинини бостириб кийган ҳолда, мумкин қадар ўзини танитмасликка тиришиб, йўлда учраган овул аҳлларининг юзларига ўйноқи қора кўзлари билан яширин назар ташлаб, биттагина муриди билан бормоқда эди.

Ҳожимурод овулнинг ўртасига келгач, гузарга чиқадиган йўл билан кетмасдан, чапга — тор кўчага бурилди. У, тепаликдаги иккинчи уйнинг олдига келгач, атрофига қараниб тўхтади. Уй олдидаги бостирмада ҳеч ким йўқ, томда эса яқиндагина сувалган мўрининг орқасида пўстинга ўралган бир киши ётар эди. Ҳожимурод у кишини қамчисининг сопи билан туртди ва қаттиқ йўталди. Пўстин остидан бошида тунги қалпоқ, устида яғири чиқиб кетган эски нимча кийган бир чол

кўтарилди. Чолнинг киприксиз кўзлари қизил ва намли эди, у ёпишқоқ кўзларини очмоқчи бўлиб пириллатди. Ҳожимурод одатдаги салом алайкумни айтгач, юзини очди.

Чол Ҳожимуродни таниб, тишсиз оғзини очиб илжайгач:

— Ваалайкум ассалом,— деди, сўнг ўзининг қалтираган ориқ оёқларини йиғиб ўрнидан турди-да, мўри ёнидаги ёғоч пошнали кавушини кия бошлади, кийиб бўлгач, шошилмасдан тушиб, тақири чиқиб қолган пўстинининг енгларини кийди. Сўнг томга қўйилган нарвондан орқаси билан юриб туша бошлади. Чол пастга тушар экан, ингичка, тиришиб кетган, офтобда куйган бўйни билан бошини чайқар ва тишсиз оғзи билан ҳеч тўхтовсиз фўнғиллар эди. У ерга тушгач, меҳмондўстлик кўрсатиб, Ҳожимуроднинг оти жилови ва ўнг узангисидан ушлади, аммо отидан чақон тушган Ҳожимуроднинг бақувват ва чапдаст муриди чолни чеккага суриб, ўрнини ўзи эгаллади.

Ҳожимурод отидан тушди ва сал оқсаб бостирмаға кирди. Унинг қархисига эшикдан ўн беш ёшларда бўлган бир бола югуриб чиқди ва худди пишиб турган қарагат сингари қора, ялтироқ кўзларини таажжуб билан келувчиларга тикди.

— Чоп, мачитга бориб отангни чақириб кел,— деб чол болага буюрди, сўнг, Ҳожимуроднинг олдига тушиб, унга уйнинг енгил, ғижиллаб овоз чиқарган эшигини очди, Ҳожимурод ичкарига кирган вақтда ичкариги эшикдан қўлида ёстиқ билан сариқ кўйлак устидан қизил камзул кийган, кўк иштонли, ёши ўтиброқ қолган ингичка, озғин бир хотин чиқди.

— Қадаминг қутлуғ бўлсин,— деди у икки букилиб меҳмоннинг ён-атрофига ёстиқ қўяркан.

— Илоҳим ўғилларинг омон бўлснинлар,— деди Ҳожимурод чакмонини ечиб, милтиқ ва қулоқчинини олиб, уларни чолга берәтиб.

Чол милтиқ ва қулоқчинни оҳисталик билан уй эгасининг қуроллари ёнидаги қозиққа, текис сувалиб оқланган деворда ярқираб турган иккита катта жом ўртасига осиб қўйди. Ҳожимурод тўппончасини тўғрилаб қўйиб, ёстиқ ёнига келди ва черкаскасини қоқиб, ёстиққа суялди. Чол унинг ёнига чўккалади, кўзларини юмди, қўлларини юқори кўтарди. Ҳожимурод ҳам шун-

дай қилди. Сўнг фотиҳа ўқиб бўлишгач, ҳар иккаласи ҳам қўлларини юзларига суртишиди.

— Нима хабар бор?— Ҳожимурод чолдан сўради.

— Ҳеч қандай хабар йўқ,— чол ўзининг қизил, нурсиз кўзлари билан Ҳожимуроднинг юзига эмас, балки кўкрагига қараб туриб жавоб берди.— Мен асалари боягасида тураман, фақат шу бугун ўғлимни кўрай деб келдим. Бирор янги гап бўлса, у билади.

Ҳожимурод, чол билганларини ва унга тегишли бўлган гапларни гапиришни истамаганини англади-да, бошини сал қимирилатиб қўйди ва ортиқ ҳеч нарса сўрамади.

— Ҳеч қанақа ҳушхабар йўқ,— чол гап бошлади. Янгилик фақат шуки, барча қуёnlар, бургутларни қандай қилиб ҳайдаш тўғрисида кенгашмоқдалар. Бургутлар эса гоҳ унисини, гоҳ бунисини титкиламоқда. Ўтган ҳафта бетинг қурғур рус итлари мичитликларнинг пи-чанига ўт қўйдилар,— чол ғазаб билан хириллади.

Қатта-катта оҳиста қадам босиб, Ҳожимуроднинг муриди кирди ва худди муршиди сингари у ҳам чакмонини еди, ўзида фақат ханжар билан тўппончасиниги на қолдириб, милтиқ ва қиличини устидан олди, сўнг уларни олиб бориб, Ҳожимуроднинг қуроллари турган қозиққа илди.

— Бу ким бўлади?— чол кирувчини кўрсатиб, Ҳожимуроддан сўради.

— Муридим Элдор,— деди Ҳожимурод.

— Кўп яхши, деди чол ва Элдорга Ҳожимуроднинг ёнидан — кигиздан жой кўрсатди.

Элдор чордана қуриб ўтириди ва жим ҳолда ўзининг чиройли қўй кўзларини гапираётган чолнинг юзларига тикиди. Чол, ўтган ҳафта уларнинг йигитлари икки солдатни тутиб олганликларини, бирини ўлдириб, иккинчисини Веденога¹— Шомилнинг олдига юборганликларини сўзлаб бермоқда эди. Ҳожимурод эшикка қараб-қараб қўйиб ва ташқаридан эшитилаётган овозларга қулоқ солиб, чолнинг сўзини паришон ҳолда тингламоқда эди. Уй олдидаги бостирманинг остидан оёқ товуш-

¹ Ведено — Чеченда истеъком қилинган оувул, бирмунча вақт Шомилнинг пойтахти бўлиб турган. 1858 йилда руслар тарафидан босиб олиниб, ҳароба қилинган оувулнинг ўрнига руслар томонидан шу номда янги қальъа солинган.

лари эшитилди, эшик ғийжиллаб очилиб, уй соҳиби ичкари кирди.

У Садо бўлиб, қирқ ёшлар чамасида, сийрак соқолли, узун бурун, уни чақириб келиш учун мачитга чопиб борган ва отаси билан бирга уйга кириб, эшикнинг ёнида ўтирган ўн беш яшар ўғлининг кўзлари сингари гарчи у қадар ялтироқ бўлмаса-да, қора кўзли бир киши эди. Уй эгаси, эшик олдига ёғоч кавушини ечди ва кўпдан бери олинмай, ўсиб кетган қора сочли бошидаги эски, қирилиб кетган папағини елкасига суриб қўйди-да, шу замониёқ Ҳожимуроднинг қаршиисига чўкка тушиб ўтириб олди.

Чол сингари у ҳам кўзларини юмди, қўлларини кўтариб фотиҳа ўқиди, шундан кейингина гапира бошлади. У, Шомилдан Ҳожимуродни ўлик ё тирик ҳолда қўлга тушириш ҳақида буйруқ бўлганини, Шомилнинг элчилари кечагина кетганларини ва халқ Шомилнинг буйруғига қулоқ солмаслиқдан қўрқишини, шунинг учун ҳам эҳтиёт бўлиш кераклигини сўзларди.

— Ҳали мен тирик эканман,— деди Садо,— уйимдаги меҳмонимга ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди. Лекин ташқарида қандай бўлади? Буни ўйлаб кўриш керак.

Ҳожимурод диққат билан тинглади ва маъқуллаб бошини қимирилатиб қўйди, сўнгра Садо сўзини тугатгач:

— Яхши. Ҳозир русларга мактуб билан бир кишини юбориш лозим. Муридимни жўнатаман, фақат уни бошлаб олиб борувчи киши керак,— деди.

— Укам Бота боради,— деди Садо ва ўғлига қарраб,— Ботани чақир,— деди.

Бола худди пружинадай иргиб турди ва қўлларини чайқатганича уйдан тез чиқиб кетди. У, ўн минутлардан кейин, офтобда қоп-қора бўлиб куйиб кетган, қотма, калта оёқ, устига титилиб битган, енглари йиртилган жиякли сариқ черкаска ва сидирилиб тушиб кетган қора ноговици¹ кийган бир чечен билан бирга қайтиб келди. Ҳожимурод янги келган киши билан кўришди ва шошқич:

— Менинг муридимни русларнинг ҳузурига олиб боролмайсанми?— деди.

— Бўлади,— Бота хушчақчақлик билан жавоб бер-

¹ Ноговици — болдирга кийиладиган оёқ кийими.

ди,— Ҳаммаси ҳам бўлади. Мендан бошқа бирорта че-чен ҳам у ёқقا ўтолмайди. Мабодо ўтадигани топилса, ваъдани катта қиласди-ю, аммо ҳеч иш чиқаролмайди. Мен эса иш чиқара оламан.

— Хўп,— деди Ҳожимурод ва уч бормоини кўрса-тиб туриб,— хизматинг учун учни оласан.

Бота англаганлигининг ишораси қилиб, бош иргади, аммо унинг учун пул қийматли эмас, балки у шараф юзасидан Ҳожимуродга хизмат қилишини писандা қи-либ қўйди. Ҳожимурод рус тўнғизларининг қандай қи-либ таъзирини берганини тоғдагиларнинг ҳаммаси би-лади.

— Яхши,— деди Ҳожимурод.— Арқоннинг узуни, гапнинг қисқаси яхши.

— Аргун¹ буриладиган жойда, тик жарнинг қарши-сида, ўрмон ичидаги ялангликда икки ғарам бор. Би-ласанми?

— Биламан.

— У ерда уч нафар отлиқ йигитларим мени кутиб туришибди,— деди Ҳожимурод.

— Хўш,— деди Бота бош қимирлатиб.

— Хон-Магомани сўрайсан. Хон-Магома нима қи-лишини ва нима гапиришини билади. Уни русларнинг бошлиғи князъ Воронцовнинг ҳузурига олиб бориш лозим. Олиб бороласанми?

— Олиб бороламан.

— Олиб бориб, яна қайтиб олиб келиш лозим. Уд-дасидан чиқа оласанми?

— Албатта чиқаман.

— Сўнг ўрмонга қайтиб келасан-а! Мен ҳам ўша ерда бўламан.

— Ҳаммасини бажо келтираман,— деди Бота,— сўнг ўрнидан турди ва таъзим қилиб уйдан чиқиб кетди.

— Яна бир кишини Гехига² юбориш лозим.— Ҳожи-мурод Бота чиқиб кетгач; уй эгасига айтди.— Геҳида мана нима қилиш керак,— у черкассасининг гозирла-ридан³ бирини ушлаб туриб, гап бошлаган эди, аммо

¹ Дарёнинг номи.

² Геҳи — Марказий Чечендаги бир овул: ўрмон билан ўралган бу овул русларга қарши курашда таянч базаси бўлган.

³ Гозир — черкесларнинг чакмонидаги ўқ жойлаш учун кўкрак чўнтақнинг ҳар икки томонига қатор қилиниб тикилган маҳсус чўн-тақлар (ўқ халтачалари).

уйга кириб келган икки хотинини кўриб, шу замониёқ қўлини пастга туширди-да, жим бўлиб қолди.

Улардан бири Садонинг хотини, бу — ўша ёши ўтиб қолган, озғин, меҳмонларга ёстиқ келтириб қўйган аёл эди. Бошқа бири қизил иштон ва зангори камзул кийган, кўкраги билан битта кумуш танга жевак тақиб олган ёшгина бир қиз эди. Унинг озғин елкалари орасида ётган, унча узун бўлмаган, аммо йўғон, қаттиқ қора ҳайдарининг устига бир сўмлик кумуш танга тақилган эди; худди отаси ва укасиники сингари, қорағатдай кўзлари — жиддий бўлишга уринган ёш чеҳрасида жонсарак ялтиради. У меҳмонлардан ийманиб уларга тик қарамасди.

Садонинг хотини думалоқ хонтахта келтиреди, унинг устида чой, чалпак, қатлама, пишлоқ, чурак ва бол бор эди. Қиз эса тосқумғон ва сочиқ олиб кирди.

Садо билан Ҳожимурод,— ҳар иккаласи ҳам то аёллар ўзларининг қизил, юмшоқ, ўқчасиз чуваклари билан оҳиста юришиб, келтирилган нарсаларни меҳмонлар олдига жойлаштириб қўйганларига қадар, жим ўтирилар. Элдор бўлса аёллар то уйдан чиқиб кетгунларича, ўзининг қўй кўзларини чалиштирган оёқларига тикканча худди ҳайкал каби, қимирламади. Фақат аёллар эшикка чиқиб кетган ва эшик орқасида уларнинг юмшоқ қадам товушлари тамоман товсилгачгина, Элдор енгилланиб нафас олди, Ҳожимурод эса черкасса-сининг гозиридан бир ўқни сугуриб, унинг остидан найча қилиниб ўраб қўйилган бир хат чиқарди-да, Садога узатди.

— Үғлинга бер,— деди у хатни узатиб.

— Жавобини қаерга етказамиз? — Садо сўради.

— Сенга берсинглар, сен менга етказасан.

— Хўп, бўлади,— деди Садо ва хатни ўз черкасса-сининг гизорига жойлаб қўйди. Кейин қумғонни қўлига олиб, тосни Ҳожимуроднинг олдига сурди. Ҳожимурод камзулининг енгларини мускулдор билакларигача сурди-да, қўлларини Садо қуяётган қумғондан оқиб турган муздай шаффоф сувга тутди. Ҳожимурод тоза сочиққа артгач, таомга яқин силжиди. Элдор ҳам шундай қилди. Меҳмонлар овқат ейиш билан машғул эканлар, Садо меҳмонларнинг қаршисида ўтириб олиб, бир неча бор уларнинг келганиларидан миннатдор эканли-

гини айтди. Пойгакдаги бола ялтироқ қора кўзларини Ҳожимуроддан олмай, худди ўз табассуми билан отасининг сўзларини маъқуллагандай илжаяр эди.

Ҳожимурод бир кечада бир кундуздан ортиқ туз тотмаганига қарамай, жиндақкина нон билан пишлоқ еди ва ханжарининг остидан пичоқчасини чиқариб, болдан олиб нонга суртди.

— Бизнинг болимиз яхши. Бошқа йилларга қарандада бу йил бол ҳам мўл, ҳам яхши бўлди,— деди чол, афтидан, Ҳожимурод асалдан тотингани учун хурсанд бўлиб.

— Раҳмат,— деди Ҳожимурод ва таомдан четга сурилди. Элдор яна емоқчи эди, аммо у ҳам ўзининг муршиди сингари дастурхондан узоқлади ва Ҳожимуродга тосқумғон тутди.

Садо Ҳожимуродни уйига киритиб, ўз ҳаётини хавф остида қолдирганини тушунарди, негаки Шомилнинг Ҳожимурод билан бўлган жанжалидан сўнг, бутун чечен аҳолисига Ҳожимуродни қабул қилмаслик, кимки қабул қиласа, қаттиқ жазоланиши билдирилган эди. Ҳожимурод унинг уйидалигидан овул кишилари ҳар бир сонияда хабар топиши ва Ҳожимуродни тутиб беришни талаб қилишлари мумкинлигини биларди. Лекин бу нарса Садони ташвишга солмас, балки қувонтираси эди. Садо ўз жонини фидо қилиб бўлса-да, меҳмонини ҳимоя этишни ўз бурчи деб ҳисоблар ва бу ишидан хурсанд бўлибгина қолмай, фахрланар эди ҳам.

У Ҳожимуродга қараб:

— Ҳали ҳозир сен уйимда экансан ва бошим омон экан, ҳеч ким сенга ҳеч нарса қилолмайди,— дея тақоррлади.

Ҳожимурод унинг ярқироқ кўзларига қаради ва гапларининг рост эканини англаб уни тантанавор дуо қилди.

— Илоҳим умринг узоқ, баҳтиңг мушарраф бўлсин.

Садо, бу яхши тилак учун миннатдор бўлиб қўлларини кўксига қўйди.

Садо, уйнинг дарпардаларини ёпиб ва печка учун шоҳ тайёрлаб қўйиб, ғоят шод ва кўтаринки бир кайфиётда меҳмонхонадан чиқди-да, бутун оиласи яшайдиган хонага кириб кетди. Аёллар ҳали ухлашмаган эди. Улар меҳмонхонада тунамоқчи бўлган хавфли қўноқлар ҳақида сўзлашмоқда эдилар.

Худди шу кечанинг ўзида, Ҳожимурод ётган овулдан йигирма чақиримча узоқликда, олдинги Воздвиженский крепостидан, Чахгирин дарвозасининг орқасидаги истеҳкомдан унтер-офицер¹ билан биргаликда уч солдат чиқди. Улар, ўша вақтларда Қавказ солдатлари юрадиган кийимларда: калта пўстин ва папах кийган, шинелларини ўраб, елкаларига осишган ва қўнжи тиззадан юқори бўлган катта этикларда эдилар. Солдатлар милтиқларини елкаларига осиб олганларича аввало йўлдан бордилар, сўнг беш юз қадамча босишигач, бурилдилар-да, этиклари билан қуриган япроқларни шитирлатиб ўнг тарафга қараб йигирма қадамча юрдилар ва сингаи, қора танаси қоронгида ҳам кўриниб турган чинорнинг ёнида тўхтадилар. Чинорнинг одатда тагига махфий қоровуллар юборилар эди.

Солдатлар келаётган вақтда, дарахтларнинг тепасида худди чопқиллаб бораётгандай бўлиб кўринган ёруғ юлдузлар энди бутоқлар орасида ялтирашиб тўхтадилар.

— Балли, қоқланибмиз,— деди унтер-офицер Панов, сўнг узун найзали милтигини елкасидан олиб, тарақлатиб дарахтга суюб қўйди. Уч солдат ҳам шундай қилди.

— Чинакам йўқотиб қўйдимми-а,— Панов жаҳл билан ғўнгиллади.— Ё унтиб қолдирганманми, ё йўлда тушиб қолган.

— Нимани ахтаряпсан ахир?— солдатлардан бири тетик, хурсанд овоз билан сўради.

— Трубкани, билмадим, сабил қаёққа йўқолди экан.

— Ха, най бутунми?— тетик овоз сўради.

— Най мана.

— Тўғри ерни ўйиб чекавермайсизми?

— Бе, бўлмаган гап.

— Э, бирпасда тўғрилаймиз.

Махфий постларда чекиши ман қилинган, аммо бу ер деярли махфий пост эмас, балки аниқроғи, тоғликлар илгари қилганлари сингари, билдириласдан тўпларини келтириб истеҳкомга қараб ўқ отмасин учун қо-

¹ Унтер — офицер, кичик офицер.

ровуллар юбориладиган олдинги пост эди, шунинг учун ҳам Панов ўзини чекишдан маҳрум қилишни истамади-да, хушчақчақ солдатнинг таклифига қўшилди. Хушчақчақ солдат чўнтагидан пичоқ олиб ерни ўя бошлади. У чуқурчани кавлаб бўлиб, унга найни жойлаштирди, чуқурчага сўнг тамаки солди, тамакини пастга босиб қўйди,— трубка тайёр бўлди. Муккасидан тушиб ётган, бет суюги иргиб чиққан солдатнинг башарасини бир лаҳза ёруғлантириб, олтингугурт ёнди. Найдан вишиллаб овоз чиқди, Панов ёнган тамакининг ёқимли ҳидини сезди.

— Тўғриладингми?— деди у оёққа туриб.

— Бўлмаса-чи.

— Қандингни ур, Авдеев, ихтирочи. Қани?

Авдеев Пановга жой берди-да, оғзидан тутун чиқара туриб, ёнбошига ағдарилди.

Панов мук тушди ва найни енги билан артиб, чека бошлади.

Чекиб бўлишгач, солдатлар орасида суҳбат бошлиниб кетди.

— Рота командири яна яшикка қўйл суққан эмиш, деб айтишяпти, афтидан, ютқизиб қўйганга ўхшайди,— деди солдатларнинг бири ёқимсиз овоз билан.

— Қайтариб беради,— деди Панов.

— Шубҳасиз, у яхши офицер,— Авдеев қувватлади.

— Яхши, яхши,— гап бошлаган солдат қовоғини солиб давом этди,— менинг фикримча, рота у билан: мондомики, олибсан, қанча олдинг ва қачон берасан, айт, деб гаплашмоғи лозим.

— Рота нима деса, шу,— деди Панов оғзидан трубкани олиб.

— Турган гап, кўпчилик — қудратли нарса,— Авдеев қувватлади.

— Ахир арпа сотиб олиш керак, яна баҳорга этикларни бутун қилиб олиш лозим, пул керак ахир, нега пулни олади...— норози солдат сўзида туриб олди.

— Айтаётибман-ку, рота хоҳлаганини қиласди,— Панов такрорлади.— Бу биринчи марта бўлаётган иш эмас ахир,— олибдими, беради.

У вақтларда Кавказда ҳар бир рота ўз хўжалиги устидан сайланган кишилари орқали идора қилинади. Рота хазинадан киши бошига 6 сўм 50 тийиндан пул олар ва ўзини таъмин қиласди: карам экар, пичан

ўар, ўзининг от-аравалари бўлар, тўқ рота отлари билан мақтанаар эди. Ротанинг пуллари эса яшикда сақланар, яшикнинг калити рота командирида бўлар ва рота командирининг яшикдан қарзга пул олиш ҳодисаси кўп бўлиб туар эди. Бу сафар ҳам шундай бўлган, солдатлар ҳам шу ҳақда сўзлашмоқда эдилар. Қовоғи солиқ солдат Никитин рота командиридан ҳисоб талаб қилишини истар, Панов билан Авдеев эса бундай қилмаслик керак, дер эдилар.

Пановдан кейин Никитин ҳам чекди, сўнг остига шинелини тўшаб, дараҳтга суюниб ўтириди. Солдатлар жим бўлдилар. Фақат шамолнинг баландда, дараҳтлар тепасида шитирлаган овозигина эшитиларди. Бирдан бу шитирлашлар орасидан чиябўриларнинг чийиллаши, йиғлаши, акиллашлари эшитилди.

— Лашнатиларнинг авжини қара-я,— деди Авдеев.

— Улар юзингнинг қийшиқлигини мазах қилишаётубди,— деди тўртинчи солдат ингичка овозда.

Яна ҳаммаси жим бўлди, фақат шамолгина дараҳтларнинг шохларини қимирлатиб, юлдузларни гоҳ кўрсатиб, гоҳ бекитар эди.

— Антонич,— хушчақчақ Авдеев бирдан Пановдан сўради,— сенинг ҳам зерикадиган пайтинг бўладими?

— Қанақангиз зерикиш?

— Мен баъзан шу қадар зерикаман, шу қадар диққинафас бўламанки, нима қилишимни ўзим ҳам билмай қоламан.

— Шунақами!— деди Панов.

— Мен ҳов бер вақт пулларимни ичиб қўйган эдим-ку, буларнинг ҳаммаси диққатбозликдан эди. Бошимга ташвиш келаверди, келаверди. Қе, маст бўлиб, бир курсанд бўлай, деб ўйладим.

— Ичкиликдан яна баттарроқ бўлади.

— Шундай ҳам бўлди, иложинг қанча?

— Ҳа, нимадан диққат бўласан?

— Менми? Ўйимни соғиниб диққат бўламан-да.

— Нима, боймидиларинг.

— Бой эмасдикку-я, аммо дурустгина кун кечирадик-да.

Сўнг Авдеев, Пановнинг ўзига неча марта лаб айтиб берган нарсаларини яна ҳикоя қила бошлади.

— Ахир мен ўз хоҳишм билан акам учун солдатликка келдим-да,— Авдеев гапира кетди.— Унинг тўрт

боласи бор, мени бўлса янгигина уйлантиришган эдилар. Онам ёлвориб қўймади. Менга нима, балки, яхшилигимни унутмасдир, деб ўйладим. Хўжайнининг олдига кирдим. Хўжайнимиз яхши одам:— Баракалла, боравер,— деди. Шундай қилиб акам учун солдатликка келдим.

— Жуда соз, яхши қилибсан,— деди Панов.

— Мана, энди, Антонич, кўриб турибсан, хафаман. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ шунга диққатманки, ахир нимага акам учун солдатликка келдим? У ҳозир маза қилиб юрибди, мен эса мана, азоб чекяпман. Қанча кўп ўйласам, шунча ёмон бўлади. Шунаقا бўлар экан.

Авдеев бир оз жим қолгач:

— Ҳа, яна чекамизми??— деб сўради.

— Ҳа, майли, қани, тўғрила!

Солдатлар чека олмадилар. Авдеев эндиғина ўрнидан туриб, трубкани тўғриламоқчи бўлган эди, шамолнинг шовури аралаш йўлда келаётган кишиларнинг қадам товушлари эшитилди. Панов милтигини қўлга олиб, оёғи билан Никитинни туртди. Никитин ўрнидан туриб, шинелини ердан олди. Учинчи солдат Бондаренко ҳам ўрнидан турди.

— Мен-чи, биродарлар, ажойиб бир туш кўрдим...

Авдеев Бондаренкога қараб «жим», деб қўйди, солдатлар жим бўлдилар. Этик эмас, бошқа бир нарса кийган кишиларнинг мулоим оёқ товушлари яқинлаша бошлади. Қоронғиликда япроқ ва қуриган шохчаларнинг шитирлаши борган сари аниқ эшитилмоқда эди. Кейин чеченларга хос товушлар эшитилди. Энди солдатлар фақат овозларнигина эшитиб қолмай, дадархтлар орасидаги ёруғликдан ўтиб бораётган икки шарпани ҳам кўрдилар. Шарпаларнинг бири паканароқ, иккинчиси новчароқ эди. Шарпалар солдатларга яқинлашганда Панов қўлига милтигини олиб, ўзининг икки ҳамроҳи билан йўлга чиқди ва:

— Қимсан?— деб бақирди.

— Тинч чеченлар,— паканаси жавоб берди. Бу Бота эди.— Милтиқ йўқ, қилич йўқ,— деди у ўзини кўрсатиб.— Қинезъ керак.

Новчаси миқ этмай ҳамроҳининг ёнида турарди. У ҳам қуролсиз эди.

— Демак, жосус, полк командирининг олдига олиб

бориш керак,— деди Панов ўз ўртоқларига тушунтириб.

— Кинезъ Воронцов керак, жуда зарур иш бор,— деди Бота.

— Бўлди, бўлди, олиб борамиз,— деди Панов.— Қани бўлмаса, Бондаренко билан сен олиб бора қол,— у Авдеевга мурожаат қилди,— навбатчига топширгач, яна қайтиб кел. Менга қара,— деди Панов,— эҳтиёт бўл, олдингга тушириб ол!

— Ҳа, бу нима?— деди Авдеев, гўё милтифининг наизаси билан бирорни санчаётгандай ҳаракат қилиб,— битта тиқаман — икковининг ҳам суроби тўғри бўлади.

— Узи нима жони бор, битта санчсанг масала ҳал,— деди Бондаренко.

— Қани, марш!

Аскарий жосуслар ва икки солдатнинг оёқ товушла-ри тингач, Панов билан Никитин ўз жойларига қайти-дилар.

— Кечаси нима қилиб юрибди?— деди Никитин.

— Иш бордир-да,— деди Панов.— Пича совуқроқ бўлиб қолдими,— дея қўшиб қўйди, сўнг шинелини ёзиб кийди-да, дарахт ёнига ўтирди.

Икки соатлардан сўнг Авдеев билан Бондаренко қайтиб келдилар.

— Хўш, топширдиларингми?— Панов сўради.

— Топширдик. Полк командириникидагилар ҳали ҳам ётишмаган эканлар. Тўппа-тўғри унинг олдига олиб бордик. Э, дўстларим, бу тақирбошлар жуда яхши йигитлар экан,— Авдеев давом этди.— Ҳудо ҳаққи! Мен улар билан тоза гаплашдим.

— Сен, суринширмай-истмай гаплашаверасан,— деди Никитин Авдеевдан норози бўлиб.

— Рост, худди Россия кишиларига ўхшайди. Битта-си уйлаинган экан. Маржа бор?— дейман,— бор,— дейди. Баранчук бор?— дейман,— бор, кўп,— дейди. Иккитами?— Иккита,— дейди. Шундай қилиб тоза гаплашдик. Яхши йигитлар экан.

— Бўлмаса-чи, улар яхши йигитлар,— деди Никитин,— фақат яккама-якка дуч келиб қол-чи, ичак-чово-фингни ағдариб ташлайди, холос.

— Тезда тонг ёришса керак,— деди Панов.

— Ҳа, юлдузлар ҳам сўна бошладилар,— деди Авдеев ўтираётуб. Солдатлар яна жим бўлдилар.

Казарма ва солдат уйларининг деразаларида кўпдан чироқ шуъласи кўринмас, аммо крепостдаги энг яхши уйлардан бирининг дерзалидан ҳамон ёруғ тушиб турарди. Бу уйда Куринский полкининг командири, бош қўмондоннинг ўғли, флигель-адъютант¹ князь Семён Михайлович Воронцов турар эди. Воронцов хотини, Петербургнинг машҳур гўзали Мария Васильевна билан бу кичкина Кавказ крепостида ҳеч ким, ҳеч қачон яшамаган дабдаба билан яшар эди. Бу эса Воронцов ва айниқса унинг хотини учун фақирона ҳаётдай туюлар эди: бу ердаги аҳолига эса буларнинг турмуши фавқулодда дабдабали кўринарди.

Ҳозир, кечаси соат ўн иккida, гилам тўшалиб ташланган, оғир дарпардалари тушириғлиқ катта меҳмонхонада тўртта шам билан ёритилган карта столининг атрофида уй эгалари меҳмонлар билан бирга ўтиришиб карта ўйнашмоқда эди. Ўйновчиларнинг бири — уй эгасининг ўзи: чўзинчоқ юзли, малла сочли, флигель-адъютантларига хос нишонлар — вензель² ва аксель-бант³лари билан ўтирган полковник Воронцов эди; унинг шериги бўлиб ўйнаётган киши Петербург университетининг кандидат⁴и, яъни княгиня Воронцованинг эргаштириб келган ёш ўғлини ўқитиш учун яқиндагина чақиртирилиб олинган паҳмоқ сочли, тумшайган ёш йигит эди. Уларга қарши икки офицер ўйнар эди: бири — кенг қизил юзли, гвардиядан бу ёққа ўтган рота командири Полторацкий, иккинчиси — чиройли юзида совуқ бир ифода бўлгани ҳолда гердайиб ўтирган полк адъютанти эди. Шаҳло кўз, қора қош гўзал княгиня Мария Васильевна эса Полторацкийнинг ёнида, унинг оёқларига этигини тегизиб ва карталарига қараб ўтирас эди. Княгинянинг сўзларида ҳам, кўз қарашларида ҳам, табассумларида ҳам, танасининг бутун ҳаракатларида ҳам ва ундан анқиб турган атирган.

¹ Флигель-адъютант — подшо саройига мансуб бўлган офицер.

² Вензель — погонга нафис қилиб тикилган бош ҳарфлар.

³ Аксель-бант — формадаги белги, елкадан ўтказилган тўқима боғ.

⁴ Кандидат — университетни биринчи даража билан битирган киши.

нинг ҳидларида ҳам, Полторацкийни унга яқин ўтиришидан бошқа ҳамма нарсани унтишга олиб борган бир жозиба бор эди, шунинг учун ҳам Полторацкий ўз шеригини борган сари ғазабга келтириб, хато устига хато қиласа эди.

— Эси жойидами ўзи! Яна тузни куйдирди,— деди адъютант қип-қизариб, Полторацкий тузни бой берганида.

Полторацкий, худди уйқудан уйғонгандек, довдираб муруватли, катта-катта қора күзлари билан адъютант-га норози қаради.

— Ҳа, уни кечиринг,— деди Мария Васильевна табассум билан.— Ана, сизга айтмабмидим,— у Полторацкийга мурожаат қилди.

— Ахир сиз бутунлай бошқа нарсани айтган эдингиз,— деди Полторацкий илжайиб.

— Ажаб, бошқа нарса эдими?— деди у ва яна жилмайди. Бу жилмайиш Полторацкийни шу қадар зўр ҳаяжонга солди ва қувонтиридики, у қип-қизариб кетди ва карталарни олиб чийлай бошлади.

— Сен чийлама,— деди адъютант жиддий ва шу заҳоти узукли оқ қўли билан худди картадан тезроқ қутулмоқчи бўлгандай, уни тез-тез суза бошлади.

Меҳмонхонага мулоzим кириб, навбатчи князни сўраётганини билдириди.

— Кечирасиз, афандилар,— деди князъ русчани инглизча талафуз билан сўзлаб.— Мария, сен менинг ўрнимга ўтирасан.

Княгиня ўзининг сарв қоматини ростлаб, ўрнидан илдам турди ҳам ипак кийимларини шилдиратиб баҳтиёр аёлларга хос очиқ табассум билан илжайиб сўради:

— Розимисизлар?

— Мен доим ҳамма нарсага розиман,— деди адъютант, энди ўйнашни мутлақо билмайдиган княгиняни ўзига қарши ўйнайдиган бўлганидан хурсанд бўлиб, Полторацкий эса фақат илжайиб, қўлларини ёзди.

Князъ меҳмонхонага қайтиб келганда роббер¹ тугаган эди. У ғоят ҳаяжонга тушган ва хурсанд бир ҳолда кириб келди.

¹ Роббер — маълум ҳисобга қадар партияни ташкил қиласидан бир қанча ўйин.

— Биласизларми, мен сизларга нимани таклиф қиласман.

— Хўш?

— Шампанский ичамиз.

— Бунга мен доим тайёрман,— деди Полторацкий.

— Хўш, бу жуда яхши гап,— деди адъютант.

— Василий! Қани, келтиринглар,— деди князь.

— Нимага чақирибдилар?— Мария Васильевна сўради.

— Навбатчи ва яна бир киши келган экан.

— Ким? Нима гап?— Мария Васильевна яна шошиб сўради.

— Айтолмайман,— деди Воронцов елкасини қисиб.

— Айтолмайсанми?— Мария Васильевна такрорлади.— Кўрамиз.

Шампанский келтирдилар. Меҳмонлар бир стакандан ичишди, сўнг ўйинни тугатишиб ва ҳисоблашишиб, хайрлаша бошладилар.

— Сизнинг ротангиз эртага ўрмонга боришга тайинланганми?¹— князь Полторацкийдан сўради.

— Ҳа. Нима эди?

— Бўлмаса эртага сиз билан кўришамиз,— деди князь бир оз жилмайиб.

Эс-ҳуши фақат Мария Васильевнанинг дўмбоқ оқ қўлини қисишка бўлган Полторацкий Воронцовнинг гапини яхши англаб етмасдан:

— Жуда хурсанд бўламан,— деди.

Мария Васильевна ҳар галгидай Полторацкийнинг қўлини фақат маҳкам қисибгина қолмай, устига қаттиқ силкиб ҳам қўйди. Ва у, Полторацкийга фиштинни юрган вақтида қилиб қўйган хатосини яна бир карра эслатиб, чиройли, эркаловчи маънодор табассум билан жилмайиб қўйди.

Полторацкий, фақат унга ўхшаш киборлар жамиятида ўсган ва тарбияланган кишиларгина, бир ой ҳарбий ҳаётнинг ёлғизлигини бошидан кечиргач, янгидан, ўзининг илгариги доирасига мансуб бўлган аёлни, яна княгиня Воронцова сингари аёлни учратгани учун боши кўкларга етиб яхши кайфиятда уйга қайтди.

¹ Аскарларнинг ўрмондаги иши дарахт қирқишидан иборат эди, бу билан улар душманнинг билдиrmай келиб ҳужум қилишини ва қочини жойини йўққа чиқареп әдилар.

У, ўртоғи билан яшайдиган кичкина уйға келиб, ташқи эшикни итарди, эшик берк әди. У тақиллатиб күрди, очилмади. Сўнг жаҳл билан оёғи ва қиличини ишга солиб тараққатла бошлади. Эшик орқасидан оёқ товуши эшитилди, Полторацкийнинг малайи крепостной Вавило эшикнинг илгагини туширди.

— Эшик занжирлашни қаердан чиқардинг? Аҳмоқ!
— Ҳа, ахир беркитмаса бўладими, Алексей Владимири...

— Яна маст. Мен сенга беркитишни кўрсатиб қўяй...
Полторацкий Вавилони урмоқчи бўлди-ю, яна бу фикридан қайтди.

— Ҳе, турқинг қурсин: Шамни ёқ!
— Ҳозир.

Вавило ҳақиқатан ҳам ичган әди, чунки у капитенармусникида¹ туғилган кун шарафига қилинган зиёфатда бўлган әди. У, уйға қайтиб келгач, ўз ҳайтини капитенармус Иван Макеичнинг ҳаёти билан таққослаб, ўйлай кетди. Иван Макеичнинг киримлари бор, уйланган ва бир йилдан сўнг бўшайман, деган умиди ҳам бор әди. Вавило эса, болалигидаёқ юқорига, яъни хўжайнларнинг хизматига олинган, ҳозир қирқлардан ошиб қолган бўлса-да, ҳалига қадар уйланмаган ва ўзининг бетайин хўжайини билан дарбадар ҳаёт кечирап әди. Хўжайн яхши әди, кам уришарди,— аммо бу қанақа турмуш ахир! «Қавказдан қайтиб келгач, сени озод қиласман, деб ваъда берган әди, ҳа, озод бўлиб қаёққа бораман ахир...» Итдай яшасанг, ўйлади Вавило. Сўнг шу қадар ухлагиси келдики, у битта-яримта одам кириб бирор нарсани олиб кетмасин, дея қўрқиб эшикнинг илгагини солди ва ухлаб қолди.

Полторацкий, ўртоғи Тихонов билан бирга ётадиган хонага кирди.

— Хўш, нима, ютқизиб қўйдингизми?— деди Тихонов уйғониб.

— Йўғ-е, ўн етти сўм ютдим ва бир бутилка шампанский ичдик.

— Мария Васильевнани ҳам кўрдингми?

— Мария Васильевнани ҳам кўрдим,— Полторацкий такрорлади.

¹ Каптенармус— аскарларга доир қурол ва асбоблар сақланадиган омборнинг мудири, эски армияда бу мансаб одатда даражали (офицер бўлмаган) ҳарбийларга топшириларди.

— Турадиган вакт ҳам бўлай деб қолди,— деди Тихонов,— соат олтида йўлга тушмоқ лозим.

— Вавило,— деб чақирди Полторацкий,— менга қара, эртага мени соат бешда уйғот.

— Сизни уйғотиб бўладими, уришиб кетасиз.

— Мен сенга уйғотиб қўй деяпман! Эшитдингми?

— Хўп.

Вавило этик ва кийим-бошларини олиб кетди, Полторацкий эса ўрнига ётди ва илжайганича, папирос чекди-да, шамни ўчирди, у қоронфида қаршисида Мария Васильевнанинг табассум-ла кулиб турган чеҳрасини кўрди.

Воронцовлар дарров ухлашмади. Меҳмонлар кетишгач, Мария Васильевна эрининг ёнига келди ва унинг қаршисида тўхтаб, жиддийлик билан деди.

— Eh bien, vous ai-er me dire ce que c'est?

— Mais, ma chère ...

— Pas de «ma chère»! C'est un émissaire, n'est-ce pas?

— Quand même je ne puis pas vous le dire.

— Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais voir le dire!

— Vous?¹

Бир неча кундан бери Ҳожимурод билан битим қилиш юзасидан бўлаётган гапларни эшитган ва эрининг олдига Ҳожимуроднинг ўзи келган, дея гумои қилган княгиня:

— Ҳожимурод эмасми?— деб сўради.

Воронцов инкор қила олмади, аммо келган киши Ҳожимуроднинг ўзи эмас, балки Ҳожимуроднинг эртага дарахт кесилмоқчи бўлган ерга келишини хабар қилгали келган вакили эканини айтиб, хотинининг ҳафсаласини пир қилди. Крепостдаги кўнглига тегадиган бир тарздаги зерикарли турмуш кечираётган ёш Воронцовлар — хотини ҳам, эри ҳам — бу воқеадан хурсанд

¹ Хўш, энди айтиб берасанми, нима гап?

— Лекин, опполом...

— Ҳеч қанақа опполом кетмайди. Келган даракчи эди, шундай эмасми?

— Шундай бўлган тақдирда ҳам ҳар ҳолда сенга айта олмайман.

— Айта олмайсанми, бўлмаса сенга айтиб бераман!

— Сен айтиб берасан? (*Франц.*)

бўлдилар. Бу хабарни Воронцовнинг отасига қандай ёқиб тушиши ҳақида сўзлашган эри хотин соат учда ухлашга ётишиди.

IV

Ҳожимурод, Шомилнинг унга қарши юборган муридларидан қочиб юриб ўтказган уйқусиз уч кечадан сўнг, Садо унга хайрли тун тилаб уйдан чиқиб кетиши биланоқ ухлаб қолди. У ечинмасдан, бошини қўлига қўйиб, хўжайнин томонидан қўйилган қизил момиқ ёстиққа тирсакларини ботириб ухларди. Ўнга яқин жойда девор тагида Элдор ухламоқда эди. Элдор ўзининг кучли танасини ҳар томонга ташлаб, чалқанчасига ётар, унинг қора гозирли оқ черкаска ичидағи баланд кўкраги, ёстиқдан пастга тушиб кетган яқиндагина қирилган бошидан баланд эди. Унинг нақ болаларники сингари билинар-билинмас мўйлов чиққан кенг юқори лаби дам қисилиб, дам очилиб, худди бир нарсани кавшаб ётганга ўхшарди. У ҳам худди Ҳожимурод сингари кийинган ҳолда белбоғига қистириб олган тўппончаси ва ханжари билан ухлаб ётарди. Ўчақдаги шоҳ ёниб битмоқда ва печка ичидағи чилчироқ мильтирамоқда эди.

Ярим кечада меҳмонхонанинг эшиги ғижирлади, Ҳожимурод шу замониёқ ўрнидан кўтарилиб тўппончасини ушлади. Ўйга оёқ учida юриб Садо кирди.

— Нима керак?— Ҳожимурод ҳеч ухламаган кишидек сўради.

— Ўйламоқ керак,— деди Садо Ҳожимуроднинг олдига ўтириб,— сенинг келганингни бир хотин томдан кўрибди,— деди у,— ва эрига етказибди, ҳозир буни бутун овул билади. Янгигина қўшним хотинимнинг олдига шошиб чиқибди ва чолларнинг мачитга тўплаишганини ҳам сени ушламоқчи бўлишганини айтибди.

— Кетиш керак,— деди Ҳожимурод.

— Отлар тайёр,— деди Садо ва уйдан тез чиқиб кетди.

— Элдор,— Ҳожимурод шивирлади, Элдор ўз номини ва ҳаммасидан муҳими, ўз муршидининг овозини эшитиб, папахини тузатар экан, иргиб турди. Ҳожимурод қуролини осди ва чакмонини кийди. Элдор ҳам шундай қилди, сўнг ҳар иккаласи ҳам индамасдан уйдан бостирмага чиқдилар. Қора кўзли бола отларни келтирди. Сув сепгандай жимжит кўчадан кетаётган от-

ларнинг туёқ товушига қўшни уйнинг эшигидан алла-
ким бошини чиқариб қаради. Сўнг ёғоч кавушини та-
рақлатганча тепаликдаги мачитга қараб чопиб кетди.

Ой чиқмаган, юлдузларгина қоп-қора кўкда чарақ-
лаб турар ва қоронгиликда уй томларининг ва ҳамма-
даи кўпроқ овулнинг юқори қисмидаги минорали мачитнинг шакли кўриниб турарди. Мачитдан шовқин
эшитилди.

Ҳожимурод дарҳол милтигини ушлаб, оёгини тор
узангига қўйди, сўнг ўзини товуш чиқармасдан, эгар-
нинг баланд ёстиғига олди.

— Оллога топширдим! — деди у уй эгасига мурожаат
қилиб, ўшг оёгининг одатий ҳаракати билан иккинчи
узангини ахтараётib ва четланишининг ишораси қилиб,
отни ушлаб турган болани қамчи билан сал туртиб қўй-
ди. Бола ўзини четга олди, от гўё нима қилиши керакли-
гии ўзи билгандай, тор кўчадан катта йўлга қараб йўр-
галаб кетди. Элдор орқада борарди; Садо пўстин кийиб
олган, қўлларини тез-тез қимирилатиб, тор кўчанинг гоҳ
у бетига, гоҳ бу бетига югуриб ўтиб, уларнинг кетидан
чопарди. Катта йўлга чиқаверишда бир шарпа, сўнг ик-
кинчи шарпа кўринди.

— Тўхта! Қимсан? Тўхта! — деб қичқирди бирор, сўнг
бир қанча кишин йўл тўсди.

Ҳожимурод тўхташ ўринга тўппончасини белидан ол-
ди ва отини йўл тўсгац кишиларга қараб ҳайдаб, юри-
шини тезлатди. Йўлда турган кишилар тарқалдилар ва
Ҳожимурод, атрофига қарамасдан, отини қаттиқ йўрт-
тириб, йўлдан паастга қараб тушиб кетди. Элдор отини
қаттиқ елдириб, унинг кетидан борарди. Орқадан тар-
силлаб икки марта милтиқ отилди, ўқ унга ҳам, Элдор-
га ҳам тегмасдан, ғувиллаганча ўтиб кетди. Ҳожимурод
ўша юришда давом этди. У, уч юз қадамча узоқлашган-
дан сўнг, ҳансираган отини бир оз тўхтатди-да, қулоқ
сола бошлади. Олдинда, паастда тезоқар сув шовулла-
моқда эди. Орқадан овулдаги хўрозларнинг қичқириш-
лари эшитилар эди. Бу қичқириқлар орасидан Ҳожи-
муроднинг кетидан яқинлашиб келаётган от туёқлари-
нинг ва кишиларнинг товушлари эшитилди. Ҳожимурод,
отини «чув» деб аввалгича бир қолипда йўрғалатиб
кетди.

Орқадан келаётганлар чопдилар ва Ҳожимуродни
қувиб етдилар. Улар йигирма чоғли отлиқ кишилар эди.

Булар Ҳожимуродни тутишга қарор қилган ёки жуда бўлмаганда, ўзларини Шомил олдида оқлаш учун Ҳожимуродни тутмоқчидай кўринишган овул халқи эди. Улар қоронғида кўринадиган даражада яқинлашиб келган вақтларида, Ҳожимурод, тизгинни қўйиб юбориб, тўхтади ва чап қўлининг одатий ҳаракати билан милтигининг филофини ечди, ўнг қўли билан милтиқни олди. Элдор ҳам шундай қилди.

— Нима керак? — дея бақирди Ҳожимурод. — Ушламоқчимисиз? Мана ушланглар!

У милтигини кўтарди.

Овул халқи тўхтади. Ҳожимурод милтигини қўлига ушлаганича, жарликка туша бошлади. Отлиқлар яқинлашмасдан унинг орқасидан келардилар. Ҳожимурод жарликнинг нарёғига ўтиб олгач, унинг орқасидан келаётган отлиқлар: «Сўзимизни тингла!» деб қичқирдилар. Бунига жавобан Ҳожимурод милтиқдан ўқ узди ва отини чоптириб кетди. У отини тўхтатганда унинг ортидаи қувиб келаётганиларниг товуши эшитилмас, хўрзларниг қичқириги ҳам келмас, фақат ўрмон ичидан оқаётган сувнинг аниқ шилдираши ва ҳар замонда уккенинг сайраши қулоққа чалинап эди. Ўрмоннинг қора девор сингари қиргоги жуда ҳам яқин эди. Бу ўрмон Ҳожимуроднинг муридлари кутишиб туришган ўрмон эди. Ҳожимурод ўрмоннинг ёнига келиб тўхтади ва кўқрагани тўлдириб ҳаво олиб, ҳуштак чалди, сўнг қулоқ солди. Бир минутдан сўнг ўрмон ичидан худди шундай ҳуштак эшитилди. Ҳожимурод йўлдан бурилиб ўрмоннинг ичига кириб кетди. У юз қадамча юргандан кейин, дарахтлар орасидан гулханинг атрофида ўтиришган кишиларнинг сояларини ва ярмигача олов ёритган тушовланган, эгарлоғлиқ отларни кўрди. Гулхан олдида тўрт киши ўтирап эди.

Гулхан олдидағи кишилардан бири тез турди-да, Ҳожимуроднинг ёнига келиб, отнинг жиловини ва узангисини ушлади. Бу киши Ҳожимуроднинг тутинган укаси, унинг хўжалик мудири эди.

— Ут ўчирилсан! — деди Ҳожимурод отдан тушаётib.

Кишилар гулханин тўзгитиб, ёнаётган шохларни тоштай бошладилар.

Ҳожимурод ерга солинган чакмоннинг ёнига келиб:

— Бота бу ерга келдими? — деб сўради.

— Келди, кўп бўлди. Хон-Магома билан кетди.

— Қайси йўлдан кетдилар?

— Манави йўл билан,— Ҳанафий Ҳожимурод келган йўлининг қарши томонини кўрсатиб жавоб берди.

— Хўп,— деди Ҳожимурод ва милтигини олиб, ўқлай бошлади.— Эҳтиёт бўлиш лозим, менинг кетимдан қувдилар,— деди Ҳожимурод ўтни ўчираётган одамга мурожаат қилиб.

Бу киши чечен Гамзало эди. Гамзало чакмоннинг ёнига келди, унинг устида ётган жилдили милтиқни олди ва жимгина ялангликнинг чеккасига, Ҳожимурод кириб келган ерга қараб кетди. Отидан тушган Элдор Ҳожимуроднинг отини олди ва ҳар иккала отининг ҳам бошини юқори қилиб, дараҳтга қантариб қўйди; кейин худди Гамзало сингари милтигини елкасига осиб, ялангликнинг нариги чеккасига бориб турди. Гулхан ўчирилган бўлса-да, ўрмон энди аввалгидек қоронғи эмас, гарчи заиф бўлса-да кўкда юлдузлар порлар эди.

Ҳожимурод юлдузларга, осмоннинг ярмигача кўтарилиб қолган «Етти оғайни» юлдузларга қараб, тун ярмидан оғиб қолганини ва кўпдан тунги ибодат вақти етганини пайқади. У Ҳанафидан доимо хуржунда олиб юриладиган қумгонни сўради, сўнг чакмонини кийиб, сувга қараб жўнади.

Ҳожимурод ечишиб ва таҳорат олиб бўлгач, чакмонини ёзиб, қиблага қараб номозини ўқиди.

У номозни ўқиб бўлиб, ўз ўрнига — хуржуни турган жойга қайтиб келди ва чакмонга ўтириб, қўлларини тиззасига тиради, сўнг бошини қуий солиб, ўйлаб кетди.

Ҳожимурод ўз баҳтига доимо ишонарди. У бирор нарсани бошласа, албатта муваффақият қозонаман деб ўйларди,— шунинг учун ҳам ҳамма нарса унга кулиб боқар эди. Унинг бутун жўшқин ҳарбий турмуши давомида, ҳар замонда учрайдиган тасодифлардан қатъий назар, шундай бўлган. У ҳозир ҳам шундай бўлади, деб ишонарди. У Воронцов томонидан ўзига бериладиган қўшин билан Шомилнинг устига юриш қилишини ва уни асир қилиб, ўч олишини, рус подшоси уни мукофотлашини ва фақат Авария¹нигина эмас, балки унга

¹ Авария— XIX асрнинг 50-йилларида Кавказдаги рус аскарларининг ҳарбий қўмандснлиги назорати остида бўлган ва ҳонлар томонидан идора қилинган тоғлиқ Дагистоннинг бир ҳонлиги, ҳозир Дагестон АССРнинг бир райони.

бўйсунадиган бутун Чечен ўлкасини идора қилишини қўз олдига келтирди. У бу фикрларга чўмиб, қандай қилиб ухлаб қолганини сезмади.

У ўзининг йигитлари, ашулалар ва «Ҳожимурод келаётир!»— деган қийқириқлар билан Шомил устига бостириб бораётганини, уни хотинлари билан биргаликда ушлаётганини ва Шомилнинг хотинлари йиғлаб-сиқтаётгандарини эшитаётганини туш кўрди. У уйғониб кетди. «Лоилоҳа» деган сурга, «Ҳожимурод келаётир!»— деган қийқириқлар ва Шомил хотинларининг йифиси — булар — уни уйғотиб юборган чиябўриларнинг улиши, чинқириги эди. Ҳожимурод бошини кўтарди, шарқ томонга, дараҳтлар орасидан ёришиб кўринган осмонга қаради ва ўзидан нарироқда ўтирган муридидан Хон-Магомани сўради. Хон-Магома ҳали қайтмаганини билib, бошини қуи солди ва шу заҳотиёқ яна мудраб кетди. Магоманинг хурсанд овози уйғотди. Хон-Магома кела солиб Ҳожимуроднинг ёнига ўтирида-да, уларни солдатлар қандай қилиб кутиб олганликларини ҳам худди князнинг олдига олиб борганликларини, князнинг ўзи билан сўзлашганини, князнинг хурсанд бўлганини ва эрта билан уларни руслар дараҳт кесадиган жойда — Мичик дарёсиннинг нариги ёғидаги Шалин яланглигига кутиб олишга ваъда берганини гапириб бера бошлади. Бота, ўзи билан тафсилотларини қўшиб, ўртоғининг сўзини бўлиб турди.

Ҳожимурод, ўзининг русларга қўшилмоқчи бўлган таклифиға Воронцов аниқ қандай сўзлар билан жавоб берганиligини муфассал сўради. Хон-Магома ҳам, Бота ҳам князнинг Ҳожимуродни меҳмон сифатида қабул этишга ва унга кўп нарса ваъда қилишганини айтдилар. Ҳожимурод яна йўл ҳақида сўроқлай берди. Хон-Магома йўлни яхши билганини ҳам тўппа-тўғри олиб боришганини айтиб, уни ишонтиргач, Ҳожимурод ёнидан пул чиқариб, Ботага ваъда қилинган уч сўмни берди: ўз одамларига эса хуржундан ўзининг олтин суви юргутирилган қуролини ва салла ўралган папахини олиб беришликини, муридлариниг ўзларига бўлса, русларнинг олдига дуруст бўлиб бориш учун тозаланишни буюрди. Қуролларни, эгарларни, отларнинг жабдуқларини тозалаб бўлишгунларича, юлдузлар сўниб, кун ёришиб қолди ва тонгги шабада эса бошлади.

Тонг қоронғисида, Полторацкийнинг командаси остида болта кўтаришган икки рота солдат Чахирин дарвозасидан ўн чақирим нарига чиқиб боришиди ва саф бўлиб ёйилиб, тонг ёриши биланоқ дараҳт кесишга тутинишди. Гулханда писиллаб ва тарсиллаб ёнаётган ҳўл шоҳларнинг тутуни билан қўшилиб кетган туман соат саккизларда кўтарилди, илгари беш қадам наридан бир-бирини илғамай, фақат овознигина эшитаётган дараҳт кесувчилар гулханларни ҳам, ўрмон ичидан ўтган — устига дараҳтлар ағанаган йўлни ҳам кўра бошлидилар, қуёш гоҳ ёруғ хол бўлиб туман ичидан кўриниб қолар, гоҳ яна яширинар эди. Ялангликда, йўл бўйида дўмбирапарнинг устида, ўзининг субалтерн-офицери¹ Тихонов билан Полторацкий, учинчи ротанинг икки офицери ва собиқ кавалергард², дуэлда уришгани учун даражаси камайтирилиб солдатликка туширилиб юборилган — Полторацкийнинг Пажеский корпус³даги ўртоги — барон Фрезе ўтирас эди... Дўмбирапарнинг ёнверида ташландиқ қоғозлар, папирос қолдиқлари ва бўш шишалар сочилиб ётарди. Офицерлар ароқ ичишиб бўлиб, овқат емоқда ва портер⁴ ичишиб ўтирмақда эдилар. Дўмбирачи учинчи шишани очди, Полторацкий уйқуга тўймаганилигига қарамай, ўзига хос руҳий кўтариқилик ва соғ, қувноқ кайфиятда эди: у бундай вақтларда, яъни хавф юз бериши мумкин бўлган ерда ўз солдатлари ва ўртоқлари орасида бўлиб, ўзини доимо шундай ҳис этар эди.

Офицерлар орасида сўнгги янгилик — генерал Слепцовнинг ўлими ҳақида қизғин суҳбат борарди. Бу ўлимда ҳеч ким ҳаётдаги энг муҳим пайтни — ҳаётнинг тутатилишини ва ўзи пайдо бўлган манбайга қайтиб боришини кўрмас, балки қилич билан тоғлиларга ташланган ва уларни ботирлик билан қиличдан ўтказган абжир офицернинг азаматлигини кўради.

Гарчи буларнинг ҳаммалари, айниқса жангда бўл-

¹ Субалтерн — офицер, кичик офицер.

² Кавалергард — гвардия отлиқ офицери.

³ Пажеский корпус — зодагонларнинг болалари учун очилган имтиёзли ҳарбий мактаб.

⁴ Портэр — инглиз пибоси.

ған офицерлар, у вақтларда Қавказда бўладиган урушларда ва умуман, ҳеч қаочон ва ҳеч ерда, тахмин қилинадиган ва тасвири этиладиган рўбарў келишиб қилич билан чопишишлар бўлмаслигини билсалар-да, (мабодо шундай рўбарў келишиб қилич ва пайза билан чопишиш ҳам санчишлар бўлса, ҳамма вақт фақат қонунчиларгина чопилади ва санчилади) ва билишлари мумкин бўлса-да, бу рўбарў келиб жанг қилиш ҳақидаги уйдирма гап офицерлар тарафидан эътироф қилинар ҳам уларга мағрурлик ва хурсандлик багишлар эди; улар бу мағрурлик ва хурсандлик билан бири ботирланган, бири аксинча энг камтарин қиёфада, Слепцовнинг бошига тушгани сингари, ҳар минут сайнин ҳар бирларининг бошларига келиши мумкин бўлган ўлимни писанд қилмасдан, чекишиб, ичишиб ва ҳазиллашиб, дўмбиралар устида ўтиromoқда эдилар. Ҳақиқатан ҳам худди шу чоғ — суҳбат ўртасида, йўлнинг чап томонидан тетиклантирувчи, чиройли, қарсиллаб отилган милтиқ товуши эшитилди ва отилган ўқ, қаердадир туманини ҳавода гувиллаб бориб, тарсиллаб дарахтга тегди. Душманнинг ўқига — солдатларнинг милтиғидан отилгани бир қанча салобатли — қаттиқ ўқ товушлари жавоб берди.

— Ўхў,— дея Полторацкий кўтариинки овоз билан қичқириди,— бизнинг сафда эмасми? Қани, Қостя биродар,— у Фрезега мурожаат қилди,— сенинг баҳтиниг. Ротанинг ёнига бор. Биз ҳозир ажойиб бир жанг ясаймиз! Томоша кўрсатамиз.

Мансабдан тушган барон ўриидан иргиб турди-да, тез-тез қадам ташлаб ўз ротаси турган жойга қараб тутиш ичига кириб кетди. Полторацкийга ўзининг кичкина қора тўриқ кабардинги отини келтириб бердилар, у отига минди, сўнг, ротани сафга тизиб милтиқ отилган тарафга, саф олиб ётган аскарларнинг ёнига олиб кетди. Сафда ётган аскарлар ўрмоннинг лабида, ялангоч тик жарнинг олдида эди. Шамол ўрмонга қараб эсар ва жарнинг ёнбағригина эмас, ҳатто унинг нариги томони ҳам яққол кўриниар эди.

Полторацкий саф олдига етиб келган вақтда қуёш туман ичидан мўралади, жарнинг у ёфида, майдадарахтларнинг ёнидан юз саженларча нарида бир қанча отлиқлар кўринди. Булар Ҳожимуроднинг орқасидан тушган ва унинг русларга келиб қўшилишини кўрмакчи

бўлган чеченлар эди. Улардан бири сафга тизилаётган аскарларга қарата ўқ узди. Бир қанча солдат унга жавоб қайтарди. Чеченлар орқага қайтдилар, отишма тўхтади; аммо Полторацкий рота билан етиб келгач, яна отишга буюрди, команда берилиши билан бутун саф бўйлаб, чиройли, бир текис тутиш таратиб, жонли, тетиклантирувчи, бир вазида отилаётган милтиқ овозлари эшитила кетди. Солдатлар томошага хурсанд бўлишиб, милтиқларини ўқлашга шошилдилар ва устмавуст ўқ чиқарап эдилар. Чеченларнинг гайрати қистади шекилли, олдинга югуриб чиқишиб, солдатларга қарата орқама-орқа бир қанча ўқ уздилар. Уларнинг бир ўқи битта солдатни ярадор қилди. Бу солдат, махфий қоровулликда бўлган Авдеев эди. Ўртоқлари ёнига келишганларида, у икки қўли билан қорнидаги жароҳатини ушлаб, мук тушиб ётар ва бирдек тебраниб инграр эди.

— Милтиқни эндиғина ўқлаётган эдим, тарс этган овозни эшитдим,— деди у билан бирга отишаётган солдат,— қарайманки, бунинг милтиғи қўлидан тушиб ётиби.

Авдеев Полторацкийнинг ротасидан эди. Полторацкий тўпланишиб турган солдатларни кўриб, уларнинг ёнига келди.

— Ҳа, ука, ўқ тегдими?— деди у.— Қаерингга?

Авдеев жавоб бермади.

— Милтиғимни эндиғина ўқлаётган эдим, жаноб олийлари,— деди Авдеевнинг ҳамроҳи,— тарс этган овозни эшитдим,— қарасам — унинг милтиғи қўлидан тушиб ётиби.

— Э, аттанг,— деди Полторацкий.— Нима, оғрияптими, Авдеев?

— Оғриётгани йўгу юришга қўймаётиби. Жиндек вино бўлармиди, жаноб олийлари.

Ароқ, яъни Кавказда солдатлар ичадиган спирт тошилди, Панов қовоғини осилтиргани ҳолда уни Авдеевга тутди. Авдеев оғзига олиб борди, аммо шу замониёқ спиртни четга сурди.

— Томоғимдан ўтмайди, ўзинг ич,— деди.

Панов қолган спиртни ичиб тугатди. Авдеев яна ўрнидан туришга ҳаракат қилди, аммо туролмай яна ётиб қолди. Шунда шинелини ерга ёзиб Авдеевни ётқиздилар.

— Жаноби олийлари, пөлковник келаётибди,— деди фельдфебель¹ Полторацкийга.

— Хўп, яхши, сен бошқар,— деди Полторацкий ва отига қамчи бериб, Воронцовни қаршилагани кетди.

Воронцов ўзининг наслдор, инглиз айфирини миниб, полк адъютанти — казак ва таржимон чечси билан бирга келарди.

— Нима гап?— у Полторацкийдан сўради.

— Бир тўда чеченлар келиб, аскарларга ҳужум қилди.— Полторацкий унга жавоб берди.

— Хўш, хўш, ҳамма ишни сиз бошлагандирсиз?

— Мен эмас ахир, князь,— деди Полторацкий табассум билан,— ўзлари бошладилар.

— Бир солдат ярадор бўлган деб эшитдим.

— Ҳа, жуда ачинарли бўлди, яхши солдат эди.

— Оғир яраланганими?

— Оғир шекилли, қорнидан.

— Сиз биласизми, мен қаёқقا кетаётибман?— Воронцов сўради.

— Билмайман.

— Наҳотки фаҳмламайсиз?

— Йўқ.

— Ҳожимурод бизга ўтди ва ҳозир бизни қарши олади.

— Йўғ-е!

— Кеча ундан киши келган эди,— деди Воронцов шодлик табассумини зўрга босиб туриб.— Ҳозир мени Шалин яланглигида кутиб туриши керак, сиз солдатларни ялангликкача жойланг-да, сўнг менинг олдимга келинг.

— Хўп,— деди Полторацкий, қўлни папахига қўйиб, сўнг ротасининг ёнига кетди. Унинг ўзи сафнинг ўнг томонини бошлаб олиб кетди, сафнинг чап томонини олиб боришни фельдфебелга топширишди. Бу орада яраланган Авдеевни солдатлар крепостга олиб кетдилар.

Полторацкий орқасидан чопиб келишаётган отликларни кўрган вақтда Воронцовнинг олдига келаётган эди. У тўхтаб уларни кутиб турди.

Ҳаммадан олдинда, оқ ёлли отга миниб, оқ черкаска ва салла ўраган папах кийган ҳам олтин билан иш-

¹ Фельдфебель — ўнбоши.

ланган қўрол осған девдай бир киши келмόқда эди. Бу одам Ҳожимурод эди. У Полторацкийнинг ёнига келгач, татарчалаб бир нарса деди. Полторацкий англамаганилигининг ишорасини қилиб, қошлирини кўтарди, қўлларини ёзида, илжайди. Ҳожимурод табассумга табассум билан жавоб берди, бу табассум ўзининг болаларнидек соғлиги билан Полторацкийни ҳайратга солди. Полторацкий бу қўрқинчли тоғликни шундай ҳолда кўраман деб ҳеч кутмаган эди. У, қовоқ-тумшуғи осилган, дағал, бегона бир кишини кутган эди, ваҳоланки унинг олдида энг оддий, кўпдан бери дўст бўлиб юрган кишининг табассумига ўхшаш хуштабассум бир киши турар эди. Унда фақат бир нарса айниқса ажралиб турарди: бу нарса унинг катта-катта, бошқа одамларниң кўзига диққат билан ўқтин ва тинч қаровчи кўзлари эди.

Ҳожимуроднинг жиловдорлари тўрт кишидан иборат эди. Бу жиловдорлар ичida бугун кечаси Воронцовнинг ёнига борган Хон-Магома ҳам бор эди. У, киприксиз, қора, шаҳло қўз, қизил кулча юз чеҳрасида хурсандлик ифодаси барқ уриб турар эди. Йўғон, ҳамма ёгини жуп босгани, қошлири ўсиқ япа бир киши бор эди. Бу киши Ҳожимуроднинг бутуни мулкини тасарруф этувчи тавлини¹ Ҳашафий эди. У, устига лиқ тўлдирилган хуржун ортилган, запас отни етаклаб олган эди. Жиловдорларниң ичидан икки киши алоҳида ажралиб турарди: бири — ёш, бели хотинларнидай хинча, елкаси кенг, энди сабза ура бошлаган сариқ мўйловли қўй қўз гўзал йигит Элдор, иккинчиси — бир кўзи гилай, қош ва киприксиз, кузалган сариқ сақолли ва бурун ҳам юзида ортиғи бор — чечен Гамзало эди.

Полторацкий Ҳожимуродга йўлда кўринган Воронцовни кўрсатди, Ҳожимурод упга қараб йўл олди-ю, кейин унинг ёнига келгач, ўнг қўлини кўксига қўйиб, татарчалаб бир нарса деди-да, тўхтади. Таржимон чечен таржима қилди.

— Рус подшосининг ихтиёрига бериламан, дейди, унга хизмат қилишни истайман. Буни кўпдан бери хоҳлар эдим, Шомил қўймади, дейди.

Воронцов таржимоннинг сўзини тинглаб бўлгач, чарм қўлқопли қўлини Ҳожимуродга узатди. Ҳожиму-

¹ Тавлин — Шимолий Догистонда яшовчи халқ.

род бу қўлга қаради, бир нафас хаёл сурди, аммо ке-йин уни маҳкам қисди ва гоҳ таржимонга, гоҳ Воронцовга қараб, яна бир нарса деди.

— У, ҳеч кимнинг ёнига чиқиши истамаганини ва фақат сенинг ёнинггагина чиқмоқчи бўлганини, чунки сен сардорнинг ўғли эканилигинги айтди. Сени қаттиқ ҳурмат қиласман, дейди.

Воронцов, ташаккур баён қилганининг ишораси қилиб, бошини қимирлатиб қўйди. Ҳожимурод ўз одамларини кўрсатиб яна бир нарса деди.

— У, бу одамлар менинг муридларим, булар ҳам менига ўхшаб русларга хизмат қиласидилар, дейди.

Воронцов уларга қаради ва бошинии қимирлатиб қўйди.

Хушчақчақ, киприксиз қора кўз чечеи — Хон-Магома ҳам бошини қимирлатиб, Воронцовга қандайдир кулгили бир нарса айтди. Негаки, ҳамма ёгини жун босган авариялик киши тиниқ оқ тишларини кўрсатиб илжайди. Сариқ Гамзало бўлса фақат бир нафасгина ўзининг қип-қизил кўзини ялт этказиб Воронцовга ташлади, сўнг яна отининг қулоқларига тикилди.

Воронцов ва Ҳожимурод, жиловдорлар билан бирга, крепостга қайтиб кетаётганларида сафдан бўшатилган солдатлар тўпланишиб таъна қила бошладилар.

— Қанча одамни ҳалок қилди, лаънати. Энди-чи, уни сийлашларини кўраверасан,— деди бирори.

— Бўлмасам-чи, Шомилнинг биринчи командири бўлган. Энди у ёгини қўявер.

— Нимасини айтасан, азамат йигит.

— Сарифи-чи, сариги, худди йиртқич ҳайвонга ўхшаб кўз қирини ташлади.

— Уҳ, ит бўлса керак.

— Ҳаммалари сариқни чандидилар.

Дараҳт кесилаётган жойдаги йўлга яқин бўлган солдатлар Ҳожимуродни кўргани йўлга югуриб чиқишиди. Офицер уларга қараб қичқирди, лекин Воронцов уни тўхтатди.

— Қўявер, ўзларининг эски талишларини кўрсинглар. Сен бунинг ким эканини биласанми?— Воронцов инглизча талаффуз билан сўзларни чўзиб гапириб, яқинида турган солдатдан сўради.

— Ҳеч билмайман, жаноб олийлари.

— Бу Ҳожимурод бўлади, эшитганмисан?

— Қандай қилиб эшитмайин, жаноби олийлари, уни кўп калтаклаганмиз.

— Ҳа, ундан ҳам калтак егансиз.

— Ҳудди шундай, жаноб олийлари,— бошлиқ билан гаплашишига мұяссар бўлгани учун мамнун бўлган солдат жавоб берди.

Ҳожимурод ўзи ҳақида сўзлашаётганларини англанидан кўзларида қувноқ бир табассум ярқиради. Воронцов жуда хурсанд ҳолда крепостга қайтди.

VI

Воронцов Россиянинг Шомилдан кейин иккинчи ўринда турган энг кучли душманини жазб этиш ва қабул қилиш унга, ҳудди унга мұяссар бўлгани туфайли тоғоят мамнун эди. Лекин биргина нарса кўнгилсиз эди: Воздвиженскийда қўшин устидан қўмондонлик қилувчи генерал Меллер-Закомельский бўлиб, аслида бутун ишни у орқали олиб бориш керак эди. Воронцов бўлса, унга хабар бермасдан, ҳамма ишни ўзи қилди. Шунинг учун ҳам кўнгилсизлик юз бериши мумкин эди. Бу фикр Воронцовнинг кайфиятини бир оз бузар эди.

Воронцов уйига етгач, Ҳожимуроднинг муридларини полк адъютантига топширди, ўзи эса Ҳожимуродни уйига олиб кириб кетди.

Княгиня Мария Васильевна ясанган, юзида табассум, ўғли — олти ёшли жингалак сочли гўзал бола билан бирга Ҳожимуродни меҳмонхонада кутиб олди. Ҳожимурод қўлларини кўксига қўйиб, бир қадар тантанада улар билан бирга ичкарига кирган таржимон орқали, ўзини князниң меҳмони ҳисоблаганини, негаки князъ уни ўз уйига қабул қилганини, меҳмон учун мезбоннинг бутун оиласи мезбоннинг ўзи сингари муқаддас эканини айтди. Ҳожимуроднинг сиртқи кўриниши ҳам, муомаласи ҳам Мария Васильевнага ёқиб тушди. Княгиня ўзининг катта, оппоқ қўлини Ҳожимуродга берган вақтда, унинг гуп этиб қизарib кетганлиги княгиняни унга яна кўпроқ мойил қилди. У Ҳожимуродга ўтиришни таклиф қилди ва ундан кофе ичасизми, деб сўради-да, кофе келтиришни буюрди. Бироқ кофе келтирилгач, Ҳожимурод ичмади. У русчани унча-мунча англар, аммо гапиролмас ва англамаган вақтда илжаяр эди, унинг табассуми Полторацкийга ёққани каби Мария Васильевнага ҳам

ёқди. Мария Васильевнанинг жингалак сочли, ўткир кўзли ўғилчаси Булька эса, зўр жангчи деб эшитгани Ҳожимуроддан кўзларини олмай онасининг ёнида турарди.

Воронцов Ҳожимуродни хотинининг олдида қолдириб, унинг қўшилганлиги ҳақида бошлиқларга хабар қилиш тўғрисида буйруқ бериш учун идорага кетди.

Воронцов Грозний шаҳрига, сўл қанот бошлиғи генерал Козловскийга хабар бериб ва отасига хат ёзиб бўлгач, хафа ҳам қилмасдан, ортиқча эркалатиб ҳам юбормасдан муомала қилиш керак бўлган бегона, қўрқинчли кишини хотини олдида қолдириб кетгани учун Мария Васильевнанинг норози бўлишидан қўрқиб, шошилганча уйига қайтди. Аммо беҳудага ташвишланган эди. Ҳожимурод Воронцовнинг ўгай ўғли Булькани тиззасига олиб, креслода ўтирас ва бошини қуий солиб диққат билан Мария Васильевнанинг сўзларини таржима қилиб бораётган таржимоннинг гапини тингламоқда эди. Мария Васильевна, агар у ҳар бир танишига унинг мақтаган нарсасини бериб юбораверса, тез орада ҳеч вақосиз қолишини айтди.

Ҳожимурод князъ кириши билан тиззасидан Булькани олди ва шу заҳотиёқ юзидағи ўйноқи қиёфани қатъий ва жиддий қиёфа билан алмаштириб, ўрнидан турди. У Воронцов ўтиргандан сўнггина ўтирди. У суҳбатни давом эттириб, Мария Васильевнанинг сўзларига жавобан уларнинг қонуни шундай эканини, ошнасига ёқкан нарсанинг ҳаммасини унга бериш кераклигини айтди.

— Сенинг ўғлинг меҳмондўст,— деди у русчалаб тиззасига яна чиқиб олган Бульканинг жингалак соchlарини силаб.

— Сенинг қароқчинг жуда яхши одам экан,— деди Мария Васильевна эрига французчалаб.— Булька унинг ханжарига қизиқсан эди, ханжарни унга тақдим қилди.

Булька ханжарни отасига кўрсатди.

— C'est un objet de prix¹, — деди Мария Васильевна

— Al faudra trouver l'occasion de lui faire cadeau², — деди Воронцов.

Ҳожимурод боланинг жингалак сочини силаб:

¹ Бу қийматли нарса. (*Франц.*)

² Унга ҳам бирон нарса тақдим қилиш пайтини топиш керак. (*Франц.*)

— Йигит, йигит,— деб гапириб ўтиарди.

— Жуда яхши, жуда яхши ханжар,— деди Воронцов ўртасидан йўл тушган, ўткир пўлат ханжарни ярмига қадар суфуриб кўриб.— Раҳмат, дедингми?

— Уидан сўра, мен нима билан уни хурсанд қила оламац,— деди Воронцов таржимонга.

Таржимон таржима қилиб берди. Ҳожимурод шу заҳотиёқ ҳеч нарса керак эмаслигини, аммо уни намоз ўқиши мумкин бўлган бир жойга олиб боришларини илтимос қилишини айтди. Воронцов хизматчини чақириб, Ҳожимуроднинг истагини бажо этишни буюрди.

Ҳожимурод ўзига берилган уйда ёлғиз қолиши биланоқ юзи ўзгарди: завқ ва ҳалиги мулоҳимлик, ҳалиги тантана ифодаси йўқолди, улар ўрнига ташвиш ифодаси чўкди.

Унинг Воронцов томонидан қарши олиниши, ўзи кутгандан кўп даража яхши бўлди. Аммо бу қарши олиш қанча яхши бўлса, Ҳожимурод Вороңцовга ва унинг офицерларига шунча оз ишонарди: у ҳамма нарсадан — уни ушлаб, оёқ-қўлига киshan солиб Сибирга жўнатишларидан ёки тўғридан-тўғри ўлдиришларидан қўрқар, шунинг учун ҳам сергакланиб турад эди.

У, ёнига келган Элдордан: муридлар қаерга жойландилар, отлар қаерда, уларнинг қуролларини олиб қўймадиларми, деб сўради.

Элдор отларнинг киязъ отхонасида эканлигини, кишиларни саройга жойлаштирганларини, қуролларини ўзларида қолдирганликларини ва таржимон уларни овқат ҳам чой билан меҳмон қилаётганини айтди.

Ҳожимурод ҳайрон бўлиб бош чайқади, сўнг ечишиб, намоз ўқишига кириши. У намозини ўқиб тутатгач, кумуш ханжарини келтириб беришни буюрди. У кийиниб белбоғини боғлади-да, бундан сўнг нима бўлишини кутиб тахтага¹ чиқиб ўтириди.

Соат бешларда уни князникуга овқатга чақирдилар.

Ҳожимурод овқат вақтида паловдан бошқа ҳеч нарса емади, паловни ҳам товоқнинг худди Мария Васильевна ўзига сузиб олган еридан олиб тарелкага солди.

— У, булар заҳарлаб қўйишмасин, деб қўрқаётиди,— деди Мария Васильевна эрига.— У худди мен

¹ Тахта — устига гилам ёпилган, ўтириш учун қилинган тахта, паст диван.

олган жойдан олди.— Сўнг шу замониёқ таржимон орқали, яна қачон намоз ўқишини сўраб, Ҳожимуродга мурожаат қилди. Ҳожимурод беш бармоини кўтариб, қуёшни кўрсатди.

— Демак, яқин қолибди.

Воронцов ёнидан брегетини¹ олди-да, мурватини босди, соат тўрту чоракка урди. Бу товуш, афтидан, Ҳожимуродга қизиқ туюлди шекилли, у яна жаранглатишини ва соатни кўрсатишини сўради.

— Voila l'occasion. Donnez-lui la montre², — деди Мария, Васильевна эрига.

Воронцов шу замониёқ соатни Ҳожимуродга тақдим қилди. Ҳожимурод қуллуқ қилиб, соатни олди. У бир неча бор мурватни босди, қулоқ солди ва маъқуллаб бошини қимирлатди.

Овқатдан сўнг князга Меллер-Закомельскийнинг адъютанти келганини хабар қилдилар.

Адъютант князга, генерал Ҳожимуроднинг қўшилганини билиб, бу ҳақда унга хабар қилинмаганигидан жуда норози бўлганини ва Ҳожимуродни тезда унинг олдига етказишни талаб қилганини билдириди. Воронцов генералнинг буйруфи бажарилишини айтди, сўнг таржимон орқали Ҳожимуродга генералнинг талабини эшииттириб, ундан ўзи билан бирга Меллернинг олдига боришини илтимос қилди.

Мария Васильевна адъютантнинг нима учун келганини билгач, дарҳол эри билан генерал ўртасида кўнгилсиз бир воқеа юз бериши мумкинлигини англади ва эрининг ҳар қанча рад қилишига қарамасдан, улар билан биргаликда генерал олдига боргани отланди.

— Vous seriez beaucoup mieux de restez; c'est mon affaire mais pas la vôtre³.

— Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller pour madame la dénégale⁴.

Бошқа вақтда борсанг бўлар эди.

¹ Брегет — машҳур француз устаси Брегет (1747—1823) томонидан ясалган ён соат, жуда тўғри юради, ҳар бир чорак соатда бир жом чалади, ой ва числоларни кўрсатадиган ишораси ҳам бор.

² Мана, қулай пайт. Соатни унга тақдим қил. (*Франц.*)

³ Агарда сен қолсанг, жуда яхши иш қилган бўлар эдинг, бу сенинг ишинг эмас, менинг ишим. (*Франц.*)

⁴ Сен менга генералнинг хотинини кўриб келиш учун қаршилик қилолмайсан. (*Франц.*)

— Мен ҳозир боришни истайман.

Илож йўқ эди. Воронцов кўнди ва учаласи бирга кетди.

Улар ичкарига киргач, қовоғи солинган Меллер Мария Васильевнани одоб билан хотинининг олдига кузатиб қўйди, адъютантга эса Ҳожимуродни қабулхонага олиб киришни ва унинг буйруғи бўлмагунча ҳеч қаёқ-қа чиқармасликни буюрди.

— Марҳамат,— деди у Воронцовга, кабинетнинг эшигини очиб ва князни ўзидан олдин кабинетга киргизиб.

У кабинетга киргач, князнинг қаршисида тўхтади ва уни ўтиришга таклиф қилмай:

— Бу ерда ҳарбий бошлиқ менман, шунинг учун ҳам душман билан бўладиган бутун музокара мен орқали бўлиши керак. Нима учун сиз Ҳожимуроднинг қўшилиши ҳақида менга хабар бермадингиз?

Воронцов ғазабланган генералнинг қўпол муомала қилишини кутиш орқасидан вужудга келган ҳаяжондан оқариб ва шу билан бирга ўзи ҳам ғазабга келиб:

— Менинг ёнимга элчи келди ва Ҳожимуроднинг менга қўшилмоқчи бўлганини айтди,— деб жавоб берди.

— Мен, нима учун менга хабар бермадингиз, деб сўрайман!

— Мен хабар бермоқчи эдим, барон, аммо...

— Мен сизга барон эмас, балки жаноб олийлари-дирман!

Бароннинг зўрға босиб турган ғазаби ана шу ерда бирдан тошиб кетди. У кўпдан бери дилида сақлаб юрганларининг ҳаммасини тўкиб солди.

— Мен ўз подшоҳимга йигирма етти йиллик хизматимни кечагина келган кишилар ўзларининг қариндошлик алоқаларидан фойдаланиб, тумшугимнинг тагида, уларга даҳли бўлмаган ишларни бошқараверсинлар, деб қилган эмасман.

— Жаноб олийлари, ноҳақ нарсаларни гапирмаслигингизни сўрайман,— Воронцов унинг сўзини бўлди.

— Мен ҳақиқатни гапираётиман ва бундай ишларга йўл қўймайман...— деди генерал яна баттароқ ғазабга келиб.

Шу вақтда юбкасини шилдиратиб Мария Васильевна, унинг орқасидан бўйи пастроқ, камтар бир хоним Меллер-Закомельскийнинг хотини кириб келди.

— Ҳа, етар, барон. Simon сизни хафа қилмоқчи эмасди,— деди Мария Васильевна.

— Мен, княгиня, у ҳақда гапираётганим йўқ...

— Қани, келинг, яхвиси шу гапни қўяйлик. Биласизми, ёмон мунозара яхши жанжалдан афзал. Мен нима деяпман...— деди Мария Васильевна ва кулиб юборди.

Аччиқлаинган генерал гўзал хотиннинг жозибали табассумига таслим бўлди. Унинг лаблари жилмайиб кетди.

— Мен ноҳақ эканлигимга иқрорман,— деди Воронцов,— лекин...

— Мен ҳам қизишиб кетдим,— деди Меллер ва князга қўлини берди.

Ярашдилар. Ҳожимуродни ҳозирча Меллерницида қолдиришга, кейин сўл қанот бошлиғи олдига юборишга қарор қилинди.

Ҳожимурод қўшни хонада ўтиради. У гарчи уларнинг гапираётган гапларига тушунмаса-да, англаши лозим бўлган нарсани: улар унинг ҳақида тортишаётганини ва Шомилдан ажralиб келиши руслар учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган бир иш эканини, шунинг учун ҳам агар уни сургунга юбормасалар ва ўлдирмасалар, улардан кўп нарса талаб қилиши мумкин эканини англади. Бундан ташқари у, Меллер-Закомельский бошлиқ бўлса-да, унинг қўл остидаги киши Воронцов молик бўлган даражага эга эмаслигини ва Меллер-Закомельский муҳим эмас, балки Воронцов муҳим эканини ҳам англади. Шунинг учун ҳам Меллер-Закомельский Ҳожимуродни ўз ҳузурига чақириб, гап сўрай бошлагандা, Ҳожимурод оқпошшога хизмат қилиш учун тоғдан чиқиб келганини ва бутун нарса тўғрисида фақат унинг сардорига, яъни Тифлисдаги бош қўмондон князъ Воронцовга ҳисоб беришлигини айтиб, ўзини тантанали ва мағрур тутди.

VII

Яраланган Авдеевни крепостдан чиқаверишдаги кичкина, тахта томли бинога ўриаштирилган касалхонага олиб келдилар-да, умумий палатадаги бўш каравотлардан бирига ётқиздилар. Палатада тўрт касал бор зди: бири — ҳароратнинг зўридан ўзини билмай ётган, тер-

лама, иккинчиси — ранги ўчган, кўзларининг таглари кўкариб кетган, иситманинг хуружини кутиб ҳадеб эс-намоқда бўлган безгак, яна иккитаси бундан уч ҳафта бурун бўлган урушда — бири панжасидан (буниси туриб юрган эди,) иккинчиси кафтидан (буниси каравотда ўтирган эди) яралангандар эди. Терлама касалдан бошқа ҳаммаси янги ярадорни ўраб олишиб, уни келтирган кишилардан сўрай кетдилар.

— Баъзан ўқ ёмғирдек ёғса ҳам ҳеч нарса бўлмайди, бу сафар эса ҳаммаси бўлиб беш марта ўқ узилди, холос,— келтирувчилардан бири гапириб берди.

— Ҳар кимнинг пешонаси-да.

Авдеев каравотга ётқизганларида, оғриққа чидай олмай қаттиқ:

— Вой!— деб юборди. Ётқизиб бўлганларидан кейин эса, қовоғини солди-да, ортиқ инграмади, лекин оёқ учларини тўхтовсиз қимирлатиб ётди. У ярасини қўли билан ушлаб, қимирламасдан қаршисига тикилмоқда эди. Доктор келди ва ўқ орқадан чиқиб кетганми-йўқми, кўриш учун ярадорни ағдариб ётқизишни буюрди.

— Бу нима?— доктор Авдеевнинг елкаси ва орқасидан каттакон, бир-бирига чалиштирилган оқ чизиқларни кўрсатиб сўради.

— Бу эски нарса, жаноб олийлари— деди инқиллаб Авдеев.

Бу чизиқлар ичиб битирилган пул учун берилган жазонинг излари эди. Авдеевни яна ағдардилар, сўнг доктор зонд¹ билан қорини узоқ ковлади, ўқни ахтарди, лекин ололмади. Доктор ярага ёпишқоқ пластирни ёпиштириб ва уни боғлаб бўлиб кетди, ярани ковлаган ва боғлаган вақтда Авдеев тишини-тишига қўйиб, кўзларини юмиб ётди. Доктор кетгачгина у кўзларини очди ва таажжуб билан атрофига қаради. Унинг кўзлари касалларга ва фельдшерга тикилган, лекин у гўё уларни кўрмас, балки қандайдир уни ҳайрон қолдирадиган бошқа бир нарсаларни кўрар эди.

Авдеевнинг ўртоқлари—Панов ва Серёгинлар келишиди. Авдеев ҳамон ўша ҳолда, таажжуб билан қаршисига тикилганча ётарди. У, гарчи кўзлари тўппа-тўғри ўртоқ-

¹ Зонд — аъзоларининг ички томонини текшириш учун ишлатилидиган асбоб.

ларига қараб турган бўлса-да, анчагача уларни таний олмади.

— Пётрга, уйингга айтиб юборадиган ишинг йўқми-ди?— деди Панов.

Авдеев, гарчи Пановнинг юзинг қараб турган бўлса-да, жавоб бермади.

— Мен, уйингга айтиб юборадиган бирор гапинг йўқми, деяпман,— Панов унинг суяги йўғон қўлини туртиб, яна сўради:

Авдеев худди уйғонгандек бўлди.

— Ҳа, Антонич?

— Ҳа, мана келдим. Уйингга бирор нарса айтиб юбормайсанми? Серёгин ёзиб юборади.

— Серёгин,— деди Авдеев зўрға Серёгинга боқиб,— ёзасанми?.. Ҳа, хўп, ёз бўлмаса: «Сизнинг ўғлингиз Петруха, дегин, узоқ умр тилайди...» Акамга ҳасад қилган эдим. Мен сенга бурун гапириб эдим. Энди бўлса, ўзим хурсандман. Майли, яшасин. Тангри унга узоқ умр берсин, мен хурсандман. Худди шундай ёз.

Бу гапларни айтиб бўлгач, кўзларини Пановга тикиб, узоқ вақт жим қолди.

— Хўш, трубкани топдингми?— у бирдан сўради.

Панов жавоб бермади.

— Трубкани, трубкани топдингми, деяпман,— Авдеев такрорлади.

— Сумкада экан.

— Ҳа, ҳа, қани энди менга шам беринглар, мен ҳозир ўламан,— деди Авдесв.

Шу вақтда ўз солдатини кўргани Полторацкий келиб қолди.

— Хўш, ука, ҳолинг оғирми?— деди у.

Авдеев кўзини юмді ва йўқ, деб бошини чайқади. Унинг ёноқ суяги иргиб чиққан, юзи — қонсиз ва қатъий қиёфада эди. У ҳеч қандай жавоб бермади ва фақат Пановга мурожаат қилиб:

— Шам бер, ўламан!— деб такрорлади.

Унинг қўлига шам бердилар, лекин бармоқлари букилмади, сўнг шамни бармоқларининг орасига қистириб ушлаб турдилар. Полторацкий кетди, у кетгач, беш минутдан сўнг фельдшер қулоғини Авдеевнинг юрагига кўйиб кўрди-да, унинг ўлганини айтди.

Тифлисга юборилган маълумотда Авдеевнинг ўлими қўйидагича таъриф қилинган эди: «28 ноябрда Куринс-

кий полкнинг иккинчи ротаси дараҳт кесиш учун крепостдан чиқди. Туш вақтида тоғлиқлар тўдаси дараҳт кесувчиларга қўйқисдан ҳужум қилди. Саф чекина бошлади, шу вақтда иккинчи рота найза ўқталиб тоғлиқларни қочирди. Бу урушда икки солдат яраланди ва бири ўлди. Тоғлиқлар эса ўлган ва яралангандар бўлиб юзга яқин киши йўқотдилар».

VIII

Петруха Авдеев Воздвиженский касалхонасида ўлган куни унинг чол отаси, кичик акасининг хотини ва катта акасининг бировга унашиб қўйилган қизи — ҳаммалари хирмонда сули янчар эдилар. Бир кун бурун қалин қор ёқсан ва эрталаб қаттиқ совуқ бўлган эди. Чол саҳарлаб, хўрзлар учинчи чақиргандәёқ турди, у музлаб қолган ойнадан ойнинг ёруғ шуъласини кўриб, пеккадан тушди, этигини, пўстинини, шапкасини кийди, сўнг хирмонга қараб кетди. У ерда икки соатча ишлагандан кейин, уйга қайтиб келди ва ўғли билан хотинларни уйғотди. Хотинлар билан қиз хирмонга келганларида хирмон тозалangan, тўзғувчи оппоқ қорга суқилган ҳолда ёғоч курак ва унинг ёнида боши осмонга қаратилган супурги турар, тоза хирмон атрофида бошоқлари бир-бирига тақалган сули боғлари узунасига икки қатор қилиниб териб қўйилган эди. Улар тўқмоқларини олдилар ва уз зарбни бир қолипда олдинма-кетин уриб, сулини янча бошладилар. Чол сомонларни парчалаб, оғир тўқмоқ билан қаттиқ урап, қиз ҳам бир қолипдаги зарб билан тепадан урап, келин бўлса ағдариб турар эди.

Ой ботиб, кун ёриша бошлади, калта пўстин ва шапка кийган катта ўғил — Аким, ишлатганларнинг олдига чиқди, бу чоқ ёйиб қўйилган сули янчилиб бўлган эди.

— Сен нега танбаллик қиласан? — деб бақирди отаси янчишдан тўхтаб, тўқмоққа суяниб туриб.

— Отларга қараш керакми ахир.

— Отларга қараш эмиш,— деди отаси заҳарханда билан.— Қампир қарайди. Тўқмоқни ол. Жуда семириб қолибсан, пияниста.

— Нима, сен ичирдингми,— деб тўнғиллади ўғли.

— Нима? — чол хўмрайиб ва янчишдан тўхтатиб туриб, пўписа билан сўради.

Ўғли индамасдан тўқмоқни олди, иш тўрт тўқмоқ билан давом этди, тап-та-па-тап, тап-та-па-тап... Тап,— уч зарбдан сўнг чолнинг оғир тўқмоғи тушар эди.

— Гарданини қара-я, худди бўрдоқи қўйникидек-а. Менинг бўлса липам ҳам жойида турмайди,— деди чол зарбни ўтказиб ва уришнинг мақоми йўқолмасин учун тўқмоғини ҳавода айлантириб қўйиб.

Қаторни тамомладилар, сўнг хотинлар тирма билан сомонни ола бошладилар.

— Сенинг ўрнингга кетган Петруха аҳмоқ. Солдатликка сенинг аҳмоқлигинги қоқиб қўйган бўлардилар, у бўлса уйда сандақаларнинг бештасига арзир эди.

— Хўп, бўлди, энди, ота,— деди келини узилган боғларни нари итариб ташлаётиб.

— Ҳа, ҳаммангни ўзим боқсаму биттанг ҳам ишламасанг-да? Петруха битта ўзи иккитангнинг ишини қиласар эди, сенлардаقا...

Хўвлидаги топталган йўлдан, пухта қилиниб ўралган жун пайтава устига кийилган янги пўстлоқ кавуш билан қорни фирчиллатиб босиб кимдир келди. Эркаклар совурилмаган донни курак билан бир ерга тўпламоқда, хотин-қизлар супурмоқда эдилар.

— Оқсоқол кирган эди, ҳамма хўжайинга фишт ташиб бериши керак экан,— деди кампир.— Мен нонушта ҳозирладим. Юра қолинглар.

— Хўп, отни қўшиб бора қол,— деди чол Акимга.— Менга қара, яна бир кунгидай бўлиб, сенинг учун жавоб бериб юрмайлик. Петрухани эслагин.

— Петруха уйда эканлигига уни сўкар эди, энди,— Аким отасига ўшқирди,— у йўқ, мени ғажииди.

— Ўзингдан кўр,— деди онаси ҳам жаҳл билан.— Сени Петруха билан тенглаштириб бўлмайди.

— Хўп, бўлди!— деди ўғли.

— Ҳа, ҳа, бўлди, унни сотиб ичиб одоқ қилдинг, энди эса бўлди дейсан.

— Ўтган ишга саловат,— деди келин.

Ота билан ўғил ўртасида келишмовчилик кўпдан, деярли Пётрни солдатликка берган вақтдан бошланган эди. Чол ўша кездаёқ каккуни қирғийга алиштирганини сезган эди. Тўғри, чолнинг англашига кўра, қонунга мувофиқ бола-чақаликнинг ўрнига боласизнинг кетиши лозим эди. Акимнинг тўрт боласи бор, Пётрнинг эса ҳеч

кими йўқ, аммо иш важидан у ҳам худди чол каби чақон, зийрак, бақувват, чидамли ва ҳаммадан муҳими ишсевар эди. У тинимсиз ишларди. Агар у иш қилаётган кишиларнинг ёнидан ўтгудек бўлса, худди чолга ўхшаб, дарров ёрдамлаша кетар, ё чалғи билан икки қатор бориб келар, юк ортишиб юборар, ё дараҳт кесишар, ёки ўтин ёришиб берар эди. Чол унга ачинар, аммо ҳеч нарса қилиш мумкин эмасди. Солдатлик худди ўлим сингари нарса эди. Солдат кесилиб олинган бир луқма у ҳақда ўйлаш, жон куйдириш — беҳуда эди. Фақат аҳён-аҳёнда катта ўғлини чимчиб олиш учун чол бурунги сингари, уни эслаб қўяр эди. Она эса кичик ўғлини тез-тез ўйлаб турагар ва қарийб икки йилдан бери чолдан Петрухага бир оз пул юборишни сўрар эди. Лекин чол индамай келди.

Авдеевлар оиласи бой ва чолнинг бекитиб қўйган пуллари ҳам бор, аммо у, бу пулларга ҳеч теккиси келмас эди. Ҳозир кампир чолнинг кичик ўғлини хотирлатанини эшитгач, ундан яна сули сотилганда у ўғлига ҳеч бўлмаганда бир сўм юборишни сўрашга қарор қилди. У шундай ҳам қилди. Ёшлар хўжайиннинг хизматини қилгани кетганларидан сўнг, чол билан иккиси қолишди, кампир сулининг пулидан Петрухага бир сўм юборишга эрини кўндириди. Совурилган хирмондан ўн икки чорак сули уч чанага мўлжалланиб қанорларга солинган ва қанорларнинг оғзи ёғоч тўғнағичлар билан пухта қилиниб тўғналга, кампир ўзи айтиб туриб халфага ёздирган хатни чолга берди, чол шаҳарда хатнинг ёнига бир сўм қўшиб адрес бўйича юборишга ваъда қилди.

Янги пўстин ва камзул кийган, тоза оқ жун пайтава ўраб олган чол хатни олиб ҳамёнига жойлади ва тангрига ибодат қилиб, олдинги чанага ўтириди-да, шаҳарга қараб жўнаб кетди. Кейинги чаналарда набираси келарди. Чол шаҳарда саройбонга хатни ўқитиб кўрди ва уни маъқуллаб диққат билан тинглади.

Онасининг Петрухага юборган хатида, биринчидан, дуо, иккинчидан, ҳаммадан салом, Петрухани чақалоқ кезида чўқинтирган кишининг ўлганлиги ҳақидаги хабар ва энг охирида Аксинья (Пётрнинг хотини)нинг улар билан бирга туришни истамагани ва бошқа ерга хизматчи бўлиб кетиб ҳам, эшлишларига қарагандা, яхши яшаетгани тўғрисида ёзилган эди. Хатда, кампирнинг йиғлаб туриб, тўғридан-тўғри ўз оғзидан халфага айтиб туриб

сўзма-сўз ёздирган тубандаги гаплари ҳам илова қилинган эди.

«Яна сўз шулки, жоним болам, қўзичноғим Петрушкам, сени соғиниб йиғлай-йиғлай кўзим кўр бўлди. Офтобим, сен мени кимларга қолдириб кетдинг...» Шу ерга келганда кампир ҳўнграб йиғлаб юборди-да:

— Бўлди,— деди.

Хатда ҳам худди шундай бўлиб қолди, лекин на хотинининг уйдан кетиб қолганлиги ҳақидаги хабарни, на бир сўм пулни олиш ва на онасининг сўнгги сўзларини ўқиш Петрухага насиб қилди. Бу хат ва пул, Петруха подшони, ватанини ва христиан динини ҳимоя қилиб, урушда ўлди, деган хабар билан бирга қайтиб келди. Ҳарбий мирза шундай деб ёзган эди.

Кампир бу хабарни эшишиб, тоза додлади, кейин яна ишга тушиб кетди. Биринчи якшанбадаёқ у черковга борди, аза тутди. Пётрни ўлганларнинг рўйхатига ёздириб қўйди ва тангрининг қўли Пётрнинг хотираси учун хайрли кишиларга «табаррук» нонни майдалаб улашди.

У билан фақат бир йилгина умр кўрган Аксинья ҳам севгили эрининг ўлганини эшишиб дод солди. У ҳам эрига, ҳам ўзининг хароб бўлган бутун турмушига ачинар ва фарёд ичиди Пётр Михайловичнинг чиройли сочини, унинг муҳаббатини, ҳам ўзининг етим Ванька билан ўтказган аччиқ турмушини хотирлар ва ҳар кимнинг эшигига саргардон бўлиб юрган шўрлик хотинига эмас, балки акасига ачинганлиги учун Петрушкадан қаттиқ ўпка қиласми эди.

Юрагининг теран жойида эса Аксинья Пётрнинг ўлганига хурсанд эди. У, ҳозир уйида яшаб турган приказчикдан яна бўйида бўлиб қолган, энди уни ҳеч ким уриша олмас ҳам приказчик, унинг кўнглини топган вақтда айтганига қараганда, унга уйланиши мумкин эди.

IX

Англияда тарбияланган, рус элчисининг ўғли Михаил Семёнович Воронцов, юқори рус мансабдорлари орасида ўша вақтларда кам учрайдиган Европа таҳсилини кўрган, шуҳратпараст, ўзидан паст даражадаги кишиларга нисбатан мулойим, меҳрибон ва ўзидан юқори бўлганларга, нисбатан маҳсус нозик муомала қилувчи киши

эди. У ҳокимликсиз ва маҳкумликсиз ҳаётни тан олмас эди. У барча юқори мансабларга ва орденларга эга уста ҳарбий бўлиб, ҳатто Краон яқинидаги Напалеонни енгган киши саналар эди. У 51-йилда етмишдан ошган бўлсада, ҳали бақувват, тетик ҳаракат қиласи ва ҳаммадан муҳими, ўз ҳукмронлигини сақлаш ва ўз шуҳратини барқарор қилиш ҳам таратишга қаратилган нозик ва ўткир ақлнинг бутун маҳоратига эга эди. У катта бойликка — ҳам ўзиники, ҳам хотини графиня Браницкаяга қарашли бойликка ва подшоҳ вакили сифатида оладиган жуда кўп маошга эга бўлиб, ўз маблағининг кўп қисмини Кримнинг жанубий соҳилида бино қилинаётган сарой ва боғ қурилишига сарф қиласи эди.

1851 йилнинг 7 декабрида кечқурун унинг Тифлисдаги саройи олдида уч от қўшилган хабарчи арава келиб тўхтади. Чарчаган, жангдан тамом қорайиб кетган, Ҳожимуроднинг русларга қўшилганлиги ҳақида генерал Қозловскийдан хабар келтирган офицер, увишиб қолган оёқларини уқалаб, қоровулларнинг ёнидан ўтиб, саройнинг кенг зинасидан ичкарига кириб кетди. Воронцовга хабарчи келганлигини айтганларида кечқурун соат олти бўлиб, у овқат қилгани кетмоқда эди. Воронцов хабарчини дарҳол қабул қилди, шунинг учун ҳам овқатга бир неча минут кечикиди.

У меҳмонхонага кирган вақтда, столга таклиф қилинган княгиня Елизавета Ксаверьевнанинг атрофида ўтиришган ўттизистача киши ва тўдалашиб деразалар олдида турганлар ўринларидан қўзғалдилар-да, юз ўгириб, ки рувчига қарадилар. Воронцов ўзининг одатдаги қора ҳарбий эполетисиз, ярим погон тақилган сюртугига бўлиб, бўйнига оқ бут тақиб олган эди. Унинг қирилган юзи мулоҳимгина жилмаяр ва кўзлари атрофдагиларга қараб сузилар эди.

У шарпасиз илдам босиб ичкарига кирди ва кечикиб қолгани учун хотинлардан узр сўради, эрлар билан саломлашди, сўнг 45 ёшли шарқликларга ўхшаб кетадиган тўла, новча грузин княгиняси гўзал Манана Орбелianiининг олдига келиб, уни столга олиб бориш учун қўл берди. Княгиня Елизавета Ксаверьевна тикандек дағал мўйловли, малла келгинди генералга ўзи қўл узатди. Грузин князъ, княгинянинг ўртоғи графиня Шуазёлга қўлинни берди. Доктор Андреевский адъютантлар ва бошқалар,— кимлар хонимлар билан, кимлар шундай ўзла-

ри олдинги икки жуфтнинг орқасидан кетдилар. Кафтан¹, пайпоқ ва бошмоқ² кийган лакейлар, стулларни нари-бери суриб ўтираётгандарга ёрдамлашдилар, метрдотель³ кумуш кашкулдан буғи чиқиб турган шўрвани тантана билан идишларга қуя бошлади.

Воронцов узун столнинг ўртасига ўтиреди. Унинг қар-шисида хотини княгиня генерал билан ўтиреди. Унинг ўнг томонида гўзал Орбелиани, чап томонида — қомати зебо, қора, икки бети қип-қизил, ялтироқ зебу зийнатлар тақинган, ҳеч тўхтовсиз жилмаювчи грузин княжнаси⁴ ўтиреди.

— Excellentes, chère amie, — княгиняning қандай ха-бар келтирилди, деган саволига жавоб бераб, — Simon a eu de la chance⁵, — деди.

Кейин у стол атрофида ўтиргандарнинг ҳаммаси ҳам эшита оладиган қилиб, Шомилнинг машҳур ва энг баҳо-дир ёрдамчиси бўлган Ҳожимурод руслар томонига ўтибди, у бугун-эрта Тифлисга келтирилади, деган ажойиб янгиликни гапириб бера бошлади. Бу фақат унинг учун-гина уччалик янгилик эмасди. Чунки Ҳожимурод билан бўлган музокара кўпдан бери давом этарди.

Овқат қилаётгандарнинг ҳаммаси, ҳатто столнинг узоқ бурчагида ўтиришган ва бунгача алланима тўғри-сида гапиришиб, секин кулишаётган ёшлар, адъютантлар ва маъмурлар жим бўлиб қулоқ солдилар.

— Хўш, генерал, Ҳожимуродни сира учратганми-сиз? — князъ гапини тугатгач, княгиня ёнида ўтирган тикандек дағал мўйловли, малла генералдан сўради.

— Бир неча марта учратганман, княгиня.

Сўнг генерал 43-йили тоғликлар Гергебилни⁶ олган-ларидан кейин, Ҳожимуроднинг генерал Пассекнинг от-рядига тўқнаш келганини ва уларнинг кўз олдида пол-ковник Золотухинни ўлдириб қўйишига оз қолганини ай-тиб берди.

Воронцов, генералнинг гапга киришиб кетганидан мамнун бўлди чоғи, унинг сўзларини илжайиб туриб

¹ Кафтан — устки камзул.

² Бошмоқ — оёқ кийими.

³ Метрдотель — овқат столини бошқарувчи мудир.

⁴ Князъ қизи.

⁵ Яхши хабар, азизим... Семённинг иши йирик. (*Франц.*)

⁶ Гергебил — Шимолий Дористондаги бир овул бўлиб, рус-лар Кавказни олаётгандан қўлдан-қўлга кўп ўтган.

тинглади. Лекин Воронцовнинг чеҳраси бирдан паришон ва маъюс бир ифода касб этди.

Гапга тушиб кетган генерал Ҳожимурод билан бўлган яна бошқа тўқнашуви тўғрисида сўзлаб бера бошлиди.

— Ахир,— деди генерал,— жаноби олийлари, эсингиздами, озиқ экспедицияси вақтидаги бизни қамал қилган ва қутқазиб олишга мажбур қилган шу эди-да.

— Қаерда?— Воронцов кўзларини сузиб, такроран сўради.

Ботир генерал «қутқазиб» олиш деб талафотли Дарғин юришида юз берган ишни айтарди. Ҳақиқатан ҳам бу юришда, агар мададга келган қўшин қамалда қолганларни қутқазиб олмаса, бутун аскар, уларга қўмон-донлик қилувчи князь Воронцов билан бирга ҳалок бўларди. Руслардан талай киши ўлган ва ярадор бўлган, бир қанча тўп бой берилган. Воронцов бошчилиги остида Дарғин юришининг шармандали бир воқеа бўлгани ҳаммага маълум эди, шунинг учун ҳам бирор киши Воронцов олдида бу юриш ҳақида гапиргундай бўлса, фақат Воронцов бу юриш юзасидан подшога ёзган маълумот мазмунида, яъни бу юриш рус қўшинининг мумтоз музafferияти эди, деган мазмунда гапирап эди. «Қутқазиб олиш» сўзи эса тўғридан-тўғри бу юришининг мумтоз қаҳрамонлик эмас, балки кўп кишиларни ҳалок қилган янгишув эканини кўрсатарди. Буни ҳамма англади, лекин бу ердагиларнинг баъзилари генерал томонидан гапирилган сўзларнинг аҳамиятини тушунмагандай бўлиб баъзилари эса илжайган ҳолда бир-бирларига қарашиб олдилар.

Фақат қаттиқ қилмўйлов сариқ генералгина ҳеч нарсани пайқамади ва ўз ҳикоясига қизиқиб кетиб, баҳузур жавоб берди:

— Қутқазиб олган-да, жаноб олийлари.

Сўнг севган мавзуга берилиб кетган генерал муфассал равишда Ҳожимуроднинг жуда чаққонлик билан отрядни иккига бўлиб юборганини, агар қутқазиб олгани,— у алоҳида бир мұҳаббат билан «қутқазиб олгани» сўзини такрорлади,— келмаганларида бутун отряд ўша ерда қолишини сўзлаб берди.

Генерал айтмоқчи бўлган нарсанинг ҳаммасини айтиб улгура олмади, чунки Манана Орбелиани, гапнинг нимадан иборат эканини англаб, генералга Тифлисдаги имом

ратнинг қулайликлари ҳақида савол бериб, унинг сўзини бўлди. Генерал ҳайрон бўлди, ҳаммага ва столнинг охирида ўтирган, маъноли кўз қисиб астойдил тикилмоқда бўлган ўз адъютантига қараб чиқди ва бирдан масалани англади. У княгиняниг саволига жавоб бермасдан, қовофии солди, жим бўлди ва олдидағи тарелкада турган, унинг учун кўриниши ва ҳатто мазаси ҳам ёт бўлган, ноzik таомни шошилган ҳолда, чайнамасдан юта бошлади.

Ҳамма ўнғайсизланди, лекин вазиятнинг ноқулалигини княгиня Воронцованинг нариги томонида ўтирган, сарой корчалонларидан бири бўлмиш грузин князи тўғрилаб юборди. Бу табиатан калтафаҳм бўлса-да, тилёф-ламалик қилишга жуда уста эди. У, гўё ҳеч нарсани сезмагандай бўлиб қаттиқ овоз билан Ҳожимуроднинг меҳтулинлик¹ Аҳмаджоннинг хотинини ўғирлаганини айтиб бера бошлади.

— Қечаси қишлоққа кириб ўзига керак нарсани олганда, ўз аскарлари билан жўнаб қолган.

— Нима учун унга худди ўша хотин керак бўлибди? — деб сўради княгиня.

— Чунки Ҳожимурод унинг эрига душман бўлган, уни таъқиб қилиб юрган, аммо хонни то ўлгунигача ҳеч ерда дуч келтира олмаган, шундан кейин ўчини бевадан олган.

Княгиня бу гапни, грузин князининг ёнида ўтирган эски ўртоғи графиня Шуазёлга французча таржима қилиб берди.

— Quell horgteur!² жаноб, — деди графиня кўзларини юмиб ва бошини чайқатиб,

— О, йўқ,— деди Воронцов илжайиб,— менга, «у, асирга олижаноб ҳурмат билан муомала қилган, сўнг бўшатиб юборган» деб айтдилар.

— Ҳа, ақча баробарига.

— Ҳа, турган гап, лекин у ҳар ҳолда бамаъни иш қилган.

Князнинг бу сўзлари Ҳожимурод ҳақидаги бундан кейинги гапларга йўл очди. Саройга мансуб бўлган кишилар Ҳожимуродга қанча кўп аҳамият берсалар, князь Воронцовга шунча кўнгилли бўлишини англадилар.

¹ Мехтулин — тоғлиқ Догистоннинг рус ҳарбий қўмондонлиги томонидан қўйилган ва шуларга итоат этадиган хонлар тарафидан идора қилинадиган бир қисми.

² Қандай да ҳашат! (Франц.)

— Бу кишида жуда ажойиб жасорат бор. Жуда мумтоз одам!

— Бўлмаса-чи, у 49-йилда куппа-кундузи Темирхон-Шурага¹ бостириб кириб, дўконларни талаган.

Стулнинг охирида ўтирган, ўша вақтда Темирхон-Шурада бўлган армани, Ҳожимуроднинг бу қаҳрамонлиги ҳақидаги тафсилотларни сўзлаб берди. Умуман, бутун зиёфат Ҳожимурод ҳақида ҳикоя қилиш билан ўтди. Ҳамма бир оғиздан унинг ботирлигини, ақлли, олижаноблигини мақташди. Кимдир бирор унинг йигирма олти асирни ўлдиришга буюрганини гапирди, аммо бунга ҳам одатдагича эътиroz билдирилди.

— Нима қилсин. *A la guerre comme à la guerre*².

— У забардаст.

— Агар у Европада туғилган бўлса, эҳтимол янги Напалеон бўлар эди,— деди хушомадгўй эси паст грузин князи.

У Напалеонни ҳар қанақасига хотирлаш ҳам, унинг устидан ғалаба қозонгани учун оқ бут тақиб юрган Воронцовга хуш келишини биларди.

— Ҳа, гарчи Напалеон бўлмаса-да, чаққон отлиқлар генерали бўлар эди,— деди Воронцов.

— Агар Напалеон бўлмаса Мирорат³ бўларди.

— Ҳа, унинг номи ҳам Ҳожимурод.

— Ҳожимурод бизга қўшилган бўлса, Шомил ҳам тугади, деяверинг,— деди аллаким.

— Улар энди (бу «энди» сўзи Воронцов вақтида деган маънони берарди) чидаш беролмайдилар,— деди бошқа бирор.

— *Tout cela est grâce à vous*⁴, — деди Манана Орбелъяни.

Князь Воронцов ўзини кўмиб юбормоқда бўлган хушомадгўйликларни босмоққа уринди. Лекин бу хушомадлар унга хуш ёқарди ва у foят хурсанд ҳолда ўз хонимини стол ёнidan меҳмонхона томон олиб кетди.

Князь овқатдан сўнг, меҳмонхонага кофе олиб кирил-

¹ Темирхон-Шур — Догистон АССРнинг ҳозирги Буйнакса шаҳри.

² Ўрушда урушдагидек иш қилиш лозим (*француз мақоли*).

³ Мират-Иҳим — инқилобий урушлар давридаги француз генерали, дэҳқон ўғли, Наполеоннинг ҳамкори ва куёви, маршали.

⁴ Бунинг ҳаммаси сизнинг соянгизда. (*Франц.*)

гандада, ҳамма билан ҳам жуда хушмуомалада бўлди ва тикандай дағал мўйловли малла генералнинг ёнига келиб, унинг ноқулай вазиятда қолганини сезмаганлигини кўрсатишга уринди.

Ҳамма меҳмонларни айланиб ўтгандан сўнг, князь карта ўйнагани ўтириди. У фақат жуда эски ўйин бўлган ломбер ўйининигина ўйнар эди. Князга грузин князи, кейин, князнинг хизматчисидан ломбер ўйинини ўрганиб олган арман генерали ва тўртинчи — ўз ҳукмронлиги билан донг чиқарган доктор Андреевский улфат бўлдилар.

Хизматчи, итальян Жовани кумуш патнисда хат олиб кирган вақтда Воронцов, олдига Александр I нинг расми солинган олтин тамаки қутини қўйиб, атлас картани шилиб, уни энди сузмоқчи бўлиб турган эди.

— Яна хабарчи келди, жаноб олийлари.

Воронцов картани ерга қўйди ва авф сўраб, хатни олиб ўқий бошлади.

Хат ўғлидан эди. У, хатида Ҳожимуроднинг қўшилганлигини ва Меллер-Закомельский билан бўлган можарони ёзган эди.

Княгиня эрининг ёнига келиб, ўғлининг нима ёзганлигини сўради.

— Яна ўша ҳақда. Al a eu quelques désagréments avec le commandant de la place. Simon a eu tort¹. But all is well what ends well², — деди князъ, хатни хотинига бериб, сўнг одоб билан уни кутиб туришган улфатларига мурожаат қилиб, картани қўлларига олишларини сўради.

Биринчи қўлни бериб бўлгандан сўнг, Воронцов тамаки қутисини очди ва жуда хурсанд вақтларида қиласидаги қилигини қилди, қариларга хос равишда ажин босиб кетган оппоқ қўли билан бир чимдим француз тамакисидан олди-да, бурнининг тагига олиб келиб искади.

X

Эртаси Ҳожимурод Воронцовнинг олдига келганида князнинг қабулхонаси одам билан лиқ тўла эди. Бу ер-

¹ У билан крепость комендантни ўртасида баъзи кўнгилсизликлар бўлиби. Семён ноҳақ бўлган. (*Франц.*)

² Лекин яхшилик билан тугаган нарсанинг ҳаммаси ҳам яхши. (*Инглиз.*)

да формасини тўла кийган ва орденларини тақиб, князни зиёрат қилиб кетгани келган тикандай дағал мўйловли кечаги генерал ҳам; яна полкнинг озиқ-овқатини сунистеъмол қилгани учун судга тушиш хавфи бўлган полк командири ҳам; давлатдан майхоналарни сотиб олган ва энди шартномани янгилаш учун ҳаракат қилиб юрган, доктор Андреевский томони ҳимоя қилинадиган бой армани ҳам ҳозир эди. Бу ерда, бошдан-оёқ қора кийган — пенсия ёки болаларини етимхонага жойлаштиришни сўраб келган, ўлдирилган бир офицернинг бева хотини ҳам бор эди. Бу ерда хонавайрон бўлган, ёпилган черков ерларини ўзига олмоқ учун ҳаракат қилиб юрган, башанг кийинган грузин князи ҳам бор эди. Бу ерда Қавказни бўйсундиришнинг янги лойиҳасини кўтариб келган пристав ҳам ҳозир эди. Бу ерда уйига бориб, мен князнинг ҳузурида бўлдим, деб мақтаниш учунгина келган бир хон ҳам бор эди.

Ҳамма навбат кутмоқда ва чиройли, малла сочли ёш йигит — адъютант уларни бирин-сирин князнинг кабинетига олиб кириб турмоқда эди.

Қабулхонага залварли дадил қадам ташлаб, сал оқсоқланиб Ҳожимурод кириб келди, ҳамма унга қаради ва у ҳар тарафдан шивирлаб айтилаётган ўз номини эшилди.

Ҳожимурод, ёқасига кумуш жияк тутилган жигарранг камзул устидан узун оқ черкаска кийиб олган эди. Оёғида қора ноговица ва худди қўлқоп сингари товонига таранг бўлиб ёпишиб турганчувак, бошида — папахга ўралган салла бор эди, салла — Аҳмадхоннинг чақиғи билан Ҳожимуроднинг генерал Клюгенау томонидан қамалишига ва Шомилга ўтиб кетишига сабаб бўлган — ҳов, ўша салла эди. Ҳожимурод калтароқ оёғига сал оқсоқланганидан бутун келишган қомати билан чайқалиб, қабулхонанинг паркет полидан тез қадам ташлаб келарди. Унинг катта-катта кўзлари илгарига жўнгина қарап ва ҳеч кимни кўрмаётганга ўҳшар эди.

Хушбичим адъютант, кўришиб бўлиб, Ҳожимуроддан князга хабар бергунча ўтириб туришликни сўради. Лекин Ҳожимурод ўтирмади, у қўлини ханжарига тираб, оёқларини керган ҳолда, атрофдагиларга рашк билан қараб тикка тураверди.

Таржимон князъ Тарханов Ҳожимуроднинг ёнига келиб, у билан гаплаша бошлиди. Ҳожимурод истамасдан,

калта-калта жавоб берди. Приставнинг устидан арз қилиб келган қўмиқ князи кабинетдан чиқди, унинг орқасидан адъютант Ҳожимуродни чақирди ва уни кабинетнинг эшигига олиб келди-да, ичкарига киргизиб юборди.

Воронцов Ҳожимуродни столнинг чеккасида тикка туриб қабул этди. Бош қўмондоннинг кекса оқ юзи кечагига ўхшаш табассум қилувчи эмас, балки кўпроқ жиддий ва тантанали эди.

Ҳожимурод катта столларни ўрнатилган ва зангори жалузалар¹ тутилган зўр деразалари бор улкан хонага киргач, офтобда куйган росмана қўлларини кўкрагига қўйиб ўтириб, ўзи яхши гапирадиган қўмиқ лаҳжасида кўзларини пастга олиб, шошилмасдан, дона-дона қилиб, ҳурмат билан деди:

— Улуғ подшоҳ ва сизнинг ҳимояларингизга сифи ниб келдим. Садоқат билан, бир томчи қоним қолгунча оқподшоҳга хизмат қилишга ваъда бераман ва сизнинг ҳам, менинг ҳам душманимиз бўлган Шомил билан бўлаjak урушда фойдам тегар, деб умид қиласман.

Воронцов таржимоннинг сўзини эшишиб бўлгач, Ҳожимуродга қаради, Ҳожимурод ҳам Воронцовнинг юзига боқди.

Бу икки кишининг кўзлари бир-бирлари билан учрашдилар ва бир-бирларига кўп сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган ва таржимон айтган гаплардан тамом бошқа нарсаларни гапирдилар. Улар бир-бирларига тўғридан-тўғри, сўзсиз ҳамма ҳақиқатни айтиб бердилар: Воронцовнинг кўзлари Ҳожимурод гапирган сўзларнинг биттасига ҳам ишонмаслигини, Ҳожимурод бутун русларнинг душмани эканини ва доимо шундай бўлиб қолишигини, ҳозир эса бўйсунишга мажбур бўлгани учун таслим бўлаётганини билганини гапирарди. Ҳожимурод ҳам буни англар ва ҳар ҳолда ўзининг содиқ эканлигини инонтиришга тиришар эди. Ҳожимуроднинг кўзлари эса, бу чол рус уруши ҳақида эмас, балки ўлим ҳақида ўйлаши керак, аммо у, гарчи қари бўлса-да, ҳийлакордир, у билан эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керак, деб гапирар эди. Воронцов ҳам буни англар ва ҳар ҳолда Ҳожимуродга, урушнинг муваффақияти учун керак деб қараганини билдирав эди.

¹ Қуёшдан сақланиш учун тутиладиган дераза пардаси.

— Унга айтгин,— деди Воронцов таржимонга (у ёш адъютантларни сенсираб гапиради)— бизнинг подшоҳимиз қудратли бўлгани сингари, шафқатли ҳамдир, эҳтимол, менинг илтимосим билан уни кечирап ҳам хизматга олар. Айтдингми?— деб сўради у таржимондан Ҳожимуродга қараб туриб.— Унга айт, подшоҳимнинг марҳаматли қарорини олганимга қадар, уни қабул қилишни ва бизницида ўтказадиган умрини кўнгилли қилишни ўз устимга оламан.

Ҳожимурод яна бир марта таъзим қилди ва қизғинлик билан ниманидир гапира кетди.

Таржимоннинг таржима қилиб беришига кўра, у илгари 39-йилларда, Аварияни идора қилган вақтларида ҳам русларга содиқ бўлиб хизмат қилганини ва мабодо уни ҳалок қилмоқчи бўлган ва генерал Клюгенеу олдида унга бўхтон қилган душмани Аҳмадхон бўлмаса, русларга ҳеч қачон хиёнат қилмаган бўлишини гапиради.

— Биламан, биламан,— деди Воронцов, гарчи у буларнинг ҳаммасини билган бўлса ҳам аллақачон унуган эди.— Биламан,— деди у, ўтириб ва Ҳожимуродга девор ёнидаги таҳтадан жой кўрсатиб. Лекин Ҳожимурод Воронцовдай обрўли кишининг ҳузурида ўтиришга журъат этолмаганининг ишораси қилиб, кучли елкаларини қисиб, ўтирмади.

— Аҳмадхон ҳам, Шомил ҳам — менинг душманларим,— у таржимонга мурожаат қилди ва сўзида давом этди.— Князга айт, Аҳмадхон ўлди, мен ундан ўчими ни ололмадим, аммо Шомил ҳали тирик ва мен ундан ўчими ни олмай туриб ўлмайман,— деди у қовоғини солиб ва жағларини маҳкам қисиб.

— Ха, ҳа,— деди Воронцов секин,— у Шомилдан қандай қилиб ўч олади?— деди у таржимонга.— Айтгин ахир, ўтириши мумкин.

Ҳожимурод яна ўтирмади ва ўзига берилган саволга: «Шомилни йўқотишда ёрдам бериш учун русларга қўшилдим»,— деб жавоб берди.

— Яхши, яхши,— деди Воронцов.— У, хулласи калом, нима қилмоқчи ахир? Ўтириш...

Ҳожимурод ўтириди ва агар уни лазги томонига юборсалар ва унга қўшин берсалар, бутун Доғистонни оёқقا турғизишга ва Шомилнинг бунга дош бера олмаслигига кафил эканини айтди.

— Бу яхши гап. Буни қилиш мумкин.— деди Воронцов.— Ўйлаб кўраман.

Таржимон Воронцовнинг сўзларини Ҳожимуродга таржима қилиб берди. Ҳожимурод ўйга толди.

— Сардорга айт,— деди у яна,— менинг оилам душманимнинг қўлида ва қачонки, менинг оилам тоғда экан, мен тўппа-тўғри унга қарши борсам, у менинг хотиними, онамни, болаларимни ўлдиради. Қнязъ менинг оиламни қутқазсин, уни асиirlаргага алмаштирсан, у вақтда мен ё ўламан, ё Шомилни ўйқотаман.

— Яхши, яхши,— деди Воронцов.— Бу ҳақда ўйлаб кўрамиз. Энди у штаб бошлиғининг олдига борсин ва унга ўз вазияти, нияти ва хоҳишини батафсил айтиб берсин.

Ҳожимуроднинг Воронцов билан бўлган биринчи учрашуви шу билан тугади.

Ўша куни кечқурун Шарқ услубида, янгидан ишланган театрда итальянча опера қўйилмоқда эди. Воронцов ўз ложасида эди, шу вақт партерда салла ўраган ҳолда, кўзга ташланиб турган қомати билан оқсоқ Ҳожимурод пайдо бўлди. Ҳожимурод, ўз ёнига қўшиб қўйилган Воронцовнинг адъютанти Лорис-Меликов билан бирга кириб биринчи қаторга жойланди. Ҳожимурод биринчи парда тамом бўлгунча, шарқقا, мусулмонларга хос босиқлик билан, бетаажжуб, ҳатто бепарво кўриниш билан томоша қилиб ўтириб, сўнг ўрнидан турди ва томошабинларга секин кўз югуртириб чиқиб, бутун кишиларнинг диққатини ўзига қаратиб, залдан чиқиб кетди.

Эртаси душанба Воронцовникида базм бўладиган кун эди. Катта, кўзни қамаштирадиган даражада ёритилган залда, қишки боғча орасига яшириниб музика ўйнар эди. Бўйинларини, қўлларини ва кўкракларини очиб турадиган кийимлар кийган ёш, навқирон ва шунингдек, унча ёш бўлмаган хотинлар рангдор мундирлар кийиб олишган эркакларнинг қучоғида айланмоқда эдилар. Буфетда қизил фрак, пайпоқ ва бошмоқлар кийиб олган лакейлар қадаҳларга шампанский қуймоқда ва хотинларга конфетлар олиб бориб тутмоқда эдилар. «Сардор»нинг хотини ҳам ёши ўтиб қолганига қарамасдан, бошқаларга ўхшаш ярим яланғоч ҳолда салом ва табассумлар билан меҳмонлар орасида юрарди. У таржимон орқали, худди кеча театрдаги сингари, бепарволик билан меҳ-

моиларга кўз ташлаган Ҳожимуродга бир қанча илиқ сўз айтди. Княгиняниң орқасидан Ҳожимуроднинг ёнига бошқа хотинлар ҳам келиши ва ҳаммаси ҳам уялиш-масдан унинг рўбарўсида туришиб, жилмайишиб бир нарсани: Ҳожимуроднинг бу ерда кўраётганлари унга ёқиш-ёқмаслигини сўрашди. Воронцовнинг ўзи олтин эполетлар ва аксельбантларда, бўйнига оқ бут тақиб олган ҳолда Ҳожимуроднинг ёнига келди ва у ҳам муқаррар, бошқа сўровчилар сингари Ҳожимуродга, бу ерда кўрган нарсаларининг ёқмаслиги мумкин эмас дея ишониб, ўша саволни берди. Ҳожимурод Воронцовга ҳам ҳаммага қилган жавоб қилди: яхшими ё ёмонми, буни гапирмасдан,— бизда бунаقا нарсалар йўқ,— деб айтди.

Ҳожимурод шу ерда, балда Воронцов билан ўз иши, оиласини асирлар баробарига сотиб олиш тўғрисида сўзлашмоқчи бўлган эди, лекин Воронцов, унинг сўзларини эшитмаганликка солиб нари кетди. Кейин Лорис-Меликов Ҳожимуродга, бу ер иш тўғрисида гапиришадиган жой эмаслигини айтди.

Соат ўн бирга жом чалганда Ҳожимурод вақтни Мария Васильевна ҳадя қилган соатга қараб текшириб кўриб, Лорис-Меликовдан кетиш мумкинми, деб сўради. Лорис-Меликов мумкин эканини, бироқ қолса яхши бўлишини айтди. Бунга қарамасдан Ҳожимурод қолмади ва унинг ихтиёрига топширилган файтон билан ўзига берилган уйга қараб жўнади.

XI

Ҳожимурод Тифлисга келганининг бешинчи куни ноибнинг адъютанти Лорис-Меликов, бош қўмондоннинг топшириги билан Ҳожимурод олдига келди.

— Бошим ҳам, қўлларим ҳам сардорга хизмат қилишга тайёр,— деди Ҳожимурод ўзининг одатий дипломатик қиёфаси билан қўли кўксида бош эгиб.— Буюр,— деди Лорис-Меликовнинг кўзларига мулојимгина қараб.

Лорис-Меликов, столнинг ёнида турган креслога ўтириди. Ҳожимурод унинг қаршисидаги паст тахтага ўтириди ва қўлларини тиззасига тираб, бошини қуий солди-да, Лорис-Меликовнинг айтиётган гапларини тинглай бошлади. Татарчани эркин гапира оладиган Лорис-Ме-

ликов, князь, гарчи Ҳожимуроднинг ўтмишини билса-да, унинг бутун тарихини ўз оғзидан эшитишни истаганини айтди.

— Сен менга гапириб бер,— мен ёзиб оламан, кейин русчага таржима қиласман, ундан кейин князъ подшоҳга юборади,— деди Лорис-Меликов.

Ҳожимурод пича жим қолди (у ҳеч қачон гапни бўлмас, эдигина эмас, балки ҳамма вақт ҳамсұҳбат яна бирор нарса айтмасмикан, деб кутиб турарди), кейин бошини кўтарди, папахини орқага суриб қўйди ва Мария Васильевнани мафтун этган бола табассуми билан илжайди.

— Бажону дил,— деди у, афтидан, менинг тарихим подшоҳга ўқиб берилади, деган фикрдан қувониб.

— Менга шошилмасдан, ҳаммасини бир бошидан сўзлаб бер,— деди Лорис-Меликов ёнидан дафтарчасини олиб.

— Хўп бўлади, аммо айтиб берадиган нарса жуда кўп-да. Кўп ишлар бўлган,— деди Ҳожимурод.

— Агар бир кунда айтиб битиролмассанг, қолганини эртага айтиб битирасан,— деди Лорис-Меликов.

— Бошидан бошлайми?

— Ҳа, энг бошидан, қаерда туғилдинг, қаерда яшадинг, шундан.

Ҳожимурод бошини эгган кўйи узоқ ўтири; кейин таҳтада ётган кичкина бир ёғочни олди, ханжарининг остидан, сопи фил суюгидан қилинган тилла суви юргутирилган устарарадай ўткир пўлат паккисини чиқарди-да, ёғочни йўниб ўтириб гапира бошлади.

— Ёз: Цельмесда, тоғликларнинг тили билан айтсак, эшакнинг бошидек кичкина бир қишлоқда туғилганиман,— деб бошлади у.— Ҳонлар яшаган Ҳунзах¹ биздан унча узоқ эмас, икки милтиқ отимча келар эди. Бизнинг оиласиз улар билан яқин эди. Чунки менинг онам хоннинг катта ўғли Абуунсалхонни эмизиб катта қилган.

Ҳонзодалар учта эди: акам Усмоннинг эмишган оғайниси Абуунсалхон, менинг тутинган оғайним Уммахон ва кичиги Булачхон, уни Шомил жардан ташлаб юборган. Бу воқеа кейин бўлган эди. Муридлар овулларни оралаб юра бошлаган вақтларида, мен ўн беш ёшларга бориб қолган эдим. Улар ёғоч қиличларни тошларга

¹ Ҳунзах — Авариянинг маркази.

уриншар ва: «Мусулмонлар, ғазавот!»— деб қичқиришар, эдилар. Чеченларнинг ҳаммаси муридлар томонга ўтдилар, кейин аварлар ҳам улар томонига ўта бошладилар. Мен у вақтларда саройда яшар эдим. Мен худди хоннинг оғайнисидай эдим: нима истасам шуни қиласдим, мен бой бўлиб кетдим. Менда от ҳам, қурол ҳам бор эди. Қайфи сафо ичидан яшар ва ҳеч нарса тўғрисида ўйламас эдим. Шу тахлитда то Қози-мулла ўлдирилиб, унинг ўрнига Фамзат ўтирган вақтга қадар яшадим. Фамзат хонларга вакил юбориб, агар улар ғазавотни қабул қиласалар, Хунзахни хароб қилишини билдириди. Бош қотар эди. Хонлар ғазавотни қабул қилишда руслардан қўрқардилар. Шунда малика русларнинг энг катта бошлиғидан Фамзатга қарши ёрдам сўраш учун иккинчи ўғли Уммахон билан бирга мени Тифлисга юборди. Энг катта бошлиқ барон Розен эди. У мени ҳам, Уммахонни ҳам қабул қиласди, ёрдам берамиз, деб айтибди, лекин ҳеч нарса қиласди. Фақат унинг офицерлари бизнинг олдимизга келиб, Уммахон билан карта ўйнашадиган бўлиб олишди. Улар Уммахонни вино ичириб маст қилишар ва ёмон ерларга олиб боришар эди. Уммахон уларга қартада бор-йўғини ютқазиб қўйди. У буқадек кучли, шерюрак, аммо қалби эса сувдек бўш эди. Агар мен уни олиб кетмасам, у сўнгги отини ҳам, қуролини ҳам ютқазиб қўйган бўларди. Тифлисга бориб келгандан сўнг менинг фикрим ўзгарди, мен ғазавотни қабул қилиш керак, деб малика ва ёш хонларни ташвиқ қила бошладим.

— Нима сабабдан фикринг ўзгарди?— деб сўради Лорис-Меликов.— Руслар ёқмадими?

Хожумурод бир оз жим қолди.

— Йўқ, ёқмадилар,— деди қатъий, кейин кўзларини юмди.— Бунинг устига яна шундай бир иш бор эди, мен ғазавотни қабул қилгим келди.

— Қандай иш?

— Цельмеснинг остида биз хон иккимиз учта мурид билан тўқнашдик, иккитаси қочиб кетди, учинчисини тўппонча билан отиб ўлдиридим. Мен қуролларини ечиб олай деб унинг ёнига келсам, у тирик экан. У менга қаради: «Сен мени ўлдиридинг, мен учун яхши. Сен эсанг мусилмон, ёш, кучли экансан: ғазавотни қабул эт. Тангри шундай буюради», деди.

— Хўш, шу билан сен қабул қилдингми?

— Қабул қилганим йўқ, аммо ўйлай бошладим,— деди Ҳожимурод ва ўз ҳикоясини давом эттириди.

— Фамзат Хунзахга яқинлашиб келиб қолганда, биз унинг олдига қарияларни юбордик ва уларга ғазавотни қабул қилишга рози эканимизни, фақат уни яхшилаб тушунириб берадиган бир олим киши юборишини айтишликни буюрдик. Фамзат чолларнинг мўйловларини қирқиб ташлаш, бурунларининг тешигини бекитиш, бурунларига нон осиш ва шу ҳолда уларни қайтариб юбориши буюрибди. Чоллар келиб, маликага омонат сифатида кенжә ўғлини Фамзатнинг ёнига юбориш шарти билан улар олдига ғазавотни ўргатиш учун бир шайх юборишига унинг розилигини айтдилар. Малика бунга ишониб Булачхонни Фамзатнинг олдига юборди. Фамзат Булачхонни яхши қарши олди ва унинг ёнига акаларини ҳам олиб келиш учун бизга киши юборди. Фамзат, ўз отаси уларнинг отасига хизмат қилгани сингари, у ҳам хонларга хизмат қилмоқчи бўлганини айтишни буюрибди. Ўз бошларича яшаган вақтларида ҳамма хотинлар қандай бўлса малика ҳам шундай бўш, аҳмоқ ва орсиз хотин эди. У иккала ўғлини юборишдан қўрқиб, ёлғиз Уммахонни юборди. Мен у билан бирга бордим. Бизни бир чақиримча жойда муридлар кутиб олиб, зикр тушдилар, مليтиқ отдилар ва атрофимизда от ўйнатдилар. Биз яқинлашиб келаётган вақтимизда Фамзат чодиридан чиқиб Уммахоннинг узангиларига ёнашиб келди ва уни хон сифатида қарши олди. У: «Мен сизнинг хонадониңизга ҳеч қандай ёмонлик қилганим йўқ ва қилишни ҳам истамайман. Сиз фақат мени ўлдирманг ва одамларни ғазавотга олиб бориш учун халақит берманг. Мен эса, отам отангизга хизмат қилгани каби, бутун қўшиним билан сизга хизмат қиласман. Мени уйингизда яшагани қабул қилинг. Мен, маслаҳатларим билан сизга ёрдам бераман, сиз эсангиз билганингизни қилаверинг», деди. Уммахон сўзга жуда нўноқ эди. У нима дейишини билмасдан, жим туриб қолди. Шундан кейин мен, гап шу бўлса Фамзат Хунзахга борсин, малика ва хон уни ҳурмат билан қабул қиласди, дедим. Лекин менинг гапимни тугаттирмадилар ва мен бу ерда биринчи марта Шомил билан тўқнашдим. У шу ерда, имомнинг ёнида эди. «Сендан эмас, хондан сўраётибдилар»,— деди у. Мен жим бўлдим, Фамзат эса Уммахонни чодирга олиб кетди. Қейин Фамзат мени чақириб олиб, ўзининг элчилари билан

бирга Хунзахга боришга буюрди. Мен кетдим. Элчилар Ғамзатнинг олдига катта хонни ҳам юбораверинг, деб маликани ташвиқ қила бошладилар. Мен хиёнатни пай-қадим ва маликага: ўғлингизни юборманг, дедим. Лекин тухумда қанча тук бўлса, хотинларнинг бошида ҳам шун-ча ақл бўлади. Малика элчиларнинг гапига ишониб ўғлини боришга буюрди. Абуунисалхон истамади. Шунда малика: «Қўриниб турибди, сен қўрқаётисан», деди. У худди арига ўхшаб ўғлининг жон жойини топиб чақиши-ни яхши биларди. Абуунисалхон қизиб кетди, онаси билан ортиқ гаплашиб ўтирумади-да, отини эгарлашга бу-юрди. Мен у билан бирга кетдим. Ғамзат бизни Умма-хондан ҳам яхшироқ қилиб кутиб олди. Унинг ўзи икки милтиқ отими қадар ерга келиб бизга пешвоз чиқди. Унинг орқасидан нишон таққан отлиқлар бирга келди-лар, такбир айтдилар, ўқ уздилар, от ўйнатдилар. Биз лагерга келганимизда, Ғамзат хонни чодирга олиб ки-риб кетди, мен эса отларнинг ёнида қолдим. Ғамзатнинг чодиридан ўқ овози эшитила бошлаган вақтда, мен тоғ-нинг остида эдим. Мен чодирнинг олдига чопиб келдим. Уммахон муккасидан тушиб қонга беланиб ётар, Абу-унисалхон эса муридлар билан солишмоқда эди. Юзи-нинг ярми чопиб ташланган бўлиб, осилиб туради. У бир қўли билан чопилган юзини ушлаган, иккинчи қўлидаги ханжар билан яқинлашганларни уриб турар эди. У ме-нинг ҳузуримда Ғамзатнинг укасини чопиб ташлади ва бошқасига қараб интилди, аммо шу вақтда муридлар унга қараб ўқ уза бошладилар, у йиқилди.

Ҳожимурод тўхтади, унинг офтобда куйган юзи қип-қизариб кетди, кўзларига қон қуйилди.

— Мени даҳшат босди, қочиб кетдим.

— Шунақами?— деди Лорис-Меликов.— Мен сени ҳеч қачон ҳеч нарсадан қўрқмаган, деб ўйлаган эдим.

— Кейин ҳеч қачон қўрққан эмасман. Ўшандан бери мен бу воқеани ҳамма вақт хотирлаб келаман ва эслаган вақтимда ҳеч нарсадан қўрқмайман.

XII

— Энди бас. Намоз ўқиши керак,— деди Ҳожимурод, у черкаскасининг кўкрак чўнтағидан Воронцовнинг бреге-тини чиқарди, эҳтиёт билан мурватини босди ва бошини

қийшайтириб қулоқ солди. Соат ўн иккию чоракни урди.

— Мехмондўст Воронцовдан пешкаш¹,— деди у илжайиб,— Яхши одам.

— Ҳа, яхши соат,— деди Лорис-Меликов.— Хўп бўлмаса, сен намозингни ўқи, мен кутиб турман.

— Хўп,— деди Ҳожимурод ва ётоқхонасига кириб кетди.

Лорис-Меликов ёлғиз ўзи қолгач, Ҳожимурод гапириб берган воқеаларнинг энг муҳимларини дафтарчасига ёзиб қўйди, сўнг папирос чекди-да, уйнинг у бошидан-бу бошига юра бошлади. Лорис-Меликов, ётоқхонанинг қархисидаги эшик олдига келиб, татарчалаб нима тўғрисидадир тез ва қизғин гаплашаётган кишиларнинг овозларини эшитди. У, булар Ҳожимуроднинг муридлари эканини билди-да, эшикни очиб улар олдига кирди.

Уйда тоғликларга хос нордон тери ҳиди бор эди. Қийшиқ, сариқ Гамзало, ёғи чиқиб кетган жулдур камзул кийиб олгани ҳолда, дераза ёнига солинган чакмон устида ўтириб юган тўқимоқда эди, лекин Лорис-Меликов кириши билан жим бўлди ва унга эътибор қилмасдан bemalol ишини давом эттириди. Унинг рўпарасида хушчақчақ Ҳон-Магома турар ва оқ тишларини иржайтириб, киприксиз қора кўзларини ялтиратганича бир сўзни такрорламоқда эди. Гўзал Элдор енгларини кучли қўлларига шимариб олиб, эгарнинг михига илиниб қўйилган айилни артар эди. Бош ходим ва хўжалик мудири Ҳанафий уйда йўқ, у ошхонада овқат пиширмоқда эди.

— Нима тўғрисида мунозара қилаётибсизлар?— Лорис-Меликов Ҳон-Магома билан кўришаётиб сўради.

— Э, анави ҳадеб Шомилни мақтайди,— деди Ҳон-Магома Лорисга қўлинни бераётиб,— Шомил — катта одам. Ҳам олий, ҳам авлиё, ҳам ботир, дейди.

— Уни ҳадеб мақтайдиган бўлса, нима учун ундан ажралиб кетади?

— Ундан кетгану, лекин ҳамон уни мақтайди,— деди Ҳон-Магома тишларини иржайтириб ва кўзларини ялтиратиб.

— Нима, уни авлиё деб ҳисоблайсанми?— сўради Лорис-Меликов.

¹ Пешкаш — ҳадя, ёдгор.

— У авлиё бўлмаса, халқ унинг сўзига кирмаган бўларди,— Гамзало тез гапирди.

— Шомил эмас, Мансур авлиё эди,— деди Хон-Магома.— У ҳақиқий авлиё эди. У имомлик қилганда, бутун халқ бошқача эди. У овулларни кезиб юраркан, халқ черкассасининг этагини ўпиш учун унинг олдига чиқар ва гуноҳларига тавба қилас ҳам ёмон иш қилмасликка онт ичар эди. Чоллар: у вақтда ҳамма одам авлиёга ўхшаб яшар — чекмас, ичмас, намозини кандай қилмас, бирбирининг жабрини кечирар, ҳатто қон тўкканни ҳам кечирар эди, деб гапирадилар. У вақтларда пул ёки буюм топиб олинса, ходага боғлаб йўлга қўйардилар. У вақтларда, ҳозирдагидай эмас, худо ҳам ҳамма нарсада халққа мададкор эди,— деди Хон-Магома.

— Ҳозир ҳам тоғликлар ичмайдилар ва чекмайдилар,— деди Гамзало.

— Сенинг Шомилинг Ламарой,— деди Хон-Магома Лорис-Меликовга кўзини қисиб қўйиб.

«Ламарой» тоғликларнинг ёмон лақаби эди.

— Ламарой — тоғлик,— Гамзало жавоб берди.— Тоғда бургутлар яшайди.

— О, бало экансан, қотириб жавоб бердинг,— деди Хон-Магома тишларини иржайтириб ўз мухолифининг ўткир жавобидан хурсанд бўлиб.

У Лорис-Меликовнинг қўлидаги кумуш папирос қутини кўриб, папирос сўради. Лорис-Меликов, уларга чекиши ман қилинганини айтгач, у бир кўзини қисди-да, Ҳожимуроднинг ётоги томон бошини буриб, у йўқлигинда чекиши мумкин эканини айтди. Кейин шу замониёқ тутунни ичига тортмасдан сиртга пуфлаб, қизил лабларини ўхшовсиз бир равишда чўччайтириб чека бошлиди.

— Бу ишинг яхши эмас,— деди Гамзало жиддий, кейин уйдан чиқиб кетди. Хон-Магома унинг орқасидан кўзини қисиб қўйди ва папиросини чека туриб Лорис-Меликовдан, шоҳи камзул ва оқ папахни қаердан сотиб олиш яхшироқ эканини сўради.

— Хўш, ақчанг шунаقا кўпми?

— Бор, етади.— Хон-Магома кўзини қисиб жавоб берди.

— Сўрагин-чи, ақчани қаердан олди экан,— деди Элдор ўзининг чиройли, кулиб турувчи юзини Лорис-Меликовга томон буриб.

— Ютиб олдим,— деди тез Хон-Магома.

Сўнг у, кеча Тифлис кўчаларида томоша қилиб юриб, танга отиб қимор ўйнаётган бир тўда рус ва арманларга дуч келиб қолганини гапириб берди. Тикилган пул катта: учта тилла ва кўп кумуш бор экан. Хон-Магома бирпасдаёқ ўйиннинг нимадан иборат эканини англайди ва чўнтағидаги чақаларни шилдиратиб, даврага киради-да, ўртадаги ҳамма пулга отишлигини билдиради.

— Қандай қилиб ҳаммасига отасан? Пулинг бормиди?— Лорис-Меликов сўради ундан.

— Менда ҳаммаси бўлиб ўн икки тийин бор эди,— деди Хон-Магома тишларини иржайтириб.

— Хўш, ютқизиб қўйсанг нима қилар эдинг?

— Бу-чи,— дея Хон-Магома тўппончасини кўрсатиб қўйди.

— Нима, тўппончангни берармидинг?

— Нега берайин, қочар эдим, агар битта-яримтаси ушласа отиб ўлдирап эдим. Тамом — вассалом.

— Хўш, шундай қилиб ютиб олдингми?

— Ҳа, ҳаммасини шипирдим-да, кетавердим.

Лорис-Меликов Хон-Магома билан Элдорни яхшилаб билиб олди. Хон-Магома ошиб-тошиб кетган кучини қаерга сарф қилишини билмаган, ўйин-кулгини, айшишратни яхши кўрувчи, доим шод, енгилтак, ўзининг ва бошқаларнинг ҳаёти билан ўйновчи ва бу ўйин орқасида ҳозир русларга келиб қўшилган ва худди шунингдек, эртага шу ўйин орқасида яна Шомилга ўтиб кетиши мумкин бўлган киши эди. Элдор ҳам тамом англашиларли эди. Лорис-Меликов фақат сариқ Гамзалога тушунолмас эди. Лорис-Меликов, бу одамнинг фақат Шомилга берилгангина эмас, балки барча русларга нисбатан қаттиқ нафрат, жирканув, қабоҳат ва душманлик туйғулари билан тўлган эканини ҳам билар, шунинг учун ҳам Лорис-Меликов, унинг нима учун русларга ўтганига тушунолмас эди. Лорис-Меликов, баъзи бир бошлиқлар тарафидан ҳам маъқулланган фикрга, яъни Ҳожимуроднинг русларга ўтиши ва Шомил билан бўлган душманлиги ҳақидаги гапларни алдашдан иборат, у фақат русларнинг заиф ерларини кўриб олиш ва қайтадан тоқقا қочиб кетиб, русларнинг заиф ерларига куч юбориш учунгина русларга қўшилган, деган фикрга келди. Гамзало ўзининг бутун туриш-турмуши билан

Бу фикрни қувватлар эди. Лорис-Меликов: «Манавлар ва Ҳожимуроднинг ўзи, ўз ниятларини яширишни биладилар, аммо манави эса, ўзининг ошкора душманлиги билан ўзини ошкор қилиб қўйди», деб ўлади.

Лорис-Меликов у билан гаплашишга ҳаракат қилиб кўриб, зерикмай ётибсизми, деб сўради. Аммо у, қилиб турган ишини тўхтатмай Лорис-Меликовга кўз қирини солди-да, хириллаб ва калта қилиб:

— Зерикаётганим йўқ,— деб жавоб берди.

Бошқа саволларга ҳам шундай жавоб берди.

Лорис-Меликов ҳали навкарлар уйида экан, Ҳожимуроднинг тўртингчи муриди, юз ва бўйини соқол босиб кетган, сержун кўкраги дўнг авариялик Ҳанафий ичкарига кирди. Бу киши муҳокама қилиб ўтирумайдиган, ҳамма вақт ўз иши билан банд, Элдорга ўхшаш муҳокамасиз, ўз хўжасига бўйсунувчи зўр хизматчи эди.

У гуруч олгани навкарлар уйига кирганида Лорис-Меликов уни тўхтатиб, қаерлик эканини ва Ҳожимуродга қачондан бери хизмат қилишини сўради.

— Беш йилдан бери,— дея Ҳанафий Лорис-Меликовнинг саволига жавоб берди.— Мен у билан бир овулданман. Менинг отам унинг амакисини ўлдириб қўйган эди. Улар ҳам мени ўлдирмоқчи бўлдилар,— деди у тинчгина ўсиқ қошлирининг остидан Лорис-Меликовнинг юзига қараб туриб.— Шунда мени оғайни қилиб қабул этишларини сўрадим.

— Оғайни қилиб қабул этиш деганинг нима?

— Мен икки ой тирноқларимни олмасдан юриб, уларнига келдим. Улар мени оналари Фатиматнинг ёнига киргиздилар. Фатимат мени эмизди, шундай қилиб мен унинг укаси бўлиб қолдим.

Қўшни хонадан Ҳожимуроднинг овози эшитилди. Элдор шу замониёқ хўжайинининг чақирганини билди ва қўлларини артиб, кенг қадамлар ташлаб меҳмонхонага кириб кетди.

— Сизни чақираётиби,— деди у қайтиб келиб. Шундан сўнг Лорис-Меликов хушчақчақ Ҳон-Магомага яна бир дона папирос бериб, меҳмонхонага қараб кетди.

XIII

Лорис-Меликов меҳмонхонага кирганида Ҳожимурод уни шод чеҳра билан қарши олди.

— Хўш, давом эттирамизми? — деди у тахтага ўтираётиб.

— Ҳа, шубҳасиз, — деди Лорис-Меликов. — Мен навкарларингнинг ёнига кириб, улар билан пича гаплашдим. Биттаси жуда хушчақчақ йигит экан, — деб илова қилди.

— Ҳа, Хон-Магома ҳазилкаш одам, — деди Ҳожимурод.

— Менга чиройли ёш йигит жуда ёқди.

— У Элдор. Ўзи ёш, аммо темирдек қаттиқ.

Сўнг жим бўлдилар.

— Гапни давом эттирайми?

— Ҳа, ҳа.

— Мен хонларни қандай ўлдирганларини айтдим. Хўш, уларни ўлдирилар. Шундан сўнг Фамзат Хунзахга бориб хон саройига кириб олади, — деб бошлади Ҳожимурод. — Она — малика ҳали тирик эди, Фамзат уни ўз олдига чақириради. Малика уни айблаб гапира бошлиди. Фамзат ўз муриди Аслдорга қараб кўзини қисиб қўйди, шунда Аслдор орқасидан уриб маликани ўлдиради.

— У маликани нега ўлдиради ахир? — сўради Лорис-Меликов.

— Бўлмаса қандай қилсин. Бошлаган ишини охиригача етказиш керак-да. Бутун уруфини қуритиш керак эди. Шундай қилдилар ҳам. Шомил жардан ташлаб кичик хонни ҳам ўлдириди. Бутун Авария Фамзатга бўйсунди, фақат биз; мен ва акамгина бўйсунишни истамадик. Биз ундан хонлар учун хун олишимиз керак эди. Биз кўринишда бўйсунгандай бўлиб юрдик, лекин фақат қандай қилиб ундан хун олишни ўйлардик. Бобомиз билан маслаҳатлашдик ва Фамзатнинг саройдан чиқиш вақтини пойлашга ҳам пистирмада туриб уни ўлдиришга қарор қилдик. Кимdir бизнинг сўзларимизни эшитиб олиб, Фамзатга айтибди, у бобомни олдига чақиририб: «Менга қара, агарда набираларингнинг менга қарши ёмонлик ўйлаб юргани рост бўлса, сен ҳам улар билан бирга битта дорга осиласан. Мен тангрининг ишини қилиб юрибман, менга халақит бериши мумкин эмас. Бор, айтган сўзларимни хотирингда тут», дебди. Бобом уйга келиб бу сўзларни бизга айтиб берди. Шундан кейингина биз кутмай, ишни ҳайитнинг биринчи куниёқ маҷитда битиришга қарор бердик, ўртоқларимиз айниб.

қолдилар,— акам иккаламизгина қолдик. Биз иккитадан тўппонча олдик, чакмонларимизни кийдик, сўнг мачитга бордик. Фамзат ўттизтacha муриди билан мачитга кириб келди. Ҳамма муридлар қиличларини яланғочлаб ушлаб олишган эди. Фамзат билан бир қаторда унинг яхши кўрган муриди, маликанинг бошини чопиб ташлатан — Аслдор келмоқда эди. У бизни кўриб чакмонларингни ечинглар, деб қичқириб менинг олдимга келди. Ҳанжар қўлимда эди, мен уни ўлдира солиб, Фамзатга ташландим. Лекин акам Ўсмон уни аллақачон отиб қўйган эди. Фамзат ҳали тирик эди, у ҳанжар билан акамга ташланди, аммо мен бошига уриб ишини тугатдим. Муридлар ўттиз чоқли киши, биз эса иккита эдик. Улар акам Ўсмонни ўлдирдилар, мен бўлсам, деразага сакраб чиқдим-да, қутулиб кетдим. Фамзатнинг ўлдирилганини әшигтгач, бутун халқ кўтарилиди, муридлар қочиб кетдилар, қочмай қолганларини оломон уриб ўлдирди.

Ҳожимурод гапдан тўхтаб оғир бир нафас олди.

— Бу ишларнинг ҳаммаси яхши эди-ю,— у давом этди,— кейин ҳамма иш бузилиб кетди. Фамзатнинг ўрнига Шомил чиқиб олди. У менинг олдимга вакиллар юбориб, у билан бирга русларга қарши боришим кераклигини, агар мен рад этсан, у вақтда Хунзахни вайрон қилиб, мени ўлдиришини айтибди, мен унинг ёнига бормаслигимни ва уни ўз ёнимга йўлатмаслигимни айтдим.

— Нима сабабдан унинг ёнига бормадинг?— Лорис-Меликов сўради.

Ҳожимурод қовоғини солди, у дарров жавоб бермади.

— Мумкин эмас эди. Шомилда — ҳам акам Ўсмоннинг, ҳам Абуунунсалхоннинг хуни бор эди. Мен унинг олдига борганим йўқ. Генерал Розин, менга офицерлик мансабини бериб, Аварияга бошлиқ бўлишимни таклиф этди. Ҳамма иш жойда эди, лекин Розен Авария устидан аввало қозиқўмиқ хони Муҳаммад Мирзони, кейин Аҳмадхонни тайинлади. Аҳмадхон мени кўролмас эди. У ўғли учун маликанинг қизи Салтанатга совчи юборган эди; қизни унга бермадилар. У мени бу масалада айбдор деб ўйлаган. У мени кўролмасди ва яширин равишда ўз навкарларини юбориб, мени ўлдирмоқчи ҳам бўлди, лекин мен улардан кетиб қолдим. Шундан сўнг у мени генерал Клюгенауга чақибди, мени аварияликларга солдатларга ўтин берманглар, деб буюрган, деди. У, гене-

ралга яна, мана бу салламни,— деди Ҳожимурод папа-хига ўралган саллани кўрсатиб,— ўраганимни айтибди ва бу, Ҳожимуроднинг Шомилга садоқатини билдира-ди, дебди. Генерал бу сўзларга ишонмаган ва менга тегмасликни буюрган. Лекин генерал Тифлисга кетгач, Аҳмадхон ўз билганини қилди: бир рота солдат билан мени ушлаб олди ва занжирбанд қилиб тўпга боғлаб қўйди. Шу кўйи мени олти кечаю олти кундуз ушлаб турдилар. Еттинчи куни бўшатиб, Темирхон-Шурага олиб кетдилар. Қирқ солдат милтиқларини ўқлаб олиб бораарди. Қўлларим боғланган ва қочмоқчи бўлсан мени ўлдириш буюрилган эди. Мен буни билар эдим. Моксоҳ ёнидан ўта бошлаганимизда сўқмоқ йўл жуда тор, ўнг тараф эллик сажинлар келадиган тикка жар эди. Мен бир солдатнинг ўнг томонига, жар ёқасига ўтдим. Солдат мени тўхтатмоқчи бўлди, лекин мен жарликка қараб ирғидим ва ўзим билан бирга солдатни ола кетдим. Солдат парча-парча бўлди, мен эсам мана — тирик қолдим. Қовурғаларим, бошим, қўлларим, оёқларим ҳамма-си синган эди. Судралмоқчи бўлдим, мумкин бўлмади. Бошим айланди, сўнг ухлаб қолибман. Ўйғонсам, қонга беланиб ётибман. Чўпон мени кўриб одамларни чақири-ди, мени овулга олиб келдилар. Синган қовурғаларим тузалди, оёғим ҳам тузалди, фақат қисқа бўлиб қолди.

Шундай деб туриб Ҳожимурод қийшиқ оёғини ил-гарига чўзди.

— Ишлайди, шуниси ҳам катта гап,— деди у.— Халқ мени таниб олдимга кела бошлади. Мен соғайдим, Цель-месга кўчиб келдим. Аварияликлар мени яна ўзларини идора қилиш учун чақиридилар,— Ҳожимурод осойишта, ишончли фуур билан айтди.— Мен ҳам рози бўлдим.

Ҳожимурод тез ўрнидан турди-да, хуржуңдан порт-фелини олди, ундан иккита сарғайиб кетган хат чиқариб, Лорис-Меликовга берди. Хатлар Клюгенеудан келган эди. Лорис-Меликов ўқиди. Биринчи хатда шундай гаплар ёзилган эди:

«Прапорщик Ҳожимурод! Сен менда хизмат қилдинг, мен сендан мамнун эдим ва сени яхши киши деб билган эдим. Яқинда генерал-майор Аҳмадхон менга, сени хоин салла ўради. Шомил билан алоқаси бор, халқни рус бошлиқларига қулоқ солмасликка ўргатди, деб хабар етказди. Мен сени ҳисбга олиб, олдимга келтиришликни буйруқ берган эдим — сен қочибсан; билмадим — бу

нарса яхшиликками ёки ёмонликками, чунки сен айбдорсанми, йўқми — билмайман. Энди гапимга қулоқ сол. Агарда буюк подшоҳ олдида виждонинг пок бўлса, агар ҳеч бир нарсадан айбдор бўлмасанг, менинг олдимга кел. Ҳеч кимдан қўрқма, сенинг ҳимоячинг менман. Хон сенга ҳеч нарса қилмайди, унинг ўзи менинг қўл остимдаги киши. Шунинг учун ҳам ҳеч нарсадан қўрқма».

Бундан сўнг Клюгенau, ҳамма вақт ўз сўзининг устидан чиққанини ва ҳаққоний бўлганини ёзган ва Ҳожимуродга, ўз ёнига келиш учун яна насиҳат қилган эди.

Лорис-Меликов биринчи хатни тутатгач, Ҳожимурод иккинчи хатни олди, лекин уни Лорис-Меликовнинг қўлига бермай туриб, биринчи хатга қандай жавоб ёзганини гапириб берди.

— Мен унга салла ўраганим рост, лекин Шомил учун эмас, балки ўз жонимни қутқазиш учун ўраганман, деб хат ёздим. Мен Шомил тарафига ўтишни истамайман, ўта олмайман ҳам, чунки унинг дастидан менинг отам, акаларим ва қариндошларим ўлдирилганлар, аммо русларга ҳам бора олмайман, чунки мени обрўсизлантириллар. Хунзахда тутқун эканимда, бир ярамас менинг устимга...ди. То бу одам ўлдирилмагунча, мен сизларнинг олдингизга бора олмайман. Ҳаммадан муҳими эса алдамчи Аҳмадхондан қўрқаман, деб ёздим. Шундан кейин генерал менга мана бу хатни юборди,— деди Ҳожимурод Лорис-Меликовга сарғайиб кетган иккинчи хатни бераётib.

«Сен менинг хатимга жавоб ёзибсан, раҳмат,— дея Лорис-Меликов ўқий бошлади.— Сен, қайтиб боришдан қўрқмайман, лекин бир кофир томонидан менга қилинган ҳурматсизлик буни ман қиласди, деб ёзибсан; мен сени ишонтираманки, рус қонуни одил, ўз кўз олдингда сени ҳақорат қилишга журъат этган кишининг жазоланишини кўрасан. Мен аллақачон бу ишни текширишни буюрганим. Ҳожимурод, қулоқ сол. Сендан ранжишга ҳаққим бор, чунки менга ва менинг виждонимга ишонмайсан, бироқ ишонмаслик бутун тоғликларнинг одати эканини билганим учун сени кечираман. Агар виждонан тоза бўлсанг, агар сен саллани фақат жонингни қутқазиш учун ўраган бўлсанг, у ҳолда сен ҳақлисан ва рус ҳукуматининг кўзига ва менинг кўзларимга қўрқмасдан қарай биласан, сени обрўсизлантирган киши

бўлса, сени ишонтираманки, жазосини тортади, *мол-мулкинг ўзингга қайтарилади* ва русларнинг қонуни нимадан иборат эканини кўрасан ҳам биласан. Айниқса, руслар ҳамма нарсага бошқача қарайдилар, сени бир ярамас обрўсизлантиргани учун сен уларнинг кўзida ўз эътиборингни туширган бўлмайсан. Мен ўзим гимриликларга¹ салла ўрагани рухсат бердим, мен уларнинг ҳаракатларига керагича яхши қарайман, демак, такоран айтаман, қўрқишингга ҳеч ўрин йўқ. Сен, ҳозир ёнингга юборадиган кишим билан бирга менинг олдимга кел; у менга содик, *у душманларингнинг қули эмас*, балки ҳукумат олдида алоҳида эътиборга сазовор бўлган кишининг дўстидир».

Ундан кейин Клюгенеу Ҳожимуродни яна қўшилишга ташвиқ қилган.

— Мен бунга ишонмадим,— деди Ҳожимурод Лорис-Меликов хатни тугатгач,— ва Клюгенеунинг олдига бормадим. Мен, ҳаммадан муҳими, Аҳмадхондан ўч олишим керак эди, бу ишни эса руслар орқали қилиб бўлмас эди. Бу вақтда эса Аҳмадхон Цельмесни ўраб олган ва мени ушлаб олмоқчи ёки ўлдирмоқчи эди. Менинг одамларим жуда оз эди, мен унинг қўлидан қутулиб чиқиб кетолмай турдим. Худди мана шу вақтда хат билан Шомилдан элчи келди. У менга Аҳмадхоннинг қўлидан қутулиб чиқишга ва уни ўлдиришга ёрдам беришга ваъда қилибди ва бутун Аварияни идора қилишни менга топширибди. Мен узоқ ўйладим ва ниҳоят Шомилга ўтдим. Мана, ўшандан бери ҳеч тўхтовсиз руслар билан уришиб келдим.

Бу ерда Ҳожимурод ўзининг барча ҳарбий ишларини ҳикоя қилиб берди. Унинг ҳарбий ишлари жуда кўп бўлиб, Лорис-Меликов буларни қисман билар эди. Унинг барча юришлари ва ҳамлалари ҳаддан ташқари тезлиги ва ҳамма вақт муваффақият қозонадиган мардоналиги билан ҳайрон қоларли эди.

— Мен билан Шомил ўртасида ҳеч қачон дўстлик бўлган эмас,— Ҳожимурод ўз ҳикоясини тамомлади,— лекин у мендан қўрқар ва мен унга керак эдим. Бироқ бир куни бир воқеа юз берди, мендан, Шомилдан кейин ким имом бўлиши керак, деб сўрадилар. Мен кимнинг қиличи ўткир бўлса, ўша имом бўлади, дедим. Буни Шо-

¹ Гимри овулининг аҳолиси.

милга айтибидилар, шунда Шомил мендан қутулмоқчи бўлибди. У мени Табасаран¹га юборди. Мен бориб мингта қўй, уч юз отни қайтариб олдим. Лекин у, айтганимни қилмабсан деб, мени ноиблиқдан бўшатиб ва бутун ақчани юборишмни буюорди. Мен минг тилла юбордим. У ўз муридларини юбориб, бутун мулкимни олиб қўйди. У мени ўз олдига чақиртириди, мени ўлдирмоқчи бўлганини билиб бормадим. У тутиб олиб кетгани одамлар юборди, улардан қутулиб чиқиб, Воронцовнинг олдига келдим. Фақат оиласи ўзим билан бирга олиб кела олмадим. Онам ҳам, хотиним ҳам, ўғлим ҳам унинг қўлида. Сардорга айт: оиласи у ерда экан, ҳеч нарса қила олмайман.

— Мен айтаман,— деди Лорис-Меликов.

— Уриниб кўр, ҳаракат қил. Нимаики нарсам бўлса, ҳаммаси сеники, фақат князъ олдида ёрдам бер. Мен боғланганман, арқоннинг уни Шомилнинг қўлида.

Шу сўзлари билан Ҳожимурод Лорис-Меликовга сўзлаб берган ҳикоясини тугатди.

XIV

Воронцов, 20 декабрда ҳарбий министр Чернишевга тубандаги хатни ёзди. Хат французча эди.

«Суюкли князъ, мен аввало Ҳожимуродни нима қилиш кераклиги ҳақида бир фикрга келишни истаб, сўнгги почта билан сизга хат ёзмадим. Ўзимни икки-уч кундан бери бир оз бетоб ҳис қилиб турибман. Мен сўнгги хатимда Ҳожимуроднинг бу ерга келганлигини сизга хабар қилган эдим: У Тифлисга саккизинчидан келди, эртасига у билан танишдим ва саккиз ёки тўқиз кун мобайнида у билан сўзлашдим, оқибатда унинг биз учун нима қила олишилиги ва айниқса, ҳозир уни нима қилишимиз кераклиги ҳақида ўйладим, негаки, у ўз оиласининг тақдири тўғрисида жуда қаттиқ ташвиш тортмоқда ва очиқдан-очиқ, унинг оиласи Шомилнинг қўлида экан, оёқ-қўли боғлиқ эканини ҳам бизга хизмат этишдан ва шафқат билан қарши олганлигимиз, гуноҳларини кечирганимиз учун миннатдор эканини исбот қилишдан ожизлигини айтди. Унинг учун қийматли бўлган кишилар ҳақида очиқ бир хабар бўлмаслиги уни ташвишга

¹ Табасаран — Жанубий Догистоннинг бир овули бўлиб, рус қўмондонлигига бўйсунган хонлар тарафидан идора қилинар эди.

солади ва бу ерда у билан бирга туриш учун менинг томонидан қўйилган кишилар, кечалари унинг ухламаслигини, деярли ҳеч нарса емаслигини, доимо намоз ўқишини ва фақат бир қанча казаклар билан бирга узоқ йиллик одат натижасида зарурий бўлиб қолган — отда томоша қилиб келиш учун рухсат берилишини сўраганини айтади. У оиласи тўғрисида бирор хабар олган-олмаганимни билиш учун ҳар куни олдимга келади ва мендан, оиласини айирбошлиш мақсадида Шомилга таклиф қилиш учун бизнинг ихтиёrimизда бўлган, ҳарбий йўлларимиздаги барча асиirlарни тўплашга буйруқ беришимишни илтимос қилади ва бу асиirlарнинг ёнига яна бир оз пул қўшиб юборишини гапиради. Бунинг учун унга пул берадиган кишилар бор. Ў менга ҳадеб: менинг оиламни қутқазинг ва ундан сўнг сизга хизмат қилиш учун менга имконият беринг, ана ундан кейин, бир ой мобайнида сизга катта хизмат қилиб бермасам, мени қандай лозим топсангиз, шундай жазоланг, деб такрорлайди.

Мен унга, бу талабларнинг ҳаммаси ҳам ҳақли эканини, агар унинг оиласи қўлимизда гаровда бўлмай, торда турса, бизда унга ишонмайдиган жуда кўп киши топилишини, бизнинг чегарамиздаги асиirlарни тўплаш учун мумкин бўлган ҳамма нарса қилишимни ва оиласини сотиб олиш учун, у ўзи топадиган пул ёнига қўшишликка уставимиз бўйича ҳақим бўлмаганидан, унга ёрдам бериш учун эҳтимол бошқа маблағ топишими айтдим. Шундан кейин мен унга ўз фикримни очиқ қилиб дедим: Шомил ҳеч қачон сенга оилангни бермайди, у эҳтимол буни сенга очиқдан-очиқ айтар ҳам сени тамом кечиришга ва илгариги мансабингни қайтиб беришга ваъда қилади, агар сен қайтмасанг, онангни, хотинингни ва олти болангни ўлдираман, деб қўрқитади, дедим. Мен ундан, агар Шомилдан шундай мазмунда хабар олган тақдирингда нима қилишингни очиқ айта оласанми, деб сўрадим. Ҳожимурод кўзларини ва қўлларини осмонга кўтариб туриб, менга, ҳаммаси худонинг ихтиёрида, лекин мен ҳеч қачон ўз душманимга таслим бўлмайман, чунки мен, Шомилнинг мени кечирмаслигига ва борган вақтда тирик қолмаслигимга тамом ишонаман, деди. Оиласининг ўлдирилиш масаласига келган вақтда, у Шомил бу қадар енгилтак иш қилмас, деб ўйлади: биринчидан, Шомил мени ўзига яна ҳам ғазабли ва хавф-

ли душман қилмаслик учун бундай қилмайди, иккинчидан, Доғистонда Шомилни бу ишдан қайтарадиган жуда кўп кишилар бор, дейди. Ниҳоят у менга, келгуси учун, тангрининг хоҳиши қандай бўлмасин, уни ҳозир фақат ўз оиласини сотиб олиш ҳақидаги фикр банд қилаётганини бир неча бор такрорлади, у мендан тантри ҳаққи учун, унга ёрдам беришни ва унга, Чечен атрофларига қайтиб боришга рухсат этишни қайта-қайта сўради ҳам, у ерда бошлиқларимизнинг воситачилиги ва рухсати орқали ўз оиласи билан алоқа қилиш, уларнинг ҳозирги аҳволи ва уларни қутқазиб олиш воситалари ҳақида хабар олиб туриш имкониятига эга бўлиши мумкинлигини душман ўлкасининг бу қисмидағи кўп шахсларнинг ва ҳатто ноибларнинг ҳам озми-кўпми унга боғлиқ бўлганини, бажарилиши уни хотиржам қиласидиган ва унга бизнинг фойдамиз учун хизмат қилишга ва бизнинг ишончимизни қозонишга имкон берадиган ва унинг ўзини кечаю кундуз таъқиб қиласидиган мақсадга эришиш учун бизнинг ёрдамимиз билан, шу русларга кўпдан бўйсунган ёки бетараф бўлган ҳамма аҳоли билан ғоят фойдали, алоқа боғлай олиши мумкин эканини айтади. У, ўзини, душманлардан сақлаб юргани, бизга эса — у айтган ниятларнинг рост эканига кафолат бўлсин учун йигирма ёки ўттиз чоқли ботир казаклардан иборат конвой билан яна Грознийга юборишини сўрайди.

Севикли князь, буларнинг ҳаммаси бошимни қотириб қўйганини англарсиз, чунки қандай бўлмасин, менинг устимда каттакон жавобгарлик ётади. Унга тамом ишониб юбориш ғоят даражада эҳтиётсизлик бўлар эди, лекин биз ундаги қочиш учун лозим бўлган воситаларни тортиб олмоқчи бўлсак, у ҳолда уни қамашимиз керак бўлар эди, бу эса, менинг фикримча, адолатсизлик ва сиёсий жиҳатдан нотўғри бўларди. Бундай чора тўғрисидаги хабар дарров бутун Доғистонга тарқалар ва барча Шомилга қарашли очиқ равишда боришга тайёр турган озми-кўпми кишиларнинг (бундайлар эса жуда кўп) ҳам имомнинг ўзини бизга берилишига мажбур ҳис этган бир ботир ва эпчил ёрдамчисининг биздаги аҳволи билан жуда қаттиқ қизиқсинувчи кишилардаги ҳавасни тортиб олиб, бизга жуда катта зарап қилган бўларди. Агар биз Ҳожимуродга, асиrlарга қилинадиган муносабатни қилсак, унинг Шомилга қилган хиёнатидан келиб чиқадиган барча фойдали натижалар, биз учун йўқолган бўларди.

Шунинг учун Ҳожимурод янгидан қайтиб кетишини ўйлаган бўлса, мени катта хато қилишда айлашлари мумкин эканлигини сезганим ҳолда, Ҳожимуродга ҳозирги муносабатдан бошқача муносабат қила олмас эдим, деб ўйлайман. Хизматда ва бунақангичалкаш ишларда хато қилишдан қўрқиб ва ўз устингга жавобгарликни олмасдан туриб, битта тўғри йўлдан кетиш мумкин эмас, деб айтмай илож ўйқ; лекин модомики йўл тўғри бўлиб кўринар экан, ўша йўлдан кетиш керак,— майли, нима бўлса бўлсин.

Севимли князъ, бу фикрларни баланд мартабали император жанобларининг муҳокамасига топширишингизни илтимос қиласман, агар жаноби олийлари бу ишимни маъқул кўрсалар, мен бахтиёр бўламан. Юқорида сизга ёзганларимнинг ҳаммасини, генерал Завадовский ва генерал Козловскийларга ҳам ёзиб юбордим. Ҳожимуродга Козловскийнинг розилигисиз ҳеч нарса қилиш ва ҳеч ёққа бориши мумкин эмаслигини айтиб қўйдим. Мен унга, Ҳожимурод бизнинг конвойимиз билан юрса, биз учун яна яхши эканини, бўлмаса Шомил «руслар Ҳожимуродни қамоқда сақлайди», деб гап тарқата бошлини айтдим; лекин мен бу билан бирга ҳеч қачон Воздвиженскийга бормаслиги учун ундан ваъда олдим, негаки, у биринчи марта бош эгиб келган ва ўзининг ошнаси деб ҳисоблаган кишиси — менинг ўғлим, у жойнинг бошлифи эмас, шунинг учун ҳам бирор англашилмовчилик юз бериши мумкин эканини гапирдим. Шуниси ҳам борки, Воздвиженский бир талай бизга ёв бўлган қишлоқларга жуда ҳам яқин, ҳолбуки, у, ўзининг ишончли кишилари билан олиб боришни истаган алоқалар учун Грозний ҳаржиҳатдан қулади.

Танлаб олинган ва унинг ўз сўрови бўйича ундан бир қадам ҳам ажралмайдиган йигирма чоқли казаклардан ташқари, татарча гаплаша оладиган, Ҳожимуродни яхши биладиган, Ҳожимурод ҳам, мазмуни, унга тамом ишонадиган, лойиқ, аъло ва ақлли офицер, ротмистр Лорис-Меликовни ҳам қўшиб юбордим. Ҳожимурод бу ерга ўтказгани ўн кун мобайнида, бу ерга иш билан келган, Шуша¹ уездининг бошлиғи полковник князъ Тариха-

¹ Шуша — 1813 йилда Россияга қўшилган Қорабоғ хонлигининг пойтахти, ҳозир Озарбайжон ССРнинг составига кирадиган тоғли Қорабоғ автоном областининг район маркази.

нов билан бир уйда яшади; бу одам — ҳақиқатан ҳам яхши одам, мен унга тамом ишонаман. У ҳам Ҳожимуроднинг ишончини қозонибди ва у татарчани яхши гапирганидан унинг бир ўзи орқали биз энг нозик ва яширин ишлар ҳақида муҳокамалашдик.

Мен Ҳожимурод тўғрисида Тарханов билан маслаҳатлашдим ва у ё мен қилгандай қилиш, ё Ҳожимуродни қамаш, ҳам уни мумкин бўлган барча қаттиқ чоралар билан қўриқлаш,— чунки унга ёмон муомала қилингач, уни қўриқлаш осон бўлмайди — ё бўлмаса, уни мамлакатдан тамом узоқлаштириш керак эканлиги масаласида менинг фикримга тамом қўшилди. Лекин бу сўнгги икки чора, биз учун Ҳожимурод билан Шомил ўртасидаги жанжалдан келиб чиқадиган барча фойдани йўқقا чиқарар эдигина эмас, балки Шомил ҳукуматига қарши қаратилган ҳар қандай норозиликларнинг ўсишини ва тоғликларнинг ғалаёнга келиш имкониятини тўхтатиб қўяр эди. Князь Тарханов менга, Ҳожимуроднинг ростгўйлигига ишонгандигини ва Ҳожимуроднинг Шомил уни ҳеч қачон кечирмаслигини ҳам кечириш тўғрисидаги ваъдаларига қарамай, ўлимга ҳукм қилишига шубҳаланмаслигини айтди. Тархановнинг Ҳожимурод билан бўлган алоқаларида ташвишга солиши мумкин бўлган бирдан-бир нарса Ҳожимуроднинг ўз динига боғланган бўлишлиги эди ва у, Шомилнинг унга шу жиҳатдан таъсир қила олишини яширмайди. Лекин, юқорида айтганим каби Шомил Ҳожимуродни, менинг ёнимга қайтиб келсанг, ҳеч вақт ҳаётингдан маҳрум қилмайман, деб ҳеч қачон ишонтира олмайди.

Мана, суюкли князь, бу ердаги ишларнинг бу эпизоди ҳақида сизга айтмоқчи бўлганларимнинг ҳаммаси шу».

XV

Бу ахборот Тифлисдан 24 декабрда жўнатилган эди. Янги 52-йилнинг арафасида фельдъегерь¹ ўнлаб отларни ўлар-тириларига қарамасдан қаттиқ ҳайдаб ва ўнлаб ямшикларни қонга белаб уриб, у хатни, ўша вақтдаги ҳарбий министр князь Чернишевга етказди ва Чернишев

¹ Фельдъегерь — муҳим, кўпроқ яширин қоғозларни олиб борадиган ҳарбий хабарчи.

1852 йилнинг биринчи ярмида, бошқа ишлар қаторида Воронцовнинг бу маълумотини ҳам император Николайга олиб борди.

Чернишев, Воронцов ҳамманинг ҳурматини қозонгани учун ҳам, Воронцов ҳақиқий барин, Чернишев эса ҳар ҳолда рагузи¹ бўлгани ва ҳаммадан муҳими — императорнинг Воронцовга нисбатан алоҳида таважжуҳи бор экани учун ҳам, уни севмасди; шунга кўра ҳам Чернишев Воронцовга қўлидан келганича зарар етказиш учун ҳар бир фурсатдан фойдаланаарди. Чернишев Кавказ ишлари ҳақида қилган бундан аввалги докладида, бошлиқларнинг эҳтиётсизлиги орқасида тоғликлар томонидан кичикроқ бир Кавказ отрядининг деярли тамом қирилиб ташланганлигини айтиб, Николайни Воронцовдан норози қилишга муваффақ бўлган эди. Энди у, Воронцовнинг Ҳожимурод ҳақидаги буйрутини ёмонлаб кўрсатишга ният қилди. У подшоҳга, доимо русларнинг зарарига ерлиларга ҳомийлик ва ҳатто уларга нисбатан бўшанглий қилувчи Воронцов, Ҳожимуродни Кавказда қолдирив, бемаъни иш қилган; ҳар эҳтимолга кўра, Ҳожимурод фақат мудофаа воситаларимизни кўриб олиш учунгина бизга қўшилган, шунинг учун ҳам Ҳожимуродни Россиянинг марказига жўнатиш ва унинг оиласи тоғдан қутқазилиб олингач ва унинг бизга содиқлигига ишониш мумкин бўлгачгина, ундан фойдаланиш яхшироқ деб англатмоқчи бўлди.

Лекин Чернишевнинг бу плани фақат шунинг учун амалга ошмадики, биринчи январь куни арталаб Николай жуда кайфсиз бўлиб, у ўзидаги қарама-қаршилик ҳисси орқасида ҳеч кимдан ва қандайгина бўлмасин, бирор таклиф қабул қилмасди; айниқса у Чернишевнинг таклифини қабул қилишни истамасди, негаки, у Чернишевга, уни ҳозирча алмаштириб бўлмайдиган киши дея ҳисоблагани учунгина чидаб турар, аммо унинг декабристлар воқеасида Захар Чернишевни ҳалок қилишга уринганини ва унинг мол-мулкини қўлга киритишга тиришганини билганидан уни катта олчоқ ҳисоблар эди. Шундай қилиб, Николайнинг ёмон кайфиятда бўлганлиги орқасида Ҳожимурод Кавказда қолди ва Чернишев мабодо ўз докладини бошқа вақтда қилган бўлса, ўзгариши мумкин бўлган унинг тақдирни ўзгармай қолди.

¹ Бир марта бадан иккинчи марта баға кўчиб юрувчи киши.

Йигирма даражали совуқнинг туманида, Чернишевнинг учи ингичка оқ кўк духоба шапка кийиб олган, семиз, серсоқол кучери, худди Николай Павлович тушиб юрадиган чанага ўхшаш кичкина чананинг олдига ўтириб олиб, Қишки сарой дарвозаси ёнига етиб келганида ва хўжайинини аллақачон тушириб юбориб, тизгинни қалин пахталик этагининг остига бостириб олиб, увшаган қўлларини бир-бирига ишқалаб сарой дарвозаси олдида турган ўз ошнаси, князъ Долгорукийнинг кучерига дўйстона бош қимирлатганида соат тўққиз ярим эди.

Чернишев устига оқ қундуз ёқали шинель, бошига форма бўйича хўроз пати қадалган уч бурчакли шляпа кийган эди. У айтиқ терисидан қилинган оёқ ёпқични олиб ташлаб, совуқда уюшган, калишсиз (у калиш деган нарсани билмаганлиги учун фахрланарди), оёқларини чанадан оҳисталик билан чиқариб олди, сўнг, тетикланиб шпорларини жинирлатганича, гиламдан юриб швейцар тарафидан иззат-икром билан очилган эшикка кириб кетди. Чернишев даҳлизда олдига чопиб келган камер-лакей¹нинг қўлига шинелини ташлаб, ойна ёнига келди ва оҳисталик билан бошидан, жингалак парикдан шляпасини олди. У, ойнада ўзига қараб туриб, кекса қўлларининг одатий ҳаракатлари билан чакка сочларини ва кокилини силади, крестини, аксельбантини ҳам катта вензелли эполетларини тузатди, сўнг, бедармон оёқлари билан аранг қадам ташлаб, ётиқ зинанинг гиламидан юқорига кўтарилди.

Чернишев, тантанали форма кийиб эшиклар олдида туришган ва унга ялтоқлик билан таъзимда бўлган камер-лакейларнинг ёнидан ўтиб, қабулхонага кириб кетди. Янги мундир, эполетлар, аксельбантлар билан жилваланиб турган, ҳали аччиқ-чучукни кўрмаган соф, қизил юзли, сабза уриб келаётган қора мўйловли, чакка сочлари Николай Павловичники сингари кўзларига қарата таралган навбатчи, янги тайинланган флигельадъютант, уни ҳурмат билан қарши олди. Ҳарбий министрнинг ўртоғи худди Николайни сингари чакка соқол, мўйловлар ва гажаклар билан безанган князъ Василий Долгорукий, зериккан бир қиёфа билан Чернишевни қаршилаб ўрнидан турди-да, кўришди.

— Z' етрегеиг?²— Чернишев кўзлари билан савол-

¹ Сарой ходими.

² Император. (*Франц.*)

намо кабинетининг эшигига имо қилиб, флигель-адъютантга мурожаат этди.

— *Sa Majesté vient de rentrer*¹, — флигель-адъютант, афтидан ўз товушини эшишиб завқ билан жавоб берди, сўнг, оҳиста қадамлар билан стаканга сув тўлдириб бошига қўйса тўкилмайдиган дараражада текис юриб то-вушсиз очилган эшикнинг ёнига борди ва бутун борлиғи билан кираётган ерига ҳурмат ифода қилиб, эшикка кириб ғойиб бўлди. Долгорукий, бу орада, қофозла-рини текшириб кўриш учун портфелини очди. Чернишев эса, қовофии солиб, оёғининг увшаганини ёзиб ва им-ператорга айтилиши керак бўлган нарсаларнинг ҳам-масини хотирлаб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Қаби-нетнинг эшиги яна очилиб, ундан янада очилиб кетган ва сертакаллуф флигель-адъютанти чиқиб, министрни ҳам унинг ўртоғини имо билан подшоҳ ёнига чорлади, бу чоқ Чернишев кабинет эшигининг олдида эди.

Кишки сарой ёнғиндан сўнг аллақачонлар қайта-дан тузатилган, лекин Николай бинонинг ҳали юқори-ги қаватида яшар эди. Унинг, министрларни ва юқори бошлиқларни доклад билан қабул қиласидиган кабинети тўртта катта деразали жуда баланд хона эди. Тўрдаги деворда император Александр I нинг катта портрети осиғлиқ турарди. Деразаларнинг ораларида иккита бю-ро², деворларнинг ёнида бир қанча стул, хонанинг ўрта-сида зўр ёзув столи, столнинг олдида Николайнинг крес-лоси, қабул қилинувчилар учун қўйилган стуллар турарди. Николай, ярим погончалар тақилган эполетсиз қора сюртук³ кийиб олган, таранг қилиб бойланган катта қоринли зўр қоматини орқага ташлаб ўтироқда ва нурсиз кўзлари билан ҳаракатсиз бир равишда ки-рувчиларга қарамоқда эди. Унинг, тепакалини ёпиб турган париги билан сунъий равишида қўшилган, сил-лиқ қилиб таралган чакка соchlари остидан чиқиб тур-ган катта дўнг пешонали чўзиқ оқ юзи бугун айниқса совуқ ва ҳаракатсиз эди. Унинг ҳамма вақт сўник бўл-ган кўзлари одатдагига қараганда яна ҳам сўникроқ боқар, юқорига қаратса қайрилган мўйловлари остида-ги қисилган лаблари, баланд ёқага тирадиб турган се-

¹ Жаноби олийлари янгигина қайтдилар. (Франц.)

² Бюро — усти баланд қопқоқли стол.

³ Сюртук — этаги йирмоқ камзул.

миз ва тўғри ҳасипга ўхшатиб чакка соқол қолдирилиб, янгиана қирилган жағлари ва ёқасига қисилиб турган бағбақаси унинг юзига норозилик ва ҳатто фабзаб ифодасини берар эди.

Бу кайфиятнинг сабаби чарчаганлик эди. Чарчаганликнинг сабаби эса мана бу эди: у кеча маскарадда бўлди ва бошига кавалергардларга хос қуш сурати ўрнатилган каска¹ кийиб олиб, унинг ёнига сиқилишиб келувчи ва қўрқишиб ўзларини, унинг катта ва мағур гавдасидан чеккага сурувчи халқ орасида одатдагича айланиб юриб, уни келгуси маскарадда учратишга ваъда бериб, ўтган маскарадда ундан яширинган ўша ниқобли қизни учратиб қолди. Кечаги маскарадда ниқобли қизни қўйиб юбормади. У қизни бу мақсад учун тайёр ҳолда сақланадиган ва ўз хоними билан якка қолиши мумкин бўлган хонага олиб борди. Николай жим ҳолда бу хонанинг эшигига келгач, кўзлари билан капельдинер²ни ахтариб, у ёқ-бу ёққа қаради, аммо у йўқ эди. Николай қовоғини солди ва хонанинг эшигини ўзи итариб очиб, хонимни илгари киргизди.

— *Jl y a guelqu' in*³, — деди ниқобли қиз тўхтаб.

Хона ҳақиқатан ҳам банд эди: барқут диванчада, бир-бирига жипс бўлиб, отлиқ аскар офицери билан бирга, маскарадга хос либос кийган, ниқобни ечиб қўйган чиройликкина, оқимтирижингалак сочли бир ёш хотин ўтиради. Бор бўйича тик турган ғазабкор Николайнинг қоматини кўриб, оқимтириж сочли хотин шошиб ниқобини кийди. Офицер эса ўтирган жойида даҳшатдан қотиб, дивандан туролмасдан, ҳаракатсиз кўзларини Николайга тикканча қолди.

Николай кишиларни даҳшатга солинишига қанчалик ўрганиб қолган бўлмасин, бу даҳшат ҳамма вақт унга ёқар ва у баъзан даҳшатга туширилган кишиларни, уларга нисбатан айтиладиган юмшоқ сўзларнинг контрасти билан тонг қолдиришни севар эди. У ҳозир ҳам шундай қилди.

— Қани, ука, сен мендан ёшроқсан, — деди у даҳшатдан қотиб қолган офицерга, — ўрнингни менга беришинг мумкин.

¹ Каска — аскарлар киядиган мис қалпоқ. Кавалергардлар (суворилар) киядиган каска бургут сурати билан безаларди.

² Капельдинер — театр ёки бошқа жамоат кўнгилочар ерларда хизмат қилувчи киши.

³ Бу ерда бирор бор. (Франц.)

Офицер ўрнидан иргиб турди, у дам қизариб, дам бўзариб букилганича, жимгина ниқобли хотиннинг орқасидан чиқди. Николай ўз хоними билан ёлғиз қолди. Хоним — швед мураббиянинг йигирма ёшли яхши бир қизи эди. Бу қиз Николайга, болалик чоғиданоқ унинг портретини кўриб мафтун бўлганини ва қандай қилиб бўлса-да, унинг диққатига мұяссар бўлишга қарор қилганини айтиб берди. У, мана, мұяссар бўлди, унинг айтишича, энди унга ортиқ ҳеч нарса керак эмас эди. Қиз Николайнинг одатда хотинлар билан учрашадиган хонасига келтирилган эди. Николай қиз билан бир соатдан кўпроқ шу ерда бўлди.

Николай шу кечаси хонасига келиб, ўзи фахрланиб юрадиган тор ва қаттиқ тўшагига ётгач, Напалеоннинг шляпасидек машҳур (шундай деб гапириб юради) плашини устига ёпгандан сўнг, узоқ вақтгacha ухлай олмади. У гоҳ, ўша қизнинг оқ юзидағи қўрққан ва мағрур қиёфани ва гоҳ эса ўзининг доимий севиклиси бўлган келишган, дўмбоқ Нелидовани хотирлаб, икковини бирбири билан таққослади. Хотини бўла туриб, бузуқлик қилиб юриши яхши эмаслиги унинг ақлига ҳам келгани йўқ. Мабодо, бирор уни бу иши учун айбласа, у жуда ажабланган бўларди. Чунки, тўғри иш қилдим, дея ишонганига қарамасдан, унинг кўнгли ғаш бўлиб қолди ва бу ғашликни босиб юбориш учун уни ҳамма вақт тинчлантирадиган нарса: ўзининг нақадар буюк одам эканлиги ҳақида ўйлай бошлади.

Кеч ухлаганига қарамасдан, у ҳамма вақтдагидек соат саккизларда турди, кейин одатдагича ўзига қараб катта, семиз вужудини муз билан ишқалаб, ҳам тангрига ибодат қилиб бўлиб,— айтилаётган сўзларга ҳеч қандай маъно бермасдан, болалигидан бери ўқиб келадигани одатдаги: «Багородица», «Эътиқод», «Отче наш» деган дуоларни ўқиди — кейин шинель ва фуражка кийиб, кичкина эшикдан дарё бўйидаги кўчага чиқди. Кўчанинг ўртасида, худди унинг ўзига ўхшаган: барваста мундир ва шляпа кийиб олган, ҳуқуқ ўрганиш мактабининг ўқувчиси дуч келди. Николай Павлович, ҳурриятпарварлиги учун ёмон кўрадиган мактабнинг мундирини кўриб, қовоғини солди, аммо ўқувчининг баланд бўйи, икки қўлини ёнига қилиб тик туриши ва тирсагини текис букиб честь бериши унинг норозилигини юмшатди.

- Фамилиянг нима? — сўради у.
- Полосатов, император жаноблари.
- Баракалло!

Ўқувчи қўлинин чаккасига қилганича турмоқда эди.
Николай тўхтади.

- Ҳарбий хизматга киришни истайсанми?
- Мутлақо истамайман, император жаноблари.
- Тарбиясиз!

Сўнг Николай ўгирилиб, нари қараб кетди ва қаттиқ овоз билан оғзига тўғри келган сўзни гапира бошлиди. «Копервейн, Копервейн,— у кечаги қизнинг номини бир неча марта такрорлади.— Расво, расво». У гапираётган нарсаси ҳақида ўйламас, лекин гапираётган сўзларига эътибор бериб, шу билан юрагининг ҳовурини босмоқда эди. У норозилик ҳиссининг яна яқинлашиб келаётганини сезиб, ўзига: «Ҳа, менсиз Россия нима бўлар эди», деб ўйлади. «Ҳа, менсиз ёлғиз Россиягина эмас, балки Европа нима бўлар эди». Сўнг у қайниси Пруссия қиролини¹, унинг ожизлигини ва аҳмоқлигини хотирлади-да, бошини чайқаб қўйди.

Ў орқага қайтиб эшик ёнига келганида, қизил кийим кийиб олган лакей бошқарган Елена Павловнанинг каретаси Салтиковский дарвозасига келиб тўхтаганини кўриб қолди. Унинг учун Елена Павловна фақат илм, поэзия ҳақидагина эмас, балки ўзимизни Николай бизни идора қилганидан яхшироқ идора қила оламиз, дея тасаввур қилишиб, идора қилиш ҳақида ҳам муҳокама юргизадиган қуруқ кишиларнинг тимсоли эди. У, бу одамларни қанчалик босиб турмасин, уларнинг яна юзага юзиб чиқишлиарини биларди. У яқиндагина ўлган укаси Михаил Павловични хотирлади, уни ачиниш ҳисси ва қайғу ўраб олди. У қайғириб, қовогини солди ва яна дастлаб оғзига келган сўзни шивирлай бошлиди. У фақат саройга киргачгина, шивирлашдан тўхтади.

У, ўз хонасига кириб, ойна олдида чакка соқолини, чакка соchlарини ва бошининг тепасига ёпилган сунъий сочини силагач, мўйловларини бураб, тўппа-тўғри докладларни қабул қиладиган кабинетга ўтди.

У аввал Чернишевни қабул қилди. Чернишев шу замониёқ Николайнинг юзидан ва айниқса кўзларидан

¹ Фридрих-Вильгельм IV (1810—1861).

жуда ҳам кайфсиз эканини ва кечаги саргузаштини билгани учун бу кайфсизликнинг нимадан келиб чиққанини англади. Николай совуққина кўриши ва Чернишевни ўтиришга таклиф қилиб, ўзининг нурсиз кўзларини унга тикди.

Чернишевнинг докладидаги биринчи иш — интендант¹ амалдорларининг очилиб қолган ўғрилиги ҳақида, кейин Янги йил муносабати билан олдинги рўйхатдан тушиб қолган баъзи бир кишиларга мукофот белгилаш, сўнг Воронцовнинг Ҳожимурод ҳақидаги маълумоти ва ниҳоят профессорнинг ҳаётига суиқасд қилган тиббий академиянинг студенти тўғрисидаги кўнгилсиз иш эди.

Николай жим ҳолда, лабларини қисиб, синчалоfiga олтин узук тақилган катта оқ қўли билан бир варақ қофозни силаб ўтириб, Чернишевнинг пешонасидан ва кокилидан кўзларини олмай, ўғирлик ҳақидаги докладни тинглади.

Николай ҳамманинг ҳам ўғирлик қилишига ишонарди. У энди интендант чиновникларига жазо бериш кераклигини биларди, Николай уларнинг ҳаммасини солдатлик даражасига тушириб юборишга қарор қилди, аммо бу чоранинг, бўшатилганлар ўрнини эгаллайдиганларнинг ҳам худди шундай қилишларига халал бермаслигини биларди. Чиновникларнинг хусусияти — ўғирлаш, Николайнинг вазифаси эса уларни жазолаб туриш эди ва бу иш қанчалик жонига теккан бўлмасин, у бу вазифани виждон билан бажааради.

— Маълум бўладики, Россиямизда фақат биттаги на виждонли киши бор экан,— деди у.

Чернишев шу замониёқ, бу Россиядаги бирдан-бир виждонли киши Николайнинг ўзи эканини англади ва маъқуллаб илжайди.

— Шундай бўлса керак, жаноб олийлари,— деди у.

— Қолдир, мен резолюция қўяман,— деди Николай қофозни олиб ва уни столнинг чап томонига қўйиб.

Бундан сўнг Чернишев мукофотлар ва қўшинни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ҳақида доклад қила бошлади. Николай рўйхатни кўриб чиқди, бир қанча исмни ўчирди, сўнг икки дивизияни Пруссия чегарасига юбориш ҳақида қисқа ва қатъий буйруқ берди.

¹ Интендант — аскарларнинг таъминот ишларини олиб борувчи қисм.

Николай, 48-йилдан сўнг конституция бергани учун Пруссия қиролини ҳеч кечира олмас, шунинг учун ҳам қайнисига ёзган хатларида энг дўстона туйғуларни ифода қилиб, ҳар эҳтимолга қарши Пруссия чегарасида қўшин сақлаш лозимлигини уқтиради. Мабодо Пруссия халқи исён кўтариб қолгудек бўлса, Николай ҳамма ерда ҳам халқнинг исёнига тайёр турганини кўрарди,— венгерларга қарши Австрияни ҳимоя қилиш учун қўшин юборгани сингари, қайнисининг таҳтини ҳимоя қилишга юбориш учун ҳам қўшин керак бўларди. Чегарадаги бу қўшин, унинг Пруссия қиролига берадиган маслаҳатларига кўпроқ эътибор ва аҳамият касб этиши учун ҳам керак бўларди.

У яна, «Ҳа, мен бўлмасам ҳозир Россия нима бўларди», деб ўйлади.

— Хўш, яна нима?— деди у.

— Қавказдан чопар келди,— деди Чернишев, сўнг Воронцовнинг Ҳожимуроднинг қўшилганлиги ҳақида ёзган гапларини гапириб бера бошлади.

— Шунақами,— деди Николай.— Бошланиши яхши.

— Муқаррар сиз жаноб олийлари томонидан тузилган план ўз натижасини кўрсата бошлади,— деди Чернишев.

Унинг стратегия қобилиятларини мақташ Николайга жуда ҳам ёқди. Негаки, у ўзининг стратегия қобилиятлари билан мақтанса-да, қалбининг теран жойида, бу қобилиятларнинг йўқлигига икрор бўларди. Энди эса у ўзи ҳақида яна ҳам мукаммалроқ мақтов эшишни истар эди.

— Сен қандай тушунасан?— сўради у.

— Мен мана бундай деб тушунаман: кўпдан жаноби олийларининг плани бўйича иш қилиб, ўрмонни қирқиб, запасларни тугатиб, аста-аста, гарчи секинлик билан бўлса-да, илгарига қараб ҳаракат қилинган бўлса, у ҳолда Қавказ аллақачон бўйсундирилган бўларди. Мен Ҳожимуроднинг қўшилишини фақат шунга тааллуқли деб биламан. Ҳожимурод, энди чидаш бериб туришлари мумкин эмаслигини англаған.

— Тўғри,— деди Николай.

Николайнинг: бирданига Шомилнинг қароргоҳини эгаллаш ва бу қароқчилар уясини вайрон қилиш, деган планига (бу план бўйича 1845 йилда аллақанча кишиларнинг ўлимига сабаб бўлган Дарғин экспедиция

си вужудга келтирилган эди) тамом зид бўлган — ўрмонларни кесиш ва озиқ-овқатларни йўқотиши вости-
таси билан, секин-секин душман томонига қараб ҳара-
кат этиш плани Ермолов ва Вельяминовларнинг плани
бўлганлигига қарамай, Николай бу планни ҳам ўзини-
ки деб ҳисоблар эди. Демак, секинлик билан ҳаракат
қилиш, ўрмонларни кесиш ва озиқ-овқатларни йўқо-
тиши плани унинг плани эканига ишониш учун Нико-
лайнинг 45-йилда мутлақо бошқа ҳарбий планни ёқлаб
туриб олган эканини яшириш керак бўларди. Лекин у
буни яширмас ва ўзининг 45-йил экспедицияси плани
билан ҳам, секин-аста илгарига қараб силжиш плани
билан ҳам: бу икки план бир-бирига қарама-қарши бў-
лишига қарамасдан, фахрланар эди. Атрофини ўраб
олган кишиларнинг доимо, очиқдан-очиқ қиласидаган
жирканч хушомадлари уни шу даражага олиб бордики,
Николай ортиқ ўз қарама-қаршиликларини кўрмас, ўз
ишлари ва сўзларини воқелик билан, мантиқ билан
ёки ҳатто оддий соғлом фикр билан ҳам мувофиқлаш-
тирмас, балки бутун буйруқларнинг, улар қанчалик
маъносиз, ҳаққониятсиз бўлмасин, уларни фақат у қи-
лаётгани учунгина — ўйланган, ҳаққоний, бир-бирлари
билан мувофиқ деб тамом ишонар эди.

Унинг, Чернишев Кавказ ишидан сўнг доклад қила
бошлаган тиббий хирургия академиясининг студенти
ҳақидаги қарори ҳам шундай бўлди.

Воқеа мана бундай эди: икки марта имтиҳон бера
олмаган ёш йигит учинчи марта имтиҳон беради ва
имтиҳон олувчи уни яна ўтказмагач, асабий касал сту-
дент, бу ишда ҳаққониятсизлик кўриб, столнинг устида
турган қаламтарошни олади-да, қандайдир бир тутқа-
ноқ билан профессорга ҳужум қилиб, уни бирмунча
жойдан енгил ярадор қиласиди.

— Фамилияси нима? — деб сўради Николай.

— Бжезовский.

— Полякми?

Поляқдан чиққан, католик,— Чернишев жавоб
берди.

Николай қовоғини солди.

У полякларга кўп ёмонлик қиласиди. Бу ёмонликлар-
ни изоҳ қилиш учун у, ҳамма поляклар ярамас, деб
ишонгандан бўлиши керак эди. Чиндан ҳам Николай улар-
ни шундай деб ҳисоблар, шунинг учун ҳам ёмоқ кўярар

ва полякларни уларни қилган ёмонликлари даражасида кўра олмас эди.

— Бир оз тўхта,— деди у ва кўзларини юмиб, бошини қўйи солди. Николай бирор масалани ҳал қилмоқчи бўлганда унга фикрларини жамлаш учун бир неча дақиқа кифоя қиларкан холос, шунда унинг илҳоми келиб, ўз-ўзидан энг тўғри ечимини топар, гўё ички бир овоз унга нима қилиш кераклигини айтиб тургандек бўлар экан. Чернишев бу ҳақда Николайнинг ўз оғиздан бир неча бор эшигтан эди.

У доклад қоғозини олди ва унинг четига ўзининг йирик хати билан шундай деб ёзди: «*Ўлим жазосига ло-йиқ. Аммо, тангрига шукур, бизда ўлим жазоси йўқ. Ва у жазони мен киритмайман. 12 марта минг киши-нинг орасидан ўтказилсин¹. Николай*». У катта қилиб қўл қўйди.

Николай, ўн икки минг хипчиннинг чинакам, азобли ўлимгина эмас, балки ҳаддан ташқари раҳмсизлик эканини биларди, негаки, энг кучли одамни ҳам ўлдириш учун беш минг хипчин уриш етарли эди, лекин унга ғоятда раҳмсиз бўлиш ҳамда «ўлим жазоси йўқ», деб ўйлаш кўнгилли эди.

У студент ҳақидаги қарорни ёзиб бўлиб, Чернишевга узатди.

— Мана, ўқиб чиқ,— деди у.

Чернишев ўқиб чиқди, у қарорнинг ҳикматлигига қойил бўлганининг ишорасини қилиб, бошини эгди.

— Бутун студентларни майдонга чиқариш керак, улар жазо вақтида ҳозир бўлсинлар,— деб қўшиб қўйди Николай.

У, «Уларга ўрнак бўлади. Мен бу революцион рухни илдизи билан сугуриб ташлайман»— деб ўйлади.

— Хўп,— деди Чернишев, бир оз жим туриб, кейин сочини тузатиб Кавказ масаласига қайтди.

— Шундай қилиб Михайл Семёновичга нима деб ёзишга буюрасиз?

¹ Яъни, узун сўлқилдоқ хипчин билан қуролланган бир минг икки юз кишилик қаторни оралата ўтказиш: ҳар бир киши ҳукм этилган одамни хипчин билан уриши керак; қатор оралатиб ўтказини Николай даврида ҳарбий, диний ва сиёсий жиноятлар учун бериладиган жазо, тўғриси, ўлим жазоси тариқасида қабул қилинган эди. 1863 йилда бекор қилинган.

— Менинг, Чечендаги уйларни вайрон қилиш, озиқ-овқатни йўқотиш ва уларни босиб бориш билан таҳликага солиб туриш системам қаттиқ қўллансин,— деди Николай.

— Ҳожимурод тўғрисида қандай буйруқ берасиз?— деб сўради Чернишев.

— Ҳа, ахир Воронцов уни Қавказда ишлатмоқчиман, деб ёзибди-ку.

— Бу иш хавфли бўлмасмикин?— деди Чернишев Николайнинг кўзидан кўзларини олиб қочиб,— Михаил Семёнович жуда ҳам ишониб кетаверадиган одам, деб қўрқаман.

— Сен қандай ўйлаб эдинг?— Чернишевнинг Воронцов буйругини ерга урмоқчи бўлганини сезиб, кескин сўради Николай.

— Ҳа, мен уни Россияга юбориш хавфсизроқ деб ўйлар эдим.

— Сен ўйлабсан,— деди Николай истеҳзо билан.— Мен эса ўйламайман ва Воронцовнинг фикрига қўшиламан. Унга шундай деб ёз.

— Хўп,— деди Чернишев ва ўрнидан туриб, таъзим қилиб хайрлаша бошлади.

Бутун доклад давомида фақат Николайнинг саволига жавобан қўшиннинг жойини ўзгартириш ҳақида бир неча оғиз гапирган Долгорукий ҳам таъзим билан хайрлашди.

Чернишевдан сўнг, таъзим қилиб кетиш учун келган Фарбий ўлканинг генерал-губернатори Бибиков қабул қилинди.

Провослав динига ўтишни истамасдан қўзролон кўтарган деҳқонларга қарши Бибиков томонидан кўрилган чораларни маъқуллаб, Николай унга бўйсунмаганларнинг ҳаммасини ҳарбий суд қилишни буюрди. Бу, қатор оралатиб ўтказиш деган сўз эди. Бундан ташқари у, давлатга қарашли бир қанча минг деҳқонларни подшоҳ наслига тегишли ерларга ўтказиш ҳақидаги хабарни босиб чиқарган газета редакторини солдатликка беришга буйруқ қилди.

— Мен бу ишни лозим деб топганим учун қиламан,— деди у.— Бу ҳақда муҳокамага йўл қўймайман.

Бибиков, униатлар¹ ҳақидаги буйруқнинг бутун

¹ Униатлар — бутхона бирлашмаларининг тарафдорлари.

раҳмсизлигини ва давлатга қарашли дәҳқонларни, яъни бирдан-бир эркин кишиларни подшоҳ ихтиёрига ўтка-зиш, яъни уларни подшоҳ фамилиясидаги кишиларга крепостной қилиб беришнинг бутун ҳаққониятсизлиги-ни англади. Аммо қаршилик қилиш мумкин эмас эди. Николайнинг буйруғига қўшилмаслик — қирқ йил мобайнида қўлга киритган ва фойдаланмоқда бўлган порлоқ вазиятдан маҳрум бўлиш демак эди. Шунинг учун ҳам у итоат этишлиги ва раҳмсиз, ақлсиз, инсоф-сиз бўлган оддий буйруқни бажаришга тайёр эканлигининг ишораси қилиб, оқ туша бошлаган қора сочли бошини эгди.

Николай Бибиковни чиқариб юборгандан сўнг, вазифамни яхши бажардим, деган тушунча билан керишиди, соатига қаради ва ташқари чиқиш учун кийингани кетди. У эполетлар, орденлар ва лента тақилган мундирини кийиб, қабул залига чиқди. Залда ҳар қайсиси ўзига муносиб жойни эгаллаган юздан ортиқ мундирли эркаклар ва янги либослар кийган хотинлар қўрқувдан қалтирашиб, унинг чиқишини кутиб турмоқда эдилар.

У нурсиз кўзлари, кеккайган кўкраги ва қисиб боғланган камарнинг остидан ҳам, устидан ҳам тошиб чиқиб турган қорнини қаппайтириб, кутиб турувчиларнинг ёнига чиқди ва ҳамманинг кўзи титроқ ялтоқлик билан ўзига қараб турганини сезиб, яна ҳам кўпроқ тантанали важоҳатга кирди. У ўзига таниш кишиларни учратиб, уларнинг ким эканини хотирлар, тўхтар ва баъзан русчалаб, баъзан французчалаб бир неча оғиз сўз гапирав ҳам уларга совуқ, нурсиз кўзларини тикиб туриб, уларнинг гапирган гапларини тинглар эди.

Николай табрикларни қабул қилиб бўлиб, черковга ўтди.

Киборлар сингари худо ҳам ўз хизматчилари орқали Николайни табрик қилди ва мақтади. Гарчи кўнглига урган бўлса-да, бу табрик-мақташларни лозим бўлган нарса сифатида қабул қилди. Буларнинг ҳаммаси шундай бўлиши керак эди, чунки бутун дунёнинг роҳати ва саодати унга боғлиқ ва гарчи у бу ишдан чарчаган бўлса-да, ҳар ҳолда дунёга ўзининг марҳаматини кўрсатишдан қўл силтамас эди. Қундузги ибодатнинг охирида жуда соз, тарангтан дъякон ҳамду сано ўқиганида ва бу сўзларни халфалар чиройли овозлари

билин баравар айтишиб кетганларида, Николай ўгрилиб қараб, ойна олдида дўндиққина Нелидовага кўзи тушди-ю, уни кечаги қиз билан таққослагач, Нелидовани афзал кўрди.

У кундузги ибодатдан императрицанинг ёнига кетди, у, болалари ҳам хотини билан ҳазиллашиб, гапиришиб, оиласида бир қанча минут вақт ўтказди. Қеийин Эрмитаж¹ орқали ўтиб, сарой министри Волконскийнинг ёнига кирди, сўз орасида унга ўзининг хусусий пулидан кечаги қизнинг онасига ҳар йил пенсия бериб туришни буюрди. Сўнг ўзининг одатидаги саёҳатига кетди.

Шу кунги овқат Помпей залида² бўлди, подшоҳнинг кичик ўғиллари — Николай ва Михаиллардан ташқари барон Ливен, граф Ржевуский, Долгорукий, Пруссия элчиси ҳам Пруссия қиролининг флигель-адъютанти таклиф қилинган эди.

Императрица ва императорнинг чиқишини кутар эканлар, Пруссия элчиси билан барон Ливен ўртасида, Польшадан олинган сўнгги ваҳимали хабар муносабати билан қизиқ суҳбат бошланиб кетди.

— Za Pologne et le Caucase, ce sont les deux cautères de la Russie, — деди Ливен. — Al nous fout cent mille hommes à peu près dans chacun de ces deux pays³.

Элчи, бу нарсанинг шундай эканлигига муғамбirona таажжуб изҳор этди.

— Vous dites la Pologne⁴, — деди у.

— Oh, oui, c'était un coup de maître de Metternich de nous en avoir laissé d'embarras ...⁵

Суҳбат шу ерга етганда, одатдагича боши қалтираган ҳолда, юзида қотиб қолган табассум императрица ва унинг орқасидан Николай чиқди. Овқат вақтида

¹ Эрмитаж — Қишки саройга ёндош, санъат асарлари сақла надиган маҳсус бино.

² Помпей зали — қадимги Рим услубида, мелодий 79-йилда Везувий ёнар тоғи отилган вақтда кул билан кўмилиб қолган Помпеяни қазиганда топилган анжомлар шу архитектурага доир деталлар намуналари бўйича безатилган зал.

³ Польша ва Қавказ Россия учун икки синовдир. Бу ўлкаларнинг ҳар бирида бизнинг камида юз мингтадан одамимиз бўлиши керак. (*Франц.*)

⁴ Польша дейсизми?

⁵ О-ҳо, бу Метернихнинг бизга қийинчиллик келтириш учун қилган найранги эди... (*Франц.*)

Николай Ҳожимуроднинг қўшилганлиги ва ўрмонларни кесабериш ҳам истеҳкомлар солиш билан тоғликларни қиса бориш тўғрисидаги ўз буйруғи натижасида, энди Қавказ урушининг тезда тугалиши кераклигини сўзлаб берди.

Бугун эрталаб Пруссия флигель-адъютанти билан ўзини буюк стратег деб ҳисоблаган Николайнинг баҳтсиз ожизлиги тўғрисида сўзлашган элчи, флигель-адъютант билан кўз уриштириб олиб, Николайнинг буюк стратегик қобилиятини яна бир марта исбот қиладиган бу планни тоза мақтади.

Овқатдан сўнг Николай, трико кийган юзлаб хотин машқ қилаётган балетга борди. Биттаси унга жуда ёқди ва Николай балетмейстерни чақириб олиб, унга ташаккур билдирид-да, бриллиант узук ҳадя қилишни буюрди.

Эртаси Чернишев доклад қилган вақтида Николай ўзининг, энди Ҳожимурод қўшилгач, Чечен ўлкасини зўр бериб безовта қилиш ва уни чегара чизифини кенгайтира бориш йўли билан қисиши керак, дея Воронцовга берган буйруфини яна бир марта таъкидлади.

Чернишев шу мазмунда Воронцовга хат ёзди, шунда бошқа фельдъегерь отларни уриб ҳайдаб, ямшикларнинг юзларини ёриб Тифлисга қараб жўнади.

XVI

Николай Павловичнинг бу буйруфини амалга ошириш юзасидан шу замониёқ, 1852 йилнинг январида, Чеченга юриш ташкил қилинди.

Юришга тайинланган отряд — тўрт пиёда батальон, икки юз казак ва саккизта тўпдан иборат эди. Колонна йўлдан бораради. Колоннанинг ҳар икки тарафида эса саф бўлиб, паст-баланд ерлардан гоҳ юқори кўтарилиб, гоҳ пастга тушиб, қўнжи узун этик, калта пўстин ва папах кийиб, милтиқларини елкаларига қўйишиб, патронларини тасмаларига тизиб, кўкракларига тақиб олишган егерлар¹ бормоқда эди. Отряд душман

¹ Уқчи полк солдати.

еридан, ҳамма вақтдагидек, мумкин қадар жимлик сақлаб борарди. Фақат ахён-аҳёнда чуқурчаларга түшиб кетган тўпларнинг тарақ-туруғи эши билди. Ёки жимлик тўғрисидаги буйруқни билмайдиган артиллери я отлари пихиллар ё кишинар, ёки ғазабланган бошлиқ саф жуда чўзилиб кетгани, ё ҳаддан ташқари жипслалиб қолгани, ё колоннадан узоқлашиб кетгани учун ўз қўл остидагиларга хирилдоқ, бўғиқ овоз билан қичқирап эди. Саф билан колонна оралиғидаги унча катта бўлмаган чангл орасидан, чови ва сағриси оқ, орқаси кулранг бир эчки билан худди шунга ўхшаган, унча катта бўлмаган, шохи елкасига қайрилган бир така иргиб чиққанди, жимлик фақат бир мартагина бузилди. Чиройли, ҳуркак жониворлар, олдинги оёқларини қисиб сакрашиб, колоннага шу қадар яқинлашдиларки, бир қанча солдатлар, наиза билан санчиб оламиз, деган ниятда, қийқириқ ва қаҳқаҳалар билан эчкilarни қува кетдилар, лекин эчкилар орқага бурилдилар, саф орасидан кесиб қушлар сингари тоққа қараб қочиб кетдилар, улар орқасидан бир қанча отлиқлар ва ҳатто итлар қувишди.

Ҳали қиши, аммо қуёш тиккадан нур соча бошлаган эди. Азонда йўлга чиққан отряд ўн чақиримча юрганда туш вақти бўлди. Қун қаттиқ исиб кетганди, қуёш нурлари шунча ўткир эдики, пўлат наизалардаги худди кичкина қуёш сингари тўпларнинг мисидаги ярқираб турган шуълаларга қараб бўлмасди.

Орқа томонда, отряд ҳозиргина ўтган тезоқар тоза анҳор бўлиб, олдинги томонда — ҳайдалган далалар ва паст-баланд пичанзор бор эди, булардан нарида дарахтлар билан қопланган сирли қора тоғлар кўринарди: қора тоғларнинг нарёғида чўққайиб турган харсанглар ва уфқда доимо гўзал, абадий ўзгариб турувчи, олмос каби шуъла билан ўйновчи қорли тоғлар кўринарди.

Бешинчи ротанинг олдида, ҳаётнинг шодиёна тетик туйғусини ва шу билан бирга ўлим хавфини, иш кўрсатиш истагини, зўр ягона идора қилинадиган умумий мақсадга бўйсундириш тушунчасини ҳис этиб, қора сюртук ва папаҳ кийиб, қиличини елкасига осиб олган, яқиндагина гвардиядан бу ёққа ўтган новча чиройли офицер Бутлер бормоқда эди. Бутлер келганидан бўён бугун иккинчи марта сафарга чиқар ва унга мана ҳозир менга қараб ўқ ота бошлайдилар, мен учиб ўтаёт-

ган тўп ўқларидан бошимни олиб қочиб энгашмайман ёки милтиқ ўқларининг гувуллаб ўтишларига парво қилмаймангина эмас, балки аввал юрганимдек бошимни юқори кўтариб, кўзларимни жилмайтириб, ўртоқларимга ва солдатларга қарайман ва жуда хотиржам, бошқа бирон нарса ҳақида гапира бошлайман, деб ўйлаш севинч бағишлар эди. Шу орада қаёқдантир машъум бир гувуллаш билан тўп ўқи учиб келгандана ва карвоннинг ўртасида, йўл бўйлаб, жўхоризорда ерга урилиб ёрилганда, отряд яхши йўлдан қайрилиб, жўхори орасидан ўтган — оз юрилган йўлга бурилиб, ўрмонга яқинлашиб қолган эди.

Бутлер шод табассум билан ёнида келаётган ўртоғига:

— Бошланаётибди,— деди.

Ҳақиқатан ҳам тўп ўқидан сўнг ўрмон ичида қалин отлиқ чеченлар тўдаси кўринди. Тўданинг ўртасида катта зангори туғ бор эди. Ротанинг жуда узоқни кўрадиган эски фельдфебели узоқни кўра олмайдиган Бутлерга, бу Шомилнинг ўзи бўлиши керак, деди. Тўда тоғ остига тушди, сўнг яқиндаги сойнинг тепасида — ўнг томонда кўриниб пастга туша бошлади. Иссиқ қора сюртук ва тепаси катта оқ папах кийиб олган кичкина генерал йўрғаси билан Бутлер ротаси ёнига келди ва унга, ўнг томонга, пастга тушаётган отлиқларга қарши боришга буйруқ берди. Бутлер ўз ротасини кўрсатилган томонга тез олиб кетди, лекин ҳали сойга тушиб улгургани йўқ эдикки, орқа томондан олдинма-кетин икки бор отилган тўп овозини эшилди. У орқасига қайрилиб қаради: икки тўп устидан иккита кўқ тутун булути кўтарилиб, сой бўйлаб чўзилмоқда эди. Афтидан, артиллерия хаёлига келмаган тўда орқага қайрилди. Бутлернинг ротаси отлиқларнинг орқасидан ота бошлади ва бутун дара дори тутуни билан қопланди. Фақат сойнинг тепасида, уларни таъқиб қилиб бораётган казакларга қараб ўқ узишиб, шошилинч ҳолда чекинаётган тоғликлар кўринмоқда эди. Отряд тоғликларнинг орқасидан нари кетди, иккинчи сойнинг ёнбағрида бир овлул кўринди.

Бутлер ўз ротаси билан казакларнинг кетидан чопганча, овлулга кирди. Овлулда ҳеч ким йўқ эди. Солдатларга буғдой, пичан ва уйларга ўт қўйиш буюрилди. Бутун овлуни аччиқ тутун қоплади ва бутун тутун ичи-

да солдатлар топган нарсаларини уйлардан ташиб чиқиб, айниқса, тоғликлар олиб кетиша олмаган товуқларни ушлашиб ва отишиб, сандироқлаб юришмоқда әдилар. Офицерлар тутундан нарироқ ўтиришиб, ноңушта қылмоқда ва ичишмоқда әдилар. Фельдфебель уларга анча бол келтирди. Чеченлардан дарак йўқ әди. Бир оздан сўнг туш пайтида қайтишга бўйруқ берилди. Рота овулнинг сиртида колонна бўлиб сафга тизилди, Бутлерга аскарларнинг сўнгги қисмида туришга тўғри келди. Улар эндигина қўзғалган ҳам әдиларки, чеченлар пайдо бўлишиб қолдилар ва отряднинг орқасига тушиб уни отишмалар билан кузата бордилар.

Отряд ялангликка чиққандан сўнггина тоғликлар қолдилар. Бутлернинг битта ҳам кишиси яралангани йўқ, шунинг учун ҳам жуда қувноқ, тетик бир руҳ билан қайтарди. Отряд эрталаб ўтган сувдан яна қайтишда кечиб ўтиб, жўхориоялар ва пичанзорлар бўйлаб чўзилишгач, рота қўшиқчилари илгарига чиқиб ашулани қўйиб юбордилар. Шамол йўқ әди, ҳаво соф, тоза ва шу қадар шаффоф эдики, юз чақирилмаб узоқликда бўлган қорли тоғлар жуда яқин каби кўринар ва қўшиқчилар тўхтаганларида, худди ашуланинг бошланиб ва тугалишига асос бўлган товуш сингари, бир қолипда тушаётган оёқларнинг овозлари ва тўпларнинг шалдир-шулдури эшитилар әди. Бутлернинг бешинчи ротасида айтиладиган қўшиқ бир юнкер томонидан поляк шарафига тўқилган ва «Шуми иш, шуми иш, мерганлар, мерганлар!»— деган нақорат билан ўйин оҳангидага айтилар әди.

Бутлер бир уйда яшайдиган энг яқин бошлиғи майор Петров билан бир қаторда отда келмоқда ва ўзининг гвардиядан чиқиб Қавказга келишига қарор қилгандан севинчи ичига сиғмас әди. Унинг гвардиядан бу ёққа ўтишига асосий сабаб, Петербургда карта ўйнаб ютқазиб қўйиб, бор-йўғидан айрилганлигига әди. У гвардияда турса, ўйиндан ўзини тия олмаслигидан қўрқар, тикиш учун эса ҳеч вақоси қолмаган әди. Ҳозир буларнинг ҳаммасига хотима берилган, бошқача, яхши, мардона бир ҳаёт бошланган әди. У ҳозир бор-йўғидан айрилганлигини ҳам, тўланмаган қарзларини ҳам унуган. Қавказ, уруш, солдатлар, офицерлар, маст ва оқкўнгил ботирлар, майор Петров — буларнинг ҳаммаси унинг кўзига ўтдай кўринар әди. Шу важдан ҳам у

гоҳо Петербургда папирос тутунига кўмилган хоналарда ўтиришларни, банкачидан нафратланиб ва миасида оғриқ сезиб картанинг бурчагини букиб ва банкага пул тикиб юришларни ташлаб, бу ерда, ажойиб ўлкада, азamat кавказликлар орасида эканлигига ҳеч ишонмас эди.

Унинг қўшиқчилари: «Шуми иш, шуми иш, мергандар, мергандар!»— дея қўшиқ айтмоқда эдилар. Унинг оти бу куй мақомига мос шахдам юриб боради. Ротанинг пахмоқ кулранг ити Трезорка думини гажак қилиб олиб, ташвишланиб, бошлиқ сингари Бутлер ротасининг олдида чопиб борар эди. Кўнгли тетик, эркин ва қувноқ эди. Унинг тасаввурида уруш хавфу хатардан, бемаҳал келган ўлимдан ва шунинг натижасида қўлга киритилган мукофотлару обрў-эътибордан, рус дўстларининг ҳурматларидан иборат эди. Урушнинг бошқа томонлари, қирғин, солдатларнинг, офицерларнинг, тоғликларнинг жароҳатланишлари унинг хаёлига ҳам келмаслиги жуда қизиқ эди. У ҳатто шуурсиз, ўзининг уруш ҳақидаги шоирона тасаввурини сақлаш учун ўлганларга, ярадор бўлганларга ҳеч қачон боқиб қарамасди. Бугун ҳам шундай бўлди. Бизникилардан учкиши ўлган ва ўн икки киши ярадор бўлган эди. У, чалқанча ётган мурда ёнидан ўтиб кетди ва фақат бир кўзи билангина, мумга ўхшаган кўлнинг аллақандай ғалати вазиятини ва бошидаги тўқ қизил доғни кўрди-ю, лекин синчилкаб қараб ўтиrmади. Унинг назарида тоғликлар фақат отлиқ йигитлар бўлиб, улардан сақланиш керак эди.

— Мана, азизим, гап шунаقا,— деди майор, қўшиқ орасида.— Сизнинг Питерингиздагидек, ўнгга қара, сўлга қара, деган гап ўйқ. Мана, пича ишладик — энди уйга. Машурка энди бизга сомса, нордон карам шўрва беради. Ана бу ҳаёт! Шунаقا эмасми? Қани, «Тонг қандай ёришди»ни олинглар,— у ўзи яхши кўрган қўшиқни айтишга команда берди.

Майор аввал Маша деб юритилган, кейин Мария Дмитриевна деб чақириладиган бўлиб қолган фельдшернинг қизи билан эру хотиндек яшарди. Мария Дмитриевна чиройли, кумуш сочли, ҳамма ёғини сепкил босиб кетган, ўттиз ўшлардаги бефарзанд аёл эди. Унинг ўтмиши қандай бўлмасин, ҳозир у майорнинг вафоли рафиқаси эди. У, майорни худди энагадек ку-

тар, бу эса кўп вақт ҳушини йўқотгунча ичадиган майор учун керак эди.

Крепостга келишганларида ҳамма нарса майор олдиндан билганидек бўлиб чиқди. Мария Дмитриевна уни, Бутлерни ва отряддан таклиф қилинган яна иккита офицерни ўзининг масаллиги кўп, мазали овқати билан тўйдирди, майор шу қадар тўйиб ва қониб ичдики, ортиқ гапиролмай қолди, сўнг ухлаш учун ўз хонасига кетди. Чарчаган, аммо хурсанд ва чихирдан¹ ортиқчароқ ичган Бутлер ҳам ўз хонасига кетди ва аранг ечиниб жингалак сочли чиройли бошини кафтига қўйиб, ҳеч қандай туш кўриш ва уйғонишни билмайдиган қаттиқ уйқуга кетди.

XVII

Хужум билан вайрон қилинган овул, Ҳожимурод русларга қўшилиш олдидан бир кечани ўтказган овул эди.

Ҳожимуроднинг уйига келиб қўнган Садо, руслар овулга яқинлашиб келганларида оиласи билан тоққа чиқиб кетганди, Садо овулига қайтиб келиб, ўз уйини вайрон ҳолда кўрди: том ўпирилиб тушган, эшик ва айвонларнинг устунлари ёндирилган ва уйнинг ичи булғатилган эди. Унинг ўғли, ўша шодлик билан Ҳожимуродга тикилиб ўтирган чиройли, ялтироқ кўзли бола, устига чакмон ёпилган отда ўлик ҳолда масжид ёнига келтирилди. Унинг елкасига найза тиқилган эди. Ҳожимурод келган вақтда унга хизмат қилиб турган келишган хотин энди, қари, у бурушган кўкракларини кўрсатиб, кўйлагининг ёқасини йиртгани ҳолда, тўзиб кетган соchlари билан ўғлининг бошида турар, юзини қора қонга белаб тирнар ва тўхтамасдан фарёд чекар эди. Садо қариндошлари билан бирга теша ва белкурак олиб, ўғлига гўр қазигали кетди. Чол бобо вайрон этилган уйнинг девори ёнида бир ёғочни йўниб, руҳсиз бир назар билан қаршисига тикилиб ўтиради. У ўзининг асалари боғчасидан янгигина келган эди. У ердаги икки гарам пичан ёндирилган, чол томонидан ўтказилган, кўкариб чиқсан ўрик ва олча кўчатлари синдирилган ҳам куйдирилган, ҳаммадан муҳими, арилар би-

¹ Кавказликларнинг ўткир қизил виноси.

лан бирга бутун ари инлари ёндирилган эди. Хотинларнинг фарёди бутун уйлардан ва яна иккита ўлик келтириб қўйилган майдондан эшитиларди. Ёш болалар оналари билан бирга бақириб йиғлардилар. Катта болалар ўйнамас, балки қўрққан кўзлари билан катталарга қараб туарар эди.

Фонтан, жўрттага бўлса керак, најасланган бўлиб, ундан сув олиш мумкин эмас эди. Худди, шунингдек, масжид ҳам булғатилган, домулла шогирдлари билан уни тозаламоқда эди. Русларга бўлган нафрат ҳақида ҳеч ким гапирмасди. Қичкинасидан тортиб каттасига қадар бутун чеченлар тарафидан ҳис этилаётган туйғу нафратдан кучлироқ эди. Бу туйғу нафрат туйғуси эмас, балки, бу, рус итларини одам деб эътироф қилмаслик ва бу маҳлуқларнинг аҳмоқона шафқатсизлиги қаршисидаги нафрат, қабоҳат ва ҳайрон қолишлиқ туйғуси эдики, худди каламушларни, заҳарли ўргимчакларни, бўриларни қириб битириш истаги сингари, уларни қириш истаги ҳам ўз-ўзини сақлаш туйғуси каби табиий эди. Аҳоли олдидаги тубандаги икки йўлдан бирини танлаш масаласи туарди: ё шу ерда қолиш, шу қадар зўр меҳнат билан бино этилган, ҳам шу қадар тез ва ваҳшиёна вайрон қилинган нарсаларнинг ҳаммасини, ҳар бир минутда яна шундай вайрон қилишини кутган ҳолда, кўп куч сарф қилиб янгидан тиклаш ёки шариатга ҳамда русларга нисбатан бўлган нафрат ва ҳақирик кўриш туйғусига қарши уларга бўйсуниш.

Қариялар ибодат қилишдилар ва Шомилдан ёрдам сўраб, унинг олдига вакиллар юборишга бир оғиздан қарор қилдилар ҳам шу замониёқ бузилган уйларни тиклашга киришиб кетдилар.

XVIII

Бутлер одати бўйича Петров билан бирга эрталабки нонуштадан барвақтроқ тоза ҳавода сайр қилиб юргувчи эди, босқиндан кейин эса учинчи кун орқа эшикдан каллайи саҳарлаб чиқмади. Қўёш аллақачон тоғ ортидан кўтарилиган ва кўчанинг ўнг тарафида ярқираб ётган уйлар кўз қамаштиарли даражада бўлса-да, узоқ-узоқларга қадар ястанган ва юксалган ўрмонларга чулланган қора тоғлар ҳамда доимгидек булатга ўхшаб кў-

ринадиган дарадан тортиб қорли тоғларгача чўзилиб кетган ғира-шира силсилаарга қараш ҳар галгидек кўнгилли ва таскинвор эди. Бутлер мана шу тоғларга кўз ташлади, ўпкасини тўлдириб нафас олди ва мавжудлигига, шунингдек, шу гўзал оламда яшаётганлигига хурсанд бўлди. Яна у шунга хийла вақти чоғ эдики, кеча вазифа бўйича ўзини яхши тутганлиги ҳаммадан ҳам, айниқса чекинишда ҳам, иш қисталанг бўлиб турганда асқатганлиги, кеча сафардан қайтишда Петровнинг ёстиқдоши Маша ёки Мария Дмитриевна ҳаммага меҳмоннавозлик қилгани, чунончи, унга алоҳида лутф кўрсатгандай бўлиб туюлганини эслаб қувонар эди. Мария Дмитриевна ўзининг йўғон қилиб ўрилган сочлари кенг елкалари, баланд кўкраги, сепкил босган очиқ чеҳрасининг жозибадор табассуми худди кучли бўйдоқ йигитни эъзозлагандай туолиши Бутлерни ўзига маҳлиё қилган эди. Лекин у буни оққўнгил ўртоғига нисбатан қилинган ножӯя муносабат деб ҳисоблар ва Мария Дмитриевна билан самимий мулоқотда, иззат-икромда бўлганлиги учун ҳам ўз-ўзидан мамнун эди. Ҳозир у яна шу тўғрида ўй сурар эди.

Олдинги томонда чанг йўлдан келаётган бир талай от туёқларининг, худди бир қанча отлиқ чопиб келаётгандай, тез-тез эшитилган тапир-тупурлари унинг фикрини бўлди. У бошини кўтарди-да, кўчанинг охирида сеқин келаётган бир тўда отлиқларни кўрди. Йигирма чоқли казакларнинг олдида икки одам келарди, бирни — устидиа оқ черкаска, бошида салла ўралган узун папах, иккинчиси — қора, қушбурун, кийими ва қуроллари кумуш билан безатилган, русларнинг хизматидаги бир офицер эди. Саллали кишининг остида боши кичкина, кўзлари чиройли, гўзал думи билан ёли танасига қаранганди ошиқроқ бўлган саман, офицернинг остида — новча ўйноқи қорабах оти бор эди. Отга ишқибоз бўлган Бутлер шу замониёқ биринчи отнинг тетик кучига баҳо берди, кейин, бу одамларнинг ким эканлигини билгани тўхтади. Офицер Бутлерга мурожаат қилди.

— Бу ҳарбий бошлиқнинг уйими? — сўради у талафузида рус эмаслигини билдириб. Бутлер худди шу эканини айтди.

Бутлер офицерга яқинроқ келиб ва кўзи билан саллали кишини кўрсатиб:

— Бу ким? — деди.

— Бу — Ҳожимурод бўлади. Шу ерга келаётиби, бу ерда ҳарбий бошлиқницида меҳмон бўлади,— деди офицер.

Бутлер Ҳожимуродни ва унинг русларга қўшилган лигини билар, лекин уни бу ерда, шу кичкина истеҳкомда кўраман деб, ҳеч кутмаган эди.

Ҳожимурод унга дўстона қаради.

— Салом, хуш келдинг,— Бутлер ўрганиб олган татарча саломини айтди.

— Соғ бўл,— деди Ҳожимурод бошини қимирлатиб. Сўнг Бутлернинг олдига келиб, унга икки бармоғида қамчининг сопи илиниб турган қўлинни берди.

— Бошлиқмисиз?— деди у.

Бутлер офицерга мурожаат қилиб, зинапояга чиқди ва эшикни итараётсиб:

— Йўқ, бошлиқ бу ерда, чақириб чиқаман,— деди.

Лекин Мария Дмитриевна кўча эшик деб атайдиган эшик берк эди. Бутлер тақиллатди, лекин жавоб ололмай, айланиб орқа эшикдан борди. У ўз деншигини чақириб, жавоб олмасдан ва икки деншикнинг битасини ҳам тополмасдан, ошхонага кирди. Бошига рўмолча боғлаган Мария Дмитриевна қип-қизариб оқ семиз билакларига енгини шимариб олиб, худди ўзининг қўллари сингари оппоқ хамирни сомса учун майда-майда қилиб қирқмоқда эди.

— Деншиклар қай гўрга йўқолдилар?— деди Бутлер.

— Ичгани кетишди,— деди Мария Дмитриевна,— нимага керак эди?

— Эшикни очиш керак, уйингизнинг олдида бир гала тоғликлар турибди. Ҳожимурод келди.

— Бундан бошқа нарса ўйлаб топмадингизми?— деди Мария Дмитриевна илжайиб.

— Ҳазили йўқ, рост гап. Зинанинг ёнида турибди.

— Ҳай, ростданми?— деди Мария Дмитриевна.

— Нимага ёлғон сўйлай. Ана, бориб қаранг, у зинанинг ёнида турибди.

— Ана холос, кутилмаган воқеа,— деди Мария Дмитриевна енгларини тушириб ва қўллари билан ўзининг ўйғон сочидаги тўғнағичларни пайпаслаб тузатаётсиб.— Бўлмаса мен бориб Иван Матвеевични уйғотай,— деди у.

— Йўқ, мен ўзим бораман,— деди Бутлер.

— Хўп, жуда яхши,— деди Мария Дмитриевна ва яна ўз ишига тушди.

Ҳожимуроднинг Грозднийда эканлигини аллақачон эшитган Иван Матвеевич унинг олдига Ҳожимурод келганини билиб, бунга ҳеч бир ажабланмади, балки ўрнидан туриб папирос чекди ва қаттиқ йўталди ҳам бу шайтонни унинг олдига юборгандарига тўнғиллаб, кийина бошлади. У кийиниб бўлгач, деншикдан дори сўради. Дори деб айтиладиган нарса ароқ эканини билган деншик, унга ароқ берди.

У ароқни ичиб ва орқасидан қора нонни закуска қила туриб:

— Арапаштиргандан ёмони йўқ,— деб тўнғиллаб қўйди.— Мана, кеча чихир ичган эдим, ҳозир бошим оғрияпти. Хўп, энди тайёр бўлдим,— у ароқни ичиб бўлди-да, Бутлер Ҳожимурод билан уни кузатиб келган офицерни олиб кириб ўтирган меҳмонхонага кетди.

Ҳожимуродни кузатиб келган офицер, Иван Матвеевичга, сўл қанот бошлигининг Ҳожимуродни қабул қилиш, ҳарбий жосуслар орқали тоғликлар билан алоқа қилишига йўл қўйиш, лекин казак аскарларсиз унинг бир ўзини қалъадан чиқармаслик ҳақидаги буйруғини топшириди.

Иван Матвеевич қофозни ўқиб бўлгач, Ҳожимурод тикилиб қаради, сўнг яна қофозга қаради. Ў, шу ҳолатда бир неча бор кўзларини қофоздан Ҳожимуродга олиб, ниҳоят Ҳожимуроднинг юзига қараб тўхтади:

— Яхши, бек, яхши. Майли, шу ерда тураверснин. Менга уни бу ердан чиқармаслик ҳақида буйруқ берилганини айт. Берилган буйруқ муқаддасдир. Уни қаерга жойлаштирамиз — нима дейсиз, Бутлер? Идорага жойлаштирамизми?

Бутлер ҳали жавоб бериб ултургани ҳам йўқ эди, ошхонадан келиб, эшик ёнида турган Мария Дмитриевна Иван Матвеевичга мурожаат қилди:

— Нега? Шу ерга жойлаштириб қўя қолинг. Меҳмонхонани ҳам омборхонани берамиз. Ҳар ҳолда кўз олдимизда бўлади,— деди-да, Ҳожимуродга қаради ва унинг кўзига тўқнаш келиб қолиб, шошилиб кўзини четта олди.

— Рост, Мария Дмитриевна тўғри айтади,— деди Бутлер.

— Қани, қани, жўна, бу хотинларнинг иши эмас,— деди Иван Матвеевич қовоғини солиб.

Ҳожимурод бутун гап давомида қўлини ханжарининг

сопига қўйган ҳолда ва билинар-билинмас нафратли табассум билан ўтириди. У қаерда турса ҳам унга барибир эканини айтди. Унга керак бўлган, сардор тарафидан рухсат этилган биргина нарса — тоғликлар билан алоқа қилиш керак эди, шунинг учун ҳам тоғликларнинг ўз ёнига келишларига йўл қўйишларини истарди.

Иван Матвеевич бу ишнинг бажарилишини айтди ва Бутлердан, то таом келтиргунларича ва ўй-пуйни тўғрилагунларича, меҳмонга қараб туришни сўради, ўзи эса лозим бўлган қоғозларни ёзиш ва керак бўлган буйруқларни бериш учун идорасига ўтди.

Ҳожимуроднинг янги танишларига бўлган муносабати дарҳол жуда равшан бўлиб қолди, Ҳожимурод Иван Матвеевич билан биринчи танишишдаёқ ундан нафратланди ва жирканди, ҳамма вақт у билан баланддан келиб муомала қиласидан бўлди. Унга жой тайёрлаб берган, овқат келтирган Мария Дмитриевна Ҳожимуродга жуда ҳам ёқди. Унга хотиннинг соддалиги ҳам, ўзига бегона бўлган миллат кишисининг алоҳида гўзалиги ҳам ва Ҳожимуродга нисбатан шуурсиз бир ҳолда майл кўрсатиши ҳам ёқди, Ҳожимурод унга қарамасликка, у билан гаплашмасликка тиришар, лекин унинг кўзлари беихтиёр хотинга қарап ва унинг ҳаракатларини кузатиб турар эди.

Бутлер билан бўлса, биринчи танишишдаёқ ўртоқлашиб кетди, Бутлердан унинг ҳаётини сўраб ҳам унга ўз ҳаёти ҳақида гапириб берди ва ўз оиласининг аҳволи тўғрисида хуфия элчилар тарафидан келтирилган янгилкларни айтди, ҳатто нима қилиш кераклиги ҳақида у билан маслаҳатлашди.

Хуфия элчилар томонидан унга келтирилган хабар яхши эмасди. У крепостда ўтказган тўрт кун мобайнида, унинг олдига хуфия элчилар икки марта келишди ва иккни сафар ҳам ёмон хабар келтиришди.

XIX

Ҳожимуроднинг оиласи, у русларга қўшилиб кетиши биланоқ Ведено овулига келтирилган ва у ерда Шомилнинг ҳукмини кутиб, соқчиларнинг назорати остида яшар эди. Аёллар — кампир Фатимат ва Ҳожимуроднинг иккни хотини ҳам уларнинг бешта ўш болалари юзбоши Иброни

ҳим Рашиднинг уйида соқчилар назорати остида яшар, Ҳожимуроднинг ўғли 18 яшар йигитча Юсуф эса, худди ўзига ўхшаб, ўз қисматларининг ҳал бўлишини кутаётган тўрт жиноятчи билан бирга зинданда ётар эди.

Қарор чиқмади, чунки Шомил сафарда эди. У русларга қарши юришда эди.

1852 йилнинг 6 январида руслар билан бўлган жангдан сўнг Шомил ўз уйига Веденога қайтиб келарди. Русларнинг фикрига қараганда у тор-мор келтирилган ва Веденога қочган, Шомил ва унинг барча муридларининг фикрига қараганда эса, у ғалаба қозонган ва русларни ҳайдаб юборган. Бу урушда жуда кам учрайдиган ҳодиса рўй берди. Шомилнинг ўзи ҳам милтиқдан ўқ отди ва қиличини қўлига олиб, отининг бошини тўппа-тўғри русларга томон қўйиб юбормоқчи бўлди, лекин ёнидаги муридлар уни ушлаб қолдилар. Улардан иккитаси шу ерда, Шомилнинг ёнидаёқ ўлдирилди.

Шомил ўз атрофида от ўйнатишиб, милтиқ ва тўппонча отишиб ҳам ҳеч тўхтамасдан «Лоилоҳо иллолло», деб калима келтиришиб келаётган муридлар тўдаси билан қуршалган ҳолда, ўз масканига етиб келганида кун туш бўлиб қолган эди.

Каттакон Ведено овуллининг халқи ўз ҳокимини қаршилаб, кўчада ва томларда туришар ҳам бу тантана шарафига, милтиқ ва тўппонча отишар эди. Уйига яқинлашган сари жиловини суриб ўйноқлаётган оқ араб отида Шомил келарди. От олтин ва кумуш зийнатсиз, жуда оддий жиҳозланган эди: нозик ишланган, ўртасига йўл солинган қизил қайиш юган маъдандан қилинган узанги ва эгарнинг остидан кўриниб турган қизил чилгир. Имомнинг устида ёқаси ва енгига қора мўйна тутилган жигарранг мовут пўстин бўлиб, унинг устидан ханжар тақилиб, қора камар боғланган эди. Шомилнинг бошида қора попукли узун, тепаси тайпоқ, пеши орқага ташланниб, оқ салла ўралган папах бор эди. Оёқларига кўк чувак кийган, болдириларига оддий каноп билан адипланган қора ноговица ўраган эди.

Умуман, имомда олтин ёки кумуш безаклар йўқ, кийимлари ва қуролларига олтин-кумуш зийнатлар тақиб олган муридлар қуршовида унинг кучи баланд, адл қомати авом олдида у истаганидек ўша улуғворлик таассуротини берар эди. Унинг қирчиб олдирилган сариқ

соқоли, доимо сузилиб турувчи кичкина кўзи, рангиз юзи худди муздек қотиб турар эди. У овулдан ўтиб бораркан, минглаб кўзларнинг унга қараб тикилганини сезар, лекин у ҳеч кимга қарамас эди. Ҳожимуроднинг хотинлари ҳам, болалари ҳам уйидаги ҳамма одамлар билан бирга имомнинг келишини кўргач, айвонга чиқдилар. Елғиз Ҳожимуроднинг онаси кампир Фатиматгина чиқмади, у оқ соchlари паришон, узун қўллари билан ориқ тиззаларини қучоқлаганича ўтирас ва қоп-қора шаҳло кўзларини тез-тез очиб-юмиб, ўчоқдаги ёниб битаётган шохчага қарап эди. Худди ўғли сингари у ҳам Шомилни доимо ёмон кўрар, ҳозир эса илгаригига қараганда янада баттарроқ нафрати ошган ва уни чиқиб кўришни аслло истамас эди.

Шомилнинг тантанали келишини Ҳожимуроднинг ўғли ҳам кўрмади, у ўзи ётган қоронғи, сассиқ зинданда ўқ ва калима овозларинигина эшитар ва навқирон, кучкүвватга тўла озодликдан маҳрум этилган кишиларгина чекадиган азобни тортиб қийналарди. У сассиқ зинданда ўзи билан бирга ётган ифлос, ҳолдан тойған, баджаҳл, кўпчилиги бир-бирини еб қўйгудек аҳволдаги баҳтсиз одамларни кўравериб кўзи пишиб кетган ва энди ҳаво билан ёруғликка тўйиб, эркин нафас олганча оғизларидан «Лоилоҳа иллолло!»ни ташламасдан ҳокимларининг қаторида бедовларини ўйнатиб, милтиқ отиб юрган кишиларга ич-ичидан ҳасад қиласарди.

Шомил овулдан ўтиб ўз саройига туташадиган катта ҳовлига кирди. Иккита қуролланган лазгин ташқари ҳовлининг очилган эшиги ёнида Шомилни кутиб олди. Бу ҳовли ҳалқ билан лиқ тўла эди. Бу ерда ўз ишлари билан узоқ жойлардан келган кишилар ҳам, ҳар хил илтимос билан келганлар ҳам, суд ҳам, ҳукм қилиш учун Шомилнинг ўзи талаб қилган одамлар ҳам бор эди. Шомил келиши билан ҳовлидагиларнинг ҳаммаси ўринларидан турдилар ва ҳурмат билан таъзим қилиб, имомни олқишиладилар. Шомил ташқари эшикдан то ичкари эшикка ўтиб келганига қадар, баъзи бир одамлар тиз чўкиб турдилар. Гарчи Шомил кутиб турувчилар ичидага ўзига ёқмаган кўп кишиларни ва ўзларига ғамхўрлик қилинишини талаб қилувчи жонга теккан талайгина илтимос қилувчиларни таниса ҳам ўша ўзгармайдиган тош чехра билан улар ёнидан ўтиб кетди ва ичкари ҳовлига кириб, чап томондаги ўз уйининг айвони ёнида отдан

тушди. Юриш мاشаққатларидан сўнг, Шомил жисмоний жиҳатдан кўра кўпроқ рұҳан эзилди, негаки, у ўз юришини оғзаки ғалаба деб эътироф қилганига қарамай аслида у мағлубиятга учраганини, талай чечен овулларининг ёндирилганини ва хароб қилинганини ҳам тутуруқсиз, енгилтак чечен халқининг қатъиятсизлик ва русларга яқин турганларининг баъзи бири улар томонига ўтиб кетишга тайёр эканликларини билар эди. Буларнинг ҳаммаси оғир, буларга қарши чора кўрмоги лозим эди, лекин Шомил шу топда ҳеч нарса ҳақида ўйлашни истамасди. У ҳозир фақат бир нарсани: фароғатни, хотинлари ичida энг суюклиси бўлган қора кўз, 18 яшар кистинъ қизи эпчил-чаққон Аминетнинг эркалашларидан баҳраманд бўлишни истар эди.

Бироқ ҳозир шу ерда — ичкарини ташқаридан ажратидиган деворнинг орқасида бўлган Аминетни кўриш ҳақида ўйлаш беҳуда эди (Шомил ҳаттоқи шу топда, у отидан тушганига қадар, Аминетнинг бошқа хотинлар билан бирга деворнинг ёриғидан мўралаб турганлигига ишонарди). Ҳозир унинг ёнига боришгина эмас, балки шундай парёстиққа ёнбошлаб дам олиш ҳам мумкин эмасди. Ҳаммадан бурун, ҳозир унинг хоҳиши бўлмасада, лекин халқнинг диний раҳбари бўлганлиги туфайли бажармаслиги мумкин бўлмаган ва унинг ўзи учун ҳам худди ҳар кундаги таом каби зарур бўлган пешин намозини ўқиши фарз эди. Шунинг учун у таҳорат олиб, намозни ўқиб бўлгач, кутиб турганларни чақирди.

Бошлаб унинг олдига қайнатаси ҳам устози, новча соқоли қордай оппоқ, икки бети қип-қизил нуроний мўйсафид Жамолиддин кирди ва фотиҳадан сўнг, Шомилдан ҳарбий сафари ҳақида сўраб ва унинг йўқлигига тоғда юз берган ҳодисалар тўғрисида гапириб бера бошлади.

Жамолиддин ҳар хил воқеалар — хун олишлар, мол ўғирлашлар, тариқат буйруғига хилоф иш қилишлар: тамаки чекишлиар, вино ичишлиар қаторида Ҳожимуроднинг ўз оиласини руслар тарафига олиб кетиш учун кишилар юборганлиги, лекин буни ошкор бўлганлиги ва оила Веденога келтирилганлиги, имомнинг қарорини кутиб, соқчилар назорати остида шу ерда турганлигини ҳам гапириб берди. Бу ишларнинг ҳаммасини муҳокама қилиш учун ёндаги меҳмонхонага қариялар тўпланишган эдилар. Жамолиддин Шомилга уларни шу бугуноқ жў-

натиб юборишни маслаҳат берди, негаки, қариялар Шомилни уч кундан бери кутиб ётишарди.

Шомил ўз уйида қирра бурун, қора, башараси совуқ ва сўйкимсиз катта хотини Зайдет келтирган овқатни еб бўлгач, меҳмонхонага кетди.

Ўнинг маслаҳат йиғинини ташкил қиласидиган олти киши оқ, мошкичири ва сариқ соқолли, саллали ва салласиз узун папах, янги камзул ва черкаска кийиб, ханжар тақилган камар боғлаб олишган чоллар уни қаршилаб ўринларидан турдилар. Шомил уларнинг ҳаммасидан дароз эди. Шомилга ўхшаб, уларнинг ҳаммаси ҳам қўлларини юқорига кўтарилилар, кўзларини юмишиб, фотиҳа ўқидилар, фотиҳадан сўнг ҳаммалари ўринларидан турдилар. Шомил эса, ўртага, баландроқ ёстиққа ўтириди, шундай қилиб улар навбатда турган ишларни муҳокама қилишга киришидилар.

Жиноят билан айбланган кишиларнинг ишини шарнат кўрсатишича, ҳал қилдилар, икки кишини ўғирлик қилгани учун қўлларини кесиб ташлашга, бир кишини одам ўлдиргани учун бошини кесишга ҳукм қилдилар, уч кишининг гуноҳини кечдилар. Кейин асосий масалага: чеченларнинг руслар томонига ўтиб кетишларига қарши чора ўйлаб топишга киришидилар. Қарши таъсир қилиш учун Жамолиддин томонидан тубандаги хитобнома тузишган эди:

«Парвардигори олам сизга инсоф ва тавфиқ берсин. Руслар пешонангизни силаб, бўйсунишга даъват қилаётганини эшитаётиман. Уларга ишонманг ва бўйсунманг, аксинча, сабр қилинг. Агар сабр-қаноатингиз учун бу дунёда роҳат кўрмасангиз, у дунёда кўрасиз. Душман илгари ҳам бир марта қуролларингизни олиб қўйганини эсланг-а. Агар ўша вақтда, 1840 йилда тангри сизга ақл бермаса, сиз аллақачоноқ солдат бўлган бўлар эдингиз, хотинларингиз эса чалворсиз юрган ва ҳақоратланган бўлар эдилар. Утмишга қараб келгуси ҳақида муҳокама юритинг. Кофирлар билан бирга яшагандан кўра, русларга душман бўлиб ўлмоқ афзалдир. Сабр қилинг, мен қуръон ва қилич билан ёнингизга бораман ва сизларни русларга қарши бошлайман. Ҳозир эса русларга бўйсуниш ҳақида ният қилиш у ёқда турсин, ҳатто бу ҳақда ўйламасликни қатъяян буюраман».

Шомил бу хитобномани маъқуллади ва қўл қўйиб бўлгач, жойларга юборишга қарор қилди.

Сўнг Ҳожимуроднинг иши ҳам муҳокама қилинди. Бу Шомил учун жуда муҳим эди. У, гарчи буни эътироф қилишни истамаса-да, лекин чақон, довюрак ва ботир Ҳожимурод у билан бирга бўлганида, ҳозир Чеченда бундай аҳвول юз бермаслигини биларди. Ҳожимурод билан ярашиш ва унинг хизматидан яна фойдаланиш яхши бўлар эди; агар бунинг иложи бўлмаса ҳам бариги бир унинг русларга ёрдам беришига монелик кўрсатиши лозим. Шунинг учун ҳам уни бу ерга олиб келиш, қатл этиш керак. Бу ишни амалга ошириш учун ё уни Тифлисда — ўша ерда ўлдирадиган бир одам юбориш, ёки ўзини бу ерга чақириб олиб, шу ернинг ўзидаёқ йўқ қилиш керак. Бу ерга келтириш учун эса биргина чора бор, бу чора унинг оиласи ва ҳаммадан муҳими, у тоят яхши кўрган — буни Шомил биларди,— ўғли эди. Шунинг учун ҳам орага ўғлини қўйиш керак эди.

Маслаҳатчилар бу ҳақда гапиришганда, Шомил кўзларини юмиб жим бўлди.

Маслаҳатчилар билар эдиларки, унинг бу қиёфада туриши, бундан кейин нима қилиш кераклигини кўрсатётган пайғамбарнинг овозини эшитаётганини англатарди. Беш минутлик тантанали жим ўтиришдан сўнг, Шомил кўзларини очиб ва уни яна кўпроқ сузиги туриб:

— Ҳожимуроднинг ўғлини келтиринг,— деди.

— У шу ерда,— деди Жамолиддин.

Ҳақиқатан ҳам Ҳожимуроднинг ориқ, рангсиз ўғли, кийимлари йиртилган, ивирсиб кетган, лекин ўзининг бадани, юзи ва бувиси Фатиматники сингари шаҳло кўзлари ила ҳамон чиройли бўлган Юсуф, чақиришларини кутиб, ташқари ҳовлининг эшиги ёнида турарди.

Юсуф отасининг Шомил ҳақидаги фикрига қўшилmas эди. У бўлиб ўтган ишларни яхши билмас, билса ҳам бу ишларни бошидан кечирмагани учун отасининг нима сабабдан шу қадар ўжарлик билан Шомилга душманлик қилишини англамас эди. Юсуф фақат бир нарсани: ноибнинг ўғли сифатида Хунзахдаги оромбахш, серишрат ҳаётни давом эттиришни истар, унга Шомил билан душманлик қилиш тамоман кераксиз нарса бўлиб тууларди. У отасининг акси ўлароқ, Шомил билан тоғланар ва унга тоғликлар орасида кенг тарқалган тантанали бир ҳурмат билан қарап эди. Мана, ҳозир алоҳида эҳтиром билан меҳмонхонага, имом ёнига кирди

ва Шомилнинг ўткир нигоҳига тўқнаш келиб, эшик олдида бир қанча вақт туриб қолди, сўнг Шомилга яқинлашиб келиб, унинг узун бармоқли оппоқ қўлини ўлди.

— Сен Ҳожимуроднинг ўғлимисан?

— Ха, имом.

— Унинг нима қилганини биласанми?

— Биламан, имом, бунинг учун афсус қиласман ҳам.

— Ёзишни биласанми?

— Мулла бўлмоқчи эдим.

— Бўлмаса отангга хат ёз, агар у ҳайитгача менинг ёнимга қайтиб келса, уни кечираман ва ҳамма иш эскича бўлиб кетаверади. Агар унамаса ва руслар тарафида қолаверса, у ҳолда,— Шомил ғазаб билан қовоғини солди,— мен сенинг бувингни ва онангни овулма овул олиб юриб, расвосини чиқартираман, сенинг эса бошингни кесаман.

Юсуфнинг юзига ҳеч қандай ифода қалқиб чиқмади, у сўзларингизни англадим, дегандай бошини эгди.

— Шундай деб ёз-да, элчимга бер.

Шомил жим қолиб, Юсуфга узоқ тикилди.

— Ёзгин, мен сенга раҳм қилиб ўлдирмаганимни, факат барча хоинларники сингари кўзларингни ўйиб олмоқчи эканлигимни ҳам ёз.

Юсуф Шомилнинг ҳузурида тинчдай бўлиб кўринган эди, лекин меҳмонхонадан олиб чиққанларида, олиб чиқаётган кишига ташланди ва унинг ханжарини олиб, ўзини сўймоқчи бўлди, қўлларини ушлаб қолдилар ва боғладилар, сўнг яна зиндонга олиб бориб ташладилар.

Шу оқшом, намоз тугаб, кун қоронгилаша бошлаганда, Шомил оқ пўстинини кийиб, хотинлар жойлашган ичкиари ҳовлига чиқди-да, Аминетнинг уйига қараб йўл олди. Аммо Аминет у ерда йўқ эди. У катта хотинларнинг уйида эди. Шундан сўнг Шомил, ўзини сездирмасликка тиришиб, хотинини кутиб, уй эшигининг орқасида турди. Аминет, шоҳини унга ҳадя қилмай, Зайдетга бергани учун Шомилдан хафа эди. У Шомилнинг чиққанини ва уни ахтариб уйига кирганини кўрди, лекин атайнин уйига бормади. У кулиб, унинг уйига гоҳ кириб, гоҳ чиқиб турган оқ кийимли Шомилга қараб, Зайдет уйининг эшиги олдида узоқ турди. Шомил Аминетни тоза кутгац, хуфтонга яқин ўз уйига қайтиб келди.

Ҳожимурод истеҳкомда, Иван Матвеевичнинг уйида бир ҳафта яшади. Мария Дмитриевна соч-соқоли ўсиб кетган Ҳанафий билан (Ҳожимурод ўзи билан бирга фақат икки кишисини — Ҳанафий ва Элдорни ола келган эди) жанжаллашиб қолганига ва уни бир сафар ошхонадан итариб чиқарип юборганига (ўшанда Ҳанафий уни сўйиб қўяёзган эди) қарамасдан, ўзида Ҳожимуродга нисбатан алоҳида ҳурмат ва муҳаббат ҳис этарди. У ҳозир, Ҳожимуродга овқат келтириб бермас, бу вазифани Элдорга топширган эди, лекин Ҳожимуродни кўриш ва унга ёқиш учун ҳар бир фурсатдан фойдаланаар эди. У Ҳожимуроднинг оиласи ҳақидаги музокараларда ҳам жиддий иштирок қиласар, унинг қанча хотини, қанча боласи бор, ёшлари нечада, ҳаммасини билар ва ҳар гал хуфия элчилар келиб кетишгач, ундан музокаранинг натижаси нима бўлганини сўрар эди.

Бутлер эса шу ҳафтанинг ичидәёқ Ҳожимурод билан жуда дўстлашиб кетди. Баъзан Бутлер турган хонага борар, Бутлер ҳам Ҳожимурод турган хонага келар эди. Баъзан улар таржимон орқали, баъзан эса ўз воситалири — имо-ишоралар ва ҳаммадан асосийси, табассумлар орқали суҳбатлашлар эдилар. Ҳожимурод, афтидан, Бутлерни яхши кўриб қолган эди. Бу Элдорнинг Бутлерга бўлган муносабатидан маълум эди. Бутлер Ҳожимуроднинг хонасига кирган вақтида Элдор шодлик билан оқ, ялтироқ тишлигини кўрсатиб, кутиб олар ва тезлик билан унинг ёнига ёстиқ тўшар, агар қиличи бўлса уни дарров ечиб олиб қўяр эди.

Бутлер худди, шунингдек, Ҳожимуроднинг укаси деб аталган мажнунсифат Ҳанафий билан ҳам танишиб ва иноқлашиб кетди. Ҳанафий жуда кўп тоғ қўшиқларини билар ва яхши ашула қиласар эди. Ҳожимурод Бутлерга ёқиш учун Ҳанафийни чақирар ва ўзи яхши деб билган қўшиқларнинг номини атаб, унга айт, деб буюрар эди. Ҳанафийнинг овози баланд, ингичка эди ва у фавқулодда тиниқ ва ифодали қилиб айтар эди. Қўшиқлардан бири Ҳожимуродга жуда ҳам ёқар ва ўзининг тантанали, мунгли оҳангиги билан Бутлерни ҳам ҳайрон қолдирган эди. Бутлер таржимондан қўшиқнинг мазмунини айтиб беришлини сўради.

Қўшиқ хун олишга — ўша Ҳанафий билан Ҳожиму-

род ўртасида бўлиб ўтган ҳодисага ўхшаш ҳодисага та-
аллуқли эди.

Қўшиқнинг мазмуни мана бундай эди:

«Қабримнинг тупроқлари қурийди ва сен, муштипар онам, мени унутарсан. Қабримнинг устида майсалар унади, менинг падари бузрукворим, бу майсалар сенинг қайғунгни кўмиб ташлайдилар. Синглимнинг кўз ёшли-
ри қурийди, шунда унинг қалбидан ҳасрат ҳам ўчади.

Лекин сен, акам, хуним учун ўч олмагуningча мени унутмассан. Сен, иккинчи акам ҳам, мен билан бирга ер тишламагуningча мени унутмассан.

Ўқ, сен қайноқсан, сен ўлим олиб келасан, лекин менинг содиқ қулим сен эмасмидинг? Қора ер, сен мени бағрингга оласан, лекин сени от билан топтаган мен эмасмидим? Ўлим, совуқсан, аммо мен сенинг хўжанг эдим. Жасадимни тупроқ олади, жонимни эса осмон қабул қиласди».

Ҳожимурод бу қўшиқни ҳамма вақт кўзини юмиб ўтириб тинглар ва қўшиқ сўниб боргунча бир оҳанг билан чўзилиб, тўхтаганда, доимо русчалаб:

— Яхши қўшиқ, бамаъни қўшиқ,— деб қўяр эди.

Шизоатли тоғ ҳаётининг ўзига хос шеърияти Ҳожимурод келганидан кейин у билан ҳамда унинг муридлари билан яқинлашгандан сўнг, Бутлерни яна ҳам кўпроқ жалб этди. У ўзига кавказча камзул, черкаска, ноговица қилиб олди. Гўё у тоғлигу шу тоғлик кишилар сингари яшаётгандай эди.

Ҳожимурод кетадиган куни уни кузатиш учун Иван Матвеевич бир қанча офицерларни йиғди. Ҳожимурод қуролланган, сафар кийимида шахдам қадамлар билан оқсоқланиб уйга кирди, бу чоқ офицерлар, баъзи бирлари Мария Дмитриевна чой қуйиб ўтирган стол ёнида, баъзилари ароқ, чихир ва закускалар турган стол ёнида ўтирадар эдилар.

Ҳаммалари ўринларидан турдилар ва навбат билан қўл бериб кўришдилар. Иван Матвеевич уни катга таклиф қилди, лекин у ташаккур айтиб, дераза ёнидаги стулга ўтиреди. У кирган вақтда ҳукм сурган жимлик, афтидан, уни сира хижолат қилмади. У ҳамманинг юзига диққат билан қараб чиқди, сўнг бепарволик билан самовар ва закуска турган столга тикилиб қолди. Ҳожимуродни биринчи марта кўрган шўх офицер Петроковский, таржимон орқали ундан Тифлис ёқдими, деб сўради.

— Айя,— деди у.
— Ҳа, деяпти,— деди таржимон.
— Қўпроқ нима ёқибди?
Ҳожумурод бир нарса деди.
— Ҳаммадан кўпроқ унга театр ёқибди.
— Ҳўш, бош қўмондонникида бўлган базм-чи?
Ҳожумурод қовоғини солди.
— Ҳар бир халқнинг ўз одати бор. Бизда хотинлар унақа кийинмайдилар,— деди у Мария Дмитриевнага қараб.

— Ҳа, унга нимаси ёқмабди ахир?
— Бизда бир гап бор,— деди у таржимонга,— ит эшакка гўшт берибди, эшак эса итга хашак берибди,— натижада ҳар иккаласи ҳам оч қолибди.— У сал илжайди.— Ҳар бир халқ учун ўз одати яхши.

Сўз бундан нарига ўтмади. Офицерларнинг баъзилари чой ича бошлади, баъзи бирлари овқат ея бошлади. Ҳожумурод узатилган бир стакан чойни олиб олдига қўйди.

— Қани, қаймоқдан, булкадан олинг,— деди Мария Дмитриевна унга қараб.

Ҳожумурод бош эгди.

— Ҳўп, бўлмаса, хайр!— деди Бутлер, унинг тиззасига туртиб.— Қачон кўришамиз?

— Хайр, хайр,— деди Ҳожумурод кулиб туриб русчалаб.— Меҳмондорчилик етар энди. Жуда кўп меҳмон бўлдик. Вақт бўлди, кетиш керак,— деди у, гўё кетиши керак бўлган тарафга қараб бошини қимирлатган бўлиб.

Хонанинг эшиги олдида, елкасига қандайдир оқ бир нарса ташлаб олган ва қўлида калит, Элдор кўринди. Ҳожумурод уни англади, Элдор ўзининг катта қадамлари билан Ҳожумуроднинг олдига келиб, унга оқ чакмон ва қиличини берди. Ҳожумурод ўриидан турди, чакмонни олди ва таржимонга ниманидир сўзлаб, чакмонни Мария Дмитриевнага берди.

Таржимон:

— У, сен чакмонни мақтаган эдинг, олгин, деяпти,— деди.

— Нега?— деди қизариб Мария Дмитриевна.

— Шундай бўлиши керак, одат шунақа,— деди Ҳожумурод.

— Ҳўп, раҳмат,— деди Мария Дмитриевна чакмонни олиб.— Илоҳим ўғлингизни қутқазиб олинг,— у қўшиб

қўйди.— Яхши, ўғлон. Унга айтинг, оиласини қутқазиб олишини истайман,— деди.

Ҳожимурод Мария Дмитриевнага қаради-да, унинг сўзларини маъқуллаб бош иргади. Кейин у Элдорнииг қўлидан қиличини олиб Иван Матвеевичга берди. Иван Матвеевич қилични олгач, таржимонга қараб деди:

— Унга айт, менинг тарғил ахтамни олсин, совгаси эвазига тақдим қиласдиган бошқа ҳеч нарса йўқ.

Ҳожимурод ҳеч нарса керак эмаслигини ва олмаслигини билдириб қўлинни силтади, сўнг тогни ва юрагини кўрсатиб эшикка қараб йўл олди. Ҳамма унинг орқасидан чиқди. Уйда қолган офицерлар, қилични филофидан суғуриб тифини кўришдилар ва қилични гурда¹ деган фикрга келишдилар.

Бутлер Ҳожимурод билан бирга зинага чиқди. Лекин бу ерда кутилмаган воқеа юз берди: Агар Ҳожимурод чаққонлик қилмагандан унинг ҳалок бўлиши муқаррар эди.

Тош-Кечук овулида яшаётган қўшинлар Ҳожимуродни қаттиқ ҳурмат қилишар, номи машҳур бўлиб кетган бу ноибни бир кўриш учун тез-тез истеҳкомга келиб туришар эди. Улар Ҳожимурод кетишидан уч кун олдин чопар юбориб, уни жума куни мачитга келишга таклиф қилган эдилар. Лекин Ҳожимуродни ёмон кўрган, у билан қонли адоватда бўлган тош-кечуқлик князлар аҳолининг бу ишидан хабар топиб, Ҳожимуродни мачитга киргизмаймиз, дейишли. Уларнинг бу гапидан халқ ғалаёнга келди ва икки ўртада муштлашиш бўлиб ўтди. Рус бошлиқлари тоғликларни ҳовуридан тушириб қўйиб, мачитга бормасин, деб чопар юборишли. Ҳожимурод мачитга бормади. Ҳамма бу иш шу билан барҳам топди, деб ўйлади.

Лекин худди Ҳожимурод кетар пайт — у зинага чиқкан ва отлар эшик олдидалигида, Иван Матвеевичга ва Бутлерга таниш бўлган қўмиқ князи Арслонхон яқинлаб кетди.

У Ҳожимуродни кўриши билан белидан тўппончасини олиб, Ҳожимуродга ўқталди. Бироқ Арслонхон отиб ултургунча йўқ эди, Ҳожимурод чўлоқлигига қарамай, худди мушук сингари чаққонлик билан зинадан Арслонхонга ташланди. Арслонхон отди — тегмади. Ҳожимурод эса

¹ Гурда — қимматбаҳо қадимий қиличининг бир тури.

унинг олдига чопиб бориб, бир қўли билан отнинг жиловини, бир қўли билан ханжарини ушлади ва унга татарчалаб бир нима деб бақирди.

Бутлер билан Элдор худди шу вақтнинг ўзида душманнинг ёнига чопиб бориб, унинг қўлларини ушладилар. Ўқ овозига Иван Матвеевич ҳам чиқди.

— Сенга нима бўлди. Арслон, менинг уйнмда бундай bemazagarchilik қилганинг нимаси?— деди у, гап нимадалигини билиб,— бу ишинг яхши эмас, биродар. Даала да ихтиёrlаринг, менинг уйимда бўғизлашиш нимаси?

Қора мўйловли кичкина Арслонхон ранги ўчган ва қалтираган ҳолда отдан тушди, фазаб билан Ҳожимуродга тикилди, сўнг Иван Матвеевич билан меҳмонхонага кириб кетди. Ҳожимурод эса ҳансираганича илжайиб отининг ёнига қайтди.

— Нима учун уни ўлдирмоқчи бўлди?— Бутлер таржимон орқали сўради.

— У одатимиз шунаقا. Арслонхон қон учун мендан хун олиши керак, мана ҳозир у мени ўлдирмоқчи эди, деяпти,— таржимон Ҳожимуроднинг сўзини таржима қилиб берди.

— Хўш, агар у йўлда қувиб етса-чи?— сўради Бутлер.

Ҳожимурод илжайди.

— Нима бўлар эди, ўлдиради, демак, оллонинг хоҳиши шу. Хўп, хайр,— деди у яна русчалаб ва отининг ёлини ушлаб туриб кузатувчиларнинг ҳаммасига нигоҳ ташлаб чиқди-да, Мария Дмитриевнанинг кўзларига мулоийим тикилди.

— Хайр, мама,— деди у Мария Дмитриевнага мурожаат қилиб,— раҳмат.

— Илойим бола-чақангни қутқариб ол,— такрорлади Мария Дмитриевна.

Ҳожимурод унинг сўзларини англамади, лекин меҳрибончилигини англаб бош қимирлатиб қўйди.

— Менга қара, дўстингни унутма,— деди Бутлер.

— Айт, мен унинг чин дўстиман. Ҳеч қачон унутмайман,— у таржимон орқали жавоб берди, сўнг оёғининг қийшиқлигига қарамай, уни узангига қўйиши билан илдамлик билан баланд эгарга ўтирди ва эски одатича тўппончасини пайпаслаб кўриб, қиличини тузатди, сўнг отда ўтирган тогликлардай алоҳида, мағрур қиёфа олиб Иван Матвеевичнинг уйидан узоқлашди. Ҳанафий ва

Элдор ҳам шундай қилиб отга мишилар ва хўжайнилар ҳам офицерлар билан дўстона хайрлашиб, отларини елдирган ҳолда муридларнинг орқасидан кетдилар.

Ҳамма вақтдагидай, кетганларнинг кетидан сўзланышди.

— Азамат! Қара, Арслонхонга худди бўридек ташланди, турқи тамом ўзгариб кетди.

— Алдаб кетмаса эди, уста, жуда маккорга ўхшайди,— деди Петраковский.

— Илоҳим, русларда ҳам шундай маккорлар кўп бўлсин,— Мария Дмитриевна ўқинч билан бирдан сўзга аралашди.— Бизницида бир ҳафта турди, яхшиликдан бўлак ҳеч нарса кўрмадим.— Бирам одобли, ақлли, одил-таъб одам эди,— деди у.

— Сиз буларнинг ҳаммасини қаёқдан билдингиз?

— Билдим-да.

— Жигардан урибди-да, а?— деди ичкаридан чиққан Иван Матвеевич,— шунаقا кўринади.

— Ҳа, жигаримдан урди. Сизга нима? Ахир яхши одамни нимага ёмонлаш керак. У татар бўлса ҳам яхши.

— Рост, Мария Дмитриевна,— деди Бутлер.— Баракалла, унинг ёнини олдингиз.

XXI

Чечен йўлидаги олд крепостларда яшовчиларнинг ҳаёт тарзи ҳамон эскича ўтарди. Ўшандан бери икки бор тревога бўлди, ҳар икки тревогада ҳам роталар зир югурди, казаклар ва милиционерлар от чоптириб чиқдилар, лекин ҳар икки сафар ҳам тоғликларни тұхтатиб қололмадилар: улар кетиб қолдилар, бу гал улар Воздвиженскийга босқин қилиб казакларнинг сувлогидан саккизта отни ҳайдаб ва бир казакни ўлдириб кетдилар. Овул тит-пит қилинган сўнгги ҳужумдан бери бошқа ҳужум бўлганийт ўйқ. Фақат сўл қанотга янги бошлиқ князь Барятинский тайинланиши муносабати билан улкан Чеченга катта экспедиция келиши кутилмоқда эди.

Меросхўрнинг дўсти, Қабардин полкининг собиқ командири князь Барятинский, ҳозир бутун сўл қанотнинг бошлиғи бўлганлигидан Грознийга келиши биланоқ,

подшоҳнинг Чернишев Воронцовга ёзган режаларини бажариши давом эттириш учун отряд тўплади. Воздвиженскиййда тўпланган отряд Куринский томонга борадиган позицияга чиқди. Қўшин ўша ерда туриб, дараҳт кесиш билан машғул эди.

Ёш Воронцов ажойиб мовут чодирда яшар, унинг хотини Мария Васильевна лагерга келиб туар ва қўпинча ётиб қолар эди. Барятинскийнинг Мария Васильевна билан бўлган муносабати ҳеч кимдан яширин эмасди, шунинг учун ҳам саройга номаҳрам бўлган офицер ва солдатлар, унинг лагерга ташриф буюриши эвазига тунги махфий қоровулликка юборилганлари учун Мария Васильевнани болохонадор қилиб сўкар эдилар. Одатда тоғликлар тўп келтиришиб лагерга қараб отар эдилар. Бу ўқлар кўп вақт мўлжалга келиб тегмас, шунинг учун ҳам бу отишмаларга қарши ҳеч қандай чора кўрилмас эди; лекин тоғликлар тўпларни яқин келтириб, Мария Васильевнани қўрқитмасин учун махфий қоровуллар юбориларди. Бойвуччани қўрқитмаслик учун ҳар кун кечаси махфий қоровулликка бориб юриш эса таҳқиромуз жирканч эди, солдатлар ва киборлар оламига қабул қилинмаган офицерлар ёмон сўзлар айтиб Мария Васильевнани обрўсизлантирас эдилар.

У ерда тўпланишган — Пажеский корпуси бўйича бирга ўқишиган сабоқдошлари, Куринский полкида бирга ишлаган ҳамполклари, бошлиқ ҳузуридаги адъютантлар ва ординарецлар билан кўришиш учун Бутлер ҳам ўз истеҳкомидан бу отрядга отпускага келди. Келган кунидан бошлабоқ хушчақчақ турмуш кечира бошлади. У Полторацкийнинг чодирига тушди ва бунда уни очиқ ҷеҳра билан қаршилаган кўпгина ошиналарини учратди. У Воронцовниги ҳам борди, негаки бир вақтлар бир полкда хизмат қилгани учун уни бир оз биларди. Воронцов уни жуда яхши қабул қилди ва князь Барятинский билан таништириди, Барятинскийга қадар сўл қанотнинг бошлиғи бўлиб турган генерал Козловскийнинг жўнаши шарафига қилаётган хайрлашув зиёфатига ҳам таклиф қилди.

Зиёфат қойилмақом ўтди. Олти чодир келтирилиб ёнма-ён қатор тикилган эди. Чодир бўйлаб узундан-узоқ стол-стуллар қўйилган, устларида ранг-баранг идиштовоқ ва бутилкалар тизилиб турарди. Ҳамма нарса

Петербургдаги гвардия ҳаётини эсга туширап эди. Соат иккиларда стол атрофига ўтирилар. Столнинг ўртасида: бир тарафда — Козловский, иккинчи тарафда — Барятинский ўтирап эди. Козловскийнинг ўнг томонида Воронцов, чап томонида Мария Васильевна ўтиради. Столнинг ҳар икки тарафида Кабардин ва Куринский полкларининг офицерлари ўтиришар эдилар. Бутлер Полторацкий билан ёнма-ён ўтирап, ҳар иккаласи ҳам хурсанд ҳолда сўзлашар ва ён-верисидаги офицерлар билан ичишарди. Иш қовурмага етганда денщиклар қадаҳларга шампанский қуя бошладилар. Полторацкий Бутлерга, астойдил ўкиниб ва ачиниб:

— Бизнинг «масалан»имизни расво қилмаса эди,— деди.

— Нега?

— Ахир у нутқ сўзламоги лозим. Унинг қўлидан ни ма келади?

— Ҳа, оғайни, нутқ сўзлаш, ўқ отиш эмас. Яна ёнида хоним, ундан кейин мана бу сарой афандилари ўтирибдилар. Унинг ҳолига ачинасан киши,— деб офицерлар ўзаро гаплашдилар.

Тантанали минутлар келиб етди. Барятинский ўрнидан турди ва қадаҳни кўтариб, қисқача нутқ билан Козловскийга мурожаат қилди. Барятинский сўзини тамом қилгач, Козловский ўрнидан турди ва анчагина қаттиқ овоз билан гап бошлади:

— Жаноби олийнинг энг юксак ҳоҳишлири билан, масалан, офицер афандилар, орангиздан кетаман, сизлар билан ажралишаман,— деди у.— Лекин мени ҳамма вақт ўзларингиз билан, масалан, бирга ҳисоб қилинглар... Афандилар, сизга маълумки, масалан, битта киши ҳеч нарса қила олмайди. Шунинг учун ҳам мен ўз хизматимда, масалан, қанча мукофотланган бўлсам, император жанобларининг саховатларига, масалан, қанчалик сазовор бўлган бўлсам, қанчалик, масалан...— шу ерга келганда унинг овози қалтираб кетди,— буларга ёлғиз сизларнинг соянгизда эришдим. Шуларнинг ҳаммаси учун ҳам, масалан, мен сизлардан қарзман, дўстларим!— Унинг ажин босган юzlари яна кўпроқ буришиб кетди. У ҳўнграб юборди, кўзларига ёш келди.— Бутун дилимдан, чин қалбимдан сизларга, масалан, миннатдорлигимни билдираман.

Козловский ортиқ сўзлай олмади ва ўрнидан туриб,

ёнига келишаётган офицерларни құча бошлади. Қнягина рүмөлча билан юзини бекитди. Князь Семён Михайлович лабини қийшайтириб, күзларини пириллатди. Офицерлардан жуда күпі күзига ёш олди. Козловскийни жуда оз биладыган Бутлер ҳам ёшини тиёлмади. Буларнинг ҳаммасы унга жуда ёқди. Кейин ҳаммалари, Барятицкий, Вороццов, офицерлар, солдатлар шрафига қадақ күтара бошладылар, меҳмонлар айтилған мақтоловлардан, ичилған винолардан маст бўлишиб зиёфатдан чиқдилар.

Ажойиб, қүёш чарақлаб чиққац, мулойим бир кун эди. Ҳар тарафдан гулханларнинг шитирлаб ёниши ва қўшиқ овозлари эшитиларди. Ҳамма байрам қилаётгандек туюларди. Бутлер ғоят баҳтиёр ва шод бир руҳий ҳолатда Полторацкийникига кетди. Полторацкийникига офицерлар йигилдилар, карта столини ёзилар, сўнг адъютант бонгга юз сўм қўйди. Бутлер шимининг чўнтағига қўл солиб, ҳамёнини ушлаб чодирдан икки марта ташқарига чиқди, лекин охири чидай олмади, шундан сўнг ўзига ҳам оғайниларига карта ўйнамайман, деб берган ваъдасига қарамай, ўйинга киришиб кетди

Бир соат ҳам ўтмасдан Бутлер, қип-қизарib терлаб, ҳамма ёғи бўр, икки қўлини столга тираб ўтирас ва бурчаклари буқланган карталар остига тиккан пулларининг рақамларини ёзар эди. У шу қадар кўп ютқизиб қўйдик, ўз танига ёзилган пулларни ҳисоблашга қўрди. У, ҳисобламасданоқ, олиши мумкин бўлган моянасининг ҳаммасини ва отни сотиб бергандан ҳам барибир бегона адъютант тарафидан ўз ҳисобига ёзилган қарзларни тўлай олмаслигини биларди. У яна ўйнамоқчи эди, лекин адъютант жиддий қиёфада ўзининг оқ, тоза қўллари билан картани ерга қўйди. Бутлернинг бўр билан ёзган рақамларини ҳисоблай бошлади. Бутлер қизарib-бўзарib ютқизган пулларининг ҳаммасини ҳозир тўлай олмаслиги учун кечирим сўради, ютқизган пулларини уйидан юборишни айтди, Бутлер бу сўзини айтган вақтда ҳамма унга ачинганини ва шу он ҳамма, ҳатто Полторацкий ҳам ундан кўзини олиб қочганини сезди. Бу унинг сўнгги кечаси эди. У, карта ўйнамай, мени таклиф қилган Воронцовниги борган бўлсам, ҳамма иш жойида бўлган бўларди, деб ўйлади. Ҳозир эса иш ёмонгина эмас, балки жуда чатоқ эди.

У ўртоқлари, таниш-билишлари билан хайрлашиб

үйига кетди, уйига келиб ўша замониёқ ухлагани ётди, шу ётганча ўликдай ўн саккиз соат ухлади. Мария Дмитриевна Бутлернинг шаҳди пастлигини кузатиб қўйган казакка бериши учун ярим сўм чой пулини ундан сўраганидан, бундан ташқари калта жавобларидан ютқизиб қўйганини англади ва уни ўша ёқقا юборганилиги учун Иван Матвеевичга ёпишиди.

Эртасига Бутлер соат ўн иккода уйқудан турди ва ўз вазиятини эсига тушириб, яна ўликдай уйқуга кетишни истади, аммо мумкин бўлмади. Бегона одамдан қарз бўлган 470 сўмни тўлаш чорасини кўриши керак эди. Бу чоралардан бири шу бўлдики, у гуноҳларига тавба қилиб ва ялиниб-ёлвориб ҳали ўрталарида бўлган тегирмон ҳисобидан сўнгги марта 500 сўм пул юборишини сўраб, акасига хат ёзди. Кейин, у қандай процентга бўлса майли, яна 500 сўм қарз сўраб, ўзининг хасис бир хотин қариндошига хат юборди. Ундан кейин, Иван Матвеевичда ёки тўғрироғи, Мария Дмитриевнада пул борлигини билиб, қарзга 500 сўм бериб туришларини сўраб, Иван Матвеевичнинг олдига борди.

— Мен берар эдим,— деди Иван Матвеевич,— ҳозир берар эдим-ку, лекин Машка бермайди. Начора, хотинлар жуда пишиқ бўладилар. Лекин падарига қусур, ишқилиб қутулиш керак, қутулиш керак. Падарига қусур, маркитантда¹ йўқмикин?

Лекин маркитантдан қарз олиш учун уриниб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Шундай қилиб Бутлер учун фақат акасидан ёки хасис қариндошиникидангина «ёруғлик» чиқиши мумкин эди.

XXII

Ҳожимурод Чеченда ўз мақсадига эриша олмагач, Тифлисга қайтиб келди, шундан бери ҳар кун Воронцовнинг олдига борар ва қабулида ундан, тоғликлардан асир тушганларни тўплаб, унинг оиласига алмаштиришни ялиниб сўрар, бусиз қўл-оёғи боғлиқ эканини ва русларга хизмат қила олмаслигини ҳам Шомилни

¹ Маркитант — армия йўлга чиққанда бирга юриб, озиқ-овкат сотиб юрувчи майдадогар.

йўқота олмаслигини айтар эди. Воронцов қўлидан келганча ёрдам беришини таъкидласа-да, бироқ генерал Аргутинский Тифлисга келганидан сўнг у билан сўзлашиб, масалани ҳал қилишини айтиб, ишни ҳадеб орқага силтар эди. Шундан сўнг Ҳожимурод Воронцовдан вақтингча Закавказъенинг кичкина шаҳри бўлган Нуҳага бориб туриш учун рухсат сўрай бошлади. У Нуҳада ўзига содиқ кишилар бор, деб ва Шомил билан ўз оиласи тўғрисида музокара олиб бориш маъқул, деб тахмин қиласарди. Бундан ташқари, мусулмонлар шаҳри бўлган Нуҳада Ҳожимуродга мусулмонлар одатига мувофиқ намоз ўқиши учун мачит бор эди. Воронцов бу ҳақда Петербургга хат ёзди ва шу орада Ҳожимуродга Нуҳага бориб туришга рухсат берилди.

Бу воқеа Воронцов учун, Петербург ҳукумати учун, шунингдек, Ҳожимуроднинг тарихини билган кўпчилик руслар учун Қавказ урушидаги баҳтли бир бурилиш ёки шундайгина қизиқ бир тасодиф эди. Ҳожимурод учун эса бу воқеа айниқса сўнгги вақтларда, унинг ҳаётидаги қўрқинчли бир бурилиш бўлиб кўринарди. У тоғдан қисман ўзини қутқариб, қисман Шомилга душман бўлгани туфайли қочди ва бу қочиш қанчалик қийин бўлмасин, у ўз мақсадига эришди, дастлабки вақтлардаги муваффақият уни севинтирди, ҳақиқатан ҳам Шомилга ҳужум қилиш планини атрофлича ўйлади. Лекин оиласини бу ёққа олиб келиш у ўйлаганга қараганда аинча қиёни бўлиб чиқди. Шомил унинг оиласини олиб кетиб, асирилкада сақлар ва хотилиарини овулмасовул юргизиб шарманда қиламан, ўғлини кўр қиламан ё ўлдираман, дер эди. Энди Ҳожимурод Догистондаги ўз тарафдорлари орқали, ҳийла ёки куч билан оиласини Шомилдан ажратиб олиш ниятида Нуҳага келди. Нуҳадан унинг олдига келган сўнгги махфий элчи Ҳожимуродга содиқ бўлган аварияликлар унинг оиласини ўғирлаб, руслар тарафига ўтишга ҳаракат қилаётгандарини, аммо бу ишга ёрдам берувчи кишилар жуда оз эканини, шунинг учун ҳам улар бу ишни — Веденодан қилишга журъат эта олмасликларини, мабодо оиласи Веденодан бошқа ерга кўчирган тақдирдагина бу ишни йўлда бажаришга ваъда берганликларини айтди. Ҳожимурод ўз дўстларига оиласининг қутқарилиши учун уч минг сўм нул ваъда қилганини айтиб қўйишини буюрди.

Нухада Ҳожимуродга мачитдан ва хон саройидан унча узоқ бўлмаган ердан беш хоналик ўй берилган эди. Унга қўшиб қўйилган офицерлар, таржимон ва унинг навкарлари ҳам шу уйда яшар эдилар. Ҳожимуроднинг ҳаёти тоғда махфий элчиларни кутиш ва уларни қабул қилиш ҳам унга рухсат этилган от билан шаҳар атрофида сайр қилиб юриш билан ўтарди.

Ҳожимурод 8 апрелда кўча сайдидан қайтиб келиб, уни йўқ вақтида Тифлисдан, Воронцов олдидан бир амалдор келганини эшилди. Ҳожимурод амалдор нима учун келганини жуда билгиси келганига қарамай, пристав билан амалдор уни кутиб ўтиришган хонага киришдан аввал, ўз хонасига кириб пешин намозини ўқиди. Сўнг меҳмонхона ва қабулхона вазифасини бажарувчи иккинчи хонага чиқди. Тифлисдан келган амалдор, оддий маслаҳатчи Кириллов Ҳожимуродга: Воронцов сени, Аргутинский билан учрашиш учун 12-числога Тифлисга келсин, деб айтди,— деди.

— Яхши,— деди Ҳожимурод жаҳл билан.

Амалдор Кириллов унга ёқмади.

— Пул келтирдингми?

— Келтирдим,— деди Кириллов.

— Ҳозир икки ҳафтаникини бер,— деди Ҳожимурод ва аввал ўнта, кейин тўртта бармоини кўрсатди.

— Ҳозир берамиз,— деди амалдор ўзининг йўл сумкасидан ҳамёнини олаётib.— Бунга пул нимага керак экан?— деди русчалаб, Ҳожимурод билмайди деб ўйлаб, лекин Ҳожимурод тушунди-да, жаҳл билан Кирилловга қаради. Кириллов, ақчани ҳамёндан олаётib, қайтганида ўз князи Воронцовга бирор гап топиб бориш учун Ҳожимурод билан гаплашишни истаб, таржимон орқали, бу ерда зерикмаётисизми, деб сўради. Ҳожимурод кичкина, семиз, ноҳарбий кийимдаги қуролсиз кишига нафрат билан қаради-да, ҳеч қандай жавоб бермади. Таржимон саволни такрорлади.

— Унга айт, мен у билан гаплашишни истамайман. Тезроқ пулни берсин.— Ҳожимурод бу гапни айтиб, пулни санамоқчи бўлиб яна стол ёнига ўтирди.

Кириллов олтинлар чиқариб, ўнтадан қилиб етти қатор олтинни тизиб қўйди-да (Ҳожимурод кунига бешта олтин оларди), уларни Ҳожимуроднинг олдига сурди. Ҳожимурод олтинларни черкассасининг ёнига супуриб солди; сўнг ўрнидан турди ва мутлақо кутилмаган бир

ҳолда маслаҳатчининг төһақал бошіға бір шағатй уриб, эшикка қараб йўл олди. Маслаҳатчи ўрнидан қалқиб турди ва таржимонга, унинг бундай қилиши керак эмас, чунки у полковник мансабидаги бир киши эканини унга айтишни буюрди, пристав ҳам шундай деди. Лекин Ҳожимурод, буни биламан, ишораси билди, бош иргади ва уйдан чиқиб кетди.

— Уни нима қила олар эди,— деди пристав,— ханжарини гижир этказиб битта тиқиб олади, вассалом. Бу шайтонлар билан гаплашиб бўлмайди. Кўриб турибман, унинг жини тутаётибди.

Қоронги тушиши билан тоғдан қулоқчинларини кўзларигача бостириб кийган иккита махфий элчи келди. Пристав уларни Ҳожимуроднинг хонасига киргизиб юборди. Махфий элчиларнинг бири семиз, қора, тавлинлик киши, иккинчиси — ориқ бир чол эди. Улар келтирган хабар Ҳожимурод учун кўнгилсиз эди. Унинг оиласини қутқазишни ўз устларига олган биродарлари, кимки Ҳожимуродга ёрдам қылса, уни энг қаттиқ ўлим жазосига гирифтор қиласан, дея даҳшат солган Шомилдан қўрқишиб, эпди тўғридан-тўғри бу ишдан бош тортмоқда эдилар. Ҳожимурод махфий элчиларнинг гапини эшишиб бўлиб, қўлларини чордана қилиб ўтирган оёқларига тиради ва папахли бошини қуий солиб, узоқ жим қолди. Ҳожимурод ўйлар, жуда жиддий ўйлар эди. У ҳозир сўнгги марта ўйлаётганини ва масалани бир ёқли қилиши керак эканини биларди. Ҳожимурод бошини кўтарди, ёнидан иккита олтин олиб, махфий элчиларга биттадан берди.

— Боринглар,— деди.

— Жавоби-чи?

— Бораверинглар. Бу ёғини эгамнинг ўзи билади.

Махфий элчилар ўриниларидан туриб чиқиб кетдилар. Ҳожимурод эса, қўлларини тиззаларига тираган ҳолда гилам устида ўтираверди. У узоқ ўтириб ўйга чўмди.

Ҳожимурод: «Нима қилиш керак? Шомилга ишониши ва унинг олдига қайтиши керакми?— У алдайди. Мабодо алдамаган тақдирда ҳам, унга — ўша маккор тулкига бўйсуниш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам мумкин эмаски, у энди, мен русларнинг олдида бўлганимдан кейин ортиқ менга ишонмайди»— деб ўйлади.

Сўнг у лочин тўғрисидаги тавлинлар эртагини хо-

тирлади: лочин қўлга тушган, одамларнинг қўлида бир қанча вақт яшаган, сўнг ўз тоғига, ўз лочинлари олдига қайтиб келган. У қайтганда аммо бўйнида боғич ва қўнғироқлари бор эди. Лочинлар уни қабул қилмаганлар.— Ўша, сенга кумуц қўнғироқлар таққан ерга учиб кетавер,— деганлар.— Бизда қўнғироқлар ҳам йўқ, боғич ҳам.— Лекин ватанини ташлаб кетишни истамаган-да, ўша ерда қолган. Лекин бошқа лочинлар уни қабул қилмаганлар ва чўқиб ташлагалир.

Ҳожимурод: «Мени ҳам худди шундай чўқийдилар», деб ўйлади.

«Шу ерда қолаверсаммикан? Рус подшосига Қавказни бўйсундирсан, шуҳратга, мансабга, бойликка эга бўлсаммикан?»

У, ўзининг Воронцов билан бўлган учрашувини ва князнинг хушомадли сўзларини хотирлаб, «бунинг иложи бор», деди.

«Лекин ҳозир бир қарорга келиш керак, бўлмаса у оиласидан ажраб қолади».

Ҳожимурод туни билан ухламасдан ўйлаб чиқди.

XXIII

Тун ярмидан оққандада у тоқقا қочини ва унга содиқ бўлган аварияликлар билан бирга Веденога бостириб кириш ё ўлиш, ё оилани қутқариш керак, деган қарорга келди. Оиласини руслар томонига қайтиб олиб ўтадими ёки оила билан бирга Хунзахга қочиб ўтиб, Шомил билан кўришадими,— буни Ҳожимурод ҳал қилганича йўқ, у фақат ҳозир руслардан тоқقا қараб қочини кераклигини биларди. У бу қарорни дарров амалга ошира бошлади. У ёстиғининг остидан қора пахталик камзулини олди-да, навкарларининг уйига кетди. Улар айвоннинг нариги томонидаги хонада турардилар. У эшикни очиб айвонга чиқиши биланоқ, уни ойдин кечанинг шудрингли тоза ҳавоси ўраб олди ва уйга туташган боғда булбулларнинг сайраслари қулоққа чалинди.

Ҳожимурод айвондан ўтиб бориб, навкарлар уйининг эшигини очди. Бу уйда чироқ йўқ, фақат бир ҳафталик янги ой деразадан ёғду сочарди. Стол ва иккита стул чеккага сурилиб қўйилган, тўрттала навкар ҳам

ёрда, гилам ва ҷакмоп устида, Ҳанафий эса эшикдә, отларнинг ёнида ётарди. Гамзало, эшикнинг гижиirlаб очилганини эшитиб, бошини кўтарди. Ҳожимуродга қаради ва уни таниб, яна ётди. Унинг ёнидаги Элдор эса ўрнидан иргиб турди ва бўйруқни кутиб камзулини кия бошлади. Қурбон ва Хон-Магома ухлар эдилар. Ҳожимурод камзулини столга қўйди, камзулда бўлган қапдайдир қаттиқ бир нарса тахтага тақ этиб тегди. Бу — камзулга тикилган олтинлар эди.

— Мана буларни ҳам тикиб қўй,— деди Ҳожимурод, бугун олган олтинларини Элдорга бериб.

Элдор олтинларни олди ва шу замониёқ ёруғ жойга чиқиб, ханжарининг тагидан пичоқчасини олиб, камзулнинг астарини сўка бошлади. Гамзало ўрнидан кўтирилиб, чордана қуриб ўтиреди.

— Сен, Гамзало, йигитларга буюр, милтиқларни, тўппончаларни кўздан кечириб чиқсинлар, ўқларни тайёр қилиб қўйисинлар. Эртага узоқ жойга кетамиз,— деди Ҳожимурод.

— Ўқ бор, дори бор, тайёр бўлади,— деди Гамзало ва фўнfillаб бир нима деди. Гамзало, Ҳожимурод нима учун қуролларни ўқлаб қўйишга буюрганини англади. У, бошданоқ ва кейинча фақат бир нарсани: мумкин бўлганича, рус йигитларини калтаклаш ва сўйиш, сўнг тоққа қочиб кетишин истар эди. Шунинг учун ҳам ҳозир у, Ҳожимурод ҳам шундай қилмоқчи бўлганини билиб, мамниун бўлди.

Ҳожимурод кетгач, Гамзало ўртоқларини уйготди ва тўртталаси туни билан милтиқ, тўппонча, чақмоқтошларни қараб чиқдилар, ёмонларини алмаштирилар, милтиқларининг тепки чуқурчаларига янги дори сепиб қўйдилар, гозирларга ўлчангандори солинган ёғли латаларга ўроғлиқ ўқларни жойлаштирилар, қилич ва ханжарларни қайрадилар ва тигларини қўйруқ ёғи билан мойладилар.

Ҳожимурод тонготарда таҳоратга сув олни учун яна айвонга чиқди. Айвонда тоиг олдида тўлиб-тошиб сайрашаётган булбулларнинг, кечасидагига қараганди яна қаттиқроқ, яна равшанроқ овозлари эшитилмоқда эди. Навкарлар хонасидан эса, қайроққа қайралаётган ханжарларнинг бир қолипдаги шириллалини ва жинигирлаши эшитиларди. Ҳожимурод хумдан сув олиб ўз ётоқхонасига яқинлашганда, муридлар хонасидан яна Ҳанафий-

нинг ўзига таниш ингичка ёқимли хиргойисини эшилди. У тўхтаб қулоқ сола бошлади.

Қўшиқда ботир Фамзатнинг ўз азаматлари билан руслар томонидан оқ отлар уюрини ҳайдаб ўтгани, кеин Терак дарёсининг орқасида уни рус князи қувиб етгани ва ўзининг кўп қўшини билан уни ўраб олганлиги айтиларди. Кейин Фамзатнинг отларни сўйиб ташлағанилиги ва ўз азаматлари билан ўлдирилган отларнинг ағанаган қонли гавдалари орқасида ўтириб олиб, то милтиқларда ўқ, белбоғларда ханжар ва томирларда қон қолмаганга қадар, руслар билан уруш қилганлиги ҳақида айтилар эди. Аммо Фамзат ўлишидан аввал, осмонда қушларни кўриб, уларга: «Сиз учар қушлар, бизнинг уйларимизга боринг ва опа-сингилларимизга, оналаримизга ва оппоқ қизларга: улар ҳаммалари ғазавот учун жон бердилар, деб айтингиз. Уларга хабар қилингларки, бизнинг жасадларимиз гўрда ётмайди, балки суякларимизни оч бўрилар ҳар томонга олиб кетиб, гажийдилар, кўзларимизни эса қузғунлар чўқийдилар», дея қичқирганлиги сўзланарди.

Қўшиқ шу сўзлар билан тугарди ва сўнгги оҳангдор нақоратга қўшиқнинг энг охирида қаттиқ «Лоилоҳо иллолло», деб бақирган ҳам қулоқни кар қилар даражада чинқирган Хон-Магоманинг тетик овози қўшилди. Кейин ҳаммаси тинди ва яна боғдан булбулларнинг сайраши ва навкарлар уйдан, қайроқтошга тез қайralаётган темирларнинг бир қолипдаги шириллаши эшитила бошлади.

Ҳожимурод шу қадар ўйга толдики, кўзани қийшайтириб юборганини ва ундан сув тўкилганини пайқамади. У ўз аҳволига бош чайқатиб қўйди-да, хонасига кириб кетди. Ҳожимурод бомдодни ўқиб, ўз қуролини кўздан кечириб, сўнг тўшагига ўтириди. Бошқа қиладиган иш йўқ эди. Ўйдан чиқиб кетмоқ учун приставдан сўрамоги лозим эди. Ташқари эса ҳали қоронги, пристав уйқуда эди.

Ҳанафийнинг қўшиғи унга онаси тўқиган бошқа бир қўшиқни эслатди. Бу қўшиқ Ҳожимурод янги туғилган вақтда юз берган, онаси унга кейин ҳикоя қилган воқеа тўғрисида эди.

Кўшиқ шундай эди:

«Сенинг пўлат ханжаринг менинг оқ баданимни чок этди, лекин мен қуёшимни, ўғлимни ярамга босдим, уни

ўзимнинг иссиқ қоним билан ювдим, ярам турли гиёҳ ва илдизлар қўймасданоқ тузалди, ўғлим ҳам улгайиб йигит бўлди».

Бу қўшиқнинг сўзлари Ҳожимуроднинг отасига қаратилган бўлиб, мазмуни тубандагича эди: Ҳожимурод туғилган вақтида, хоннинг хотини ҳам ўғли Уммахонни туққан бўлади ва ўғли Абуунсалхонни эмизиб катта қилган Ҳожимуроднинг онасини яна энагаликка чақиради. Лекин Фатимат ўғлини ташлаб кетишин истамайди, бор маслигини айтади, Ҳожимуроднинг отаси ғазабга келиб, боришга буюради. Фатимат яна рад қилгач, унга ханжар уради. Агар ажратиб олмасалар, ўлдириб қўйган бўларди. Шундай қилиб Фатимат Ҳожимуродни бермайди ва уни эмизиб катта қиласди, қўшиқ ҳам шу воқеа муносабати билан тўқилади.

Ҳожимурод ўз онасини эслади, у уйнинг томида пўстинга ўраб, ўзи билан қатор ётқизган вақтларида, унга шу қўшиқни айтиб берар ва Ҳожимурод ундан биқинидаги ярадан қолган изин кўрсатишини сўрар эди. У ўз қаршисида онасининг жонли сиймосини кўрди-ю, ҳозир уни қишлоқда қолдиргандай, юзларини ажии босган, соchlари оқарган, тишлари тушиб кетган ҳолда эмас, балки Ҳожимурод беш ёшга кириб каттагина бўлиб қолгандা ҳам уни саватда орқалаб тоғлар оша бобосининг олдига олиб юрган вақтларидағи сингари ёш, чиройли, кучли, навқирон қиёфасини кўрди.

Сўнг у ҳамма ёғини ажии босган, соқоли оқариб кетган бобосининг қадоқ қўллари билан кумуш пул ясаганини ва набирасини дуо ўрганишга мажбур қилганини ҳам хотирлади. Тоғ остидаги булоқ ва у ерда онасининг чалворидан ушлаб олиб, бирга сувга борганлари ёдига тушди. Унинг башарасини ялайдиган ориқ ит ва хусусан, у, сигир соғиладиган ва сут шишириладиган саройга онаси билан бирга борган вақтларидағи тутун ҳам қатиқнинг ҳиди эсига тушди. Биринчи марта унинг сочини олганлари ва деворда осиғлиқ турган, ялтироқ жом ичидан таажжуб билан ўзининг дўнғалак кўкиш бошини кўрганилиги хотирiga келди.

У болалик чоғини эслар экан, суюкли ўғли Юсуфи эслади. Унинг сочини биринчи марта ўзи олган эди. Энди Юсуф навқирон, гўзал йигит бўлиб қолган эди. У ўғлини сўнгги марта кўрганидек тасаввур этди. Сўнгги марта у ўғлини Цельмесдан чиқиб кетаётганда кўрган

эди. Ўғли унга отини келтирди ва кузатиб қўйишга ижозат сўради. У, кийинган, қуролланган ва отининг жиловидан ушлаб турар эди. Юсуфнинг қип-қизил, ёш, гўзал юзи ва дароз, нозик қадди-қомати (у отасидан баланд эди) ботирлик, ёшлик ва ҳаёт шодлиги билан нафас оларди. Ёшлигига қарамасдан, елкадорлиги, йигитларга хос қўймичи нозик қомати, узун, бақувват қўллари ва абжир-чаққонлиги ҳамма вақт отасини севинтирас, шунинг учун ҳам у ҳамма вақт ўғлига ҳавас билан қарар эди.

— Яхшиси, қол. Ҳозир сен уйда бир ўзингсан. Онангра ва бувингга эҳтиёт бўл,— деган эди Ҳожимурод ўшанда.

Ҳожимурод Юсуфнинг, мен тирик эканман, онамнинг ва бувимнинг ҳеч ким мушугини пишт дея олмайди, деган мағрур чеҳрасини ёдига туширди. Юсуф отасини сойгача кузатиб қўйди. Ўшандан бери Ҳожимурод хотинини ҳам, онасини ҳам, ўғлини ҳам кўргани ўйқ.

Шомил мана шу ўғлининг кўзини ўймоқчи! У, хотинини нима қилмоқчи экани тўғрисида ўйлашни ҳам истамасди.

Бу фикрлар Ҳожимуродни шу қадар даҳшатга солдирдики, у ортиқ ўтара олмади. У иргиб турди-да, оқсоқлаб, тез-тез юриб эшикнинг ёнига келди ва эшикни очиб, Элдорни чақирди. Қуёш ҳали чиқмаган, аммо ёруғ эди. Булбуллар сайрашдан тўхтамаган эдилар.

— Бор, приставга айт, сайд қилмоқчиман, отларни эгарланглар,— деди у.

XXIV

Бутлернинг бутун бу вақт ичидаги бирдан-бир тасаллиси фақат хизматдагина эмас, хусусий ҳаётида ҳам жуда берилгани ҳарбий шеърият эди. Ўчеркасча кийим кийиб олиб, от ўйнатиб юарди. Богданович билан икки марта пистирмага борди, аммо улар икки сафарда ҳам ҳеч кимни учратмадилар ва ҳеч кимни ўлдирмадилар. Машҳур ботир Богданович билан бўлган бу яқинлик ва дўстлик Бутлерга аллақандай ёқимли ва муҳим нарса

бўлиб туяларди. У жуда катта процент тўлаш шарти билан бир яҳудийдан қарзга пул олиб, қарзини тўлади, яъни чигал аҳволни ўзидан узоқлаштириб, унинг муддатини чўзди. У ўз аҳволи тўғрисида ўйламасликка тиришар ва ҳарбий шеъриятдан ташқари, вино ичиб ҳам ўзини унтишга ҳаракат қиласади. У борган сари кўп ичадиган бўлди ва ахлоқи кундан-кунга баттар ожизлана бошлади. У энди Мария Дмитриевнага нисбатан гўзал Юсуф эмас эди, балки аксинча, унга қўпол ишқибозлиқ қила бошлади, лекин таажжубга қарши, қатъий рад жавобини олиб шарманда бўлди.

Апрелнинг охирида истеҳкомга ўтиб бўлмас деб ҳисобланган бутун Чечен бўйлаб янги ҳаракат қилиш учун Барятинский тарафидан белгиланган отряд келди. Бу отрядда Қабардин полканинг икки ротаси бор эди ва бу роталар Кавказда сингиб кетган одат бўйича, Куринскийдаги роталар томонидан меҳмондек қабул қилинди. Солдатлар казармаларга тарқалишибди ва кечқурун шавла кетидан мол гўштидан қилинган қовурдоқ билангина эмас, балки ароқ билан ҳам сийлашди. Офицерлар офицерларниг уйларига жойланишибди ва одат бўйича, бу ердаги офицерлар келгап офицерларни меҳмон қилдилар.

Меҳмондорчилик ичкилик, ашуалалар билан тугади. Боя қип-қизариб ўтирган Иван Матвеевичнинг энди анча кайфи ошиб қолган эди. У бўзариб стулни от қилиб минганича ўтирас ва қиличини қўлига ушлаб, тасаввуридаги душманларни чопар ва гоҳ сўкар, гоҳ қаҳқаҳа урар, гоҳ қучоқлашар, гоҳ ўзининг яхши кўрган: «Ўтган йилларда Шомил тўполон қила бошлади, тирай-руятатай, ўтган йилларда» деган ашулага ўйнар эди. Бутлер ҳам шу ерда эди. У, бу ишларда ҳам ҳарбий шеъриятни кўрмакка тиришар, лекин қалбининг чуқур жойидан Иван Матвеевичга ачинар, аммо уни тўхтатининг ҳеч бир иложи йўқ эди. Бутлер боши айлангаплигини сезиб, секин чиқиб уйга кетди.

Тўлган ой оқ уйларга ва йўлдаги тошларга нур сочмоқда эди. Шу қадар ойдин эдикки, йўлда ётган ҳар бир қамиш, сомон парчаси, ҳар бир белги аниқ кўринарди. Бутлер уйга яқинлашгаида, бошини ва бўйини беркитиб рўмол ўраб олган Мария Дмитриевнани учратди. Бутлер Мария Дмитриевна унга қаршилик кўрсатгандан бери, бир оз уялар ва у билан учрашишдан ўзини

олиб қочар эди. Ҳозир эса, у ойдин кеча ва ичилган винонинг таъсири остида бу учрашувдан жуда хурсанд бўлди ва яна Мария Дмитриевнага суйкангиси келди.

— Йўл бўлсин?— сўради у.

— Ҳа, чолимдан хабар олиб келай деб кетаётибман,— Мария Дмитриевна мулойим жавоб берди. У Бутлернинг ишқибозлигини астойдил рад қилган эди, лекин Бутлернинг сўнгги кунларда ўзини тортиб юриши уйга ёқмас эди.

— Хабар олишнинг нима кераги бор, ўзи келар.

— Ҳа-я, келармикан?

— Агар келмаса — олиб келадилар.

— Ана шуниси яхши эмас-да. Демак бормай қўяқолайми?— деди Мария Дмитриевна.

— Борманг. Яххиси, уйга юринг.

Мария Дмитриевна бурилиб Бутлер билан ёнма-ён кетди. Ой шу қадар ёрқин шуъла сочар эдикни, ҳатто йўлдаги соялар тепасида ҳам жилваланарди. Бутлер шу жилвага ва Мария Дмитриевнага, сиз менга ҳали ҳам ёқасиз, деб айтмоқчи бўлди, лекин сўзни нимадан бошлишни билмади. Мария Дмитриевна бўлса, у нима дер экан, деб кутиб борарди. Бурчакдан отлиқлар чиққан вақтда, улар шу кўйи жим ҳолда уйга жуда ҳам яқинлашиб қолган эдилар. Конвой билан бирга бир офицер келмоқда эди.

— Булар яна ким бўлдилар экан?— деди Мария Дмитриевна ва ўзини четга олди.

Ой келаётган кишининг орқа томонидан ёруғ сочажётганидан Мария Дмитриевна келувчини фақат ёнбошдангина таниди. Бу одам илгари Иван Матвеевич билан бирга ишлашган, шунинг учун ҳам Мария Дмитриевна танийдиган офицер Каменев эди.

— Пётр Николаевичмисиз?— Мария Дмитриевна унга мурожаат қилди.

— Ҳудди ўзи,— деди Каменев.— О, Бутлер, салом. Ҳалига қадар ухламасдан Мария Дмитриевна билан сайр этиб юрибсизми? Шошманг, ҳали Иван Матвеевич таъзирингизни бериб қўяди. У қани?

— Ана, эшитаётибсизми,— деди Мария Дмитриевна, музика, катта ноғора ва ашула товуши келаётган томонни кўрсатиб,— айш қилаётибдилар.

— Нима, ўз одамларингиз айш қилаётибдиларми?

— Йўқ, Ҳасав-Юртдан келишган эди, ўшаларни зиёфат қилаётibдилар.

— Ҳа, бу яхши гап. Мен ҳам бораман. Мен унинг олдига бир минутгагина кириб чиқаман.

— Нима, иш бормиди?—Бутлер сўради.

— Ҳа, жиндак иш бор.

— Яхши ишми ёки ёмонми?

— Қимга қандай. Биз учун яхши, баъзи бир одамларга ёмон.

Бу сўзни айтиб Қаменев кулиб юборди.

Шу вақтда яёвлар ҳам, Қаменев ҳам Иван Матвеевичнинг уйига яқинлашдилар.

— Чихирев!— Қаменев казакни чақирди,— бу ёққа кел!

Дон казаги бошқалардан ажралиб уларнинг ёнига келди. Казак оддий донликлар формасида, этик, шинель кийган ва эгарнинг устига хуржун ташлаган эди.

— Қани, ҳалигини бу ёққа ол-чи,— деди Қаменев отдан тушаётib.

Казак ҳам отдан тушди ва хуржуннинг ичидан бир нарса солинган қоп олди. Қаменев казакнинг қўлидан қопни олиб, ичига қўл солди.

— Демак, сизларга янгиликни кўрсатайми? Сиз қўрқмайсизми?— деди у Мария Дмитриевнага мурожаат қилиб.

— Нима учун қўрқайин,— деди Мария Дмитриевна.

— Мана бўлмаса, кўринг,— деди Қаменев қопдан одам калласини олиб ва уни ойнинг шуъласига тутиб.— Танийсизми?

Бу нарса ёноқ суяги туртиб чиқсан, қайчиланган қора соқол ва мўйловли, бир кўзи очиқ, иккинчи кўзи ярим очиқ, бир қанча еридан чопилган, қиймалашган, сочи қирқилган, бурнида қора қон ивиб қолган бир калла эди. Бўйни қонли сулги билан ўралган эди. Бошидаги бутун жароҳатларга қарамай, кўкариб кетган лабларининг бурчларида болаларга хос эзгу бир ифода қотиб қолган эди.

Мария Дмитриевна каллага қаради ва ҳеч нарса айтмасдан ўғирилди-да, тез қадамлар ташлаб уйга кириб кетди.

Бутлер қўрқинчли калладан кўзини ололмади. Бу калла ўша Бутлер яқиндагина дўстона суҳбатлар ичida кечани бирга ўтказган Ҳожимуроднинг калласи эди.

— Нима бўлди? Уни ким ўлдирди? Қаерда?— деб сўради у.

— Қочмоқчи экан, ушлаб олдилар,— деди Каменев, сўнг бошни казакка бериб, ўзи Бутлер билан бирга уйга кириб кетди.

— Жуда мардларча жон олиб, жон берди-да,— деди Каменев.

— Ахир бу воқеа қандай содир бўлди?

— Шошмай туринг, Иван Матвеевич келгач, ҳаммасини мукаммал гапириб бераман. Ахир мен шунинг учун ҳам юборилганман-да, бутун истеҳкомларда ва овулларда унинг бошини ечиб кўрсатаман.

Иван Матвеевичга киши юборилган эди. У ўзига ўхшаган жуда маст икки офицер билан бирга келди-да, Каменевни қучоқлай кетди.

— Мен, сизга,— деди Каменев,— Ҳожимуроднинг бошини келтирдим.

— Ёлғон. Ўлдирдиларми?

— Ҳа, қочмоқчи бўлган эди.

— Мен боллаб кетади деган эдим-а. Қани боши, кўрсат-чи?

Казакни чақирдилар, у бош солинган қопни олиб кирди. Бошни чиқардилар. Иван Матвеевич маст кўзлари билан унга узоқ тикилиб турди.

— Нима бўлса ҳам азамат эди,— деди у.— Менга бер, мен уни бир ўпай.

— Ҳа, рост, абжир одам эди,— деди офицерлардан бири.

Каллани ҳаммалари кўриб бўлгач, уни яна казакка бердилар. Казак уни мумкин қадар авайлаб яна қопга солди.

— Хўш, Каменев, бошини кўрсатган вақтнингда пима дейсан?— деди бир офицер.

— Йўқ, менга бер, уни ўпаман. У менга қилич ҳадя қилган,— деб бақири Иван Матвеевич.

Бутлер эшик олдидаги зинага чиқди. Мария Дмитриевна зинапанинг иккинчи босқичида ўтиради. У Бутлерга айланиб қаради ва шу замониёқ жаҳл билан унидан юз ўғирди.

— Нима бўлди сизга, Мария Дмитриевна?— деб сўради Бутлер.

— Ҳаммаларинг каллакесарсиз, башарангизга қара-

тим ҳам келмайди, каллакесарсизлар, тўғрисиам шу,—
деди у ўрнидан туриб.

— Бундай қисмат ҳаммамизнинг ҳам бошимизга ке-
лиши мумкин,— деди Бутлер шима дейишини билмас-
дан.— Бунинг отини урун дейдилар.

— Уруш? Қанақа уруш? Бу одамларни тириклайин
сўйиш — тамом-вассалом. Жасадни ерга кўмиш керак,
булар эса тишларини иржайтириб куладилар, каллаке-
сarlар, рост,— деб такрорлади у, сўнг зинадан тушиб
орқа томондаги эшикдан уйга кириб кетди.

Бутлер меҳмонхонага қайтиб кирди-да, Каменевдан
ҳамма воқеани батафсил айтиб беришни сўради.

Сўнг Каменев ҳикоя қилиб берди.

Воқеа мана шундай бўлган эди.

XXV

Ҳожимуродга от билан шаҳар яқинида ва албатта
конвой казаклар билан бирга томоша қилиб юриш рух-
сат этилган эди. Нуҳада ҳаммаси бўлиб элликтacha ка-
зак бор эди, улардан ўн киши бошлиқларнинг хизматига
олинган, қолганлари эса, агар уларни, буйруққа муво-
фиқ, ўн кишидан юбориладиган бўлинса, кун ора юбо-
ришга тўғри келарди. Шунинг учун ҳам биринчи куни
ўнта казакни қўшиб юбордилар, кейин эса Ҳожимурод-
дан ўзи билан бирга бутун навкарларини олмасликни
сўраб, беш кишидан қўшиб юборишга қарор қилдилар.
Лекин 25 апрелда Ҳожимурод томошага беш навкари
билан бирга чиқди. Ҳожимурод отга минган вақтда, ҳар-
бий бошлиқ беш навкарнинг ҳаммаси ҳам Ҳожимурод
билан бирга жўнамоқчи бўлганини пайқади-да, унга
ҳамма навкарларини ўзи билан бирга олиш ман этил-
ганлигини айтди, лекин Ҳожимурод гўё эшитмаган бў-
либ, отини чув деди, шундан сўнг ҳарбий бошлиқ қиста-
ланг қилиб ўтиrmади. Казаклар билан бирга урядник,
георгий кавалeri¹, қўнғир сочини қирқтирган тоғни тал-
қон қиладиган ёш Назаров бор эди. У эски эътиқодли
оиланинг тўнгич фарзанди бўлиб, отасиз ўсган, уч спи-
гил, икки укаси билан онасини боқар эди.

¹ Георгий кавалерি — подшоҳ қўшинида Георгий ордени
олган киши.

— Эҳтиёт бўл, Назаров, узоқча юборма,— бақирди ҳарбий бошлиқ.

— Хўп бўлади, жаноблари,— жавоб берди Назаров ва узангига оёқ ташлаб, елкасидаги милтиғини ушлаб туриб, ийрик, бақувват тумшуғи узун саман ахтасини чоптириб кетди. Унинг орқасидан тўрт казак борар эди: бири повча, ориқ, уччиға чиққан ўғри, муттаҳам — Гамзалога порох сотган Ферапонтов; иккинчиси — хизмат муддатини тугатган, ёши ўтиб қолган, зўрлиги билан мақтанадиган, гавдали мужик Игнатов, учинчиси — нимжон, ҳамма мазах қиласидиган гўдак Мишкин ва тўртингчиси — ёш, малла сочли, онасининг ёлғиз ўғли, қувноқ ва хушмуомала Петраков эди.

Эрталаб туман бор эди, лекин нонуштага яқин ҳаво жўнашиб кетди, эндиғина куртак ёзган новдаларда ҳам, ёш кўкатларда ҳам, эндиғина чиқиб келаётган буфдойларда ҳам, йўлнинг чап томонида тезоқар анҳорнинг жимжимасида ҳам қўёшнинг шуъласи ялтирай бошлади. Ҳожимурод отини йўрттириб бормоқда, казаклар ва унинг навкарлари ортда қолмасдан орқасидан кетмоқда эди. Шу кўйи юришиб крепостнинг орқасига чиқдилар. Йўлда бошига сават қўйган хотинлар, арава устида кетаётган солдатлар ва ҳўқиз қўшилган шалоқ аравалар учради. Икки чақиримча узоқлашгандан сўнг Ҳожимурод ўзининг оқ кабардин отини чуҳ деб юборди, у шундай юриш қилдики, ўзининг навкарлари ҳам отларини қаттиқ елдириб кетдилар. Қазаклар ҳам шундай юрдилар.

— Эҳ, оти соз от-да,— деди Ферапонтов.— Агар у бизга қўшилмаган пайтда дуч келган бўлса, уни шартта ағдарган бўлардим.

— Ҳа, биродар, Тифлисда бу отга уч юз бермоқчи бўлганлар.

— Мен ўз отим билан қувиб ўтиб кетаман,— деди Назаров.

— Қандай қилиб ўзиб кетасан,— деди Ферапонтов.

Ҳожимурод борган сари отининг юришини тезлатмоқда эди.

— Ҳай, меҳмон, бундай қилиш ярамайди. Секинроқ юр!— деб қичқирди Назаров Ҳожимуродни қувиб етиб.

Ҳожимурод айланиб қаради-да, ҳеч нарса демасдан бояги кетишида давом этаверди.

— Уни қара, шайтонлар, бир нарса ўйлаганга ўх-

шайдилар,— деди Игнатов.— Кўраётибсанми, отига қамчи босаётиби.

— Шу кўйи тоф томонга қараб бир чақирим йўл босдилар.

— Мумкин эмас деяпман!— Назаров яна қичқирди.

Ҳожимурод жавоб бермади, орқасига ҳам қарамади, фақат юришни яна ҳам тезлаштири ва елишдан чопишга ўтди.

— Бекор айтасан, барибир кета олмайсан!— деб бақирди изза бўлган Назаров.

У, ўзининг катта саман ахтасига қамчи босди ва оёқларини узангига тираб, олдинга әгилган ҳолда, Ҳожимуроднинг орқасидан отининг бошини қўйиб юборди.

Осмон шу қадар тиниқ, ҳаво шу қадар соф, Назаровнинг қалбida ҳаёт завқи шу қадар барқ урап эдик, кучли от билан бир тан-бир жон бўлиб қўшилиб, текис йўлдан, Ҳожимуроднинг орқасидан учиб кетаётганида, бирор қайгули ёки қўрқинчли воқеа юз бериши мумкинлиги унинг хаёлига ҳам келгани йўқ эди. У ҳар сакраган сари Ҳожимуродга яқинлаша борганига хурсанд эди. Ҳожимурод, ўзига яқинлашиб келаётган катта казак отнинг туёқ товушидан казакнинг тез орада етиб олишини фаҳмлади, у ўнг қўлига тўппончасини олиб, чап қўли билан қизиб кетган ва орқасидан яқинлашиб келаётган от туёгини сезган кабардин отининг жиловини секин торта бошлади.

— Мумкин эмас деяпман!— Назаров, деярли Ҳожимурод билан қаторлашиб, отининг жиловидан ушламоқчи бўлиб, қўлинни чўзиб бақирди. Лекин у жиловдан ушлаб улгурганча йўқ эди, ўқ овози эшитилди.

— Бу нима қилганинг?— деб қичқирди Назаров ва кўкрагини ушлади.

— Йигитлар, уринг буларни,— деди у чайқалиб эгарнинг қошига йиқиларкан.

Лекин тоғликлар казаклардан илгарироқ қуролларини қўлга олдилар-да, казакларни тўппончадан отдилар, қилич билан чопдилар. Назаров ўртоқлари атрофида айланиб юрган отнинг бўйнида осилиб ётарди. Игнатовнинг остидаги от йиқилиб, унинг оёғини босиб қолди. Иккита тоғлик қиличларини олиб, от устидан тушмай туриб, Игнатовнинг бошини ва қўлларини чопа кетдилар. Петраков ўртоғига ёрдамга ташланмоқда бўлган

эди, лекин шу замониёқ кетма-кет биқинидан теккан иккى ўқ уни ўртаб юборди ва у отдан гурс этиб ағдарилиб тушди.

Мишкин отини орқага қараб бурди-да, крепостга томон чопиб кетди. Ҳанафий билан Хон-Магома уни қувдилар, лекин у анча узоққа кетиб қолган эди, тоғликлар қувиб ета олмадилар.

Қазакни қувиб ета олмасликларини билишиб, Хон-Магома билан Ҳанафий шерикларининг ёнига қайтиб келдилар. Гамзало Игнатовни ханжар билан уриб тамом ўлдириб бўлиб, Назаровни ҳам отдан ағдариб олиб сўйди. Хон-Магома ўлганлардан ўқ солинган сумкаларини ечиб олди. Ҳанафий Назаровнинг отини олмоқчи эди, лекин Ҳожимурод унга, олма, деб қичқирди-да, олдинга қараб чопиб кетди. Муриллар, эргашиб келаётган Назаровнинг отини ҳайдаб юбориб, Ҳожимуроднинг орқасидан чопдилар. Минорадан тревогани билдирадиган ўқ товуши эшитилганда, булар Нуҳадан уч чақирим нарида шолипоя орасида эдилар.

Петраков чавақланиб чалқанча ётар, ёш чеҳраси кўкка қараган ва худди балиққа ўхшаб шитирлаб жон бермоқда эди.

Крепость бошлиги Ҳожимуроднинг қочганини эшитганда бошини чангллаб:

— Вой отам-эй, нима бало қилиб қўйдиларинг,— деб бақириб юборди.— Вой шўрлик бошим! Қўлдан чиқаридилар, қароқчилар!— бақирди у Мишкин келтирган хабарни эшитиб.

Ҳамма ерда тревога берилган ва қоюқларнинг орқасидан қувиш учун фақат крепостда мавжуд бўлган казаклар эмас, балки тинч овуллардан йифилган бутун милиционерлар ҳам тўпланган эди. Ҳожимуродни ё тирик, ё ўлик ҳолда келтирган кишига минг сўм мукофот эълон қилинди. Шундай қилиб Ҳожимурод ўз шериклари билан казакларнинг олдидан қочиб кетаётганидан иккى соатча кейин қочганларни ахтариб топиш ва тутиш учун приставнинг орқасидан икки юз кишидан ошиқ отликлар чопиб кетдилар.

Ҳожимурод, катта йўлдан бир неча чақирим юргандан сўнг, оғир нафас олаётган ва тердан кулранг бўлиб кетган оқ отининг жиловини тортиб тўхтатди. Йўлнинг

ўнг томонида Беларжик овулшиниг уйлари ва минораси, чап томонда экинзорлар ва уларниң босқ томонида дарё кўринарди. Тоққа борадиган йўл ўнг тарафда бўлишига қарамасдан, Ҳожимурод қувувчилар албатта ўнг тарафга қараб йўл олади, деган мулоҳаза билан чап томонга бурилди. У йўлсиз Алазон дарёсидан кечиб ўтиб, уни ҳеч ким кутмайдиган катта йўлга чиқмоқчи, шу йўл билан ўрмонга қадар бормоқчи, ундан кейин яна янгидан дарёни кечиб ўтиб, тоққа кетмоқчи бўлди. У шу қарорга келиб, чапга йўл олди. Лекин дарёга етиб бориши мумкин бўлмайдиган кўринди. Улар юриб ўтиши керак бўлган шолипоя ҳамма вақт баҳорда бўладигани каби сув босган ва отлар тиззасига қадар ботиб кетадиган ботқоқликка айланган эди. Ҳожимурод ва унинг навкарлари бир қадар қуруқроқ жой топармиз, деб ўйлашиб, гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонга йўл олишиб, нари-бери бориб кела бошладилар, лекин улар тушиб қолган шолипояни бир текис сув босиб унда юриш амри маҳол эди. Отлар худди шиша оғзидан пўкак сугуриб олгандагига ўхшаган овоз чиқариб, ботқоққа ботиб кетаётган туёқларини суғуриб олар ва бир неча қадам юриб, ҳансираф, тўхтаб қолишар эди.

Қаттиқ азобда узоқ уриидилар, қоронги туша бошлиди, улар эса ҳамон дарёга ета олганлари йўқ эди. Чап томонда буталар ўсан бир оролча бор эди, Ҳожимурод шу буталар ичига киришга ва у ерда қийналган отларға дам бериб, тонгга қадар туришга қарор қилди. Ҳожимурод ва унинг навкарлари буталарнинг ичига киргач, отларидан тушдилар ва уларни тушовлаб, ўтлашга қўйиб юбордилар. Ўзлари эса йўлга олинган нон билан пишлокаzlарини ея бошладилар. Илгари ёгду сочиб турган янги ой тоф орқасига ботди-да, атроф қоронги тортиб кетди. Нухада булбуллар ғоят кўп бўлиб, бу бутазорда ҳам иккитаси бор эди. Ҳожимурод ўз одамлари билан бутазорга кириб, шов-шув қилган вақтларида, булбуллар жим бўлдилар. Лекин одамлар тингач, улар бир-бiriни чақиришиб, яна сайраша кетдилар. Ҳожимурод тунги шарпаларга қулоқ солар экан, беихтиёр булбулларнинг хонишини тинглади.

Уларнинг сайрашлари Ҳожимуродга бугун кечаси, сувга чиққан вақтда, Ғамзат тўғрисида эшитган қўшиқни хотирлатди. Ў ҳозир минут сайин Ғамзат тушган аҳволга тушиши мумкин эди. У, шундай бўлади ҳам, деб

ўйлади ва бирдан жиддийлашди. У чакмонини ёзib, намоз ўқиди. Намозни эндиғина тугатган ҳам эдикى, бутазорга яқинлашиб келаётган товушлар эшитилди. Бу товушлар ботқоқни чалпиллатиб босиб келаётган отларнинг туёқ товушлари эди. Кўзи ўткир Хон-Магома бутазорнинг бир чеккасига югуриб чиқиб, қоронғиликда отлиқ ва яёв кишиларнинг қора шарпаларига тикилди. Ҳанафий бошқа тарафдан яна шундай тўдани кўрди. Бу, ўз милиционерлари билан келаётган, уезд ҳарбий бошлиғи Карганов эди.

Ҳожимурод, «Майли, Фамзатга ўхшаб уришамиз», деб ўйлади.

Тревога берилгандан сўнг Карганов юзтacha милиционер ва казаклар билан бирга Ҳожимуроднинг орқасидан қувиб кетди, лекин ҳеч қаердан на уни, на унинг изини топа олмади. Карганов умидсизланиб қайтиб кетаётиб, кечга яқин бир чолни учратиб қолди. Карганов чолдан, олтита отлиқни кўрмадингми, деб сўради. Чол, кўрдим, деб жавоб берди. У, олтита отлиқнинг шолипоя ичиди айланиб юриб, сўнг буталар ичига кирганини айтди. Карганов чолни олиб, орқага қайтди ва тушовланган отларни кўриб, Ҳожимуроднинг шу ерда эканига ишонди ва кечаси бутазорларни ўраб олди-да, уни ё тирик, ё ўлик қўлга тушириш учун тонг отишини кута бошлиди.

Ҳожимурод, қуршовда қолганини англаб, бутазорнинг ўртасидаги зовурни шигалаб қаради ва шу зовурга тушиб олиб, сўнгги ўқ ва сўнгги куч қолгунча отишмоққа қарор қилди. У бу фикрни ўз шерикларига айтди ва уларга зовур атрофига тўсиқ қилишни буюрди. Навкарлар шу замониёқ шох қирқишига, ханжарлари билан ерни қазишига ва зовурнинг атрофига тупроқ уйишга киришдилар. Ҳожимурод улар билан бирга ишларди.

Тонг ёриши биланоқ, милиционерларнинг юзбошиси бутазорнинг ёнига келиб:

— Ҳой, Ҳожимурод, таслим бўл! Биз кўпмиз, сенлар озсизлар,— деб қичқирди.

Бу сўзга жавобан зовур ичидан тутун кўринди, милтиқ тарсиллади, отилган ўқ милиционернинг отига бориб тегди, милиционернинг оти ҳуркиб кетди, сўнг йиқила бошлиди. Бунинг орқасидан бутазорнинг қирғоғида туришган милиционерлар милтиқларини қарсилла-

тиб ота бошладилар, уларнинг ўқлари чинқириб, ғувулаб ва шохларни титиб ўтиб, зовур атрофидаги тўсиққа келиб тега бошлади, лекин тўсиқнинг орқасида ўтирган кишиларга тегмади. Фақат Гамзалонинг чеккага чиқиб кетган отини бошидан ярадор қилди. От йиқилмади, лекин тушовини узиб, бутазорни шитирлатиб, бошқа отларнинг ёнига ташланди ва ёш кўкатни қонга бўяб, суркана бошлади. Ҳожимурод ва унинг кишилари фақат милиционерлардан бирор киши олдинга қараб ташланган вақтдагина ўқ узар ва мўлжалдан жуда кам янгилишар эдилар, милиционерлардан уч киши ярадор бўлди, милиционерлар Ҳожимурод ҳам унинг одамларига ташланишга журъат қилиш у ёқда турсин, борган сари улардан узоқлашар ва фақат узоқдан пойламасдан отардилар.

Жанг шу тахлитда бир соатдан ортиқроқ давом этди. Янгидан келган катта гуруҳнинг қийқириги эшитилган вақтда, қуёш дараҳтларнинг ярмига қадар кўтарилиб қолган ва Ҳожимурод отларга миниб, дарёга қараб ўтиб кетиш ҳақида ўйланмоқда эди. Бу қийқирғанлар ўз кишилари билан келишган меҳтулинлик Ҳожи оға эди. Улар икки юз киши эди. Ҳожи оға бир вақтлар Ҳожимуроднинг дўсти бўлган, у билан бирга тоғда яшаган, аммо кейин русларга ўтиб кетган эди. Ҳожимуродга душман бўлган кишининг ўғли Аҳмадхон ҳам у билан бирга эди. Ҳожи оға ҳам ишни Каргановга ўхшаб, Ҳожимуродга таслим бўл, деб бақиришдан бошлади, лекин Ҳожимурод бу сафар ҳам аввалги сафардагига ўхшаш ўқ узиб жавоб берди.

— Қиличларингизни олингиз, йигитлар! — деб қичқирди Ҳожи оға ўз қиличини қўлига олиб, шундан сўнг қийқириқ билан буталарга қараб ташланган юзлаб кишининг товуши эшитилди.

Милиционерлар буталарнинг ичига чопиб кирдилар, зовур ичидан олдинма-кейин бир қанча ўқ овози эшитилди. Уч киши йиқилди, шундан кейин ҳужум қилувчиilar бутазорнинг четида тўхтаб, ўқ уза бошладилар. Улар бир бутадан иккинчи бутага чопиб ўтиб, борган сари зовурга яқинлашиб келишмоқда эдилар. Баъзи бирлари бутадан чопиб ўтиб улгуар, баъзилари эса Ҳожимурод ва унинг одамларининг ўқига дуч келар эдилар. Ҳожимурод сира хатосиз уради, худди шундай Гамзало ҳам ўқни жуда оз бекорга кеткизар ва ҳар са-

фар ўқи нишонга текканини кўргандা, шодланиб қичқи-
рар эди. Қурбон зовурнинг чеккасида ўтирас ва ҳадеб
«Лоилоҳо иллоло»ни ўқиб, шошилмасдан отар, аммо
кам теккизар эди. Элдор эса, душманга ханжар билан
ташланиш истагидан бутун танаси билан титрас ва тўх-
товсиз Ҳожимуродга айланиб қарап ҳам тўсиқдан бо-
шини чиқариб, тез-тез ва қандай тўғри келса шундай ўқ
узар эди. Ҳанафий енгларини шимарив, бу ерда ҳам
дастёрлик қиласарди. У, ўзига Ҳожимурод ва Қурбон та-
рафидан узатилиб турилган милтиқларни ўқлар — мой-
ланган латта ўралган темир сумба билан милтиқ ичига
астойдил жойлар ва халтачадан қуруқ дори олиб, мил-
тиқнинг тепки чуқурчасига сепар эди. Ҳон-Магома бўл-
са, бошқаларга ўхшаб, зовур ичидан ўтирмас, балки
зовурдан отларнинг ёнига чопиб борар, уларни хавфсиз-
роқ ерларга ҳайдаб қўяр ва тўхтовсиз қичқирава тир-
говичсиз милтигини қўлига кўтариб туриб отар эди. Энг
аввал уни ярадор қилдилар. Ўқ унинг бўйнига тегди ва
қон тупуриб, сўкиниб орқаси билан ерга ўтириб қолди.
Ундан кейин Ҳожимурод ярадор бўлди. Ўқ унинг елка-
сидан тешиб ўтди. Ҳожимурод камзулидан пахта олиб,
ярасига тиқди, отишни давом эттиради.

— Қилич билан ҳужум қилайлик,— деди Элдор
учинчи марта.

У, душманга ташланишга тайёр бўлиб, тўсиқдан бо-
шини чиқарди, лекин шу минутнинг ўзидаёқ унга ўқ ке-
либ тегди, Элдор гандираклаб Ҳожимуроднинг оёғига
чалқанча йиқилди. Ҳожимурод унга ялт этиб қаради.
Чиройли қўй кўзлар тикилиб ва жиддий бир равишда
Ҳожимуродга боқмоқда эди. Болаларникига ўхшаган,
устки лаби чўччайиб оғзи очилмасдан дирилламоқда
эди. Ҳожимурод унинг остидан оёғини чиқариб олди-да,
душманни мўлжалга олишда давом этди, Ҳанафий ўл-
дирилган Элдор устига эгилди ва унинг черкассасидан
отилмаган ўқларни ола бошлиди. Қурбон бу орада, мил-
тигини секин ўқлаб ва душманни мўлжалга олиб ҳамон
калима келтиради.

Душманлар қийқириқ ва сурон билан бутадан-бута-
га чопиб ўтишиб, борган сари яқин силжимоқда эдилар.
Яна бир ўқ келиб Ҳожимуроднинг чап биқинига тегди.
У зовурга ётиб олди-да, камзулидан бир парча пахта
суфуриб, ярасига тиқди. Биқинидаги жароҳат қаттиқ
жароҳат бўлиб, Ҳожимурод ўлишини сезди. Хотиралар

ва тасвиirlар ҳаддан ташқари тезлик билан бирма-бир унинг хаёлидан ўтдилар. У ҳали ўз қаршисида бир қўли билан кесилиб тушган юзини ушлаган, бир қўлида ханжар тутган ҳолда душманга ташланаётган паҳлавон Абунунсалхонни кўрар, ҳали оқ, айёр юзли чол Воронцовни кўрар, унинг мулойим товушини эшитар, ҳали ўғли Юсуфнинг, ҳали хотини Софиатнинг, ҳали душманни бўлган, рангиз, сарнқ соқолли, хумор кўзли Шомилни кўрар эди.

Бу хотираларнинг ҳаммаси ҳам унда ҳеч қандай туйғу: на ачиниш, на газаб ва на қандай бўлмасин, бирор истак уйғотмасдан, унинг хаёлидан учиб ўтдилар. Буларнинг ҳаммаси унинг ҳаётида бошланган нарсага нисбатан жуда аҳамиятсиз бўлиб туюлди. У, энг сўнгти кучини йиғди, зовурдан кўтарили ва чопиб келаётган кишини тўппончадан ўқ отиб йиқитди, кейин зовурдан тамом чиқди ва оғир оқсоқланиб, ханжар билан тўппаттўғри душманга қарши кетди. Бир қанча ўқ отилди, у гандираклаб йиқилди. Бир қанча милиционерлар ғолибона қийқириқ билан йиқилган жасадга ташланди. Лекин уларга ўлган бўлиб кўринган тана бирдан қимирлай бошлади. Аввало папахсиз қонли тақир боши, кейин танаси кўтарили, сўнгра дараҳтни ушлаб, тамом кўтарили. У шу қадар қўрқинчли бўлиб кўринидики, унинг ёнига чопиб келаётган одамлар тўсатдан тўхтаб қолдилар. Аммо у бирдан тебраниб, дараҳтдан нари гандираклаб кетди-да, худди тагидан чопилган тиканак сингари чўзилиб бориб, юзтубан йиқилди.

Ў қимирламасди-ю, лекин атрофидаги нарсаларни сезарди. Унинг олдига энг аввал етиб келган Ҳожи оға ханжари билан бошига урган пайтда, Ҳожимуродга болға билан ураётгандай туюлди ва у, бу ишни ким ҳам, нима ҳам қилаётганини англай олмади. Бу пайтда у жон бермоқда эди. Шундан сўнг у ортиқ ҳеч нарса сезмади, душманлар эса энди янада ваҳшийлашиб уни топтар ва тилкалар эдилар. Ҳожи оға жасаднинг устига чиқди-да, икки марта ханжар уриб бошини танасидан жудо қилди, сўнгчувагини қонга булгамаслик учун оёғининг учидагавайлаб каллани нарига тепиб юборди. Ҳожимуроднинг бўғзидан қизил қон, бошидан қора қон тирқираб чиқиб, кўкатларни бўяди.

Каргаов ҳам, Ҳожи оға ҳам, Аҳмаджон ҳам, бутуни милиционерлар ҳам худди ҳайвон ўлдирган овчи синга-

ри Ҳожимурод ва унинг ҳалок бўлган навкарлари тепасига тўпланишдилар. Ҳанафий, Қурбон ва Гамзалони боғлаб қўйишиди, сўнг буталар орасида туриб қолган порох тутунлари ичидаги шанғиллаб гапиришиб, ўз ғалабаларининг кайфини суришарди.

Отишма вақтида жимиб қолган булбуллар, аввал бири яқиндан, сўнг иккинчиси узоқдан яна сайраша кетишиди.

Ҳайдалган дала ўртасидаги япчилган тиканак менга ана шу ўлимни эслатди.

МУНДАРИЖА

ҲИҚОЯЛАР

Уч ўлим. <i>M. Алиев таржимаси</i>	7
Хўжайин ва хизматкор. <i>K. Пўлатов таржимаси</i>	22
Балдан сўнг. <i>H. Алимуҳамедов таржимаси</i>	75
Гуноҳимиз нима? <i>M. Осим таржимаси</i>	86

СЕВАСТОПОЛЬ ҲИҚОЯЛАРИ

Севастополь декабрь ойида. <i>X. Аҳророва таржимаси</i>	115
Севастополь май ойида. <i>X. Аҳророва таржимаси</i>	132
Севастополь 1855 йилининг августида. <i>X. Аҳророва таржимаси</i> .	181

ҚИССАЛАР

Поликушка. <i>X. Аҳророва таржимаси</i>	253
Хожимурод. <i>Ўйғун таржимаси</i>	314

На узбекском языке

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В 5-ти ТОМАХ

ТОМ I

Рассказы и повести

Редактор *Ж. Насриддинов*

Рассом *А. Бобров*

Расмлар редактори *И. Кириакиди*

Техн. редактор *В. Барсукова*

Корректор *Ш. Собирова*

ИБ № 567

Босмахонага берилди 20/XII-1977 й. Босншга рухсат этилди. 26/VII-1978 й. Формати 84X108^{1/32}. Босма л. 14,0. Шартли босма л. 23,52. Нашр л. 23,71+0,02 (вклейка). Тиражи 15000. Тафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30. Шартнома № 204—77.

Ўзбекистон ~~Министрлар Советининг~~ Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқарниш бирлашмасининг полиграфкомбинатида 1-қоюзга босилди. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30. 1978 йил, Заказ № 1122. Баҳоси 2 с. 30 т.